

На коні вороному

Улас Самчук

І ось я поглянув: аж ось кінь вороний, а що сидів на пім — мав вагу в руці
своїй.

Апокаліпсис

КИЇВ

І хто убо не возлюбить Київського княженія, понеже вся честь, і слава, і
величество, і глава всім землям руським — Киев.
З літопису

І

Крізь дощ, сніг, вітер та перевірки, наш Фіят вривається в околиці Святошина. Це вже Київ. Неділя, 26 жовтня, рік Божий 1941. Ще не так пізно, але небо заложене хмарами і подоба вечора вражаюча.

Здовж шосе, в обох напрямках, біжать військові самоходи, назустріч до останньої зупинки підтягається трамвай, наближається поліційна година, помітний поспіх.

Ми спішимо також. Зрештою, ми ось "дома", — Брест-Литовська 78-86 — на досяг руки. Минаємо, справа, збомбардоване летовище, вигорілий завод "Більшовик", зліва, минаємо Кінофабрику і ось далі наша мета: велика, на п'ять поверхів, в мороці вечора, будівля з високим заїздом на гранчастих кольонах.

Повертаємо до ліва, в'їжджаємо до широкого подвір'я і гасимо мотор. Котра це година? Пів до п'ятої. Витискаємось з тісної машини і розправляємо засиджені ноги. Нас четверо, — Степан Скрипник, його син Ярослав, шофер Трифон Ярмолук і я. Темно, мовчазно, безлюдно. Перед нами велика неосвітлена будова з трьома входами. Котрий з них маємо вибрати? На щастя, навернувся якийсь добродій і проблема рішена: просто, середні двері, третій поверх.

Електрики ще не було, сходи освітлені якимсь каганцем, видимість квола. Наш приїзд не був попереджений, застанемо чи не застанемо господаря дома? Але ось ми вже перед його дверима і на сумніви нема часу. На наше стукання вони відчинилися і в них невиразна постать. Чи Іван Петрович дома? — А де ж він, як не дома, має бути, — чуємо його радісний голос. Залишалось тільки кинутись в обійми і міцно розчоломкатись.

Ми нанесли повно руху, гармідеру та всіляких вантажів. Господиня дому, Надія Пилипівна ледве може нас розмістити і враження, ніби ми рідня, яка довго не бачилась і ось тепер нагло зійшлася.

І добре, що Іван Петрович видатний режисер кіно-фаб-рик, а тому і мешкання його видатне відповідно. Чотири кімнати з цілою кухнею на одну родину, за советських

гараздів, це щось з фантазії. І ми, що нагрязнули такою ордою, маємо де зміститися. І єдина прикрість: електрики не пущено, її надолужують свічки, ogrівання також ще не діє, температура синхронна з тією, що й надворі.

Одначе, не в цьому істина. Ми в Києві. У наших друзів. А тому нам, і тепло, і ясно... І невловиме відчуття надзвичайного патосу. Хочеться всіх обняти, казати гарні слова. На тлі суворой дійсности, така радісна дія повного щастям серця.

Хотілося багато питати, багато казати... Все бачити. Надія Пилипівна турбується вечерою, виходять на кін наші волинські харчові міхи і в мить ока, великий стіл їдальні застеляється білою скатертиною і заставляється питтям та їжою. І коли ми підносили перші чарки за "зустріч в Києві", ми відчули, що це вже нарешті не лишень побожні бажання, а дійсність, до якої можна торкнутися пальцями. Десятиліттями ми виношували цю тугу, багато випилось за неї тостів, безконечно надіялось і ось воно є.

Вечеря тягнулася, чарки дзвеніли, мова невгавала.. Почуття наповнялось і переливалось. А коли це скінчилося, ми перейшли до кабінету Івана Петровича, щоб надозвілля погугорити.

Іван Кавалерідзе не лишень режисер кіна, а також скульптор. Він весь у цьому пластичному мистецтві. Але нас тоді цікавило не лишень його мистецтво, а все, що бачили наші очі. Ми вперше потрапили за залізну заслону одного життя, десятиліттями хороненого від зовнішнього світу і тому все нас тут провокує цікавістю. Люди, їх стиль життя, їх речі, їх манери. Ось, над робочим столом цього кабінету, кут фотографій. Оригінальне фото Шаляпіна в ролі колдуна з опери "Русалка" з власноручним його підписом. Знімка Горкого з таким же підписом. Листівка зі зображенням Гр. Сковороди в позі мандрівника з ціпком і торбою. Листівка з портрету Шевченка роботи Рєпіна. Фотографії різних знайомих. Все це зібрано в одному куті, при чому Шаляпіну й Горкому визначено там найвигідніше місце і ми схильні думати, що це зроблено не випадково. У цьому філософському поєднанні ідей і духа, гарантія "старшого брата" вважалася невід'ємною вимогою побутової моралі.

А поза тим все тут позначене печаттю духа доби. Дивуєшся, наприклад, яким чином потрапила до кабінету режисера і скульптора канапа, обтягнута дешевою клейонкою з височезною пласкою спинкою, оздобленою зверху смужкою кривого дзеркала, ультра вульгарного стилю советської фабрикації. Або ось ті два, збиті з дерев'яних планок на подобу крісел, предмети для сидження. Сідаючи на них, вони погрозово гойдалися з попередженням, що їх споклегливість не гарантована. А до того, вони гемонсько кпилися з вас своїм обарвленням. Засаднича їх барва ясно-брунатного відтинку своєвільно поплямлена білими плямами, так ніби їх побризкано вапном і нас попереджено, що це не було примхою їх виробництва, а наслідком таємничих процесів советської барви, яка самочинно почала ці витівки без якої будь раціональної для цього потреби.

Все тут, не виключаючи і самої будо"ви, викликало контрoверзи. Вікна зроблені з зеленкавого кривого скла, двері відмовлялися зачинятися, рури давали іржаво-брудну воду, помости попачилися і покреслились щілинами. Не дивлячись на те, що воно

недавно збудоване і пропаговане, як зразок советського житлового люксусу.

І ось ми могли весь той люксус бачити і ним насолоджуватися. Війна додала до того своїх оздоб. Ми сиділи при містерійному світлі свічок, ми пили чай, на нас зимові одяги. Ми погломоніли і ми сміялися. І не могли вийти з дива, що ось ми переїхали всього 318 кілометрів дороги і потрапили на зовсім іншу плянету, недавно віддалену від нас не меншою віддаллю, як від землі місяць.

І при тому, як завжди, біг час. Наша плянета також оберталася... Великий висячий годинник з гирями в їдальні вибивав щось, як дванадцяту, коли ми вирішили розходитись. Мешкання Надії Пилипівни обернулося в пансіон. Я дістаю окрему кімнату зі свіжим, білим, дерев'яним ліжком і щільно завішеним вікном.

Отже надобраніч! Завтра новий день, на якого ми спрагло чекаємо.

Перша ніч у Києві. Холодна, темна, заборонена. Брест-Литовською дорогою гудуть машини. Що це за така епоха? Може це вертаються готи, гуни, монголи? Добраніч. Нема відповіді.

Наступний день — понеділок. Прокидаюся. Вікно завішене. Нічого не видно. Я лежу вже з розкритими очима, мені тепло і приємно, десь за стіною б'є годинник. Сім разів. Ов! так вже скоро день, а я все ще в ліжку. Таке марну-

вання дорогого київського часу. Але який це був смачний перший київський сон. Спалось, ніби з маківкою. На жаль, нічого не снилося і я не знатиму, що мене тут чекає. Бувало в Празі мені раз-ураз снилося, що я в Києві, але ніколи не так, як не сталося тепер, а тому не слід дуже перейматися снами. Мене ось цікавить, де це я знаходжуся, а тому шукаю свічки на нічному столику, а коли вона загорілася, з темноти, як стій, виступив просто зі стіни перед мною портрет Шег.ченка. — Здоров, батьку! Приємно зустрітись. Як завжди, він насуплений і я. знаю чого. Мовляв, "нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесь на чужину, шукати доброго добра". Я це знаю, батьку, але інколи приходитьсь побувати і за "Оралом". Така вже наша, вибач, доля. Оглядаюсь довкруги. Ось справа старовинна шафка з книгами, а на ній ще старовинніший глобус. Кілька стільців і під ногами витертий килимок.

А за дверима, чую, також вже рухаються. Степан Іванович, чую, скаржиться на свої ноги, з якими він весь час має клопіт, а він же з сином збирається їхати до родинної Полтави. Не дуже їм заздрощу в такий час.

Ще якась півгодинка і наш пансіон на повному ходу. Голяться, миються, чепуряться. Надія Пилипівна накриває стіл, появляється сніданок. Варена київська картопля, волинське сало, масло та хліб і до всього нейтральний чай, що пахне малинами.

А по сніданку збираємось на прощу, Трифон йде розгрі-вати Фіята, а ми одягаємось. На мені сіре, зимове пальто, штани-рейтузи кольору хакі і чоботи з високими халявами... І сірий, фетровий капелюх. Решта, приблизно, не гірше виз-броєні і вимарш готовий.

На цей раз наш примхливий Фіят мусить вмістити нас п'ятеро, бо з нами їде також Іван Петрович у ролі чичероне. Наповняємо його, як валізу, і витискаємось на вулицю.

Перед нами Київ. Широка, проста, мощена каменем магістралю, яка могла б і вражати, коли б надати їй трохи буржуазного вигляду. А так, все тут ультра-пролетарське. Ошуміле, занедбане, недороблене. Одначе, наші голови не встигають повертатися на всі боки. Пущені в хід всі мотори уваги. Минали зоопарк, парк імені Пушкіна, славу київську політехніку. І знаменну Шулявку, що дала назву "шулявським босякам", за що уподобилась назви пролетарської і дістати титул Жовтня. Похилі, деревляні будиночки царського часу, які за епохи Сталіна зовсім погрузли в землю.

Одначе, ця не конче столична понорама швидко минає, останнім її відблиском лишається "Євбаза" і нарешті в'їжджаємо до знаменного, топольового бульвару Шевченка. Це є екватор Києва, від якого до права й до ліва розлягається його гегемонія. Тоді його топольова алея була лиш в зародку, бо перед війною її було вирубане і засаджено молодими деревцями. При в'їзді до нього все ще лежали купи наповнених піском мішків, нагадуючи нам, що тут все таки хтось думав боронитися...

Звідсіль починалось справжнє місто. В обох напрямках гасали військові машини, хідники заповнені пішоходами. Ми не відставали від загального темпа, швидко минали ботанічний город, пересікали вулицю Володимира, залишали сквер Шевченка і врізалися у Хрещатий яр.

Господи Боже! На що він був тоді подібний. Гори руїн і звалищ. Помпея над самим Дніпром. І сталося це щойно місяць перед тим... 19 вересня німці взяли Київ без бою... Розташували свій штаб у Гранд-готелі, а комендатуру примістили в будові магазину "Новий світ" на вулиці Прорізній. Але п'ять днів пізніше обидві ці інституції несподівано зірвалися в повітря. До цього додалися інші вибухи, почалися пожежі і по часі весь Хрещатик уявляв геєнну огнену. Пожежне ус-таткування міста було знищене, а тому вогонь шалів безконтрольно. Німці обсадили zagrożені місця, літаками доставляли пожежні кишки, воду помпували з Дніпра, але це було мало і пізно. Хрещатик обернувся в звалища грузів. Руді, іржаві, сірі і бурі кольори творили картину мертвеччини серед якої прочищено стежку для людей і машин.

Ми поволі пробиралися тією стежкою в напрямку Думської площі з її прикметною будовою "Думи", тобто радниці, з якої від 1878 року управлялося Києвом. Багато знаменних подій відбулося в мурах цієї будови, а мені пригадалися оповідання одного приятеля з Праги, бувшого козака полку Чорних Запорожців, Кириєвського. В годинах полудніх, 31 серпня 1919 року, тут зударились відділи 1-го куреня 8-ї бригади УГЛ та відділ Чорних Запорожців з відділом денікінсь-кого генерала Штасельберга за владу над цією будовою. З її балкону звисав трьохколовий царський прапор і запорожці захотіли змінити його на жовто-синій. — Ми підсадили козака на балкон, зірвали той прапор, кинули його коням під ноги, а на його місце розгорнули наш український, — оповідав Кириєвський. І за це зчинилася між противниками бійка, яка скінчилася безвслідно, бо з півночі надійшли інші "єдїнонеделїмци" і вивісили там свій прапор червоного кольору.

Тепер та будова стояла між руїнами мрячно, мовчазно, порожньо. Казали, що вона також підмінована, а тому її обминали.

їдемо далі. Ось зправа ще одна знаменність... Пам'ятковий будинок "Купецького зібрання", перейменований на філармонію, з його славною аудиторією, в якій подвизалися найкращі імена музичного світу. Він був тепер залишений і мовчазний. Минаємо його без зупинки, їдемо далі і повертаємо на широку і довгу магістралю "бувшу" Олександрівсь-ку, за советів Кірова.

Всі вулиці Києва того часу мали назви "бувших" і "теперішніх", що їх кияни завжди пам'ятали. Говорити про вулицю Леніна, а не згадати Фундуклея, вважалося зрадою минулого. Розповідали анекдот про одного єврея, який стояв біля кондуктора трамваю і на кожний виклик вулиці, додавав "бувшая". Кондукторові це надокучило і він сердито відповів: — Замолчишь ти там, єврей, бывшая жидовская морда!

Отже, ми виїхали на бувшу Олександрівську, тоді вже також бувшу Кірова, бо нові завойовники встигли вже перезвати її, здається, на Варяжську. Бо існує така мода... Щоб понизити завойованих, та підкреслити свою пиху переможців, вони накидають своїм жертвам не милі їм назви, де тільки можуть. І клясичним таким нахабством звучить тут ім'я Кірова.

Чому присвоєно тому далекому чужинцеві назву однієї з головних вулиць головного міста країни, до якої той не мав ніякого відношення. Хіба лиш за те, що коли його, як казали, з наказу Сталіна, замордовано в Ленінграді, то в Києві з цього приводу ліквідовано 28 найвидатніших представників української культури, які ледве знали, що такий Кіров існує. Історія напевно не помириться з такою логікою і одного разу вимагатиме справедливості.

І взагалі, ця прекрасна, щедро декорована парками та багата політичною символікою, вулиця викликала багато міркувань. Починаючи від тієї масивної, під грецький стиль з восьми кольонами, будови Музею Українського Мистецтва і гень аж до пам'ятного Арсеналу, все тут насичене крикливими протиріччями доби, умов і приречення.

Ось справа на пагорбку дебела побудова з кольонадою під стиль соц-реалізму епохи Сталіна, за проекцією архітектів Фоміна та Абросімова, яка носить назву Ради Народніх Комісарів (тепер міністрів) УРСР, але кому це може бути таємницею, що це ніщо інше, як адміністративна філіялка уряду Москви. Або отам далі, зліва... Верховна Рада Української РСР. Могутня будова, також з кольонами, архітектури Заболотного... Але тут вже навіть советський довідник "Соціяліс-тичний Київ" розуміє, що без коментарів таке годі збагнути. Бо яка тут рада? Та ще й верховна... Та ще й у Києві... Де за всіх радить і думає одна непомильна голова — "батько народів", "великий і мудрий", "сонце Кремля"... А тому провідник пояснює, що "в цій будові працює" (не радить) Президія Верховної Ради УРСР, тут відбуваються її сесії, різні з'їзди передовиків промисловості!, сільського господарства, транспорту, культури і навіть науки. І тоді нам це зрозуміло.

Але все таки сама по собі будова цікава. Вона нагадує іншу Раду, звану Центральною, що нею керував ментор нашої історії, славетний "дід Чорномор" Михайло Грушевський. Де то було змайстровано Четвертий Універсал. А з цим пригадується і той перший легіон київських гімназистів, які числом три сотні, 27 січня 1918 року,

вирушили з піснями під станцію Крути на Чернігівщині, щоб боронити ту Раду і той Універсал, проти навали матросів Балтійської фльоти. Їх там усіх було змасакровано. І поховано отам внизу біля могили Аскольда, де тепер розбито парк і по їх могилах прогулюються закохані пари.

Але дарма. Все таки не будь тієї Центральної, не будь Грушевського, не будь тих юних спартанців з їх жертвою крові, не було б тут і тих фасадних будов, ані цих "урядів". Поставлених тут для замилення очей, але не для замилення правди.

А після цього, наше товариство повернуло в бік парку і спинилося перед ще одним вражаючим об'єктом архітектури Києва. Обернутий в музей Марийський палац. Філігранний шматок пізнього барокка, побудови 1747 року, за проектом відомого архітектора часів Петра III і Катерини II В. Раст-реллі. До року 1819 його верхня частина була дерев'яна і вона була знищена пожежою, деякий час була пустою, але від 1838 року, там було приміщено курортну залю такого Акціонерного товариства мінеральних вод і щойно від 1870 року її було знов відбудовано на два поверхи під стиль Рас-треллі архітектором Маєвським для потреб царської родини, коли вона інколи перебувала в Києві.

Однаке історія цієї будови на цьому далеко не скінчена. Наприклад, на ній приміщено меморіальну таблицю такого змісту: "У цьому будинку в жовтні 1917 року містився Київський Комітет більшовицької партії, який керував підготовкою збройного повстання робітників і солдатів м. Києва". Однаке і це ще не все. До цієї таблиці всепам'ятаючі совети забули додати ще одну таблицю з не менш пам'ятного 1918 року, коли до Києва на короткий час, вперше вдерлися знаменні ватаги знаменного Муравйова. Один із свідків цієї події оповідає про це так: "Під час цієї першої окупації російських більшовиків у Києві, місто наче змінило своє обличчя, живий і веселий Київ став понурим і мовчазним. Розвалені і напівзруйновані під час артилерійського обстрілу будинки і згарища пожарів виглядали, як відкриті рани... У більшості будинків, навіть на Хрещатику, вікна були наглухо забиті дошками. На вулицях, на яких раніше бурхливим потоком пересувалася юрба людей, було тепер порожньо. Де-не-де промайнула постать когось з киян, що швидко десь зникала. Не було руху трамваїв, а порожніми вулицями інколи з гуркотом пролітали великі тягарові машини з червоногвардійцями.

В Марийському парку, де стояв самітній царський палац, урядовав штаб Муравйова і ЧК під проводом завжди п'яного чекіста Пулуянова. Сюди звозили червоногвардійці арештованих і тут же в Марийському парку їх розстрілювали. Число жертв большевицького терору ніколи не було усталене, але воно сягало на підставі наших обрахунків щонайменше 5-6 тисяч". До цього той же свідок додає: "Ці банди російських більшовиків, які пришли з півночі на Україну, мали якусь звірячу ненависть до українців. Вони плюндрували місто так як може плюндрувати і грабувати дикий завойовник, якому пощастило захопити чужу власність"...*)

Отже, той ажурний, елегантний палацик бачив багато на своєму віку і можна собі уявити, скільки глибинних людських трагедій відігралося в його пишних стінах. Коли

ми його оглядали, він виглядав скромно, пригнічено, мовчазно й ніби засормлено. Його тинка місцями лупилася, його оздоби відпадали, але все таки свого царського маєстату він не затратив. І коли б теперішні архітектури Києва дотримувались законів його естетики в модерних формах, він би багато прислужився для збагачення краси цього вийняткового міста. Гармонія цілоти, рівновага форми, почуття міри. Це не будова, а букет квітів, залишений на морозі химерних кліматів цього простору.

Тут ми трохи задержались, але під тиском часу, ми все таки залишаємо цей сувенір будівництва, направляємось далі парком і по часі перед нами виринає... Годі повірити! То ж це він, Дніпро! Талі далі вниз перед нашим зором. Широчінь, велич, далеч. Зупиняємось німо захоплені, бо нема слів, щоб це сказати. Нарешті, нарешті... Стільки років мріялось, снилось, тужилось і ось він живий і справжній перед очима... Той... той Славута — оспіваний, звеличений, вікопомний... Предревній шлях "варяг на греки", життєсна течія до Синього моря, колиска вольної-волі лицарства козацького, незупинна вісь, докруги якої обертається планета долі народу.

*) Микола Коналевський, "Прії джерелах боротьби".

І навіть божество... Побіч Вітра-вітрила, Сонця-трисвіт-лого — Дід-Славута... Трансцедентний, невловимий для розуму чар, що простягнувся здовж по залитій сонцем землі україно-руського роду і племені.

О, ті славетні Кий, Щек та Хорив! Вони не помилилися, вибираючи для свого городу це місце... І можуть сміливо ставати до змагу за першенство вибору навіть з такими братами, як Рем та Ромуль... Що вибрали місце для Вічного Риму.

Наближався час обіду, нам треба вертатися назад, по дорозі завертаємо ще "на Липки" — осідок "власність-імущих", пануючих, упривельйованих, домени генерал-губернатора, державного банку, тінистих вулиць, вибагливих особняків. За влади Леніна-Троцького-Сталіна, пристановище комісарів, Че-КА, ГПУ, "тюрподів". Вулиці осквернено прозвами чекістів Держинського, Менджинського, Карлів, Роз та Фріців, що їх найостанніші завойовники почали негайно обзивати Берлінською, Райхсвері, Піонірен, Готен...

Швидко минаємо те царство загарбників і поневолювачів землі нашої і бувшою Інститутською прямуємо вниз до Хрещатика з наміром його пересікти, проїхати вверх та "кинути оком" на Андрієвський собор. До річч, єдиний пам'ятковий об'єкт не підмінований загарбниками, можливо тому, що він побудований не князями і не гетьманами, а вже царями. І тим самим, його історичність не входить в колізію з вимогами їх інтересів. Одначе, це є ще одна перлина будівництва цього міста в стилі пізнього барокко, спроектована Варфоломеем Растреллі і споруджена в роках 1747-53 на найвищому взгір'ю Київських висот з разючими краєвидами на далекий лівий беріг, де то за древньої Русі починалося безконечне царство безконечних наїздників. Можливо, на цьому місці не раз простоював той чи інший володар Русі, вдивляючись в далечінь за рухами ворожих орд, які не раз облягали місто і які розбивались об його мури та зникали назавжди.

А літопись глаголе, що ці гори мав благословити сам апостол Андрій Первозванный,

який "поїде по Дніпру горі, і по приклячаю приде і ста под горами на березі. Заутра встав і řече_к сущим з ним учеником: "видите лі гори сія? яко на сих горах восияєт благодать Божья, імать град велик биті, і церкви многи Бог воздвигнута імать"... І тому на згадку про цю легенду, тут поставлено цей храм з ім'ям апостола.

І є ие далєбі варта уваги побудова. Його архітектура вишукано струнка, легка, пронизана світлом, прекрасно допасована до терену. В час, коли ми її оглядали, вона була занедбана, полущена і покрита рештованням. Нам поясняли, що те риштовання ніколи не здійсалося, ту церкву все намагалися відновити, але барви советського виробу мали таку властивість, що після кожного оновлення одразу лушились і будова виглядала гірше, ніж перед тим... .

Випадково навинулось двоє людей, видно причетних до церкви і нам пощастило навіть оглянути її в середині. І один з них був священником з Волині і навіть знайомий Степана Скрипника. Степан Іванович завжди живо цікавився церковними справами і між ними одразу зав'язалась довга розмова на цю тему. Тоді ще годі було передбачувати, що в скорому часу він сам стане видатним церковним достойником в сані єпископа і обере цю церкву за свою катедру.

В середині вона була тоді сливе порожня, на стінах кілька дешевих, мабуть, недавно повішених образків, іконостас, видно, також був замінений і вся колишня багата його обстановка була кудись вивезена. Та не дивлячись на це, у церкві вже відправлялись інколи богослуження і робилися заходи, щоб їх утривалити на постійно.

А після цього наше товариство їде до міської управи... на обід. Ми дістали запрошення через Кавалерідзе від голови міської управи Данила Багазія. Що нам було дуже вгод, бо з ресторанами у цей час було тут туго. їхали Володимп-рівською, попри Золоті Ворота, попри Софію, Академію Наук, Центральну Раду до бульвару Шевченка, де на розі стоїть велика будова, в якій приміщено Міську управу, а тому також і їдальню для її працівників.

І враз потрапляємо в саму гущу киевлян. Кілька просторих кімнат, густо заставлених столиками і заповнених людьми. Переважно урядовці... Але й люди інших професій. Наукових, літературних, технічних, медичних. З виразними ознаками ними пережитого. Люди, які перейшли смугу советського терору, довготривалої нужди побуту, носили на собі видимі сліди доби. Зникла свіжість, відвертість, певність. Здавалося, що вони тільки що вийшли з довголітнього ув'язнення.

Іван Петрович знайомив нас на всі боки, саме наше походження ("западнікі") багатьох інтригувало. Ми зовнішньо відрізнялися і було помітно, що ті люди зголоднілі на свіжі людські появи. Знайшлися і такі, які вже чули про мене, як письменника, хоча рідко хто з них щось з мого читали.

А також тут чекали на нас наші друзі з минулого, а між ними також Олена Теліга.

Ми розсталися з нею десять днів тому в Рівному досить холодно, але наша зустріч в Києві була дуже гаряча. Ми тиснулись в обіймах, ніби не бачились вічність, а це

значило згадку про наш перехід Сяну, де ми божилися, що до Києва прийдемо разом. Дослівно так не сталося, хоча наше гасло "зустрітися в Києві" було здійснене.

Посипались запити. Завжди була елегантна, свіжа, плекана, вона тут чимало з того втратила, але настрої мала той самий. Живий, бадьорий, визивний. Бракувало їй тут рівеньської кухні. З харчами тут не гаразд, а до того безліч небезпек. Німецьке гештапо, советське енкаведе, терористи такі, терористи інші. Українські активісти під обстрілом тих, других і третіх, а тому будь на сторожі.

Але наших західних троянців вже тут чимало. Ольжич, Рогач, Штуль, Ірлявський, Олійник, Чемеринський і кілька десятків інших. Збирають людей, формують організацію, видають газети. Ольжич управляє політикою. Його Національна Рада з деякими надіями на повторення Центральної Ради, вже пущена в рух і засідає вона в приміщенні Академії Наук. І мене там, як її члена, вже чекають також.

Виявилось, що ми потрапили тут в справжній вир найрізноманітнішої діяльності. Літератори, актори, кіномайстри, видавці, фінансисти, господарники. І навіть політики. Не всі вірили, що можна буде робити якусь політику, але всі прагнули "щось робити" і в тому "щось" було не мало конкретного. От хоч би налагодити видавничий рух. Країна голодна на справжню українську книгу, журнал, газету. Десятиліттями кормили її пропагандою. Необхідно видати нові підручники, відновити театр, кіно-студію, кооперацію, банки. Як це було в Рівному, так і тут, я дістав ряд запрошень на засідання. Всі сходились, радились, плянували. Хотілось щось робити, хотілось багато зробити.

І багато було зроблено. Місто ж було мертве і тут, диви, сливе за ніч налагоджено водопроводи, засвітилося світло, урухомлено трамвай, пущено ogrівання. А треба пам'ятати, що багато з того було знищено цілковито. Наприклад, таблицю телефонної централі було витягнуто з Дніпра і приміщено назад на її місце, де нею орудували ошубкані в фуфайки круглолиці молодці в розсміяними очима.

*) Hitler's War Directives 1939-1944. Blitzkrieg to Defeat. Edited by H. R. Trevor-Roper.

Взагалі ж це місто за останнє чверть століття дійшло до краю. Револуція, голоди, черги, нічні арешти, вивози, екзекуції, а тепер ось нова окупація... І все це разом витворило клімат повного занепаду. Сірі, обвітрені будови, занедбані вулиці, зім'яті, втомлені обличчя людей. І хоча тут щось будувалося, однак все то виглядало гірше, ніж старі будови. І тоді ми ще не могли знати, що його чекало повне знищення. Головна команда німецького фюрера видала було розпорядження за числом 34 з 12 серпня 1941 року такого змісту: "Атака на саме місто Київ має бути стримана. Є пропозиція знищити місто запальними бомбами і гарматним огнем, як тільки засоби постачання на це дозволять".*)

Але засоби постачання на це не дозволили і місто лишилося жити. Кволо, півмертво, жасько. Головне контрабандою. Кияни вдавалися на село і там шукали порятунку... Міняли все, що могли на харчі, але що було міняти? За всі ті минулі десятиліття безконечно щось мінялося. Люди жили з останніх решток... Довіз харчів перешкоджено, о п'ятій годині закривалися вулиці. Довгі вечори у холодних, голодних,

тісних житлах. Місто виглядало німо, темно, гробово.

У такий час нам прийшлося бачити Київ.

І мусліи достосовуватись до його норм. Біля п'ятої години ми вже були вдома. До речі, саме тоді засвітилась електрика і почали гріти радіатори центрального ogrівання. На квартирі Івана Петровича було ясно, тепло і рухливо. Готувалися до прийняття голови міста, який обіцяв приїхати й познайомитись з нами.

Головою міста у той час був Данило Багазій, за професією учитель, який обняв це становище, можливо, не зовсім до цього готовий, але виконував його цілком добре. Ми цікавилися цією зустріччю і біля сьомої години він прибув зо своїм заступником. Приємне знайомство і радісне вітання. В їдальні вже чекав накритий стіл і почалася вечеря.

З першого ж погляду Багазій робив враження солідної ділової людини. Високого росту, міцної комплекції, правильних рис обличчя, віком понад сорок років. На мою думку, ідеальний представник клясичного киянина, дармащо його біографії ми не мали можливості знати. І дуже шкода. Ця постать заслуговує більшої уваги, ніж побіжна епізодична згадка. Але тоді ми жили гарячими моментами і на більшу увагу не збувало часу. Ми сиділи поруч за столом, де багато говорилося про різні справи суспільно-політичного порядку, але нічого особистого. У ті початкові місяці несподіваного "визволення" багато думалось про відновлення української державности, навіть проти волі "визволителів", як що тільки буде для цього якась нагода. Ми ще могли думати про різні розв'язки війни, не виключаючи і такого, як це сталося 1917 року. А були і такі, що вірили навіть в Гітлера, портрети якого появились з маркою "визволитель"... Хоча ця ілюзія тривала дуже коротко. Найреальнішою була думка, що народ України здобуде свою державність засобами внутрішньої організації всіх ділянок життя на чолі з Національною Радою, щоб бути готовою, коли постане для цього можливість. В цьому аспекті формувались також організації військового, або паравійськового характеру, навіть під виглядом поліційних відділів.

Подібні думки не були чужими для тодішнього голови міста Києва, хоча він не належав до людей рожево-оптимістичних. Для оптимізму не було тоді місця. Він щодня зуда-рявся з представниками окупації у час їх найбільших тріумфів і міг бачити їх дійсні наміри. Не було й мови про будь-які політичні концепції завойованням, натомість було дуже помітно, що їх завданням було здобути "раум" (простір), очистити його від місцевого населення, або обернути його у якесь дивовижне рабство на взір часів далекого минулого. З цими намірами творились труднощі з постачанням харчів, виморювалось полонених, касувалося шкільництво...

Для голови міста Києва всі ці проблЄхш не були таєм-ницею. Він їх дуже добре знав і розумів. І мав сізіфове завдання з ними боротися. І в багатьох випадках їм щось вдавалося зробити. Місто жило, деякі райони навіть зуміли роздобути харчі, організувались публічні харчівні, налагоджувалась санітарна справа, підвезено опалу. Голова міста дуже охоче ділився з нами відомостями про ці справи.

Говорили також і про нашу українську політику. Головне, "мельниківці-бандерівці".

Під цим оглядом голова Києва був досить грамотний, він почав свою кар'єру співпрацею з мельниківцями, але по суті ці поділи між західними українцями не казали йому нічого мудрого, ані для розуму, ані для серця. Знані наші витівки незрілої політики. Після усіх тих вівісекцій нас зісталося і так горстка активних людей, а тут ще це самознищення. Для ворога це чисте золото, особливо на цьому терені, де гуляло необмежено стільки провокацій.

Між нами був завзятий ентузіяст кіно-майстерности Ка-валерідзе і тому ця тема займала також чимало уваги. Говорилося про необхідність урухомити кіно-студію, де все чекає на працю: люди, приміщення, апаратура, матеріал. Залишилося тільки пустити в рух діло, чим був переповнений наш пан-господар.

А при цьому не забуто й про літературу. Чи можливо тепер тут щось творити, видавати? Хотілося б змінити трохи атмосферу творчости, тематику, дух, наставлення. Щоб було тут більше національного не лишень "за формою", але й "за змістом". Забагато тут Горького, "соц-реалізму", "старшого брата".

Голова міста Києва переконаний, що все це можливе, що ці справи аж ніяк для них не чужі і це вже наша справа, як ми їх потрапимо розв'язати. А головне, буде залежати від наших господарів. До цього часу, вони ще не прозradi-ли своїх намірів в цьому напрямку і ми, хіба, можемо догадуватися, що вони не дуже сприяючі. Особливо, коли б ми захотіли творити літературу за духом і стилем націоналізму, їм більше підходило б щось таке "советське", ні рак, ні ри-

ба, де б Москву замінено Берліном, а "геніяльного батька народів", "геніяльним фюрером-визволителем". А щодо Горького та "старшого брата"... Задовго ми в тій ющій квасились, щоб можна так скоро від неї збавитись. З цим боролися люди двадцятотридцятих років... Але натиск був гвалтовний і вибору не було. Денаціоналізація страшна язва. Вона роз'їдає не лишень мову. Вона паралізує саму субстанцію людини: її свідомість. А без свідомости, це лиш порожня форма, без змісту.

Данило Багазій, на мою думку, був людиною далеко не буденною. Шкодную, що я не маю про нього більше даних, але і з того короткого нашого знайомства тоді в Києві я міг винести враження, що він належав до особистостей самобутньої постави і рівня. Вибраний примірник слов'янського, можливо полянського кореня, з ясним, чітким, реальним поглядом на речі і явища, з оригінальною самостійною свідомістю свого місця під сонцем. І мені здавалося, що його не було аж надто паралізовано чужинецькою ідеологією марксизму, і він міг думати прагматично та мати відвагу рішати справи за вимогами й потребами реального, конкретного життя.

Таких індивідуальностей у нас не було багато, але інколи вони траплялися. І можливо, саме за це він поплатився життям. Для німців, які хотіли бачити тут повно безголов'я, поява розумної, ясної голови не була бажаним явищем, а тому вони, без надуми вирішили його позбутися.

Але в моїй пам'яті його світлий образ зберігся на все життя.

II

Другий день нашого Києва — вівторок. Замурзане, сіре небо з погрозою дощу чи

снігу, температура плюс 5-7 Цель-зія. Рано, на загальній нараді, вирішено зробити інвазію на кіно-студію. Ми жили епохою Голлівуду і ця справа особливо нас цікавила... Дармащо Київська Кіно-студія, офіційно зветься Кіно-Фабрикою, а тому там годі сподіватися Голлівуду. Розташовано її на цьому ж Брест-Литовському шосе під номером 110 ще за часів НЕП-у, починаючи 1926 роком за проекцією архітектора з прикметним прізвищем Рикова в стилі "голої функціональної архітектури" і будовано роками гень аж до війни, хоча вже в грудні 1927 року, там випущено перший дитячий фільм з одеситською назвою "Ванька і Месник" за сценарієм Лукова й Мухи, режисери А. Лу-ндіна.

. З того часу фабрика фабрикувала велику кількість фаб-16 рикатів відомого стандарту для вимог пропаганди, "досягнень великого жовтня", до яких мистецтво додавалось щось, як забарвлення для лімонаду. І головним магом цього пігменту був Олександр Довженко... ГВийнятково обдарований майстер широкого засягу — режисер, .маляр, письменник, який був безнадійно змарнований навалюю найвульгарнішої тенденційности, накинутої згори під тягарем якої нівечились усі намагання втримати цю фабрикацію на рівні якогось артизму.

Він почав було експериментувати з певними філософськими темами імажиністичного типу ("Земля" 1930), щоб одразу перейти на агітку "Арсенал" для зрівноваження ідеалістичних тенденцій культу Землі недопустимих в царстві культу діалектичного матеріалізму. За що йому чимало дісталось від непомільних цадиків тієї віри.

Йому безоглядно накидали теми ("Щорс"), його безконечно змушували переробляти сценарії ("Звенигора"). "В сценарії, — писав він про це пізніше, маючи на увазі "Звенигора", — було багато чортовиння і явно націоналістичних тенденцій, тому я переробив його процентів на дев'яносто, наслідком чого його автори демонстративно зняли свої імена". Отже, мінялось, краялось, виверталось, вилазило з шкури, щоб догодити богам і в наслідку виходило, як згадує про це в своїх спогадах С. Ейзенштайн: "Ніхто нічого не може зрозуміти, а зветься "Звенигора".

Не творилося органічно, логічно, творчо, а бабралось,
зшивалося грубими нитками тенденції з такою дозою агітки,
від якої робилося млосно навіть найзадубілішим партій-
никам. ., ..., ., ., .

*) Цитую за І. Корнієнком, "Українське радянське кіномистецтво".

Пізніше, на всесоюзній творчій нараді в Москві 1935 року, Довженко намагається таку свою "творчість" пояснити: "В "Арсеналі", в умовах тодішньої української обстановки, я виступав насамперед, як політичний боець. Я поставив собі дві мети: в "Арсеналі" буду громити український націоналізм і шовінізм з одного боку, — буду поетом і співцем робітничого класу України, який зробив соціалістичну революцію — з другого. Ці два завдання за тих умов і в той час були для мене найважливішими. Ось чому тоді, не володіючи теоретичними обґрунтуваннями своїх формальних шукань, прийомів, я не рідко працював, як працює боець у бою, — не дбаючи про те, чи за

правилами рубання рубає він ворога, а чи не за правилами? Отже, як казав Гоголь, — "катай валяй ліш би гарячо". Побільше дьогтю, бляхи, гістерики... Щоб вийшло "сім кіп брехоньок, або пуд гречаної вовни".

Слава Богу, що робилося це не для українського народу, а тільки для "робітничого класу, який зробив соціалістичну революцію"... Читай — "голі кабацкой" під командою різних Муравйових.

За таких же умов "тодішньої української обстановки", працював ще змарнований талант кіномистецтва і скульптури, родовитий полтавець з дуже не полтавським прізвищем

— Іван Кавалерідзе. Патріот високого наснаження з романтичною біографією на подобу того "Мцирі", що його оспівував Лермонтов.

За споминами бандуриста з Полтавщини Мусія Олексі-єнка, що їх переказав А. Височенко в календарі "Відродження" (Буенос Айрес, 1961), предків Кавалерідзе мав привезти з Кавказу і оселити в своєму селі Блотниці біля Ромен, відомий приятель Шевченка, граф Яків де-Бальмонт, який брав участь у загарбницькій війні на Кавказі минулого століття, але офіційний біограф мистця А. Німенко каже, що "в середині минулого століття, після Кавказької війни, генерал Ла-данський перевіз у свій маєток на Полтавщину кілька родин грузинів... Серед цих грузинів був і Васо Кавалерідзе, або Василь, як його кликали полтавські землероби. Син Васо

— Петро одружився з вродливою українкою Калиною Кухаренко і з цього подружжя, 14 квітня 1887 року, народився майбутній відомий скульптор і кінодіяч Іван Петрович Кавалерідзе".*)

І хоча советські біографи дуже часто жертвують правдою на користь певної діалектики, однак на цей раз хай буде "як пан каже".

Головне, що Іван Кавалерідзе мистець високої міри, кіномистецтвом займався на самому його початку ще до Першої світової війни, але режисером став в кінці двадцятих років, випускаючи картину "Злива", виробництва одеської кіно-фаб-рики ВУОКУ. "Офорти до історії гайдамаччини", як її формально названо з небезпечним ідеологічним налагодженням, за яке було дуже легко потрапити в геєнну огнену тодішнього інферно за всілякі збочення, між якими невідповідне трактування імперіялізму Москви відіграло роль рішачу. Що було виразно вказано офіційним жаргоном, що "у "Зливі" впадало у вічі штучне об'єднання гайдамаччини кінця першої половини XVIII століття з "гайдамачиною" XX ст., без урахування конкретних історичних умов, ототожнення ватажка селянського повстання Івана Гонти з водіями куркульської маси, із закликом ворогом українського народу 'Петлюрою. Механічне перенесення "національних традицій"

*) А. Німенко, "Кавалерідзе — скульптор", Київ, 1967.

m

на новий ґрунт привело до хиб, що посилюються схематизмом, яким позначено трактування постатей Максима Залізняка й Івана Гонти.

І. Кавалерідзе не вдалося реалістично відтворити на екрані сторінки боротьби

українського селянства проти поміщиків, панства, показати прагнення українського народу до єднання з братнім російським народом, в якого він знаходив підтримку, захист у роки найжорстокішої боротьби своїх і чужих гнобителів". (І. С. Корнієнко).

Ясно і виразно. Коментарів не треба. Це був клімат, в якому приходилось працювати українському мистцеві. Грубе перекручування правди в користь завойовника. Стати свідомим брехуном проти себе самого й фальсифікатором історії на користь вигадок і наклепів. Пониження і самонищення до краю.

Кавалерідзе вперто цькували... Не допомогло йому і творення такого "Перекопу", де "бійці Червоної армії штурмують Перекоп, відкидають Врангеля за межі нашої країни, селяни засівають завойовану землю, робітники розбирають будинки на паливо для доменних печей" (А. Жуков і Г. Жуков)... Ця прилизана мельодрама виглядала здалека смішною, нікого вона не переконувала, регабелітації не принесла, а тому він лишає "політику" і переходить до традиційної малоросійщини з "Наталкою Полтавкою" і "Запорожцем за Дунаєм", проти яких не мали застереження ані цензори царизму.

Війна застає Кавалерідзе в Жаб'єму на Карпатах, де він заповзвся було звеличити фільмом українського Робін Гуда, опришка Довбуша ("Пісня про Довбуша"), але це підприємство було перешкоджене самим Гітлером, чому він і опинився по цьому боці барикади останньої великої війни.

Залишаючи Жаб'є на другий день війни, він потрапляє зі своєю групою в німецький полон і по дорозі до Києва зупиняється в Рівному.

Тут ми з ним і зустрілися вперше. А оце в Києві зустрілися вдруге. І навіть ось на терені його улюбленого кіно-царства. Це великий павільйон, оточений молодим садом, що його, як кажуть, садив сам Довженко, обнесений доброю мурованою огорожею, що ними в советах любуються, з ритуальною брамою, у якій стояв ритуальний вартовик. Тепер фабрика не працювала, але варта стояла далі. І коли ми під'їхали, вартовик радісно нас привітав і з виразною приємністю вказав нам напрямом далі. Для нього така поява видатного режисера в товаристві невідомих людей, могла багато значити... Може навіть урухомлення фабрики, на що чекали багато сотень людей, які дошкульно цього потребували.

Загальний вигляд цієї побудови робив враження, приємно вражали молоді яблуні й груші (казали, що була ще й пасіка), що вказувало, що тут, крім боротьби за лінії, могли займатися навіть потрібним ділом. Головний, центральний павільйон мав три поверхи, з боків до нього примикали менші прибудови, а з-заду за ним стояло три бетонові сейфи для збереження продукції.

Маючи такого провідника, як Іван Петрович, який знав це господарство, як свою кишеню, ми мали можливість оглянути багато. Обійшли всі приміщення, включно до сейфів. Все тут лежало ладом. В головному ж павільйоні все розкидане. Здавалося, тут ось щойно працювали і враз все кинули. Традиційна солом'яна хатка, мабуть, з "Наталки Полтавки", стояла в ліричній задумі. Валялися, чи не з "Богдана Хмельницького", декорації козацької бутафорії. Столи, риштовання, прожектори, лаштунки. Кожна річ застигло мовчала. Уявлялися люди... їх голоси, їх мова. Там он

криниця, з якої Наталка брала воду і співала "віють вітри". А там бої... Гетьман... Козацтво. Гармати. Ми стояли в цьому царстві уяви глибоко вражені. Це ж домена Довженка, Савченка. Де вони тепер? Травматичне почуття суму.

При цьому, в різних місцях будови, зустрічалися різні люди. Іван Петрович зо всіма на "ти". Вони приходили сюди, дарма, що ніхто від них не вимагав цього. Надіялись, що ось-ось знов щось почнеться і їм не хотілося переривати тяг-лости дії.

Фабрика мала все: апаратуру, запаси плівки, паперу, хе-мікалій, лябораторії, режисерів, монтажистів, акторів. Не було лиш дозволу працювати. І не багато надій, що такий дозвіл вона коли-будь дістане.

Бо ось там, наприклад, у технічних майстернях, розпано-шилися німецькі вояки. Вони прийшли, нікого не питаючи і не сказали, що вони там роблять. Вони завойовники і це їх єдине виправдання.

Ми пробули тут день до полудня, а коли залишали цє місце, небо впогодилося, глянуло мляво осіннє сонце. Їхали назад до міста, там заїхали знов до міської управи і знов обід. По обіді наше товариство розбрелося. Степан Іванович мав ще тут свої справи, Іван Петрович відправився до свого уряду, а я, залучившись аж двома провідниками, подався відвідати фортецю, у якій таборували залоги літературного фронту — Спілки Українських Радянських Письменників на чолі з їх фельдмаршалом О. Корнійчуком.

Було це на вулиці Підвальній, поблизу Золотих воріт. Чималий, двоповерховий особняк з просторим двором і при-будівками для служби. Увесь зайнятий кабінетами, редакціями, столами, стільцями, і навіть баром. Пристановище виняткових поетів, виняткової доби, які тут збиралися, зустрічалися, засідали. І яких раз-ураз кудись забирали, звідки більшість з них не верталася.

Ось уявім собі становище такого ліричного, як пастух із сопілкою, поліського поета, який робив революцію, належав до Че-Ка, який старанно і сердито пише вірш "Чекіст", присвячений "Предтечі Білорусі т. Ротенбергові" з такими ось грізними зойками:

"В той час, як город
Задасть "хропака", —
Стоїть на дорозі
Червоне Чека.
Гудуть телефони,
Випльовує Юз,
Дозорець червоний
В пільму вгруз.
Око "Сексота"
Штилет для Ка-ер,
Здригнувсь при роботі
Бандит і ес-ер.
З отруйним шипінням
Ховається гад,

Бо зна:

Не дримає

Варта Рад...*)

Цього зачумленого голопуцька з його садистичною філософією, який навіть слово "сексот" пише з великої літери, одного разу нагло забирає адороване ним "че-ка" і разетрі-лює за те, що десь там провокатор Сталіна стріляє конкурента Сталіна. Годі вгадати суворішої кари для такого звелич-ника катів власного народу, як це зробило його улюблене "че-ка".

Приблизно, це було стандартом свідомості! більшості музослужнтслів організованих під кривлею цієї будови. Наївне перрлутання наївних фраз, забарвлених червоною барвою з величезними, для них непосильними завданнями і комплексами того часу і того простору, в яких вони віршували свої ура-вірші, присвячені різним ротенбергам, було їх професією і сенсом їх існування. За це їх плекалося. І за найменше порушення цієї норми — стрілялося і вкидалося до якихось ям.

*) Мона про Дмитра Фалькінською, розстріляного в Києві з приводу вбнвстіа Кірова в Ленінграді, в грудні 1934 року. ,

Само їх урядове приміщення на вулиці Підвальной виглядало не найгірше, цілий ряд кабінетів, більша загальна заля, бібліотека, чепурні царського часу меблі, добрі картини, не погані килими. Розповідали, що інколи тут могло бути весело, особливо внизу, де було приміщено бар, розмальований полтавською орнаметикою і де мені показували "столик Максима Рильського", біля якого він годинами просиджував мовчазно за стопкою запіканки.

Але тепер все тут розкидане шкереберть. Меблі перевернуті, картини, що висіли на стінах, валялися на помості... Деякі з них попробовані ножами... Бібліотека, що містилася вгорі, розкидана. Купи "Кієвської старини" в переміжку з халтурою різних сталінів, валялися під ногами. І подбали про цей лад воїни "великого третього райху", які отаборились отам на подвір'ю в редакціях "Радянської літератури", "Літературної газети" на правах вандалів надлюдської раси. Маленький, округлий, у шапці вушатці і старомодних окулярах управдом цього підприємства, приймаючи мене за якесь начальство, звернувся до мене, щоб я щось зробив "с етімі немцями", які все тут нищать. Я спробував це зробити. Пішов на подвір'я, знайшов молоденького лейтенанта також в окулярах, представився йому, як український письменник і редактор газети, пояснив мою тут присутність і запитав, чи не міг би він якось вплинути на вояків, щоб вони тут нічого не нищили. На моє здивовання, лейтенант мені це обіцяв, я йому подякував і передав висліди моєї місії управдомові. Після цього, ми всі разом, почали наводити тут порядки. Розставляти меблі, вішати картини, вкладати книги. Чомусь хотілось вірити, що ця будова служитиме далі пристановищем для нашої організованої літератури, однаке ця ілюзія дуже скоро розвіялась. Німці заявили, що вона була колись власністю німецького консуляту, а тому вона мусить бути повернута назад власникам. Сперечатися з ними тоді не було можливості.

Після оглядин Спілки Письменників, я мав намір зайти до Відділу Культури і

Мистецтва міста Києва, на бульварі Шевченка число 10, що нею управляв тоді Іван Кавалерідзе, де мала відбутись нарада в справі відновлення Київської Кіно-Студії на базі приватного підприємства акційного типу... У якому я мав би взяти активну участь. Ідея мене цікавила, а тому я пообіцяв там бути.

Погода була добра, я мав трохи вільного часу, а тому я вирішив пройтися до бульвару Шевченка пішки. І без провідників. Щоб побути сам на сам на ґрунті, де родилась історія мого народу... З якого виросла імперія з величезними вирами проблем, а в тому самого Києва, які мучать цілі покоління живого народу своєю хворобливою подобою.

Починаючи від цієї вулиці Підвальної з залишками звалищ, що мають назву "Золотих воріт", все тут насичене гострим диханням діяння предків з далеких часів Володимира, Ярослава, Ізяслава. Які залишили тут межі своїх городів і вартості свого духа.

На цьому місці схрестилось багато течій історії, але всі вони відійшли в небуття, поросли дерном непам'яті, залишаючи по собі один фатальний комплекс проблем, замкнений трикутником Київ-Варшава-Москва в їх фамілійній роз-грі за спадщину Києва на шахівниці діянь слов'янського племені, за титул "старшого брата".

Далебі, морочливий вузол Гордія. Який почався, можливо, з тієї билини, що повідає про такого Іллю, сина Івановича, уроженця села Качарова біля Мурому на Смолщині, який тридцять три годи "сидів сиднем", не володіючи ногами, аж то враз почув в собі "силу-силенну", бо довідався, що десь там, за горами, за долами, за дрімучими лісами с град Київ, а на його престолі сидить князь .Володимир Красне Сонечко. І пустився той Ілля в путь-дорогу, щоб багатирства зазнати і свою силу-силушку показати. З напрямком через "Грязі чорніє, берези проклятіє, у славно Левінадава і у речки Смородінки"... Де на семи дубах засів Соловей-розбій-ник, який заложив дорогу до Русі Київської.

І він прибув до Києва, і першим, чим здивував князя Володимира, це своїм твердженням, що він виїхав з Мурому напередодні і за той час по дорозі розбив банду розбійників, звільнив Чернігів від "несмітної сили" татарської й переміг Солов'я-Розбійника, якого прив'язав до свого сідла і привіз до Києва. .. ,,, ,.

Князь йому не повірив. І з цього почався конфлікт. На придворний пир князя запрошено всіх богатирів, за виїнят-ком Іллі. З брехунами тут не хочуть мати діла.

Але Ілля розгнівався вельми. Він збирає київську "голь кабацкую", збиває стрілами "маковки золочення церков Бо-жиїх", продає їх лихварям, поїть збіранину голотську і веде її на терем князя. Перестрашений князь годен миритися, висилає свого дядька богатиря Добриню на переговори з напасником і мир досягнуто. Інакше, той мав намір "наряжено натянуть тугий лук разрывчатий, а класть стрелочки каления, стрелять в гридню во столовую, убить тебя, князя Владимира".

Але щоб позбутися нахабного гостя, іншим разом князь

улаштовує пир, але вже нікого з богатирів не запрошує. Однак Ілля з'являється на пир непрошений. Розгніваний князь каже закопати його живцем в підземелля, заморити голодом, але в остаточному Ілля все перемагає і билина триумфально проголошує:

"Ай, же стария козак Ілля Муромець, Твайо местечко било да ведь паніже всех! Тепер местечко за сталом павише всех! Тут корміл єво яствушкой сахарнею, А й поілі пітьецом медвяніім..." Цю тактику Іллі Муромського, застосували всі богатирі Московщини, починаючи "великім государем Міхаїлом Фео-доровічем" і кінчаючи "генієм человечества Владіміром Іль-їчом"... Коли їм приходилось мати діло з Києвом.

Але Києва не було скорено. На сторожі його правди стоїть Свята Софія, яка своїм віком і своєю подобою належить до сонму найстарших святинь Європи окциденту.

Побудовано її на тому місці, де мало воїнство Ярослава Мудрого розбити орди половецьких напасників на знак того, що це місце на землі зайняте і ніякі сили не зможуть цього змінити. Софію руйновано, плюндровано, але вона стоїть не-зрушимо на тому самому місці, де її поставлено дев'ять століть перед цим... Що її Ярослав Мудрий "всякой красотой украсил і золотом, і сребром, і каменем дорогим", щоб вона була "дивной і славной всім окружнім странам і другая такая не отищется во всем полунощі земном от Востока до Запада".

Перед Софією знаменна площа, на якій видніє монумент з граніту і бронзи — вершника на баському коні в козацькій киреї з простягнутою на північ рукою. "Богдану Хмельницькому — единая неделимая Россія", свого часу було там написано. Його поставлено за проектом М. Микешина, на зібрані громадські фонди 1888 року. Його було відлито з бронзи ще дев'ять років перед тим, але довгий час не було дозволу влади на відслонення. Не дивлячись на всі Переяслави, на всі "возсоединенія" і на всю "неделімость".

Бо воно й справді. Поставити на такій площі таке бронзове більмо "єдиной неделімой" було драстичною провокацією. Як там не кажи, а той гетьман з тією булавою, навіть скерованою на Москву, одіозне явище. Він так гармонійно входить в орбіту цієї Софії, його тут вкопано, як вказівний стовп на шляху історії, що кожне серце, кожного "иеделім-ца" мусить кривавитись на вигляд такого наглядного визову історії Москви. Бо той вершник на тій скелі виразно вказує, що його діло незавершене. Його кінь зупинився нагло над прірвою і та булава вказує, де лежить причина його невдачі.

І врешті-решт це себе виправдало. "А тим часом у Києві, — згадує про ці справи М. Шаповал, — у неділю 2 квітня (1917), зібралася перша українська маніфестація. На Бибі-ковському бульварі з ранку почали сходитися українські організації з прапорами і транспарантами. Ставали одні за другими... Люди лаштувалися в похід і нарешті рушили по Хрещатику. Як глянеш згори — скільки сягне око — колиха-ються українські жовто-блакитні прапори і переливаються срібними блисками під чудовим весняним сонцем. Ці нові кольори так принадно сяяли і пливли в повітрі, ніби казкові

птахи. На більшості плякатів портрети Шевченка. Червоні написи: Хай живе вільна Україна! Народ воскрес! Земля і воля! На чолі походу українська театральна група Миколи Садовського в історичних убраннях. Сам старий Садовський попереду на коні в одязі гетьмана Богдана Хмельницького, ніби на театральній сцені. Весело і соняшно, а сльози течуть по обличчях від нечуваної радості, що ніби музикою грала в повітрі. І справді, військові оркестри гриміли українськими маршами. А в поході йде сто тисяч люда — робітники, військовики, інтелігенція — все, що було в Києві українського, вийшло на вулицю... Але найдивніше: в поході йдуть військові з'єднання зі зброєю, з гарматами й кулеметами, пішки й на конях... Радісно, гостро радісно — озброєні прості люди виявили себе національно і пішли під прапором Шевченка.

"Члени Центральної Ради, на чолі зі старим Михайлом Грушевським, раділи, йдучи в гущі свого народу, який не забув свого імені, який виявив свою волю. Пройшовши Хрещатиком, похід повернув вгору попри Михайлівського ма-настиря на площу Богдана Хмельницького, де перед старою Софією чавунний гетьман на баському коні вказує булавою народові його шлях боротьби. Десятки тисяч люда, до самого вечора слухали промови українських політиків. Увесь Київ був переповнений цією маніфестцією"...

Отже, то діялось на цій площі під цим пам'ятником. І чи то тільки 2 квітня? 17-21 квітня тут маніфестував свою волю Перший Український Національний конгрес, 8-21 травня Перший Український Військовий З'їзд, на початку червня Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, з цілим рядом інших з'їздів аж до вікопомної дати 22 січня 1918 року, коли на цій площі, під дзвони древньої Софії було проголошено: "Від нині земля Українського народу, стає самостійною суверенною державою Українського народу". А рік пізніше, на цій самій площі, проголошено злуку всіх земель України в єдину територіальну і політичну цілість.

Отже, на цій площі, під цим пам'ятником, перед цією Софією формально, фактично і юридично з волі народу завершено проголошення й оформлення самостійної й суверенної держави української. І як же мені було не зупинитися на тому місці і не поклонитися його вічній славі і пам'яті.

І взагалі, ця вулиця Володимира була насичена духом, флюїдами, історією, спогадами, дорогими для українського серця і розуму. От хоч би та опера, де відбувалося стільки всіляких пам'ятних подій, а то знов Всеукраїнська Академія Наук, а головне той будинок, знаний нам з тисячів різних знімків лагідного, затишного, класично-академічного типу, побудований за проектом архітектора П. Альйошина в роках 1911-13 з початковим призначенням для Педагогічного музею, в якому відбувалися далеко не спокійні і не конче лагідні революційні дії у вигляді першого свobodного революційного парламенту українського народу під назвою Центральної Ради, започаткованої в перших місяцях революції 1917 року. Починаючи 19-тим березнем т.р., тут почалося дійство, що привело до вислову IV Універсалу, що його було схвалено і що його одного разу буде здійснено. І не важно, хто тепер у тій будові оселився. Філіялка московського музею Леніна? Тим гірше для його централі. Багато

Ленінів відійшло до музеїв, але народи жили і живуть. Не конче рахуючись з вимогами Ленінів. Скільки це років минуло від ери Володимира з його тризубом до ери Центральної Ради з її тризубом? Дев'ять століть? Пам'ятаймо, що наша епоха рухається не волами, а джетами і її століття скорчились до років і місяців...

Для мене особисто цей день на вулиці Володимира був також епохою. Осінній, воєнний, трудний, але незабутній. Гарячий епізод моєї легенди, виплеканої на полях Дерманя, на шляхах Європи, на вулицях Праги, Берліну, Парижу. І ось я в самому її вирі. Недосяжність — досягнута. Багато заборонених границь, багато накиннутих світоуявлень, багато забобонів. Все перейдено, передумано, зважено, вибрано і ось ми маємо власну, незалежну подобу Божу, навіть серед цих джунглів злоби, можемо чути суверенно розумом, духом, серцем. З абсолютним переконанням своєї правоти і незломною вірою, що ми сюди вернемось в ореолі перемоги й слави.

Тим часом треба квапитись на нараду в міській управі. У великому кабінеті Івана Петровича зібралося з тузин людей, зайнятих обговоренням справи кіновиробництва. Багато приємних нових знайомств. Переважно кияни, переважно ділові люди. Командував Іван Петрович. Він мав готовий плян роботи і саме над цим велася дискусія. Мені, як людині новій, прийшлося забрати також слово. Я не був аж таким оптимістом щодо наших загальних умов, але це не значить, що мусимо на щось чекати. Чекати нема часу. Мусимо кувати, поки залізо гаряче. І брати все в свої руки. Думки, що їх я висловлював постійно у промовах, статтях, розмовах. І було видно, що подібні думки не є чужими і тут у цій кімнаті. Було приємно бачити обличчя людей, зайнятих ділом і було видно, що ті люди можуть робити діло.

Ця нарада тривала годинами і в наслідок її намічено навіть певний плян роботи і створено певне керівництво і при цьому не забуто й мене. Мені пропоновано мистецьке керівництво, на що я годився і було б все гаразд, коли б за нами як тінь, не тягнулась змора нової окупації... Яка мала злочинні наміри до всіх наших аспірацій. Але покищо була війна і все, що діялось, було в її руках. Кувалось залізо, поки воно гаряче...

Після цієї наради я нарешті можу відвідати Татяну Прахову... Отам на досяг руки, в домі працівників кіно-фаб-рики на розі вулиць Кузнечної й Саксаганського. Ми розсталися з нею в Рівному з надією "зустрітись V Києві".

Дуже по-своєму, не конче за нашою згодою, снується інколи мереживо нашого життя, правдоподібно виконуючи якусь незнану вищу волю. Такі явища, як війни, сприяють химерним вигадкам долі. Міняються не лишень границі держав, але й основи родин, подруж, зобов'язань.

У моєму випадку виглядало це особливо дивно, щось як вигадка примхливого роману. Ось хилилося до вечора, мені б треба співати "сонце низенько, спішу до тебе, моє серденько", радіти щастям зустрічі, але тут наближалася по-ліційна година, порожніли вулиці, закривались брами. І діялось це у сквері Шевченка насупроти університету його ж імені, прямуючи вниз Кузнечною вулицею попри ажурний будинок відомого колись Терещенка з метою дістатися до того незакінченого будинку на розі Саксаганського число 24, мешкання 19, куди я встигаю добігти саме тоді, коли управ-

дом збирався замикати вхідні двері.

Без особливих формальностей вриваюся до будинку і швидко піднімаюся по слабо освітлених сходах, студіюючи цидулки дверей, аж поки не помітив клаптик паперу з ручним написом. "А. Прахов".

Зустріч з Танею хвилююча, бентежлива, містерійна. Вона жила з юнаком сином і займала дві просторі кімнати чималого мешкання, що його виповняло чотири родини. Її чоловік, Адріян, був мобілізований, а її чотирьохлітню дочку, Іринку, сестри вивезли на схід і від них не було ніяких відомостей. Повернувшись з карпатської експедиції, вона знайшла свою квартиру незайманою, але поза тим її життя було зруйноване. Все втрачене, ніяких засобів на прожиття. Її юнак-син Анатолій, якого вона застала вдома, рятувався, як міг, міняючи якісь рештки одягів на харчі, а тим часом наближалася зима і їх становище виглядало розпачливо.

І єдине, що їх рятувало від розпуки, це їх стоїчне, сливе фаталістичне відношення до життя, витворене умовами советського побуту взагалі. Тягарі хронічних злиднів загартували їх витривалість, а тому ніяких нарікань, ніякої паніки.

Ціле їх життя було борюканням за хліб щоденний, не було оглядів "на чорний день", всі дні були однаково чорні, ніяких запасів не робилося. Таня працювала на кінофабриці з титулом помічника режисера по монтажу, з платнею 700 карбованців, з чого відтягалася третину на всілякі займи, а решти хватало лишень на харчі. Разом з чоловіком, який діставав таку ж платню, як звукооператор, вони ледве давали собі раду з помешканням та харчами, а на одяги та взуття приходилось "комбінувати", що не давалося легко.

Відповідно до цього виглядало їх житло, офіційно "жил-площа". Після їх одруження, вони роками жили у батьків, де займали пів кімнати, розділеної килимом, що звисав від стелі. По кількох роках, вони дістали дві кімнати в новому домі з кухнею для чотирьох родин. Білені вапном стіни, кілька картин з колекції Прахова, з обстановкою із залишок їх діда, відомого професора мистецтвознавства Адріана Прахова. Старовина, тяжка, різблена канапа, такий же фотель, конторка із скляною шафкою, дитяче ліжко, пара інших ліжок і витоптаний килим Добротні, Абрамцевського типу, шматки меблювання, музейної антики, що їх змушено виконувати роль меблів мешкання молодого подружжя.

Та н сама ця будова, в якій вони жили, мала несамовиту, гідну пера Едгарта По, історію. Будували її шумно, довго, трагічно з ініціативи кінофабрики... Роки напруженого чекання, боротьби, інтриг, надій і коли, здавалось, діло доходило закінчення, його раптом припинено на останньому слові. Паніка. Що сталося? Не хватило електричних проводів і ванн. Катастрофа розмірів нечуваних. Така кількість розторошених надій. Тож приходить чекати далі і хто зна, як довго... Після тих безконечних трьох років минулого.

І несподівано, до цього нещастя чомусь втручається армія. Київська воєнна округа зо всією її мілітарною потугою.

Існувало, мовляв, якесь таке розпорядження, якоїсь високої інстанції, на підставі

якого, недокінчені вчасно мешканеві будови міста, відходили під зарядження армії для потреб її службовців. І виходило, що будова кіно-фабрики дуже добре для цього підходила... І всемогутня армія негайно з цього скористалася. Зароїлося від військових уніформ, знайшлися фатальні електричні проводи і славетні ванни, робота почалася, закінчення наближалось.

На кіно-фабриці плач і риданіє.

Але вони там не думали здаватися без бою, армія-не-армія. Питання лиш, до кого вдатися за потугою. До самої Москви — розуміється. До маршала оборони, легендарного

Ворошилова. Висилається туди посольство і очолює його також найвищий — Довженко. Подія значення всесоюзного.

У Москві сказали "нада в'ясніть" і чекати рішення. Чекування тривало, будову викінчено, час заселення наближається, напруження між армією і кіно-студією високовольтажне. Слідкували одні за одними, щоб хтось з них не вселився нелегально першим і не закріпив за собою право на місце. Щоб мати це на оці, кінофабрика винаймає насупроти будови кімнату, садить там дижурного з телефоном, який день і ніч слідкує за ходом подій.

Але в остаточному переміг не грізний бог війни Марс, а глузлива покровителька лицедійства Мельпомена. З самого центру прийшло розпорядження віддати будинок кіно-мист-цям. На кіно-фабриці торжествують. Ще кілька напружених зусиль і молоді Прахови дістають цілі дві кімнати з центральним ogrіванням і навіть з балконом на вулицю Кузнечну. Подія значення епохального. Щастя, якого ніколи не будуть розуміти працівники буржуазного Голлівуду з їх віллами та їх купальними басейнами. Правда, в тій квартирі ще не діяло ogrівання, це було в грудні, температура була вулична, а до того там приміщено ще три родини, але це вже такі дрібниці, про які не слід і згадувати. Тим більше, що все це були люди свої, близькі, інтелігентні. Ось зараз за стіною мешкала відома декораторка кіно-фабрики Юнія Григорівна Меєр зі своїм чоловіком інженером будівництва, далі за ними займали кімнату подружжя Крижанівські, ще далі, в найменшій кімнаті оселився помічник режисера Х зі своєю жінкою, тещею і маленькою донечкою.

Розуміється, що убиральня і ванна були для всіх спільні, так само і кухня. Кожна господиня мала свій кутик, свій столик, свій примус. Там пахло міцно нафтою, було багато шуму, одначе чи багато господинь Сов-Союзу могли похвалитися хоч такими розкошами. Ось така, наприклад, Юнія Григорівна, крім свого примуса, мала також греца, на якому можна варити не лишень борщ, але й пекти пиріжки... Та інші ласощі. , т , , у

А взагалі, обивателі цього простору жили між собою приязно. Вставали раненько, заводили примуси, пили чай, одягалися і зникали. А приходили вечором — розходились по своїх жил-площах, намагались рідше зустрічатися, говорити стишено і навіть

сварилися пів голосом. Коли в кімнаті режисера К. щось грюкотіло, всі знали, що там проходить шквал чергового подружнього зіткнення на ґрунті ревності, але це було за стіною і ніхто до того не думав втручатися. Тим більше, що сварилися вони без слів, на мигах, пошепки.

І життя йшло з року в рік мирно. Не бракувало тут, ані радіоапаратів, ані патефонів, виконувалось спів і музику, приходили гості, велись розмови, розкладалося пулюку, танцювалося танго.

І треба бачити тих людей зблизька. Така ось делікатна, філігранна з великими карими очима Таня з її талантами акторства, сцени, фільмомонтажу... Зі знанням літератури, малярства, музики... З великим стажем співробітництва з такими майстрами кіномистецтва, як Довженко, Кавалерідзе, Савченко, Луков.

Її гардероба складається з трьох старих суконок, двох пар розтоптаних черевик, трьох пар дрянної білизни і старого заношеного пальта. Ніяких бальових суконь, ніяких дорожніх сумок.

До того, Таня не мала ні батька, ні матері. Мати померла, коли їй було три роки, а батька забрали з перших років радянської влади за те, що він був колись прокурором і ніколи його не вернули. Він десь жив, але контактів з ним не було. Щоб могли жити, його діти не сміли з ним навіть листуватися, а в своїх анкетах "соцпроходження" визначали словом "дочка служачого".

Свої юні роки Таня провела в Лубнах на Полтавщині, їх було три сестри — Татяна, Марія й Іна. Вони жили там під опікою бабці Марії Коцюбинської. Вона закінчила там середню освіту, звідтіля 1924 року виїхала до Києва, закінчила Театральний технікум, почала там свою фільмову кар'єру у фільмах Чардиніна, 1930 року у фільмі "Земля" Довженка, "Трансбалт" Білінського. Рік пізніше вона перейшла на монтаж фільму і в цій ролі залишилася до кінця.

І прийшла враз війна. І ось ми опинилися тут разом. За стінами будинку ніч, поліційна година, мертві вулиці... Завішені вікна, замкнені двері. Ми сидимо маленькою родиною за одним столом передньої кімнати, перед кожним з нас чайова тарілочка смаженої картоплі і чашка забарвленої під чай рідини. Це така їх вечерея, а вже завтра вони не матимуть ані такої. , , ■ . , .

Але ми не тратимо присутності духа, маємо піднесений настрій, говоримо про літературу, мистецтво і навіть політику. І ми чуємось дивно близькими, ніби ми прожили разом ціле життя. Мені здається, що я дома, що ось це моя жінка і мій син і що я перед ними чимсь зобов'язаний.

І навіть ось той чорнявий, стрункий юнак Толя непомітно вдоволений. Він мене спостерігає, бо це вперше доводиться — йому бачити у цій квартирі людину з іншого "буржуазного світу", яка до всього розмовляє з ним українською мовою. Т він дуже дивується, що його власна мама, яку він так добре знає, несподівано заговорила також тією мовою. Звідкіля вона її знає? А! Кіно-фабрика! Українська! І мені здавалося, що той хлопець вперше довідується, що він у Києві, що це столиця УРСР, що на вулицях українські написи, що кінофабрика "українская". А одного разу він навіть сам ходив до

української школи... Але він все це забув. Він читав Пушкіна, Єсеніна, Толстого, Бальзака, Гюго... І він це знає. Він добре знає Маяковського. Але він не чув нічого про Тичину, Бажана, Сосюру... О! Він ще щось чув! Шевченко! Пам'ятник перед університетом. І Богдан Хмельницький. Також пам'ятник. Але в його світоуявленні немає для цього місця. Він весь Росія. І навіть не ССРСР. І цікаво, звідки таке уявлення? У стільки років? Здавалось, що це не юнак Толя, син матері, яка працює на українській кіно-фабриці, а офіцер Денікіна.

Цікаво, дуже цікаво. Для мене це студія. Далєбі з цим слід розібратися.

А одного з наступних днів, коли лїй сидїли отак за столом і так розмовляли і коли Таня щось перечила синові, він подивився на неї з виразом здивовання й іронічно запитав: — Мама! А может бить ти на самом деле українка?

— Так, Толю, написано в моєму пашпорті, — відповіла спокійно хмати.

О, так. Цього він також не помітив. А воно й справді... Але ж у них тут у цій квартирі ніколи таких питань не порушували. І справді ж чому?

А поза цим, Толя чудовий хлопець. Вихований, розвинутий, чемний... Готовий завжди до помочі іншим. Чекаючи вдома на матір, він пожертвував останнього свого светра, щоб роздобути картоплі... Його поведінка чемна, він не спе-речється... Він намагається знайти якусь роботу, зацікавився ідеєю бути кольпортером нашої газети в Києві.

А тому, що була поліційна година, я мусів залишитися тут на ніч. І спати на Абрамцівській канапі та дивитися на картину демонічного ангела з гіпнотичними очима роботи Врубеля, що висіла на протилежній стіні.

III

Наступний день — середа. Третій день мого Києва. Туманно щось, як в Лондоні. Я вийшов рано з обіцянкою вернутися вечором сюди назад і в моїй програмі було зайти до кабінету Івана Петровича, а опісля податися гень аж на Буль-варно-Кудрявську, де під числом 24 знаходиться редакція київського щоденника "Українське слово", а ще опісля зайти на засідання Української Національної Ради в будові Акаде-

мії Наук на Володимирівській і закінчити цю одиссею зустріччю з Багазієм в його уряді міської управи.

У відділі культури і мистецтва, як звичайно, багато відвідувачів, між якими найбільше мельпомени, богеми, олімпійців. Акторів, які прагнуть виступати, письменників, які хотіли б друкуватися, художників, які хотіли б показатися. Мене знайомили з ними на всі боки, багатьом з них здавалось, що я приїхав "зі заходу", а це значило з владою, а тому я можу їм чимось допомогти. А я не міг їм пояснити, що я сам тут нелегально і сполягати на мою поміч годі. Але ми говорили про різні інші можливості — творчі, видавничі, організаційні. Робилися великі пляни, обговорювалися великі проблеми і все це забрало весь час до самого обїду.

На обїд ми пішли з Іваном Петровичем знов до міської управи. По дорозі ми повернули вбік до скверу Шевченка, • щоб глянути на його пам'ятник роботи відомого М. Монїзера. Туман тривав далі, у сквері було безлюдно, пам'ятник стояв в тумані на

тлі безлистих дерев, ніби гравюра старовинних видань. Бронзова постать мандрівника, що йшов задумано з плащем під лівою рукою. Як скульптор, Іван Петрович, знаходив пам'ятник невдалим. Банальний задум, сокирне виконання. Однак, для мене в цій постаті і в такому виконанні було багато змісту. Пригадувались лубкові, ярмаркові малюнки Кобзаря, інколи з кобзою, що їх вішали по селянських хатах поруч з іконами, які вражали своєю чистотою мислі і нагадували щось з фігурок Будди, або образків святого Ан-тонія з кривавим серцем на грудях. З точки погляду популюс-популяріс, це є найближче їх серцю зображення, бо воно безпосереднє і не вибагливе.

Однак в цьому випадку, можливо, Іван Петрович мав рацію. Можливо, тут перед цією будовою, ця статуя могла б виглядати трохи менше "соц-реалістично", щось ближче з "духом заходу", але це гостро суперечило б з генеральним наставленням доби та її діалектики. А такого тут не могло бути.

І коли ми так дивилися на той монумент з віддалі, з-за туману несподівано вийшло дві тітки одягнуті в бахматі куртки з великими хустками на головах. — А ето хто такой? — чуємо досить несподіване питання одної з них відомим волапюком. — Ето какой то українській пісатель, — чуємо на це відповідь. Тітки ще глянули на пам'ятник і пішли своєю дорогою.

Ми переглянулись і посміхнулись. — Бачиш? — казав Іван Петрович. — У нас ще й такий "народ" зберігається. — Не дуже тому дивуюся, — відповів на це я.

Розмова між нами на цю тему не тривала довго, але відгуки цієї сцени залишились у мене назавжди. Тут стільки Шевченка, а все таки "какой то українській пісатель". З уст української міщанки. Це зветься русифікація мейд ін Москау. Анатомія цього явища феноменальна.

Але чому ж все таки цей монумент тут поставлено? І навіть на місці, де стояв пам'ятник цареві Миколі І, який запроторив поета на десять років солдатом за Урал із забороною писати і малювати.

Це зроблено 1939 року. Передбачалася війна. За діалек-тикою Леніна, в таких випадках, "коли вони хочуть мови, дайте їм десять мов". Ордени й пам'ятники в цьому просторі були найдешевшим милом для замилювання очей противників. Вони знають, що Україна все ще не ті тітки з тим волапюком і її інколи треба зацицькати. Шевченко для цього найкращий цукерок. І вони розсипаються ним дуже щедро. Навіть до пересад.

Ось насупроти монументальна будова з іонічним фасадом на восьми кольонах, на якій колись був напис: "Кієвській Університет св. Владимира". А тепер там написано: "Київський Державний Університет ім. Т. Шевченка". Дуже зворушливо. Чего б хотіти кращого? Лишень в тому університеті, того імени так мало знайдете Шевченка. В мові, дусі, в ідеї. Зате там багато Миколи І. В мові, в дусі, в ідеї.

Тут повно Шевченка. Сквер його імени, бульвар його імени, опера його імени, район його імени. "Нас тьми і тьми", як казав Блок.

Але як мало "нас" на вулицях, де ніхто не говорить мовою того "пісателя". І в цьому вся суть.

Когда
Октябрь орудийных бурь по улицам
кровью лился, я знаю, в Москве решали судьбу
и Киевов,
и Тифлисов, — злорадствував цинік
В. Маяковский.

На цю тему я написав статтю "Народ чи чернь", яку помістив в "Українському слові" (9.И) і яка викликала широку реакцію в Києві і була бурхливо дискутована по всій Україні.

По обіді направляюся відвідати редакцію "Українського слова", яке виходило на вулиці Бульварно-Кудрявській в будові колишнього "Комуніста" і "Советской Украины", щоденно тиражем 40-45 тисяч. Його матриці передавали також до Борисполя, Таращі, Білої Церкви і Житомира, що цей тираж майже подвоювало.

Його організовано зараз по приході німців до Києва людьми Ольжича з допомогою такого Гейнриха Геккеля, а тому та газета мала цілком українське обличчя. Її редактором був Іван Рогач, а до редакції входили Юрій Таркович, Петро Олійник, Орест Чемеринський, Михайло Ситник, Яко-венко, Швидкий, Дніпров, Рева, Михальський з цілим рядом кореспондентів Києва і провінції.

На початку в Києві не було цілої друкарні, яка б могла друкувати щоденну газету, а тому її перші числа друкувалися в Житомирі, але дуже скоро було відремонтовано друкарню "Пролетарської правди" і вже з початком жовтня "Українське слово" друкувалося в Києві.

Зустріч з Рогачем — ентузіастична, він був у своєму великому кабінеті за роботою, мав якусь нараду із співробітниками, але одразу всіх їх відпустив і ми залишились самі. Як завжди, живий, бадьорий, вимовний... Невеликого росту з песне на носі вродливого лица. Його редакційний стіл широкий, його кабінет просторий, він урядовав патетично на тлі підручної бібліотеки передньої стіни, на якій демонстративно красувався також великий тризуб.

Почали з газети. Добре, велике діло. Газета не розходиться, а її розхапують. Її наклад далеко не вдовольняє вимог Києва. Умови праці напружені. Забагато "темних сил", "невиразних типів", майстрів підлабузництва і майстрів провокації. Німці це використовують. "Діли і пануй" — їх мотто.

Рогач чується тут, ніби в облозі, для нього це нове і складне становище, він би хотів його збутися і пропонує мені переїхати сюди і обійняти це діло. Він же не редактор і не журналіст, а політик, а тут треба редактора з гострим пером, солідним авторитетом і доброю орієнтацією в справах.

На що я відповів, що таких кваліфікацій мені також бракує, я не редактор, а письменник, до того я зайнятий в Рівному, а тут треба людей місцевих, які б чулися тут вдома, а ми люди з заходу на таке не надаємося. Крім цього, вже по кількох днях мого тут перебування, я зрозумів, що нам тут не місце. Німці не будуть нас тут толерувати. Ми тут надто виразні і надто інші. І для них це зайві. Єдине, що я можу зробити для

газети, це написати до неї ряд статей і нічого більше.

Опісля ми обійшли всі відділи видавництва, познайомилися з багатьма співробітниками, побували в адміністрації, навідали друкарню. Все виглядало гаразд, друкарня мала шість лінотипів, працівників пропорційно було три рази більше, ніж у нас, на все були графіки, кожний знав своє місце, субординація повна.

І забагато бюрократії. Редакторів, директорів, секретарів, касирів, їх заступників. Титули й підтитули зберігалися скрупульозно, паніоратство не толерувалося. Від відвідувачів вимагалось ряд зголошень, починаючи від низу, де при вході чатував окремий дижурний при столику з телефоном і гень аж до секретарки кожного відповідального урядовця.

Увесь цей порядок від советів, бо всі тут ті працівники, за винятком верхівки, залишилися також від советів. Урядовою мовою була українська, але урядова "чернь" все ще говорила "на язи́ке", а тому в деяких місцях можна було бачити упімнення: "Розмовляти по-українськи". Щось, як за Скрипника, за що той поплатився головою. І що не минуло також Рогача.

В атмосфері відчувався холодок і стримання. Співробітництво з цими людьми не обіцяло приязні. Ідеальний клімат для інтриг і донощитства. Що для наших простолінійних і ширих ідеалістів із заходу, значило смертельну небезпеку. Разюча протилежність до тих умов, які ми мали в Рівному.

Іван Рогач — палкий патріот-ідеаліст, невтомний, динамічний діяч, у той час тридцяти двох років, селянський син, уродженець невеликого містечка Великого Березного на річці Уж під самою границею Словаччини... З освітою Богословської академії в Пряшеві, яку він закінчив 1937 року, але якої він у своїй кар'єрі не використав, а віддався політичній роботі, якою захоплювався ще зі шкільної лавки і яку широко розгорнув під час боротьби Закарпаття за свою незалежність. Року 1938, за один публічний виступ, його було арештовано чехами, він деякий час просидів в ужгородській в'язниці, а коли того ж року Закарпаття стало автономною територією, його було випущено і він виявляв багато чинности, спочатку в Ужгороді, а опісля в Хусті, як промовець, як член Українського Національного Об'єднання, як співробітник газети "Нова Свобода", як генеральний секретар Карпатської Січі і нарешті, як особистий секретар прем'єра першої влади Карпатської України Августина Волошина.

Пригадую також, що мені довелося деякий час урядувати з ним разом в канцелярії УНО, де я мав функцію культурного референта, а його було перенесено туди на становище ділового секретаря. Головою УНО був брат міністра Юліяна Ревая — Федір, його заступником Андрій Ворон. Ми працювали з Рогачем в одному приміщенні і я мав нагоду бачити зблизька того динамічного ентузіяста в його щоденній роботі. Я подивлявся його швидкість рішень, рішучість виконання постанов, резолютність в складних справах. За кожний один день він міг полагодити багато різних справ в дуже хаотичних умовах урядування.

Пригадую наші розмови на теми біжучої політики, наші пропагандивні поїздки в терен, наші промови на урочистостях. Багато зустрічей пригадується з цим діячем,

гень аж до недавніх зустрічей минулого літа у Львові, де він очолював допомоговий комітет для поворотців з еміграції, а також останню нашу зустріч, коли він, переїздом до Києва, затримався було на кілька днів у Рівному, як мій гість.

І тепер ця наша зустріч тут... У Києві. У цій будові "Комуніста". За цим широким редакційним столом. Ми провели з ним тоді пару годин, я дістав запрошення бути їх співробітником і користатися їх їдальнею. Яка була в Києві чи не найкращою.

А після цього, нарешті відвідини Ольжича з його Українською Національною Радою. Яка містилася в одному з кабінетів Української Академії Наук. Свого часу я дістав був запрошення бути її членом, а тому моїм обов'язком було бодай формально нав'язати з нею контакти.

Рада відбувала якесь засідання, на залі було пара десятків незнаних мені людей. Моє прибуття внесло деяке замішання. Ольжич представив мене голові ради професору Ве-личківському і всім решті присутнім, голова сказав кілька привітальних слів, я відповів йому подякою, а після зайняв місце збоку, прислухаючись до наради, що була в ходу.

Говорилося про поширення Ради на провінції, саме виступав представник від Поділля, який інформував про її діяльність в тому просторі. Говорилося незалежною мовою, було враження, що ми психологічно готові перебрати на себе кожне завдання державного ладу, думалось, що така Рада буде зосередженням незалежних політичних аспірацій країни на випадок потреби. Поки що, це була свого роду репетиція майбутнього парляментарного представництва народу.

І, як сказано, майстром цього підприємства був Ольжич. Він виглядав тоді досить не показно, до його скромної манери поведінки, додалась ще й втома. Був худий, недбало голений, не конче дбало одягнений. Говорив притишено короткими реченнями. Але не нарікав і не тратив оптимізму. Як і завжди, мав друзів і жив у родині Василя та Євдокії Скорупських на вулиці Толстого під числом 15. На цій же вулиці, під числом 10 мешкання 3, жив Рогач, а кілька будинків далі, під числом 7 мешкання 56, жила Олена Теліга.

Отже, ця вулиця, бувша Караваєвська, була пристановищем групи революціонерів українського спротиву. Чи були вони тут вдома? Або краще: чи почувалися вони тут вдома? За моїми спостереженнями, вони тут не чулися вдома. Цей світ не був для них створений, не дивлячись на весь їх рето-ричний героїзм. Вони були аж дуже "западнікі" з певними твердими уявленнями про певні етично-моральні засади своєї поведінки. Тожто тут домінували стихії демонічної революції, яку міг хіба розуміти Достоевський. "Бачите, це точнісінько, як наша Росія. Це біси, які виходять з хворого і входять до свиней" ("Біси").

Для такого ще незайманого поета-революціонера Олега, сина ліричного поета Олеса Кандиби, народженого 8 липня 1907 року в ситій столиці Волинської губернії — Житомирі і вихованого в ситій атмосфері ідилійного слов'янофільства Масарикової Праги, з її побожним гаслом "правда звітежі", цей київський клімат, створений Дзержинським, Менджись-ким та іншими ежовими, не міг сприяти. Не тому, що лицар

Ольжич не міг його зрозуміти. Чимало наших поетів благословляли моторошну природу такого клімату, для багатьох з них навіть клімат інквізиції творив своєрідний наркоз болючого опоєння. Святий Августин, а для інших, святий Ленін, були однаково носіями віри в певні правди і їх конфронтація з рештою світу однаково захоплювала фанатиків і мальконтентів. І поети могли це розуміти/ а між ними міг бути також Ольжич.

Він не заперечував, ані диктатури, ані навіть тиранії. Він міг одверто проповідувати своє кредо, що "геній історіотвор-чого чину нації втілюється у провідну одиницю, постать Богом данного Стерника" ("Сонце слави"), що значило, що в його уяві ці явища гармонійно вкладалися в ритм і порядок "сонця слави" великого життя. Він вірив в революцію, як єдиний засіб, спроможний збурити небажаний лад під мудрим диригентством "Богом данного Стерника".

Але тут у Києві Ольжич зустрів інший маєстат революції у всій її автентичній красі і силі. Революцію брутальну, безоглядну, брудну, темну. Перефразовуючи поета О. Стефа-новича, який бачив Ольжича, як: "Одвага. Непохитність. Чистота", ("Ольжич"), а тут довкруги плазунство, заздрість, зрада. Сурогати чеснот, що їх годі ототожнити з чеснотою, одвагою, непохитністю. Це місце не для лицарів чистих серцем. Для юродивих, страстотерпців, інквізиторів, гільотиністів, чекістів. Там от побіч з печерами преподобних угодників Антонія й Феодосія, які могли угодничити в норах і кормитися шкоринками хліба, посиляних попелом для спасіння людей від зла, там стоїть також Марійський палац, у якому інші угодники розстрілювали тисячі людей знов таки для спасіння людства від зла.

Диктатура різних кліматів того самого серця. З якою лицар Ольжич, як легендарний Юрій на баському коні, не міг дати собі ради. Клімат його серця має свої широти і він не поєднальний з тутешніми паралелями. Він бачив маси, що їх роками, як сміття, згортали з вулиць і товаровими ваго-

нами вивозили на смітники Сибіру. Були це люди? Народ? А чи перегар пристрастей одержимих.

Ці питання зводили Ольжича на роздоріжжя. Такого він, здавалось, не сподівався від революції. Він чув, що в Києві зле, але він побачив, що в Києві макабрично. Одначе де вихід? Перед ним три дороги: — поїдеш просто — будеш убит, поїдеш вправо — будеш багат, поїдеш вліво — будеш женат. Яку вибере Ольжич?

Дорога пряма і одверта,

І твердо іде легіон.

Там мертвих немає, де жертва

Здобутий в огні бастіон. З філософією:

Не вступлюсь! Туди, на бій розпучливий,

Безголовим впасти на коня!

Сім голів я маю надокучливий,

Та єдине серце маю я. Його кредо ясне, сумнівів не може бути. Його дорога — просто. Які тут "сім голів", коли приказує "єдине серце".

Ми з ним були протилежно різні. Анатомія моєї духо-вості мала одну голову й одно серце... При тому їх головний штаб знаходився в посудині черепа, якому вони були підпорядковані. Одначе ми з ним ніколи не розходились в поглядах і навіть не сперечалися. І між усіма моїми близькими колегами пера, тільки з ним ми були "на ти".

Ця наша зустріч під кровом Академії Наук в атмосфері символічної Національної Ради, була для мене не лишень символічною, але й незабутньою.

Після Ольжича я зайшов до Багазія в його високому уряді, де мене почастиовано вечерою і де ми ще раз перебрали ряд важливих для нас справ. Тут також довідався, що мої друзі подорожі — Скрипники, відправилися в далеку дорогу до Полтави... На цілий тиждень.

І мені нічого не залишилося, як їх чекати. І заперечень не було. Не дивлячись на все, я любив Київ і дорвавшись до нього, хотілося його по можливості більше, довше, глибше. Болілось його болями, не раз приходилось цілувати його рани, але його покалічення не викликало у мене гістери-ки, а іноді, я навіть підроблявся до його тону і це помагало мені знайти з ним контакт. Здавалося, що я був удома.

І яка несподівана ласка: Київ дарував мені найбільшу гльорію мого серця. Якою вишуканою привілегією було для мене, коли після цілоденної метушні на вулицях міста, опинитись вечором в затишній квартирі Тані з її сином Толею, сидіти з ними за столом, за чашкою чаю і довірливо розмовляти про пезію Бодлера, фільми Довженка, або слухати звучання трудолюбивого, захриплого патефону з його зворушливим намаганням дати нам щось, щоб нас розрадило. Романси "Не гаваріте мне о ньом", або "А там в Чікаго", не дивлячись на всю їх екстравагантність, напевно звучатимуть в моїх ухах на все життя.

Наступного дня у четвер, від години десятої рано, ми вже разом з Танею, вирядились у мандри по Києву. Відвідали наперед Івана Петровича в його уряді і поговорили на його улюблену тему.

— Слухай, Уласе Олексієвичу, — казав він сугестивно своїм глухим патетичним голосом. — Я переглянув твою "Волинь"... (я подарував йому її другий том, бо решти не було під рукою). Ти сам не знаєш що це за книга. Такого села і такого мужика наша література ще не нотувала. Не мужик, а князь. І от ми давай положимо його на фільм. А Татьяна Федорівна його нам змонтує. Я рже маю його в уяві... Зо всією обсадою... Бракує хіба самого Матвія, але ми його знайдемо. Це брила родючої землі з її соками, її запахом, її розумом і її устами... Яка так і проситься втілення в живий образ екрану. Що ти на це, Власе Олексієвичу? . .

— Приваблива мрія, — залишалося мені сказати.

— А що, як ми обернемо її в дійсність, — говорив він далі.

— Мене б це тільки тішило, — казав я. <

— Так в чому справа? — нетерпеливився він.

Він сидів, мов на гарячому. Нетерпеливився, говорив, заохочував. І весь час про це думав. Та намагався всіх поривати за собою, а особливо мене. Тому і малював ті привабливі можливості фільмування "Волині". Що я дуже добре розумів.

Залишилось тільки питання: як? Як це перевести в життя. На це не було відповіді.

Того самого дня, ми з Танею обідали в їдальні "Українського слова" в товаристві Рогача та нашої чарівної Олени Теліги, яка чекала на нас внизу в почекальні, одягнута у знаний мені сірий, з темними смужками, костюм, у якому вона переходила "наш" Сян. Трохи змарніла, але незмінно жива й бадьора. — І що це, Уласе, не бачу вас цілими днями? Його там розхапують, а ми тут сидимо, дивись і мовчи. Ходім! Там вже чекає Рогач.

Опісля ми сиділи за одним столом всі разом, як це бувало у нас в Рівному, лишень на столі не було так само, як у Рівному. Обіди тут були скромні, але добре, щоб були хоч такі. Велика внизу їдальня була переповнена працівниками видавництва і це було чи не найбільшим їх досягненням, маючи на увазі харчові умови Києва. Олена могла при цьому казати: — Не так, як в Рівному, але... Можна видержати. Одначе... Рівне. Хто може це забути. Завжди про це згадуєм...

— Дякую, — відповідав я з ноткою докору.

— Но, но, но! Згадуємо Рівне не тільки з-за цього... Це ж ціла епопея. Як не кажіть... Такий дивний шлях... І та Сян-річка. Пригадуєте "наш" Львів? Ту вулицю Тарнавсько-го... А що робить наша мамка Ганна Антонівна? Таких курчат, як вона готовила, — пошукати.

— Згадує вас і чекає в гості, — відповідав я.

— І ми приїдемо! Таню! На Різдво! На ялинку! Пришліть тільки транспорт.

Олена була в настрою, сміялися, згадували. А коли скінчився обід — попрощалися з Рогачем і разом з Оленою відійшли. Була можлива погода, появилось сонце. Випадково нам трапився візник, якого ми негайно окупували і поїхали здовж Володимирівською гень аж до університету. Там висіли, пройшлися побіля університету, перейшли до скверу Шевченка, там під його пам'ятником згадували "наш перехід Сяну", щоб дійти ось сюди, Олена задеклямувала свого вірша "Поворот", у якому до найменших деталей було передбачено цю нашу дорогу багато років наперед...

Згадували наших друзів, а між ними пригадали Чирсь-кого... — А! Чирський. Скажіть! Де Чирський! О, той Чирсь-кий!

Я пояснив, що він тепер у своєму Кам'янці, куди він дійшов туди з останніх своїх сил. — Пригадуєте його вірш? Про Кам'янець? Він читав нам... в Кракові, — казала Олена*)

Хоч у п'янім сні поплисти! Всю любов, на яку лиш здібний,

Діткнутись устами скель... Шлю тобі в зарослу путь.

О, моє місто кам'янисте, Крізь іржавий скрегіт фіртки

Таке далеке і близьке! І крізь сад мовчазний, як цвинтар:

Готовий скочить просто з мосту — Тут жили — чи живуть Чирські?

В обійми любих Карвасар, Мати зна — чи не зна, що то син?

Зложить заїждженії кості Шарудить під ногами давне,

Під скелі, де Новий бульвар. Жовте листя давньої осені...

Кам'янець мій славний і рідний, До колишнього, ясного травня

Я не можу, я не хочу забути, Рвуся думками безголосими...

*) "Кам'янцеві на Поділлі" із збірки "Емаль" М. Чирський. ,м

Вона захоплено оповідала Тані про "наш" Краків, про Чирського, про його захоплення театром... — Його мрією було дійти до Кам'янця і там "зложити заїжджені кості". І він дійшов. Дослівно через смерть... З такими людьми ми переможемо... З такою вірою і такою любов'ю. Дивіться на

той пам'ятник! Чи не казав він колись: "Бо серце холоне, як подумаю, що може мене похоронять на чужині, — і ці думи зо мною сховають"! Те саме! То ж отут колись стояв пам'ятник Миколі Палкіну. А що тепер? Ще прийде черга і на нас! Ще прийде! Я вірю! Я твердо вірю!... А що ви тепер пишете? — несподівано звернулась вона до мене.

— Нічого особливого. Статті, — відповів я.

— А треба особливого. Про Київ. Москалі хотіли б його змосковщити... Німці збурили... Бо вони знають, що коли він вже тут стояв золотoverхий, ні Москви, ні Берліну не було ще й помину. Заздрість. Люта заздрість! Але Київ вічний. Його облягали, його громили, його бурили... А він поставав, як Сфінкс з попелу... І буде вічно.

Олена могла інколи захоплюватись і це їй дуже личило. Її голос міг вриватися, інколи на пів слові, але її мова була сильна і логічна.

Після ми повернули вниз і пішли хідником вулиці Толстого. Розмовляли далі. Теми мінялися. Згадували Маланюка, якого Олена любила передражнювати... "Але ж ви знаєте... Медку. Привезіть медку".

Так ми йшли вниз вулицею в напрямку Бесарабки. По дорозі вступили до якогось армянського погребця, де можна було чогось випити, що барвою нагадувало каву і з'їсти щось, що смакувало цукровими буряками... ■; ;,

А там ми мандрували далі вниз, добралися до базару званого "Толкучкою", де закутані у великі теплі хустки перекупки продавали на штуки картоплю, на грами масло, на наперстки олію, на склянки сіль та пшоно і, маючи в'язку карбованців, тут можна було ще сперечатися з паном голодом... Лихо тільки, що карбованці не всі мали і щоб їх надолужити, кияни звикли зносити своє "барахло", дуже часто рештки одягів, які розцінювались тут на вагу золота. Ціни тут весь час мінялися, переважно зростали вверх, а за того часу одна картоплина коштувала карбованця, пачка цигарок "Труд" 20 карбованців, склянка соли 15, кільо-грам масла, якщо він якимсь чудом сюди потрапв, навіть пів тисячу.

Розуміється, що набуті скарби забирали хто як міг, ніяких обгорткових засобів не полагалося... Ми забирали накуплене до поли, до кишень, до жіночих торбин, або несли просто в руках. В кожному разі, ми залишали це місце рогу щедрости не з порожніми руками, були вдоволені і Олена, сміючись, пригадувала, як то різнилися колись базари у Варшаві, де вона ходила на закупи. Це наводило на незручні порівняння з дійсністю і разом розпачливу філософію про

химерне життя. * —

и

Далі побували також ще раз на Хрещатику. Звалище, кладовище, смерть. А хроніка казала, що ось тут вперше, ще 1804 року, під числом 2, було споруджено театр, тут уперше загомоніло кіно (Шанцера), бувало в Празі, наша добра приятелька, расова киянка Наталія Дорошенко, захоплено оповідала, які то смачні "пірожниє" їлося у Семадені, яке то морожене ласувалося у "Маркіз"-а. І гляньте, що з того всього зроблено тепер.

Зрештою, казав мені одного разу на це Кавалерідзе: — А, знаєш... Шкода. Розуміється. Але за останній час Хрещатик зійшов і так на клоччя. І добре, що його збурено. Побудуємо кращий.

І так ми мандрували, і мандрували. Багато днів. Переважно з Танею. Одного разу ми опинилися перед хаткою з трьома вікнами і брамою на Хрещатинському провулку під числом 8, яка ввійшла в історію тільки тому, що одного разу, 1846 року, її власник винайняв одну кімнатку молодому панові, що прибув з Петербургу, який звався Шевченко, Тарас Григорович,

Г, здавалося, що з цієї хатки все почалося. Вона мовчить, але по всьому видно, що вона знає багато. З цієї хвіртки щодня виходив, або входив до неї молодий добродій невисокого росту в сюрдуці з великою течкою під пахвою. Це майбутній наш апостол і пророк Тарас Шевченко, який тоді в Києві пристає до Кирило-Методіївців, знакомиться з Костомаровим, вишукує київську древність, малює краєвиди, виїжджає на розкопки Перепетіської могили біля Хвастова.

Він жив тут десять місяців, пізнав Київ до глибин і, як сказано, від цієї хатки почалося те лихо, що довело його до Орської фортеці солдатом номер 191.

Від нього часу Шевченко почав думати категоріями віків — минулого й майбутнього ("Думи мої, думи мої, лихо мені з вами"). Так, лихо. Бо це значило пізнання, свідомість і зу-царення з дійсністю. Його сучасник В. Аскоченський згадує, як це виглядало: "Днів через кілька забрів я якось на узгір'я Михайлівської гори, позад монастиря, звідки відкривається чудовий краєвид на все Задніпров'я. Над крутим обривом гори я побачив Шевченка; він сидів на землі, обіпершись обома руками і дивився, як кажуть німці, dahin. Він так поринув в споглядання чогось, що навіть не помітив, як я підійшов до нього"...

Так. Це почалося від цієї хатинки. Було над чим думати. "На нашій не своїй землі". Від того часу проминуло щось понад століття, а ситуація не змінилась багато. Дармащо змінились її розміри і форми.

Ось, здається, зараз після того будиночку на "Козиному болоті" (так звалось колись те місце), з його багатою мемо-ріальною дошкою, ми мандруємо на вулицю Леніна, де стоїть будова на сім поверхів з назвою "Роліт" — тобто, "робітників літератури". Здавалося б, що від часу тієї хатинки до цієї будови на землі мусіло стати багато, щоб тут виріс аж такий будинок з такою назвою. Це вже навіть не будинок, це вже казарма, заповідник, музей. Скільки треба буде ме-моріальних дощок, щоб відзначити всіх його

мешканців. Поети, письменники, академіки, орденоносці, делегати рад і навіть міністри.

Тепер цей будинок стоїть порожній і мені дуже хотілося заглянути до нього, щоб бачити його з середини, але для цього чомусь не хватило у мене відваги. Хтось би міг подумати, що я заглядаю до чийогось житла без його згоди. Але я все таки шкодував пізніше, що цієї нагоди не було вико-ристанно. Просто, щоб це знати ще краще, щоб це бачити. У такий час.

Будинок залишено ще влітку цього самого року і один з його мешканців, Аркадій Любченко (квартира 22), мальовничо нам про це розкаже: "Знаменна дата! Рівно рік тому Cl.VII.41), ось саме у цей час (о 9 год. ранку), цей двір "Роліта" збуджено гудів, сповнений надзвичайного хвилювання і метушні. Виїздили письменники. Перший день офіційної евакуації, хоч від сусідів цю справу приховували. Автобус прибував і відбував, транспортуючи "добровільних утікачів" на двірець. Ще зночі виїхали "найвельможніші". Тичина, Панч, Рильський, Городской, Рибак, Гофштейн, Твардова — більшість "аристократичного" нового крила будинку. Бачу: стоїть автобус в заїзді і до нього вантажать валізи і вузли. Зазирнув у марш до ліфту, а там Копиленко пре колосального клунка, загорнутого в килим, аж піт біднязі виступив. — А ти ще не вантажишся? — турбується. — Ні, а що? — Ну, то слідуєчим заїздом... З наступною партією через годину-півтори поїдеш. — Добре, добре. — Сердега, він і не підозрівав, що я зовсім не поспішаю, навпаки, міркую, як би то довше залишитися в Києві. Він претється до автобуса, пре перед себе клунок, а там вже сидить Смілянська з дитиною і ще хтось з жінок і дітей. Він просить їх негайно вийти і зробити місце для клунка. Вони вагаються, відмовляються. Він силоміць витискає звідти дітей. Счиняється крик, лайка, скандал. На Копиленка всі обурюються. У дворі никають бліді, розгублені жиди, страшенно стурбовані, що їх не всіх вивозять у першу чергу. З'являється несподівано Бажан у військовій уніформі, який разом з Корнійчуком верховодить тепер у спілці. Жиди обліплюють його з такою настирливістю і гамором, що він ледве від них виринається, але вони не відстають, а біжать за ним. Переслідуваний і затурканий, він опиняється аж на другому кінці двору і, помітивши мене, простує до мене, ніби до дошки рятунку. Я одвожу його далі набік і кажу, що я не маю бажання зараз їхати, хоч і належу до сьогоднішнього списку; мовляв, взагалі не поділяю цієї панічної втечі й хочу лишитися разом з ним у Києві, а як доведеться, то й його захищати. Він насторожено блимає короткозорими очима і каже: — "Ну, як хочеш..., але май на увазі, що потім буде тяжче виїхати. — Нічого, — кажу, — як буде всім, так буде і мені".*)

І вони виїхали. І Любченко також. Але по дорозі він вирвався з транспорту і залишився в Харкові. Чому? Цей самий автор в цьому щоденнику ('21.8.42) і про це нам скаже: "Тепер увійшов я до будинку (Спілки Письменників) і аж не віриться, що тут уже нема того пригнічуючого кодла. Нагорі в залі слухав доповідь проф. Оглоблина — "Хто автор Історії Русів". Сидів, споглядав на голі стіни, на ті ж, що й були. Стільці, той самий балкон. Скільки пережито в цій залі! Скільки сумнівів, поривань, затаєних бажань, глибоких образ, кричущої неправди. Яке знущання було над людьми, а

надійною зокрема. Але я зумів в собі все затаїти, нічим не прозрадитись. Важко ж як було. Боже, як важко! Де тільки я, такий хворий, набрав тих сил? Не диво, що нерви геть опали. Сидів і хвилинами, здавалось, що там при столі президії Корнійчук, або Рибак чи Бажан, Іван Ле, Петро Панч, Усенко... І конче, конче запити, або ущипливі натяки, що ось я вже сім років нічого не пишу, одмовчуюсь. — Коли ж то товариш Любченко знайде дар слова? — Я ж мовчав вперто. І ждав! І радів, що ось почнеться та війна, що аж тепер нарешті я розв'яжусь із тими горлохватами".

Про такі настрої і такі переживання писав не один Любченко. Ось автор жидівського роду, Артур Кестлер згадує: ("Невидиме писання") "Я був, — каже він, — комуніст, але пізнав життя Росії жахливо пригнічуючим. І лишень тоді, коли переді мною виникла можливість його покинути, я признався собі, яким дійсно воно було гнітючим. Сірість вулиць, безнадійна обношеність і вбогість, понура помпезність всього сказаного й писаного, всенасичуюча атмосфера якоїсь реформаторської школи... Безконечне вмовляння, стереотипна одноманітність і однотипність всіх і всього, вічне звеличування "старшого брата", око якого скрізь вас переслідує. Всеобій-маюча понурість індустріалізованого Ніндерталю".

*) А. Любченко: "Щоденник". Видання "Нові дні", Торонто, 1951.

Не всі, як Любченко чи Кестлер мали можливість вирватись з того круга на захід. Інші шукали звільнення іншими дорогами. Поет Є. Євтушенко, у своїй "Автобіографії" повідомляє: "...виняткового таланту письменник А. Фадєєв застрелився з партизанського револьвера, хороненого від часу війни". Такими ж засобами покінчили, і Єсеїн, і Хвильовий і навіть Маяковський. А тих, що їх вивезено і знищено на Сибірі — годі й назвати. А тому, до краю розчарований їх спів-вітчизняк і втікач В. Тарзіс у книзі "Палата номер 7", дерзко і брутально робить висновок: "Советське громадянство, це смітник, що отруєє своїм смородом весь цивілізований світ". Що можемо до цього додати? Перед нами порожній будинок "інженерів людських душ" того світу. Вони виїхали.

Залишається інтригуюче питання, куди виїхали. Наприклад, де обертається наймаєстатичніший Тичина? Щоденник Любченка (13.7.42) і про це знає: "Позавчора, в суботу, — каже він, — був у мене Х-о. Він розповів про Уфу, де він ЕСТИГ побувати і звідти, різними комбінаціями, все таки вислизнути... Отже — Уфа. Був він у Тичини, який жив тоді в малесенькій прохідній кімнатці: двоє ліжок для нього і Лі-ди, а мати Лідина — на долівці. Обіцяли йому кращу і теплішу кімнату, але на неї виявив претепсію якийсь актор, вимагалось звести рішучий бій і Тичина махнув рукою. Казав, що збирається писати мемуари. Він улаштував при Башкірській академії Панча, Копилепка, Яновського, Рибак, Гофштейна..."

Отже, Тичина в Уфі і збирається писати мемуари. Було б цікаво, що він скаже, наприклад, про Уфу. І, взагалі, про себе... Чи міг би він сказати хоч би щось таке, як це згадує про нього його земляк Всеволод Приходько?*) "Наше знайомство (з П. Тичиною) почалось так: Один з родичів поета попрохав мене занести йому листа. Павло Григорович жив тоді в Харкові, у будинку "Слово". Листа, звичайно, можна було

послати їй поштою, але той родич надіявся, що я привезу йому також відповідь. А з тим, може щось і грошей, на пересилку яких поштою знаний поет міг не знайти часу, а то їй просто забути.

Розрахунок виявився правильним. Павло Григорович уважно прочитав листа, тут же написав коротку відповідь і вклав до конверта певну суму... Далі, покінчивши, так би мовити, з офіційними справами, я перейшов до особистого. Довідавшись, що я час від часу теж пишу, поет запросив мене на збори письменників, що тоді частенько відбувалися в будинку редакції "Вісті", здається, на Сумській чи майдані Тевелева" ...

*) Газета "Українські вісті", Ульм. 10.12.1967.

Отже, знайомство зав'язалося, зустрічі продовжувались, місце дії переноситься з Харкова до Києва, автора спогадів приймають до Спілки Письменників України. І "завдяки цьому, — читаємо далі, — я мав можливість частіше бувати у Павла Григоровича, бачити його внутрішнє життя не лишень, як письменника, але й як людини.

Спочатку про поетову родину. Павло Григорович народився в селі Піски, Басанського району на Чернігівщині (27 січня 1891 р.). Батько його був сільським дяком, обтяжений великою родиною, яка звичайно не голодувала, але й не жила багато. Єдиною можливістю дати дітям освіту була духовна семінарія в Чернігові; де для членів родин духовного стану, навчання було безплатне, а до того там ще існував інтернат. Тим то не диво, що всі сини Григорія Тичини потрапили до цього навчального закладу. А синів було трьох і стільки й дочок.

Старший брат Павла Григоровича — Іван, закінчив се-минарію, його висвятили на священика і призначили на парафію до цього ж рідного його села Піски. В середині двадцятих років, коли почався наступ на церкву і духівництво, Іван Тичина демонстративно зрікся сану. Про його зречення було у всіх безвірницьких газетах і в обласній пресі.

Значно гіршою випала доля його іншого брата — Євгена. Він також закінчив семінарію і був висвячений на священика та призначений на парафію до Вінницької області. Але згодом, на початку советської влади, його висвячено ще й на єпископа... Та незабаром після того, єпископа Тичину заарештовано і разом з іншими церковними достойниками, вислано на Соловки, де й загубились його сліди. Про Євгена Тичину, ані Іван, ані Павло Григоровичі ніколи не згадували.

Старша їх сестра Євфросинія багато років жила у Павла Григоровича в ролі його господині. Вона вела його нескладне господарство, приносила з їдальні письменників обід, а головне — оберігала його спокій, при звичаївшись до всіх його великих і малих примх.

Середня і молодша сестри були одружені і працювали учительками на селі. Особливо трагічну долю мала наймолодша сестра Марія. Вона мала шестеро дітей, працювала в глухому селі на Чернігівщині, як учителька, її чоловік був гіркий ТІ'ЯНИЦЯ і родина страшенно бідувала.

Найстарший її син Іван ("Ваня") наслухався розмов про славного свого дядька... А

було це у відомі голодні роки в Україні. Отож, Ваня вирізав з читанки "До світла", що її тоді вживали в українських школах, портрет Павла Тичини, пішов на залізничну станцію, заліз під вагон і таким чином доїхав до Харкова.

Там він підійшов до міліціонера, показав портрет дядь-

4в

ка і просив показати йому до нього дорогу. За пів години Ваня був у Павла Григоровича. Поява напіводягненого, брудного та голодного небожа привела поета до відчаю. Він сказав Євфросинії його обмити, нагодувати, купив йому одяг, пальто, черевики, а вечором провів його до мене з проханням відвезти малого додому.

Не знаю, що було написано в супроводному листі цього мандрівника, але знаю, цього малого зухвальця примусили перепросити листом славетного дядька за спричинені йому клопоти. Лист кінчався запевненням: "...я, нижче підписаний Ваня, обіцяю Вам, дядьку Павле, більше ніколи до Вас не приїздити"... З цим листом я повернувся до Харкова.

Але треба сказати, що Вапя своєї урочистої обіцянки не дотримався, він опісля не раз, знову і знову, приїздив до Харкова, а згодом до Києва, аж поки не добився, що його примістили в одному інтернаті, де платив за нього його славний дядько.

Родина поета була для нього постійним тягарем і не лишень в матеріальному розумінні. Вона нагадувала йому про страшну дійсність на селі і це було для нього значно гіршим, ніж постійні грошові видатки".

І для завершення цього портрету Тичини, як гуманіста, додамо ще кілька зарисовок цього ж автора, про поета, як індивідуальність. "Коли був Сталін, — зазначає Приходько, — Павло Тичина вихваляв його. Останніми роками місце Сталіна посів Ленін. Для Тичини тематика була засобом, щоб його твори побачили світ, а вже досвідчений читач, за тією заслоною, мусів пізнати справжнє його слово і відчувати те, що хотів поет сказати.

Треба сказати, що за часів другої світової війни Тичина не користався повагою в колах українських радянських письменників, як людина. Причиною цього була, звичайно, в першу чергу заздрість його інших колег, на жаль у ті часи там досить поширена, що і спричинило брак ближчих і дружніших між ними стосунків. За вдачею він був індивідуаліст. За винятком двох єврейських письменників — Іцика Фефера і Григорія Полянкера, я не назвав би жодної особи, яка б могла зватись його приятелем. Було багато його прихильників, але в розмовах і стосунках з ними, Павло Григорович постійно дотримувався певної дистанції.

Проте, не меншою мірою йому шкодило вихваляння влади, як також її керівників в Україні... І брак розуміння сумної дійсності!. Що такі закиди мали і мають свої підстави, ніхто, хто знав Тичину особисто, не може заперечити, але мало хто завдав собі труда проаналізувати причини такого його поступовання.

Перша з них — його соцпоходження. Він був сином служителя релігійного культу. " Далі, його участь з Хвильовим та Блакитним у літературних об'єднаннях та близьке знайомство із такими заслуженими, згодом "буржуазними націоналістами", як

Скрипник, Любченко і багато інших... Все це над ним тяжіло і примушувало його бути особливо обережним.

З другого боку, ледве хто з українських письменників УРСР того часу, мав такі здібності пристосуватись до обставин і мати добрі стосунки з властью імущими, як Тичина.

У приватних розмовах він любив посилатися на важливі знайомства і говорити про них у третій особі множини: "Петро Павлович казали", "Микита Сергійович прийшли". Можливо це була певна манера мови, але також можливо, що це був засіб щось цим здобути. Одно безсумнівне: Тичина мав здібності! такі знайомства заводили, як також у відповідний час їх позбутися"...

Стільки взяли ми у Всеволода Приходька. Думаючи, що у своїх мемуарах Павло Тичина левде чи міг би таке сказати. А це, на нашу думку, те головне в його життю. Там так люблять згадувати про "бідний народ" та його страждання, але цього "бідного народу" там напевно не згадають. Тичина мав спроможність пролізти крізь вухо голки сталінських ві-вісекцій, здобути іконостас орденів, копу титулів, але він не міг сказати правди про голодуюче село, долю своєї сестри, або згадати знищеного свого брата. На тлі цього блюзнірсько звучать такі його слова:

Та нехай собі як знають, Божеволіють, конають, — Нам своє робить.

Як не легко буде йому виправдати це перед судом майбутнього.

Таке ось навівав на мене той будинок на вулиці Леніна. І взагалі, він виглядав для мене осоружно. Не архітектурою, а своїм духом. Тюрма. Питомник кастрованих. Символ уярмлення українського творчого слова.

IV

Наші мандрівки з Танею по Києву невтомно продовжувались. Так у неділю рано, 2 листопада, ми вибрались гень на Байкове кладовище, навідати могили дорогих нам людей. Погода цих днів була змінлива. Раз вітряно, раз туманно. Сьогодні тихо і сумрачно. Небо погрожує мокрим. До Байкового узгір'я ніякого доїзду тепер не існує. Даремно намагались знайти візника. Отож почимчикували пішки. Саксаганською, Васильківською, повернули в якусь бічну вуличку і добрели до річки Либедь (...і сестра їх Либедь") з її дере-вяним мостиком... А далі навпростець, попід пригірок стежкою до мурів кладовища, які місцями повалилися і творили прориви... А там дорогою, що пересікає пригірок і дійшли до брами із сторожівкою по правому боці.

Було тут тихо і безлюдно. Нашим бажанням знайти когось, хто б допоміг нам розібратися з топографією місця. Повертаємо до сторожівки. Це невелика, занедбана споруда, якої вікна запорошені, а двері мовчазно закриті. На наше застукання вони все таки відчинилися і в них появився чолов'яга в фуфайці із шапкою-вушаткою на голові. Ми привіталися і пояснили, що нам потрібно. Чолов'яга охоче погодився нам допомогти. Кладовище було неймовірно занедбане, хаотично спляноване, багато знищених могил, загороди і хрести похилені. На деяких могилах стояли стовпчики з п'ятикутними зірками, а коли додати, що це був час війни, по стежках лежали купи кінських кізків, а до всього осінь, засохле бадилля бурянів, опале листя — картина занедбання була

вражаючи.

Мимовільно пригадувались такі місця в країнах Європи Заходу. Прекрасні, свіжі цвинтарі Німеччини, багаті мистецтвом кладовища Парижа, а особливо Риму, привітливі і пишні Ольшани Праги хоч би Личаків Львова. Граніт, мармур, скульптура, квітники, чистота.

Натомість, наш пантеон на Байковій Горі може бути зразком страхітливої вбогости й безладдя. Ми проходили головною, середньою алеєю, де знаходяться найкращі могили, але й тут вражала безстилевість, анархія, а головне бруд. Купи кінського гною, обгризені дерева. — Що це таке? — питався я провідника. — А! — відповів він байдуже. — Вони ж тут тримали тисячі коней. Отак здовж були конов'язі.

Хто це "вони"? Турки, татари? Зайві питання. Нащадки кінноти Будьоного, які не знайшли кращого місця для схованки перед літаками, як це місце вічного спокою предків. А коли б їх так збомбили — яка шкода. То ж і так мертві. Але вони були певні, що німці не подумають, що таке щось можливе. І чому б не використати такої слабости їх цивілізації.

Філософія переконлива вистачально, а тому яке диво ті провалені гроби, поломані хрести, засохлі бур'яни. — Знаєте, — казав наш провідник. — Не було часу за м'єртвих думати. Ніхто не думав і за живих.

Але ось там бачимо щось відраднішого. Поруч два постаменти і вже здалека видно, кому вони присвячені. Марія Констянтинівна Заньковецька і Микола Карпович Садовський. Листя, гній, занедбання, але пам'ятники в порядку— Мир їх вічний пам'яті! Як добре, що вони і тут разом. Скільки часу прожили вони поєднані своїм мистецтвом, скільки дарували людям гарного, доброго, потрібного... А Україні посилення й надії. Хотілося б не забути цього моменту, в чому помагає мені мій фото-апарат.

Наміряємось продовжувати нашу мандрівку вверх далі, але нас затримує провідник. — Там он могила Нечуя-Левицького, — показує він рукою вниз в місце, густо заставлене залізними огорожами і не менш густо заросле бур'яном. Спочатку годі було її помітити, але згодом помітив. Невеличка, мало помітна, за залізною огорожею із залізним хрестиком, на якому виднілась біла табличка з чорним написом: "Письменник Іван Нечуй-Левицький". Який залишив по собі невмирущих бабів Параску й Палажку, старосвітських батюшок та матушок, та Кайдаша, та багато інших живих портретів живої нашої дійсности. Так мало приділено йому тут місця, а ще менше уваги. Він помер 15 квітня 1918 року, коли в Києві була українська влада, але саме тоді всі були зайняті політикою і навіть мало хто помітив, що десь там умирав півзабутий, німецький, вісімдесятилітній клясик української прози, якого поховано на державний кошт, але з дуже непомітною церемонією. У такому дуже непомітному місці.

Ще гіршої долі зазнала могила Олександра Кониського. Це був лишень горбик свіжо насипаної землі. І ніяке диво. За советською кваліфікацією вартостей людських, Кониський належав до категорії "буржуазних націоналістів" і навіть, здається, реакціонерів, його ім'я не дуже приязно згадувалось в історії нашого письменства, а тому й його могила була забута і майже зрівнана з землею. І щойно тепер хтось

відшукав її місце і насипав той свіжий горбик землі, над яким не було навіть напису. При чому, як зазначив наш провідник, ті люди не були навіть певні, чи це могила Кониського. І щойно по довгих розслідах було встановлено, що там поховано невтомного культурного, громадського і політичного діяча, поета і письменника пошевченківської доби відродження.

Блажен, хто на громаду звик робить. Хто брата темного навчає, У хату темну вносить світ... Блажен, хто щирими сльозами Чужу оплакує біду... Блажен, хто серцем незлобивий, Хто приязно живе з людьми. Так. Це не годилося з ГПУ, Че-Ка, Сталіном. Для Кониського, далєбі, з ними не по дорозі.

Тут же на цій алеї здалека видно могилу Миколи Лисенка. Гранітний нагробник, чотирьохкутний п'єдестал і погруддя композитора з бронзи. Хочеться пригадати його бурхливий, драматичний і разом величний похорон 12 листопада 1912 року з оповідань його близького учасника Олександра Кошиця: "...в день похоронів, — згадує Кошиць, — я із студентським хором стояв коло Володимирівського собору, чекаючи виносу тіла, і коли жалібний похід рушив од собору, то виявилось, що ввесь величезний натовп, що йшов поперед домовини, складався з різних хорів. Спереду студентського хору, який один мав у своєму складі більше 200 людей, йшов хор Комерційного Інституту, теж біля 200. Далі перед ним був якийсь аматорський хор, а спереду церковний, здається, Надеждінського, потім хор Яциневича. З-заду нас був хор курсисток, далі хор Політехнічного Інституту, хор школи Лисенка, знов якихось аматорів, а ще далі низка церковних хорів без назв.

Коли проходили побіля університету, з вестибюля почали нас фотографувати на фільму кінематографа. Хоч царські посіпаки швидко звідтіля зняли той кінематограф, але студентський хор все таки встиг потрапити на фільм.

У театрі Садовського було дане розпорядження, щоб оркестр під керівництвом мого помішника Верховинця-Кості-ва, помістився у верхньому фойє, вікна якого виходили на Велику Васильківську вулицю, кудю мав пройти жалібний похід, і зустрів нас Жалібним маршем Лисенка, написаним до драми "Дорошенко". На приказ поліції цей театр було замкнено. Але коло театру вистроїлась вся театральна трупa на чолі з М. К. Садовським і от, коли хори і жалібний похід наближався до театру, я побачив, як Садовський дав рукою сигнал у вікна театру і звідти понеслись звуки маршу. Зараз на це пристав з поліцією кинулись до театру, але... "ключі були невідомо в кого". Вони почали кричати знизу на вікна, але музиканти нагорі грали і тих криків не чули. Тоді кинулись до Садовського, щоб він припинив музику. Микола Карпович почав махати рукою, але так виразно "грайте далі", що оркестр замовк аж тоді, коли пройшло половина походу і під театр піднесли домовину та почали читати Євангелію. За це потім Садовського тягнули на поліцію, але він викрутився тим, що в театрі йшла проба оркестру на "Дорошенка", що він намагався спинити музику і що театр було замкнено на розпорядження тієї ж поліції.

Всякі промови над домовиною були поліцією заборонені. Успів сказати слово лише о. Остап Нижаківський та й то, здається, як священик. Яму засипали, одспівали вічну

пам'ять і рушили з кладовища, а з ними і ті сонми поліціантів та

із

шпиків, що проводили востаннє небіжчика до гробу разом з публікою"...

Отак то було на нашій славній Україні.

Трохи далі від цієї могили під горбиком, кілька могилок родини Грінченків, а між ними також і Бориса Грінченка. І єдине, що тут вражало, це бур'ян. Високий, уродистий, сухий і навіть не столочений, дармащо тут гостювало стільки козацьких коней.

Ми не змогли віддати данину всім визначним нашим покійникам, але ось, дійшовши до церкви, що стоїть серед кладовища, наш провідник вказав нам особливу могилу особливої людини за залізною огорожею з високим гранітовим постаментом, на якому висічено велику бороду з частиною голови. Здалека видно, хто це такий. Михайло Грушевський. Голова першого незалежного українського парламенту Центральної Ради. Томи історії України-Руси і томи її письменства, які він залишив нам у спадщину, дали незрушимої підстави для постановня Української Народної Республіки не в меншій мірі, як "Кобзар" Шевченка. Могила зараз тут біля церкви на видному місці і як добре, що його саме тут поховано. Ми стоїмо в задумі. Так багато виринає тих різних думок та згадок, пов'язаних з цією титанічною постаттю незломного, вічно творчого, негасимо горючого духа. Останні роки свого життя він прожив у дуже ворожому оточенні переможних своїх противників і помер 1934 року в час найбільшого переслідування української справи за дуже невиразних і комплікованих умов.

Нам треба йти далі. До речі погода нам сприяла, небо трохи випогодилося й інколи визирало сонце... У алеях появились люди, які спішили до церкви. Ми захотіли також зайти туди, звідки було чути спів. Заходимо до того невеликого дому молитви, в якому зібралося чимало людей... Переважно жінок і переважно старшого віку. Спереді перед іконостасом стояв чоловік у звичайному одязі, який вичитував тексти богослуження, а всі присутні його слухали, час від часу хрестилися і зривалися дружнім гармонійним співом. На голих стінах дому висіло кілька, дешевої якості, іконок, а перед старим, почорнілим іконостасом, стояло два свічники густо заставлені свічками.

Це були, мабуть, рештки переслідуваної релігійної громади Києва, найвірніші її послідовники, для яких всі ці церковні ритуали мали велике духове значення. На їхніх обличчях виднілось розчулення, захоплення, святобливість. Здавалось, це спрагли води мандрівники пустині, які нарешті добралися до джерела, де вони можуть вдовольнити свою спрагу.

При цьому поставало питання: чи зможуть ще ці залишки спраієних віри предків відродити знов велич і силу своєї церкви? Якийсь голос підказував, що за певних умов, це ще можливе. Містично-релігійна сила слов'янських народів була завжди велика. Позбавлені філософсько-математичного дару пізнання, вся їх увага зосередилась на пункті віри. Ленін хотів був зневажити цей нахил клеймом "опіум", не віддаючи собі справи, що і сам він зі своїм "матеріалізм-ом" ніщо інше, як віра, тобто "опіум". Нічого там не бралось матеріалістично, математично, спокійно, а догматично, патетично з

надривом і гістерією. І сам його "мавзолей" на Червоній площі Москви, не мавзолей, а чорний камінь Мекки і саркофаг божества, в жертву якого принесено багато крові і багато страждань.

Коли б цим людям повернути Христову Церкву з її поезією, легендами, "уміленієм", вони охоче залишили б комсомольські барабани та червоні кутки і перейшли б під покров ангелів і архангелів з їх вівтарями.

Ми пробули тут деякий час і вийшли. За цей час наш провідник відійшов також, але наша мандрівка в цьому царстві тіней ще не скінчилася. Тут покоїться ще одна первозванна жриця нашої поезії, яка була не лишень уродженою українкою, але захотіла, щоб цей речівник став визначенням її в літературі. Коли їй було дев'ять років, вона, живучи в глибоко провінційному селі Колодяжне на Волині, сердечно віршувала:

Ні долі, ні волі у мене нема. Зосталась тільки надія одна: Надія вернутись ще раз на Вкраїну, Поглянуть іще раз на рідну країну. Поглянуть іще раз на синій Дніпро — Там жити, чи вмерти — мені все одно. Вибухові нотки її запального патріотизму — "Сторононько рідна! коханий мій краю!" "Україно! плачу слізьми за тобою", повторяються в її віршах з безпосередньою послідовністю і їй не лишалося нічого іншого, як поставити цей виклик на щиті свого шляхетського роду, відверто, безкомпромісово й демонстративно. А тому Леся не Косач, а Українка.

Вона померла на Кавказі 1 серпня 1913 року, але похована в Києві 13 серпня, як свідчить учасник її похорону, Дмитро Дорошенко, за таких умов: "За походом ішли лави поліції, пішої і на конях. Вінці було заборонено нести і їх поскладали на катафальк з труною. Кілька разів гурт молоді намагався співати "Святий Боже", або "Вічну пам'ять", але поліція зараз же спів припиняла. Заборонено було й промови над могилою. Ховали Лесю Українку на Байковому кладовищі, але не так званому новому, де вже спочивали Ли-сенко, Грінченко та інші видатні наші люди, а на старому; пояснювано це тим, що сама Леся виявила бажання бути похованою поруч з батьком, що помер кілька років перед тим ...)

Згадують також, що російська преса Києва на чолі з таким незабутнім україножером, як "Кієвлянин", виписували з цього приводу на українців різні плюгавства, що дуже гарно характеризує людей тієї імперіальної лицарськості з їх "високою" культурою.

За наших відвідин ця частина Байкова була найстаранні-ше занедбана. Море високого, сухого бур'яну вкривало простір і в ньому безслідно тонули могили наших предків. Лишень над могилою Лесі демонстративно й визивно повзно-сився з бур'яну пам'ятник з високим бюстом, ніби хотів з цієї висоти сказати:

Ми навіть власної не маєм хати, Усе відкрито в нас тюремним ключарем; Не нам обірваним невільника казати Речення гордее: мій дім — мій храм! Продираємося крізь той праліс сухої рослинності до самого постаменту нашої Касандри і зупиняємося в побожному здивуванні. Таня питає, чи я міг би проказати щось з її творчості і мені пригадувалось ще з часів школи популярне у нас її *Contra spem spero* (Сподіватися без надії), що ми деклямували його на патріотичних імпрезах і вписували до альбомів

поезії.

Гетьте, думи, ви хмари осінні, Тож тепера весна золота. Після її слів ми деякий час стояли мовчазно. Для нас це не була "весна золота". Хмари знов затягнули небо, повіяло вітром, сухе бадилля хиталося й шелестіло. Це була осінь. Одначе... Так. Ми погоджувались з Лесею сприймати тягарі життя, як не з "веселою піснею", то в кожному разі не з "плачем й голосінням".

*) Дмитро Дорошенко: "Мої спомини про давнє-минуле", Вінніпег, 1949.

З цим, трохи елегійним настроєм ми лишали могилу Лесі і ціле це кладовище. Година обідня. Ми трохи втомлені... Але ми ще не вертаємось додому. За нашим пляном, ми на-мірені ще дістатися гень аж до Арсеналу і на Печерськ, — це далєбі чималий шмат дороги... Йдемо вниз і опісля простуємо передмістям вузькими із старими, вгрузлими в землю хатками, які стоять в цій безнадійній позі, мабуть від часів царя Гороха. В одному місці полонила нашу увагу така сценка: немощеним хідником, з байдужим виглядом, йшла закутана у велику хустку жінка, а за нею у віддалі

яких десяти кроків, повільно, з почуттям власної гідності, ступав маленький, років шости, хлопчик, закутаний у бахматий одяг з підесеним і підв'язаним хусткою коміром, який ніс під пахвою багато більшу за нього мітлу вверх метелищем, держак якої тягнувся за ним по землі. Його шапка, яка проковтнула мало не всю його голову і та мітла надавали йому вигляду гномика з казки, а та жінка спереду, що час від часу оглядалася і кликала, щоб той йшов скорше, мала вигляд таємничої звідниці, яка заманює кудись маленького мандрівця... Який, одначе, ніяк на це не зважав і незалежно прямивав своєю дорогою. і '

Ми прямували також своєю дорогою... В напрямку Арсеналу. Хотілося бачити місце, яке увійшло в українську історію, як перше поле, перших зударень військової сили молодій українській республіці з окупантськими залогами Московщини, які в січні 1918 р., намагались робити повстання проти української влади під проводом П'ятакова. Москалів було 8 до 10 тисяч, бої точились від 16 по 23 січня, українські сили склалися з відділів чорноморських моряків, вільного козацтва, буковинсько-галицьких частин, а головну позицію займав тут знаний Слобідський корпус, яким командував і особисто вів до бою Симон Петлюра.

Москалів було розбито, Арсенал взято. Кажуть, що в тих часописах, у яких повідомлялося про здушення повстання, повідомлялося також, що Центральні держави в Бересті, визнали Українську Народню Республіку, як самостійну державу.

Тепер тут було порожньо і тихо, старі цегляні мури фортеці таємничо мовчали... Ми пройшли до Печерська і повернули в напрямку Лаври...

Старовинна, з XI віку, фортеця християнства нашого краю, яку заснували ченці-схимники Антоній і Феодосій, моці яких мають хоронитися там і до днів наших. Князь Святослав наділяв монастир багатими дарунками і сам розміряв своїм варяжським

поясом фундаменти Успенського собору. Тут також жив, працював і був похований великий літописець Нестор, автор "Повести временны лет".

Вражаючий пам'ятник древности, краси й культури. Дивлячись на нього, серце наповнялось почуттям гордості. Але яке було наше переживання, коли одного вечора, коли ми сиділи вдома за закритими дверима і вікнами, ми почули здалека сильний зрив. Другого дня стало відомо, що Лавру зірвано. Від розпуки німіло серце. Святиня, яка простояла десять віків, мала бути зруйнована на наших очах. Ще пізніше ми довідались, що зірвано не цілу Лавру, а лишень її дорогіціпний Успенський собор.

Майже всі тоді були переконані, що це діло советських рук, але тепер, коли пишуться ці рядки, маємо вірогідні свідчення міністра зброєння уряду Гітлера, Альберта Шпеера, який у своїх спогадах "Внутрі Третього Райху" пише, що цього варварства було dokonano на приказ райхскомісара для України Еріха Коха. Україну плюндровано багато разів різними загарбниками, але ось знайшовся ще один хам, дикун і варвар з самого центру Європи, який поспішився dokonati такого несамовитого злочину. Якого чомусь навіть не було суджено на суді в Нюренбергу. Де совети мали найбільше голосу.

"Я бачив, — пише з цього приводу Шпеер, — що одна із знаменитих церков Києва уявляє собою лиш купу руїн. Мені сказали, що це зірвалися запаси пороху, залишені там советами. Пізніше я довідався від Геббельса, що ту церкву було зірвано навмисне на приказ Еріха Коха, райхскомісара для України — ідея була — знищити символ української національної гордості. Геббельс говорив про цю справу з неприємністю, він був обурений таким брутальним способом поведінки в окупованих країнах Советського Союзу. Фактично, Україна того часу все ще була настільки мирною, що я міг їхати великими лісовими теренами без охорони. Пів року пізніше, дякуючи збоченій політиці наших східніх комісарів, весь простір кишів партизанами".

Того дня, коли ми проходили побіля Лаври, вона ще стояла ціла, хоча брами її були закриті. Настрій настороже-ности. Це місце насичене минувшиною. Протягом віків сюдою пройшло багато поколінь віруючих в християнські засади життя. На наших очах доходила до кінця епоха іраціо-нального сприймання істин, побудована на мріях царства "не від світу цього". Скільки віри вимагалось від князя Святослава, щоб в часи, мало не печерних побутових умов (1073-78), здвигнути Успенський храм абстрактної предестинації, виключно для "спасіння душі" і як мало залишилось з того світосприймання у німецького комісара Коха, який цей древній пам'ятник краси і віри обернув в купу грузу.

Від Печерська ми прямували в напрямку Липок... Аристократичного району Києва, де за тріумфів "пролетаріату", на іншій мові "голі кабацької", вселилась верхівка "страху й трепету" Чека. Одна з тих вулиць і до цього часу носить клеймо Чекістської, яку громадяни Києва звикли обходити "десятьма дорогами".

Ми проходили доменою Страху... Основної ідейної прерогативи перемоги "великого Жовтня". Історик Дмитро Дорошенко згадує, як вперше дорвалися до Липок носії Страху. "І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалосьще й сьогодні на

Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська і Липок — багатших кварталів міста, де мешкали звичайно багатші військові і цивільні урядовці, взагалі заможні люди, і справили тут криваву баню. Вривалися в помешкання, витягали звідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же, або вели до колишнього царського палацу і розстрілювали там, або по дорозі...

А як виглядало в Царському палаці? Той же історик у тих же спогадах ("Мої спомини про недавнє-минуле") розповідає: "...ми поїхали до Царського палацу, де містився "Ревком". Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій залі стояло кілька відкритих домовин з тілами "жертв революції", себто вбитих у недавніх боях большевиків. Біля них горіли свічки і голосили родички. Тут же поруч в бічній залі стояли просто на паркеті похідні кухні і в них солдати варили кашу, приспівуючи, а один навіть пригравав на гармоніці. А там в другій кімнаті стерегли арештованих, може мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тут же поруч в саду".

Цим духом революції насичено цей простір, але коли ми сюдою проходили, не відчувалось страху, а лиш здивування: ті люди хочуть здобути не лишень революцію, але також життя... На таких різуче тваринних первнях духа. Цікаво, як довго вони зможуть втриматись, коли клімат революції видихається і настане потреба миру? Чим вони будуть далі дихати і чим страшити? ... >.■

Тепер тут було винятково порожньо. Дуже рідко зустрічали людей, лиш інколи проїжджала якась німецька машина. Ми минули ті вулиці Карлів, Фридрихів, Роз і інших Чекістів досить спокійно. А коли дійшли до немощеної стежки з назвою "Собача тропа", що вела вниз до Бесарабки, тут почало зустрічатися більше людей. Мабуть тому, що ця путь вела до такого животворного джерела існування, як базар "Толкучка", що розлігся там внизу просто під голим небом. Тут також зустрілися з двома німецькими вояками, баверського типу, які все щось питали у зустрічних, але ніхто їх не розумів. Я запитав їх, що їм потрібно. О, вони шукають військовий шпиталь, що має бути десь тут в околиці. Я не міг їм допомогти, бо нічого про такий шпиталь не чув, але один з них запитав мене, чи я німець. Я заперечив. — Але ж ви виглядаєте не по тутешньому, — говорив той. Я пояснив чому. — Ну, знаєте... Це видно одразу. Погляньте, як вони тут одягнуті. Чи ви бачили коли таке в Німеччині? — Але дивіться, сам Київ гарне місто, — казав я. — Може й гарне... Положенням... Але що з нього зроблено. Можливо, це було б щось гарне, коли б його привести до порядку, — сердито говорив солдат. На цьому наш обмін думок скінчився і ми розійшлися.

Внизу на Бесарабці ми зайшли на базар. "Толкучка" живе без перерви — неділя не неділя. Вливаємось до юрби людей і по часі набуваємо деякі харчові продукти. З одною з перекупок я хотів було пожартувати. Я платив їй більшою кредиткою. — Вот, знаєте, не імею мелких, — казала перекупка, що мала видати мені решту. — Не біда, — кажу їй.

— Аби були не мелкі. — Вона глянула на мене з докором, ціла окутана, лице підпухле, очі червоні, вираз втомлений. — Ах, знаєте... Мені не до жартів. Відриваємо від рота. У мене ді--ти. — Я засоромився і кажу: — Нічого, тітко. Не турбуйтеся дрібними. Прийду за ними іншим разом. — І ми відійшли.

А по деякому часі, до краю втомлені і по вовчому голодні, приходимо до теплого й затишного мешкання Тані. Зближається година п'ята. Готуємо вечерю. За вікнами темно. Вулиці порожні. Як і завжди, звідти інколи доносяться постріли. За нами багатий вражіннями день.

Таких днів і таких ночей ми мали більше. Однієї такої ночі, біля години десятої, рознеслася в домі чутка, що в місті щось горить. Ми вийшли на задній балкон і звідти було видно небо, поняте попелясто-бронзовим сяйвом, що виривалося десь там з глибини мертвого міста. Намагалися вгадати, що це горить, але аж другого дня довідалися, що це горіла "Дума", тобто стара будова управи міста, яка і так була напіврозгромлена без вікон і дверей. Казали, що це діло рук советських саботажистів, але чому вони напосілися на цю таку невинну споруду, ніхто не міг сказати. Можливо, щоб зробити місце для площі маріонеткового "всесоюзного старости" Калініна, і тим самим заповнити опорожнене місце після царського прем'єра Столипіна, де колись стояв його пам'ятник... Щоб доказати, що тяглість пануючої лінії над цим містом не сміє бути перервана.

З цією ж метою, при вході до бульвару Шевченка від Бе-сарабки, поставлено монумент Леніну з такою викарбованою на червоному граніті погрозою: "При єдиній дії пролетарів великоруських та українських, вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути і мови".

Це вимагає коментарів. За його розумінням, "вільна Україна", у "вільному Києві" не має права навіть на рідну мову. Інакше це буде перечити "єдиній дії пролетарів" і буде зватися "буржуазним націоналізмом". При цьому навмисне опущено назву "народ". Волюючи пролетарів ("голь кабацкую") з її "всьо равно". Стара байка.

Ми г Танею робили також візити. Одного під-вечора ми відвідали Івана Рогача у нього вдома, що жив недалеко від нас на вулиці Толстого... В великому, добротної якості домі з широкими сходами й високими кімнатами, які виглядали, ніби там роками господарили розбійники. Сходи були пооббивані, двері поколупані, стіни подряпані. За советів тут жили більші риби, бо для "робочого народу" такі приміщення не були доступні навіть здалека.

За розмовами ми тут засиділись і непомітно прогаяли по-ліційну годину. Коли ми намірились відходити, було, мабуть, біля сьомої години. Але тому, що нам було близько, ми вирішили ризикнути і йти додому. Було темно, мрачно, віяв вітер. І зовсім безлюдно. Місто виглядала мертвим. Навіть •вікна будинків були щільно затемнені. Ми вийшли на вулицю і швидко пішли в напрямку Кузнечної, а там вниз до Саксаганського. І здавалось, що все гаразд. Лишень коли ми почали стукатись до замкнених "парадних" дверей, на що довго ніхто не реагував, ми почули >десь там далі на вулиці різні викрики "гальт" і за цим такі ж різкі постріли. Це нагнало на нас страх. Ми залишили

передні двері і побігли за ріг на Кузнечну, звідки до двору дому вела висока залізна брама з залізною огорожею, що була також зачинена. Наші спроби її відчинити не мали успіху. Не гаячи часу, я поліз через браму, на щастя вона була не замкнена, а лишень знутра зарегльована і ситуація була врятована. Я відхилив браму, впустив Таню і ми пробралися до заднього входу із задніми сходами, по яких піднялися спокійно вверх до нашої кухні, що була ясно освітлена і де ми застали кілька господинь цього мешкання, що варили на примусах свої вечері. І треба було їх бачити, коли вони довідалися про нашу пригоду. — Таня! Як ви одважились! Тож вони стріляють без попередження. — Таня, якої обличчя виглядало перестрашеним, відповіла на це лиш мовчанкою. Я вдаючи хороброго, хоча був також досить схвилюваний, намагався обернути все в жарти. — Але ж ви знаєте, що кулі нас не беруть, — казав я. — Можливо вас... Але ж Таня. І чи варто казна за що гинути, — казала Юнія Григорівна. — Хто каже гинути... А пожартувати не зашкодить, — боронився я. — Добрі мені жарти. Ми чули, що там стріляли. — А де тепер не стріляють, — повторив я своє. Але все гаразд, все добре, що добре кінчається. Хоча повторяти таке часто не рекомендується.

Іншою, не також вже бравурною, але вистачально пам'ятною пригодою були для мене відвідини родини Прахових, що жили на розі Сінного базару і "бувшої" Великої Житомирської (Горовіца). Це були батьки чоловіка Тані — Адріяна — Микола і Ганна Прахови, відомі в Києві тим, що вони мали багату збірку малярства та різних виробів мистецтва, зібрану їх батьком, знаним професором мистецтвознавства Адріаном Вікторовичем Праховим.

Видатний знавець мистецької творчості європейського засягу, професор Петербурзького університету, він мав широке коло близьких знайомств з найвидатнішими представниками мистецького світу тодішньої Росії. Репін, Васнецов, Не-стеров, Врубель, Куїнджі, Микола і Олександр Мурашко і багато, інших. 1881 року він переїхав до Києва і почав досліди над відкриттям фресок з XII століття Кирилівської церкви на Куренівці, а пізніше він зайнявся відкриттям та реставрацією початкового розмальовання Софійського собору, а ще згодом він керує розписом новозбудованого тоді Володимирівського собору, де, як відомо, працювали найвидатніші образотворчі того часу.

В його домі на Печерську збиралися представники мистецького середовища Києва, він вростає в життя і побут цього міста, знайомиться з життям України взагалі і стає щирим її прихильником.

Ця традиція мистецького й товариського життя збереглася в родині Прахових і за Миколи Адріановича Прахова. Ціле їх чимале мешкання було заповнене мистецтвом. Вато, Грьоза, Врубель, Куїнджі, Нестеров, Катербінський, Мурашко... Чисельні експонати старих майстрів Європи, речі з розкопок Єгипту, всілякі мумії, маски, кераміка. За советського часу все це зазнало всіляких труднощів. Передовсім брак місця. Мешкання з п'яти кімнат і кухні було для цього абсолютно невиспачальним, беручи на увагу, що там жило десять членів родини Прахова, одна служниця, плюс двох квартирників, які займали ЦІЛУ кімнату. Все там було заставлене ліжками,

шафами, комодами, скриньками. Стіни завішані картинами, фресками, керамікою, мистецькі скарби зберігалися під ліжками, на шафах, на скринях. Не було кроку вільного місця.

Не дивлячись на це, це була родина зразкової патріяр-хальної солідарності й культури. Всі труднощі переносились спільними зусиллями і без нарікань. Всі намагалися зберегти якнайбільше мистецьку спадщину їх діда.

Також ця родина була зближена з такими видатними діячами української культури, як М. Лисенко, М. Коцюбинський, а особливо з Мурашками. З Олександром Мурашком Прахови були посвоячені. Микола Прахов і Олександр Мурашко були одружені з сестрами Ганною і Маргаретою Крю-гер — дочками знаного київського нотаріуса. Ці родини втримували між собою близькі стосунки і вони разом пережили велике горе. 14-го червня 1919 року Мурашка було знайдено з простреленою головою в яру на Лукіянівці, побіля будинку число 18 па вулиці Великій Дорогожицькій. Напередодні зночі його було забрано біля його дому і без суду застрелено під час відомих большевицьких погромів української інтелігенції Києва. Без ніякого формального обвинувачення, просто тому, що він належав до видатних українських мистців. На подобу того, як 23-го січня 1921 року було знищено Миколу Леонтовича.

Відвідини цієї особливо цікавої родини були для мене неабиякою приємністю. Розуміється, що до цього спричинилася Таня. Моя тут поява наробила трохи здивовання. Вони ще не мали нагоди зустрічатися з українцями з-поза російського засягу володінь і у них були вироблені про це свої уявлення. Ми, на їх думку, належали до самостійників-націоналістів, щось, як і вони росіяни, які не терплять в Україні інших мов і культур, окрім своєї. І тим" самим ми були для них одразу "шовіністами" і ворогами. Які —хочуть відібрати їм "ісконі русскую землю" Україну з "матер'ю городів рус-ких Києвом".

Але як я їх зрозумів, Прахови не належали до тих росіян зоологічно "руських", які резервували для себе виключний патент і право розпоряджатися життям і смертю поневолених ними народів, а в тому особливо "єдінокровних братьєв малоросов", "хахлов, мілих южних людей" і взагалі чогось, що' не варте великої уваги "в еєрьозннх атнашеніях", але що можна поблажливо поплескати по плечі на випадок, як ті захочуть бути слухняними їх підданими.

Мені здавалося, що Прахови відносились до цього без зазнайства. Вдома у них говорилося, розуміється, по-росій-ськи, але вся їх молодь дуже добре говорила також по-українськи, що з росіянами, а то й з російщеними українцями рідко трапляється. В розмові з ними я не намагався підкреслювати мовних проблем, ми говорили на двох мовах і переважно про мистецтво, мистців, картини. Мої скудні знання цієї справи вимагали більше слухати, ніж говорити, бо я бачив перед собою людину великої особистої і інтелектуальної культури, що тут і тепер також не часто можна було зустріти.

Було приємно зустрітися із шматком такої ось питомен-но старо київської дійсности, виплеканої культурою імпері-яльної Росії в її кращому виданню. З кліматом,

у якому могли зміститися без упередження, як рівні з рівними, представники "братніх слов'янських народів" без ворожости і без брудних задніх намірів.

Одначе, наближалися також дні нашого від'їзду... Розуміється, що з наших добрих плянів, особливо кіно-виробничих, нічого не вийшло. За цей короткий час кіно-студію майже закрито і не було відомо, що ті думають з нею зробити. Надій на добре годі було сподіватися. Від редакторства "Українського слова" я також відмовився. Політична атмосфера Києва на очах згущалася вибухами, по вулицях раз-у-раз можна було наткнутися на облави, по всьому було видно, що наше тут перебування дуже не бажане. Однаково, як з боку закаптурених москвосторонників, так і не закаптурених наці Гітлера. І було по всьому видно, що дні перебування тут наших друзів із заходу — пораховані.

За кілька днів до мого від'їзду появився несподівано чоловік Тані Адріян Прахов. Він потрапив було до німецького полону, з якого йому пощастило вирватись і прибути додому. Він був одягнутий по цивільному і виглядав не найгірше. Наше з ним знайомство відбулося тут же в його квартирі дуже просто і навіть приязно. Таня була збентежена. Не менше був збентежений і я сам. Заносилось на зударення почуттів з певними драматичними акомпаньяментами і невиразними внісладами. На тлі загальної світової трагедійної дійсності ці особисті мотиви чуття по своєму губилися в цілому, але разом з цим вони надавали тій дійсності кольорів тонів і особливої приваби, що в такий жорстокий час було для людини великим даром неба і окрасою життя.

Останні дні мого Києва я жив знов у Кавалерідзе. Вечорами багато розмовлялося. Я довідався, що дружина Івана Петровича — Надія, була дочкою поета Пилипа Капельгородського, з віршами якого я був обзнайомлений ще з гімназії. Він був висланий до Сибіру, перед війною повернувся і перебував десь на своїй Полтавщині. У той час ще не було можливості нав'язати з ним контакти, а до того часу діти засланців боялись таких контактів взагалі, а тому багато років вони про себе нічого не могли знати.

Аж ось 12 листопада повернулись нарешті зі своєї полтавської дороги Скрипники. Я проходив побіля будинку Міської управи, коли бачу велику купу багна на колесах. Придивляюсь — наш Фіят. Увесь, від ніг до вух, замурзаний болотом. Дванадцять днів забрала їм та подорож, з чого вісім днів, з різними зупинками, пішло на саму дорогу, дармащо віддаль Київ-Полтава та сама, що й Київ-Рівне. Не хочеться вірити, що тоді між Києвом і Полтавою не було ще ні одної мощеної дороги, машини грузли в непролазному багні, їх приходилось витягати не раз волами і довго перестоювати з направами. Фіятові довелося пережити всю цю процедуру і чи вийде це йому на здоров'я, сказати тяжко.

Від нього вимагалось ще довести нас бодай назад до Рівного, а там будемо бачити.

І зараз таки, на другий день, ми запрягли його в нову дорогу. Тодішній мій репортаж на цю тему оповідає про це так: ' Але... Прощай, Києве! Починає морозити і починає падати густий лапатий сніг. Прощайте, київські друзі — Таня, Олена, Іван Петрович, пан Багазій, знайомі й редакція. Дякую вам! За все дякую. За кожне добре

слово, за кожний потиск приязної руки.

Лірично було у мене на душі, коли ми всідали до самоходу. Враження глибокі й тривожні. Тріпотливе почуття виповняє істоту. Прощання. Віз рушає, бере розгін. Сніг б'є в шиби, стелиться по асфальті дороги, припорошує сосни Свя-тошина, забілює рівні голі поля.

А думка все не тут, а там. А думка тримається того там залишеного, а серце повне, глибоко схвильоване... Як неймовірно тяжко висловити в такі буряні дні почуття радості. Але вона все таки в мені живе. Вона обнялись з тугою, з вірою і веде мене, ніби добрий провідник, через непроглядний праліс нашої неповторної і, по своєму, великої доби"...

НАЗАД ДО ТОЧКИ

Прокляття їй, іювчиці давніх літ, Чия жадливість всесвіт упихає В огидний свій ненаситний живіт!

Данте. (Чистилище, пісня 20)*і

I

Вечором того самого дня (четвер 13 листопада), ми були знов у Рівному. Зі снігом, вітром і погодою, яку на Волині звуть золою. Невелике провінційне місто, несподівано стає вихідною точкою... Вулиці кишіли военними і партійними уніформами Третього райху високих і найвищих рангів. Настрій динаміки, тривоги, непевности. Їх воєнна машинерія діяла з неймовірною силою на всіх фронтах. За нашого перебування в Києві, було взято Харків, відкрито дорогу до Криму і взято до полону 3.632.000 полонених.

їх тріумфи були на висоті zenіту. У Рівному дано великий парад війська і чекалося на прибуття райхскомісара, який мав обняти цивільне управління над Україною, що має зватися Райхскомісаріатом.

Ці успіхи гнітюче відбивалися на настроях населення. Перші тижні захоплення "визволенням" швидко минули, рожеві надії на незалежну Україну розвіялись. Окупанти з неймовірною швидкістю і залізною послідовністю вводили порядки, в яких для не німців лишалося не багато людського місця.

I наслідком цього почали швидко ширитись чутки про організацію українського збройного спротиву... Що було з людської точки погляду дуже зрозуміле, але з точки погляду воєнної стратегії — небезпечне. Особливо в цей час, коли динаміка наших противників була в такій силі.

*) Цитуємо за перекладом Євгена Дроб'язко

Нові окупанти нічого собі так не бажали, як дістати цей терен звільнений від місцевого населення. Несвоечасні розрухи дали б для них пречудовий претекст, щоб наші со-ломяні села пустити з димом і їх населення змасакувати.

Вони це вже наглядно доказали у випадку з Лідіц в Чехії. Але з чим не дуже рахувалася советська агентура, для якої знищення українського населення було таким же бажаним, як і для їх німецьких антагоністів. Особливо, коли це діялося б німецькими руками.

Для мене, як редактора впливової газети і як письменника, до голосу якого

прислуховувались народні маси, було великим завданням зберегти при цьому почуття міри і не стратити рівноваги. І не допустити до передчасної провокації зриву, для чого між нашими доморослими політиками було досить відповідного матеріалу.

Вимагалось знання цієї проблеми в її цілому, бути в курсі справ світового засягу, відчувати балянсування діючих сил плянети, розуміти тенденції їх розвитку на майбутнє.

Для цього ми намагалися слухати по можливості більше вістей, особливо з-поза засягів німецької домінації. До вістей із советського боку годі було прикладати багато вартостей, вони, як звичайно, до вульгарности розходились з правдою, але вісті з-за Ля-Маншу, навіть у формі пропаганди, мали для нас велике значення. Звідти подавалися справжні вісті про справжні події, а пропаганду подавалося в переконливій формі прекрасними стилістами, між якими могли бути і такі як відомий лявреат Нобля письменник Томас Манн.

Я охоче слухав його пристрасну реторику рафінованого інтелектуала, наповнену патосом гніву і сугестією катастрофи і пізніший розвиток подій, показав намацально, що його савонаролівська ораторія не була лишень вислідом його ображеної величності. Під час повороту з Києва, я включив було свій апарат на Лондон і почлв звідти глухий, хриплий, пристрасний голос того оракула і між іншим, в тому, що він вирікав, було і таке: "Вам, німцям, не буде дозволено виявити вдячності за мою творчість, навіть коли б ви цього і хотіли. Хай буде так. Це було зроблено не заради вас, але з найглибшої моєї необхідности. Одначе, тут є щось, що я зробив заради вас, від мого не особистого соціального сумління і я маю переконання, яке з дня на день зростає, що прийде час, і він вже надходить, що ви будете вдячні мені за це і оціните його багато більше, ніж книги моїх оповідань: це є те, чим я вас попереджував ще коли був час остерігти вас перед негідними силами, до ярма яких вас сьогодні безнадійно впряжено і які ведуть вас до неуявної руїни тисячами своїх огидних діл. Я знав ці сили, я розумів, що ніщо інше, ніж катастрофа і злидні для Німеччини і для Європи можуть постати з такої неописально-злочинної натури, в той час, коли більшість з вас — жертв ілюзій, які вже тепер мусять бути для вас зрозумілими, чекали від них порядку, краси і національної чести. Чи не слід при цій нагоді пригадати слова Ґете про "віддану німецьку націю, яка відчуває себе лиш тоді дійсно величною, коли програє все, що її звеличує". Я також знаю вас, мої добрі німці, як і вашу безрадість, коли йшлося про розуміння справжньої чести і гідности. А тому, не дивлячись на мою вдачу, я виступив було на політичну сцену в жовтні 1930, в Берліні, в залі Бет-говена, з промовою перед захриплими від вигуків нацистськими дикунами, яку дехто з вас може ще пригадує. Я назвав її "Апеляція до розсудку", хоча це не було звернення до всіх кращих німців; і та промова ще й сьогодні є великим облегченням мого сумління, дармащо була вона найдаремнішим зусиллям між усім тим, що я досягнув моїми щасливішими зусиллями, як мистець".*)

Сьогодні, коли ці рядки пишуться, дуже легко зрозуміти такі слова, але не так легко було з ними впоратись, коли ціла Європа лежала під ногами тих "негідних сил" і

всілякі погрози їх швидкого упадку видавалися хіба побожними бажаннями сердитих емігрантів. До того для нас в Рівному негідними силами були не тільки наці Гітлера, а також наці Сталіна, чого, очевидно, оракули з-за Ля Маншу не хотіли бачити. Ігноруючи факт, що рекорди негідности цих останніх не були ще ніким перевершені.

Але все таки, для нас, та гнівна реторика з-за Ля Маншу була явищем бажаним. Вона переконливо збивала температуру успіхів німецьких фронтів, чим допомагала нам відповідно регулювати нашу власну поведінку; до того, це був блискучий приклад, як треба боротися з кожними силами, які з погляду наших інтересів є негідними.

А мали ми їх таких досить. І не лишень із зовні, а також з нутра. Поміж нашими партійними відламками гарцювало тьма-тьмуца своїх і не своїх лицарів з-під темної зірки, які наші невідрадні політичні гаразди намагалися зробити нестерпними. Вимагалось єдності, порядку, видержки, дисципліни, а бушували анархія, хаос, міжусобиця. І намагання зірвати народ до самогубного чину не рахуючись з ніякими вимогами стратегії й часу.

*) Пізніше, ці пропагандистські есеї були видані книжковим виданням: "Слухайте, німці;" Томас Манн, Нью Йорк, 1943. В англійській мові.

З трибуни нашої преси ми раз-ураз намагалися про це говорити, а тому, від'їжджаючи до Києва, я залишив для газети передовищо з вимовною назвою "Рівновага". У багатьох засадничих справах і при різних обставинах, приходиться говорити про рівновагу. Передовсім — рівновагу духа. Бо з того випливають всі наші вчинки, які в остаточному будуть підсумком нашого діяння і вимагатимуть відповідальности. Особливо вказано і необхідно говорити про таку рівновагу у наш, вийнятковий твердий час", — говорилося в тій статті. "Ще донедавна, ще перед місяцями, — говорилося там, — наша країна була переповнена арміями найрожевіших оптимістів... Невідомо, хто дав нам право на рожеві окуляри. З другого боку, чому сьогодні стільки охів та ахів і стільки відчаю. Чи щось в нашій дійсності змінилося? Серед цих обставин, від нас вимагається лишень зберегти розважність, виявити максимум розумної ініціативи, спричинитися до організації і розбудови нашого таки власного життя".

В цілому, ця стаття була зразком дипломатії, роз'яснювань і недосказань. Писалося тоді на пальчиках, хотілося сказати голосно тихим шепотом, кожне слово важилось унціями, щоб не перетягнути шальки, дозволеного на терезах чужої до нас Теміди.

Але це не значило, що ми були паралізовані обережністю, або уникали активної політики. Як це не дивно, а наша редакція, в нашому просторі, була тоді центром політики значно ширшого розміру й засягу, ніж інші формальні політичні угруповання. Через нас перейшло десятки, сотні і тисячі людей, справ і завдань, у нас побували емісари всіх наших політичних середовищ, церковних конгрегацій, літературно-мистецьких діячів, які шукали у нас протекції, сприяння, допомоги, поради. У кабінеті головного редактора постійно відбувалися наради й засідання у найрізноманітніших справах, включно до військових, господарських, шкільних, навіть судових. Це саме мало

місце в кабінеті головного керманіча видавництва Степана Скрипника, як тільки він бував удома.

У Рівному майже не було сходин, засідань, обговорень, імпрез, комітетів, до яких би не втягалося редакцію "Волині". Як тільки ми повернулися з Києва, як мене негайно було втягнуто до комітету для відзначення 20-ї річниці розстріляних 359 героїв визвольної боротьби України під Базаром на Житомирщині. До комітету входили Н. Кибалюк, проф. Корольчук, д-р Савюк, П. Зінченко, Н. Хасевич, А. Демо-Довгопільський. Цього року хотілось відзначити ту трагічну річницю величніше, ширше, прилюдніше гень по всій Україні. А особливо на місці тієї події в Базарі — невеликому містечку, на північний схід від Коростеня, біля якого знаходиться та прапам'ятна могила 359 відчаянців, які в пориві нестримної відданості визволення їх батьківщини, пішли на явну загибель безнадійного рейду для того тільки, щоб лишити по собі міт героїзму високого наснаження, який би міг поривати до змагу за визволення наступні покоління народу, з якого вони вийшли. Їх рейд, так званої Волинської

Групи, розпочався від переходу польсько-советської границі, вночі з 3-го на 4-те листопада 1921 року і закінчився трагедією розстрілу великої частини учасників 26-го листопада. Судили і присуд розстрілу підписали: Ліфшиц, Іванов, Котовський, Фріновський, Літвінов. Наказ виконання суду підписали: Якір, Затонський, Паука.

Ця надзвичайна подія, гідна пера Шекспіра, була трохи призабулася і її треба було відсвіжити в пам'яті народу, не дивлячись на загострення антиукраїнського курсу німецької влади і українське громадянство цю ініціативу широко підтримало. Що призвело опісля до нової трагедії, бо такі підприємства, як Базар, не подобались не тільки Ліфшицам та Якірам, але також Гімлеру та Геббельсу. З цього приводу в Радомишлі, недалеко Коростеня, було без суду розстріляно німцями групу учасників демонстрації на могилі героїв Базару. З виразним попередженням, що такі затії на майбутнє не будуть толеруватися.

Але нашого комітету в Рівному не чіпали і ним було влаштовано десятки публічних імпрез з цього приводу і на деяких з них мені прийшлося побувати.

А щодо мирного будівництва в нашому просторі, з яким наша редакція втримувала найактивніші контакти, то воно розгорталося дуже широко і дуже швидко. Ось, наприклад, Відділ охорони народнього здоров'я, що його очолював доктор Василів. В самій західній Волині він вів 40 шпиталів, 44 лікарських амбуляторій, 6 медичних осередків. Його підвідділ з назвою Суспільна опіка, що нею керувала доктор Харитя Кононенко, організує школу медсестер та акушерок в Рівному, веде сиротинці в Рівному та Клевани, будинки старців у Степані, Острозі і Дубні.

Важливою ділянкою цієї ж Суспільної опіки було відновлення діяльносте Українського Червоного Хреста, на чолі якого спочатку був генерал Леонід Ступницький, а опісля доктор Василів. Цю інституцію малось на увазі поширити на всю Україну з центром у Києві, але німецька влада цього не дозволила, заборонивши опісля вживання самої назви УЧК. Що було проваджено під назвою Суспільної опіки. Цією

інституцією провадилась допомога в широкому засягу. Тим, що верталися з евакуації, родинам репресованих советами, полоненим в таборах і тим, що були з таборів випущені. Організовувались нічліжні доми, масові їдальні, на селах переводились збірки харчових продуктів. А до того провадилося бюро розшуків розбитих родин, страчених осіб, загублених адрес. Такі пані, як Надія Пашківська, Харитя Кононенко, Галина Варварова багато спричинилися до цієї акції, що її годі оцінити валютою. Тисячі і тисячі потребуючих дістали допомогу, а деякі з тих пань, як ось Надія Пашківська та Харитя Кононенко, поплатилися життям на стійці цієї справи. Пашківська дістала зараження тифом, працюючи по таборах полонених і з цього померла, а Кононенко розстріляли опісля Ес-Де.

Добре також працювала харчова кооперація, яка в самому Рівному нараховувала 4.200 членства, вела 26 споживчих крамниць, кілька крамниць загальних, рибний басейн, їдальню для працівників міських інституцій. Головою Союзу кооператив, або Центросоюзу, був Василь Мороз, а головою міської кооперації — Юрій Лпчик.

Дуже важливою справою було урухомлення чималої кількості! виробничих підприємств, малих фабрик та заводів

— макаронів, хатнього приладдя, смарів, упряжі, посторонків, мотуззя. Вибивали валянки, виробляли щітки, гребінці, щітину, шкіри, ремінь, каву, крупу, пшоно, мило, не забуто навіть за чорнило. По околицях діяли вапнярні, пекарні, пивоварні, гуральні, цукроварні. І коли взяти ..на увагу несприятливий час, як також, що все це робилося силами українських людей, багато з яких було в цьому щойно початківцями, то все це давало багато підстав для оптимізму, і що під цим оглядом наше суспільство було на добрій дорозі.

Хоч поруч з цим, на головній вулиці, почали появлятися таблички незнаних тут фірм виразно не місцевого походження. Ми не робили собі ілюзій, що нові завойовники дадуть нам можливість розгортати вільно нашу господарську ініціативу, якої нам так дуже було потрібно.

Дуже задовільно відбувалося оформлення населення національно. Здавалося, що минулі століття полонізації, моска-лізації не залишили тут глибокого сліду. Міста цілковито переходили на українську мову і навіть деякі виразно польського походження села, як Зелений Дуб, Мости, Гута, які за Польщі знаходились під сильним тиском "ревіндикації", говорили, як і в минулому, виключно українською мовою.

Вулиці міст, як завжди, як звичайно носили назви не українські. Особливо за покійниці Польщі, старанно дбалось, щоб під цим оглядом нічого не дісталось українцям. Все, до найменшого закапелка, носило назви Пілсудського, Костюшки, Третього мая, Міцкевича ітд, ітд. Тепер почалися зміни. Вулиця Галера стала вулицею Петлюри, Міцкевича — Шевченка, Словацького — Біласа й Данилишина, Понятовського — Хмельницького, Костюшки — Коцюбинського, Бандурського

— Шептицького, Скорупки — Коновальця, Ворцеля — Ольги Басарабової, Чернецької — Міхновського, Литовська — Кру-тянська. За советів ці самі вулиці звалися Сталіна, Леніна, Ворошилова, Пушкіна, Шолохова. Німці і собі почали подвизатися.

Головна вулиця почала зватися Гітлера, хоча ця назва довго не втрималась, бо комусь здавалося, що вона не вистачально гідна носити таке ім'я, а тому її презвано на Герінга... Що згодом також змінено і з тих самих причин. І її зведено до просто "Німецька". Бідна вулиця. Протягом одного тільки півстоліття її назву змінено шість разів. Але української назви ця великомучениця так і не дочекалася.

У мене вдома, на Топольовій вулиці 21, яку було презвано на Поштову, де ще недавно було досить людно і шумно, тепер було тихо і порожньо. Невеликим моїм господарством заправляла добряча Ганна Мучинська, яка визначалася надзвичайними куховарськими талантами, як також добрими інформаційними прикметами, від якої можна було довідатись про всі новинки. Вечорами я слухав вісті, інколи якийсь концерт, приймав відвідувачів і перед сном читав Даф Купера про Талейрана.

Потребував відпочинку і тому в суботу 15 листопада вирвався на пару днів до Дерманя з наміром заїхати там до свого швагра Семена на Запоріжжю і побути деякий час на самоті. Виїхали ми з Трифоном, звичайно, Фіятом, день був похмурий, земля притрушена сніжком, дорога погано мощена, безлюдна. Після нашого міського гамору, це виглядало ідеальним царством ідеального спокою.

Ми хотіли проскочити село за-темна, по можливості непомітно, особливо там, де жили мої чисельні родичі на кутку Балаби і де приходилось їхати попри самі їх подвір'я. Щоб цього оминути, ми вибрали іншу польову доріжку, поза селом з наміром опісля повернути назад до місця нашого призначення.

Але коли ми переїхали село і виїхали в поле та проїхали з пів кілометра дороги, ми потрапили у справжню халепу. Дорожина була тісна для авта, місцями засипана снігом і в одному місці ми безнадійно загрузли. Було темно, віяв північно-західний вітер і довкруги нічого живого. Трифон робить відчайні зусилля, щоб вирватись з лабет стихії, мотор несамовито гурчав, але авто лишалося на місці. І що було нам робити? Лишати машину, йти до села, яке ми хотіли оминути, і шукати там рятунок.

Це було там зовсім недалеко за пагорбком хвилин п'ятнадцять ходи. І коли ми так возилися з тим автом, і всіляко роздумували, що маємо робити, як несподівано помітили з боку села на пагорбку кільканадцять людських силуетів, які швидко наближалися до нас. І в скорому часі біля нас опинилося з десяток дядьків, озброєних всіляким знаряддям... А між ними і був мій двоюрідний брат Андрій Рудий. — А ми так і знали! Це ж він! — навипередки говорили вони. — Бо хто інший міг їхати сюдою автом... Як тільки ми зачули мотор — кажу: напевно Влас. І напевно загруз. Ану-те, кажу, хлопці, за лопати! І от воно є. І дуже добре, — казав на це брат Андрій. То ж у нас саме весілля. Віддаємо наймолодшу сестру Ганну. От це так-так! А я хотів, було, їхати за тобою до Рівного та почув, що ти в Києві...

І вони кинулись до авта, розчистили сніг, підложили коли, а Трифон, як натисне на газ — машина випурхнула на рівне місце, як пташечка... А далі вже всі гуртом перепхали її через поле просто на Андрієве подвір'я..

А там хата ясно світилася, довкруги повно молоді. От тобі й відпочинок! Просто з корабля на баль. Багато метушні, та привітань, та обіймів. Але саме весілля на цьому

нічого не виграло. Зібрані хлопці та дівчата почали церемонитись та співати патріотичних пісень — "Ой, видно село", та "Нам допоможе святий Юрій" і все разом виглядало скорше на зібрання в народньому домі, ані ж на весілля. І при тому виявилось, що дівчата вже не пам'ятають всіляких тих "весільних", бо це, мовляв, уже пережито, а старі жінки вже соромились також "таке співати" і вони були здивовані, коли я з ними вельми не погодився. Я сказав, що старі весільні пісні мені дуже подобаються, як і взагалі весь старий весільний обряд — заручини, коровай, розплітання, виражання до шлюбу, вінчання та перезва, та розходинн. Ні, ні, ні! Це було дуже гарно, це старі наші звичаї і ми не сміємо їх соромитись. І при цьому я почав збирати старших молодиць і співати з ними коровайні пісні. Ми не мали самого короваю — великої, округлої, пшеничної хлібини, оздобленої за-квітченою "різкою", але ми пригадали чимало коровайних пісень — "Засвіти, Боже, з раю до нашого короваю, щоб було виднесенько, краяти дрібнесенько". Та всіляке таке інше і з цього вийшло все таки весілля. І пригадали собі, як то бувало пекли коровай із всілякими церемоніями, що мало символізувати благословенство та добробут молодого подружжя.

До шлюбу їхали звичайно на другий день в неділю. А після того багато гостин у молодого і молоді, які колись тривали три і більше днів. Тепер це все зводилось до півтора дня.

Але я все таки був вдячний нашому Фіятові, який, проти нашої волі, завів нас до цієї хати, поміж цих людей. Після Києва, це було відсвіження. Я бачив українську свідому сільську молодь, між якою приємно було побувати, дармащо їм уже встигли сказати, що я не до них "належу", бо ж вони "бандерівці". Але згодом виявилось, що між нами ніякої різниці немає і мені їх "бандерівство" нічого не шкодить.

А також треба знати, що я опинився в хаті, де народилась моя мати, — Настасія, дочка Уліяна і Євдокії Рудих-Мартинюків. Цю хату я знав з часів раннього дитинства, бо тут жили мій дід, моя баба, мій хресний батько Макар, моя тітка Марія. До певної міри, це була моя дома, ми часто з мамою сюди приходили, "до дідуня", я бавився тут з моїм однолітком Андрієм всіляких ігор, а останнім спогадом про цю хату було весілля Андрія, шіснадцять чи щось років тому. І оце я знову потрапив сюди на весілля, щоб це було останнім спогадом про це родинне місце, бо вже рік пізніше, тут почала діяти наша партизанка, на куток напали мадяри і спалили його до тла.

Розуміється, що з мого "відпочинку" на "тихому селі" нічого не вийшло. Тут я потрапив з гостями за стіл, на самий покуть під образи, полився рікою самогон, розгорнулось широке "Ой, на горі там женці жнуть", а за тим "Ой, хмелю, мій хмелю" і багато інших "Ой", що простягнулося до півночі...

Хоча й після того не було ще відпочинку, бо "з-за рову" прибув швагер Семен, який потягнув мене до себе. Ми пішли з ним під покровом ночі, навропростець "через рів" на Запоріжжя, бо наш Фіят вимагав спокою і не дивлячись на те, що співали вже "перші півні", нас там чекали цілою ватагою мої колишні співпастушки, співшколярі, співкашники, як Макар, як Захар, як Архип, як Мефод і ми мусіли знов випити "на здоров'я" і прогуторили до "третьох півнів". Я ж повернувся з самого Києва і було про що

розказати... А їм послухати. Зійшлися ж "всі бурлаки до одної хати", де їм любо, де їм мило пісню заспівати.

Ночував я у Семена, спання багато не було, другий день неділя, збиралися, як завжди, до церкви. Там знов сила-си-ленна зустрічей, шлюб, запросини на обіди і ще одна несподіванка: у Дермані відкрили ж гімназію і вона ось влаштовує великий концерт, присвячений тридцятліттю смерті М. Лисенка. Отже, оминути такого неможливо. А тут ще вибір: обід весільний "на Балабах" і обід у доктора Мартинюка. Переміг доктор.

На весіллю я був учора і поки що досить. Обід у доктора довгий, ситий з чисельною родиною. Господиня дому, пані Маруся, варшавянка родом, блискучий майстер печення й варення. Чудо-пиріжки, казкові вареники, легендарні "біго-си", неперевершені лікери та наливки... Після Києва, це, далєбі, інша планета, де люди ще не бачили, як виглядає голод, нужда, німець і сама, її величність, війна, про яку вони лишень читають з нашої газети "Волинь", яку тут можна бачити сливе у кожній хаті.

А вечором, біля сьомої години, концерт. Колишня простора їдальня семінарії, обернена в залю і вона заповнена. На початку зачитано просторий і докладний реферат про Лисенка. Хор, яким диригував місцевий диригент Олекса Скоропад, виконав композиції Бортнянського, Веделя, стрілецькі пісні — "Ой, видно село", "їхав стрілець на війнонь-ку". Жартівливу "Ой, кум до куми залицявся", а там "Ганд-зя" та "Дударик". Прodeклямовано "Слово, чом ти не криця" — Лесі Українки, не забуто й за гумор. Місцевий дотепник склав поему про подоріж хору до Буші, що зривало буревії реготу, а все закінчилося надхненням "Ще не вмерла", що його проспівано цілою аудиторією.

Ночував я у Мартинюків, а рано в понеділок, прибув також Трифон з Фіятом, старанно виповненим "дарами хлібів земних", як це кажеється у святому письмі... І ми намірились по можливості скорше вислизнути назад до Рівного, де нас чекала гора роботи.

Але вислизнути отак просто, ніяк не вдалося. Вже рано-раненько "з Кір'янчуків" прибув мій інший швагер Петро і сказав, що на мене у нього вдома чекає і не дочекається моя улюблена кузинка Федоська і що ми мусимо до неї хоч на годинку вступити. Це було нам по дорозі і ми вступили... Де на нас чекало понад тузін кузинок, кузинів, кумів та сватів і так добрих людей. А сестра з радости пустила сльозу. А коли засіла "на маленьку перекуску" та почала "мед-горі-лочка кружляти", як це в пісні про Нечая та його кумасю Хмельницьку, співається, то це протягнулося до обіду, а від обіду до вечері, а від вечері до півночі. Ніякі наші намагання вирватись з цієї облоги "не увінчалися успіхом". І ми були змушені вертатися до Рівного аж у вівторок, багато більше змучені, ніж ми приїхали сюди.

І єдине щастя, що мій генеральний редакційний штаб так ідеально був змонтований, що ніякі такі перебої в роботі не помічалися. Машинки цокотали, ліноти́пи шаруділи, ро-тачки крутилися, газета виходила.

II

У час, коли пишуться ці рядки, щось більше, ніж тридцять років після усіх тих

пригод, хай буде вільно мені, бодай злегка торкнутися деяких інтимно-особистих переживань тих бурхливих років. Одна пісня про таке каже: "Ніч цілу не сплю я, день цілий не їм. Горілку все п'ю я, одурів зовсім". Знаємо, що такі ситуації трапляються з людьми дуже часто знічев'я, нежданно і не прохано. Не оминуло це і моєї долі. Хоча у мене це виливалося не так в горілку, як у поезію та музику. Ніколи я не перечитав стільки збірок віршів, як тоді, зрозумівши, що цей рід словесної творчості такий насправду є висловом "муз і грацій" і призначений для всіх ранених стрілою Амура в першу, а можливо й в останню чергу. А до того, я ніколи з такою жадобою не пересиджував біля радіо-апарату, вислухуючи всі концерти музики, які тільки можна було тоді в розвійованій Європі спіймати з етеру. Моя істота вимагала ритму і гри слів та тонів, щоб створити інший світ блаженної нірвани, де не було б ні війни, ні небезпек, ні логіки. Резолюція Аристотеля, в інтерпретації Івана Франка, що "тільки мрець і сліпець можуть бути проти неї надійний борець" приймається тут безпротестно, одноголосно.

Моя "володарка серця", "чарівна мрія", "обірвана симфонія" була далеко, "за морем, за океаном, за островом Буяном", яку я недавно залишив з наміром більше не бачити.

Бо інакше поставала загроза розриву з моєю дружиною, чого я не бажав, не сподівався і не думав робити. Бо вона цього нічим не спровокувала і переживала дуже болюче. Від чого моє сумління ніколи не зможе звільнитися.

Чи це тільки шалені поети та несамовиті письменники у своїх віршах та романах вичаровують щось подібне, а чи воно живе так в самому житті? Нема заперечень. Між нами не багато таких, що мали б право таке заперечити. Жива дійсність, а особливо насичена такими пристрастями, як війна, особливо сприяє вібраціям жадобного серця. В повітрі розлито присмарк смерті, тожто кожна клітина нашого тіла хоче жиги. Любов, це його квітіння, це виклик, це провокація. Життя не сміє урватися. Це приказ Неба, найвищих сил буття.

Тоді на цю тему створено вражаючу пісеньку "Ліллі Марлен", яку кожного вечора передавали з військової радіопередачі в Белграді у виконанні співачки з проймаючим меццо-сопраном Лялі Андерсен... І яку, в англійському перекладі, для аліантських вояків, у виконанні Марлени Дітріх, передавали кожного вечора з Лондону. І під яку йшли вмирати на чисельних фронтах мільйони вояків.

Ми з Танею знали також ту пісеньку, але ми прощалися не "унтер дер Лятерне" (під ліхтарнею), як говориться в пісні, а у сквері Шевченка під його пам'ятником. Це місце не було вибране з наміром, або з патріотизму, а тому, що воно є в Києві дуже прикметним і знаходиться недалеко дом/ моєї Беатріче. Це було під вечір. Ми прощалися з "твердим" наміром розійтися назавжди. І забути одне одного.

Прибувши до Рівного, я кинувся в роботу. Між людей. Ідея поїздки до Дерманя також завдячує цьому. Все лиш би "забути". І вернутися до Праги, де чекає мене моя дружина.

Її листи звучали розпучливо. Вона відчула небезпеку і била алярми. Я вислав їй запрошення за запрошенням приїжджати, але це не помагало. Тоді я вирішив їхати до

Праги сам, зайшов до гебітскомісаріату і зажадав перепустки до Праги. І побачив, що тепер цю справу ускладнено. Я мусів виконати відповідний формуляр і чекати на виклик. Як довго — не казали. У Рівному почав урядувати особливий уряд з назвою Ес-Де (Зіхергайт Дінст — служба безпеки) і від нього тепер залежали такі рішення, як виїзд на захід. Це справу відтягало і ускладнювало.

Між тим, я ходив до уряду, писав репортаж "Крізь сніг і бурю", про Київ, ходив на засідання, а в п'ятницю 21 листопада, нас з Степаном Скрипником запрошено до Городка недалеко Рівного, на публічну маніфестцію посвячення пам'ятника героїв, розстріляних під Базаром 1921 року.

Напередодні випало багато снігу, зночі вдарило міцним морозом, але на маніфестцію з'їхалось люда видимо-невидимо. Зрання в церкві велике богослуження*, правив о. Іван Данилевич в сослужництві кількох священників, після того відбувся похід на місце пам'ятника у вигляді могили з високим залізним хрестом і написом: "Героям за волю України 1921-1941". Відправлялось посвячення, говорилося промови. На лютому морозі, без покріття голів. І це тривало до другої години дня.

Після того нас запрошено на громадський обід, приготований у палаці знаного колись українського діяча, посла уряду гетьмана Скоропадського до Берліну — барона Теодора фон Штайнгеля. Там з того палацу не багато залишилося, але й того вистачило, щоб приміщення для цієї імпрези виглядало імпозантно. У довгій залі з вікнами на широку веранду, покриту снігом, поставлено довгий стіл, за яким засіли гості.

Це була тризна, гідна наших древніх предків, для яких "ястіє і пітіє" вважалося найкращим засобом для відзначення пам'яті хоробрих мужів на полі брані, за честь і добро отчизни, убієних. Ця поминкова традиція збереглася значно краще, ніж інші старі звичаї, можливо тому, що основним її змістом було саме це "ястіє й пітіє". Від чого ані давні русичі, ані їх теперішні нащадки українці не відмовлялися.

Ця тризна, однак, для нас з Степаном Івановичем закінчилася своєрідним конфузом. Після морозу, для того, щоб розігрітися, нам подали трохи заміцного "перваку", після чого ми мали ще виступити з промовами на концерті з приводу цього свята... Але "розігрівання" так вплинуло, що я від свого виступу цілком відмовився, а Степан Іванович хоч і "виступив", але почав свою промову, — "Дорогі мої олексенці!" чим викликав майже однодушне заперечення публіки: — "Ми не олексенці, а городчане", а при тому зрив веселости... Що однак скінчилося дружнім порозумінням, бо городчане самі до цього спричинилися своїм "перваком"... Що вони прекрасно розуміли.

Назад до Рівного ми верталися на другий день під вечір не Фіятом, яким сюди приїхали, а саньми-залубнями, запряженими парою коней. Ця романтика була спричинена досить не романтичною пригодою. Коли ми виїжджали зранку з воріт місцевого пан-отця з наміром їхати додому, нам несподівано відвалилося заднє колесо нашої машини. На щастя, дуже лагідно і дуже безболісно. Зовсім, як кажуть, на рівній дорозі. Наводячи на тривожні міркування — щоб ми робили, коли б таке трапилось нам в дорозі, скажемо, до Києва... Не кажу вже про таке карколомне підприємство, як

подорож до Полтави. На підставі цього, ми мали право думати, що щастя таки було по нашому боці...

Назад у Рівному — цьому Вавилоні війни, ми знов погрузли в атмосферу щоденного і, по своєму, буденного. На селі, поза містом, домінувала стихія відродження України. Вона там нас поривала і несла з шаленною швидкістю назустріч різних зударень. Тут у цьому поламаному містечку діяла наркоза чужоземного нещастя, небувалої навали небувалих чужинців... Вони йшли на схід, як буревій. Там вже здобуто ними Ростов на Дону, підсуваються до Волги... Йдуть бої на передмістях Ленінграду, читай Петербургу. Від часів Чингіс Ханських, цей простір не знав ще такого порушення його суверенітету і могло здаватися, що ми стоїмо на грані змін його геополітики... До цього часу тут змагалися за першен-ство лишень "брати слов'яни", а тепер ось сюди вторгаються древні готи, озброєні теперішньою зброєю, гнані поривом жадоби простору.

Це творило гострий чад війни. В повітрі, на вулиці, вдома... Моя чергова передовиця в газеті так і звалася: "Війна". Хотілося паки і паки повторити істину, що в цьому шквалі пристрастей, ми можемо втриматись лишень в "твердості духа, витривалості, жертвенності, згоді, порядку й дисципліні".

Бо іноді огортала паніка... За наш народ, нашу землю, наші міста. І за наших близьких. Думка про Київ не вгавала ані на мить. І хотілось чимсь допомогти. Але як? Але чим? Там мої найкращі друзі і їм загрожує велика небезпека. Забрати б їх сюди до Рівного, або відправити до Львова. Все таки тут ще безпечніше, ніж у тому бідному, хворому, голодному місті розпачу й безнадій.

Але зараз про Київ треба було забувати. Наш Фіят здав свої позиції остаточно і на довго застряг у майстерні. А інших можливостей поїздки туди не було. Я обіцяв майстрам золоті гори, якщо вони привернуть до життя Фіята, але великих надій для цього не було. Тим часом, я повернув свою увагу на далеку Прагу... Ось тільки дістану перепустку — негайно туди їду. В думках я вже туди їхав і намагався поєднати всі мої противенства у якусь гармонію.

І несподівано до цього знов втручається доля. Другого дня, після нашого повороту з Городка, десь так по обіді до мого редакційного кабінету ввалюються двох" моїх, по дорожньому одягнутих, друзів з Дубна — голова окружної управи Олексій Сацюк і окружний шкільний іспектор Авенір Коло-миєць... Які вже з порога гукали: — Уласе Олексієвичу! їдемо з нами до Києва.

Я, було, отетерів. Як то до Києва? Отак ось сісти і їха-хати? Чим і як? У мене нічого не приготоване. — Нічого... Не бійтеся... Про все подумано... Наша чарівна Ем-Ка в повній формі. Тільки сідати і їхати.

Переконати мене на таке не було тяжко. Починається оживлена акція. Кличу своїх редакторів, заявляю їм, що невідкличні справи вимагають від мене негайного відряження до Києва, наділяю їх всілякими інструкціями, залишаю чернетку передовиці і допобачення! Вернуся за чотири-п'ять днів.

І дослівно за годину ми вже всідали до машини і з Богом рушили в путь-дорогу. Знічев'я, на всю ніч.

Було зимово, морозило, небо вияснилось, дорога стелилася килимом, рух невеликий, наш шофер Харитон Семенович ідеальний і не лишень своїм гігантським розміром, а також знанням діла. І славетня, знайома нам Ем-Ка — машина советської фабрикації, вийняtkово незграбного вигляду, яка свого часу спричиняла нам чимало клопотів, на цей раз брала свою швидкість цілком задовольняючи конкуруючи з різними Де-Ка-Ве, Опелями, Мерцедесами і ми гналися назустріч Києва з нестерпною невмолимістю. На цей раз ніхто вже не думав про контроль на Ірпені, бо її вже було знято. Наші "думки були зайняті лишень одним: Києвом.

Я мав прекрасних товаришів подорожі. Олексій Сацюк, за освітою магістр права Варшавського університету, мав великі зацікавлення літературою. Пізніше він почав писати і видав кілька збірок оповідань — "Колоски". "Злат-жолудь". П'єсу "Скрипка на камені". Приємна, великого культурного зацікавлення, людина. І мій добрий друг. І Авенір Коломи-єць, знаний поет, який почав свою бардівську кар'єру у славному "Літературно-Науковому Віснику" за редагування Д. Донцова, але вславився він тим, що разом з деякими іншими молодими мальконтентами перейшов до комуністичних "Нових шляхів" відомого Антона Крушельницького і тим самим порвав струни не лишень з "вісниківцями", але й з українською суспільністю взагалі, став кандидатом на виїзд в Україну, евентуально, по "нових шляхах" свого наставника Крушельницького, на Соловки. Що одначе не сталося, бо Коло-миєць мав терпеливість вичекати з виїздом і тим часом довідатись про долю тих, що поквапились з цим, не врахувавши багатьох моментів свого карколомного підприємства. Тепер він все те забув, не любив навіть його згадувати і вернувся "цілком і повністю" в лоно свого народу без ніяких застережень.

І ось ми їхали гаразд до Києва. Розмови, спомини, анекдоти. І незчулися, як доїхали до містечка Корця на річці Корчик, припливу Случі, яка була колись польсько-советською границею. І тут нам почало темніти. А що їхати за ночі в такий час виглядало непривабливо, ми вирішили тут заночувати.

Але де, але як це зробити? Готелів, розуміється, не було і питаючи за приміщенням, нам порадили... жіночий манас-тир.

І було цікаво, де тут ще могла взятися така інституція, як монастир та ще й жіночий? Після всіх тих "визволень" та інших вівісекцій. Одначе і на нашій землі траплялися інколи дива-дивні, а в тому і такий манастир, який тут був з давних часів і яkось ще зберігся до нашого дивовижного часу. І який відігравав тут ролю готеля. Де ми знайшли приміщення у невеликій затишній келейці з двома ліжками, чистими простирадлами і навіть чаєм. І з приємною усмішкою старенької черниці в напівчернечому одязі.

Ми спали спокійно й вигідно, а рано-раненько, не снідаючи, вирушили далі в дорогу. Ми мали харчі з собою і споживали їх під час руху, а чаю напилися аж у Новоград-Волинському, у їдаленці, де можна було сидіти за столом у шапці і пити гарячу воду, забарвлену кольором цибулі. А обідали вже в Житомирі, де довідалися про погром, спричинений німцями в Радомишлі, де було без суду розстріляно групу

організаторів та учасників демонстрації на могилі героїв Базару. Що нас дуже насторожило. Увага, увага! За Базар розстрілюють не тільки ті з Москви, але й ті з Берліну. Будемо це пам'ятати.

Одначе ми продовжували нашу дорогу далі. І біля третьої години по обіді ми в'їжджали до Святошина, що значило бути в Києві і заїхали, розуміється, до Івана Петровича Кавалерідзе, з яким і Сацюк і Коломиєць були добре знайомі ще зліта, коли Іван Петрович зі своєю кіно-групою, вертаючись з Карпат, затримався було на деякий час в Дубні, де їх так гарно приймали.

І тепер ось радісна зустріч удруге і вже в Києві, яку ми мусіли відзначити гостиною, що не могло статися без інших наших друзів, за якими я одразу виїхав до міста на розшуки. Таню Прахову я знайшов в одному фото-ательє десь в околиці Володимирівської вулиці, в якому температура була якраз така сама, як і на вулиці, а Таня сиділа там при касі змарніла і виснажена, одягнута в зимове пальто і валянки. Моя несподівана поява там була для неї шоком, ми так чудово розгубилися, що нам могли позаздрити гімна-зісти п'ятої класи, але не було часу на довгі оніміння, бо наближалася поліційна година, а перед нами було ще багато невиконаних завдань. Ми мусіли віднайти ще і її чоловіка Адріана, що не було тяжким завданням, але розшуки за Оленою Телігою, не дивлячись на всі наші вперті намагання не увінчалися успіхом, бо ніхто не міг нам сказати, де вона в цей час знаходиться, а до того нам вже наетупала на п'яти година заборони і ми мусіли чим скорше втікати гень майже до Святошина, захопивши із собою, замість Олени прекрасну художницю кіно-студії Юнію Григорівну Маєр.

Голову міста Данила Багазія викликав Іван Петрович і таким чином там зібралося цікаве товариство, в якому центром моєї уваги була Таня, не дивлячись на всі табу, що її оточували і не дивлячись на всі наші обіцянки розійтися "на завжди". Ми, правда, за весь тон вечір обмінялися лишень кількома незначними словами, але невидимий, внутрішній діалог під акомпаньямент гри поглядів, не вмовкав ані на секунду і це, здавалось, було головною точкою всіх розмов, які тут весь час дуже живо виповняли простір.

Клінічний аналіз такої ситуації знаходимо в романі Марселя Пруста, "В пошуках затраченого часу", в розділі "Любов Свана". "Любов, — говорить там, — зупиняється на образі певної жінки просто тому, що та жінка майже напевно виявиться недосяжною. Починає діяти справжній болючий процес і цього стає вистачально, щоб нашу любов пов'язати з нею спільним об'єктом, який є для нас ледве знаним. Любов стає величною; ми більше не думаємо про те, як багато місця займає в ній реальна жінка. Що я знаю про Альберти-ну? Лишень раз чи два я бачив її профіль на фоні неба".

Воістину так, месє Пруст! Що я знав про Таню? Я не питав, де і коли вона народилася, або хто були її батьки. Я лиш її бачив і її відчув. І знав, що вона для мене недосяжна. Що між мною і нею лежить не тільки простір географії, але й простір умов. Дарма що між нами стояла велична сила магнетизму, для якої, здавалось, не існує ніяких віддалів і ніяких умов. Яка єднала нас нерозривною силою гравітації в просторі

нашого космосу.

Ми ночували у Івана Петровича, а на другий день зранку він зайнявся гостями з Дубна, повівши їх на кіно-фабри-ку, а я тим часом подався до редакції "Українського слова" побачитись з Оленою і Рогачем. І довідатись, що там у них робиться, бо ми вже чули від Багазія, що німцям ця редакція аж ніяк не до смаку і вони хотіли б передати її в руки якимсь безличним типам проросійського наставлення, з наміром викликати між нами й росіянами антагонізм. За гаслом "діли і пануй".

Зустріч з Рогачем не була такою бурхливою, як минулого разу, в ньому вичулась втома, апатія і резигнація, він розумів своє тяжке становище і шукав тільки можливості, як би скорше його позбутися.

А з Оленою ми зустрілися, як завжди, радісно. Вона не тратила присутності духа, хоча її "Літаври" були також під загрозою.*) Але пізніше, коли ми залишилися самі в передпокою її робочого кабінету поговорити про наші особисті справи і коли ми так сиділи на циратовій канапі, вона схопила обидві мої руки і казала: — Уласе! Заберіть нас звідсіль! Прошу вас — заберіть! Ви ж мені обіцяли. Пришліть авто і ми приїдемо до вас на Різдво. Разом з Танею. — При чому її вигляд прораджував велику наполегливість, якої я тоді не дуже розумів. Тим часом, вона вже тоді хотіла б з нами їхати, але її ще стримувала праця в редакції, від якої вона думає звільнитися. Тоді вже було виразно видно, що рано чи пізно, від них заберуть "Українське слово", а тим самим заберуть і "Літаври". Її навіть уже питали, чи вона залишилася б редагувати "Літаври" при зміненій редакції "Слова", на що вона дала негативну відповідь. Тоді ще не було ясно, хто саме мав би перебрати Слово, але всі розуміли, що мають це бути національно невиразні, політично безпринципні, типу "всьо равно", люди, яких у Києві було досить і які для німців найкраще б підходили. Для Олени з її гостротою принципів такі комбінації ніяк не підходили. А тому вона мала намір залишити редакцію взагалі. І залишитися в Києві, як приватна людина.

*) Літературно-мистецький додаток до "Українського слова", який вона редагувала.

І коли ми говорили про приїзд їх — Олени й Тані до Рівного, то малося на увазі не виїзд їх взагалі з Києва, а тільки приїзд в гості, для відпочинку від Києва, а головне трохи відживитися від пів голодових його харчових раціонів. Тоді ще не думалось про можливість їх арештів, бо для цього не було ніяких причин. Тим більше, нікому не приходило в голову, що їх можуть за щось розстріляти. Це лишень за советів і лишень за Сталіна могло щось подібне статися, але тоді ще ніхто не думав, що європейці-німці так скоро переймуть азійсько-російські методи поведінки своєї політики.

І я не дуже міг розуміти, чому Олена так наполегливо вимагала від мене забрати їх звідсіль. Коли для паніки не було причин, а до Різдва було ще досить часу. І говорила вона не лишень за себе, але й за Таню. Знаючи, що ми з Танею "розійшлися назавжди". В що вона не хотіла вірити... Бо це на її думку було "неможливим".

І щойно пізніше, роздумуючи над цим феноменом, я прийшов до висновку, що в нікого, як у Олени, був розвинутий інстинкт передчуття. Про це яскраво свідчить її вірш "Поворот", у якому так виразно далеко наперед передчувалося її повернення, щоб

"знову злитись зі своїм народом". Цей самий інстинкт бив вже тоді на тривогу і" не лишень за неї саму, але й за її близьких, а в тому особливо за Таню, яку вона особливо любила. І саме цим треба пояснити її наполегливе "заберіть нас звідсіль". Звертаючись з цим якраз до мене, бо вона весь час чомусь вірила, що тільки я можу тут щось допомогти. У що вона вірила з перших днів нашої зустрічі в Кракові, погодившись дуже охоче на риск нашого переходу через Сян, бажаючи разом прийти до Києва і завзято сперечаючись зі мною, коли я, якимсь чином цих її намірів не дотримувався.

Я обіцяв їй прислати авто. Я не знав ще тоді, як це зробити, бо ж наш єдиноспасальний Фіят знаходився в дуже печальному стані, але думалось, що до Різдва з цим ще можна буде впоратись. І ми розсталися обнадієні.

І наше прощання в тому самому передпокої її робочого кабінету, в будинку бувшого "Комуніста" і тодішнього "Українського слова" було дуже звичайне, бо ми ще мали побачитися. Перед від'їздом я ще мав зайти до неї на вулицю Володимирівську (числа не пригадую), куди вона перебралася з Караваєвської і забрати листа, якого вона хотіла передати комусь в Рівному. Але те прощання було останнє. Коли я на другий день під вечір зайшов до неї за тим листом — не застав її вдома... Мабуть тому, що ми не могли домовитись про це точно...

Дуже невиразне, у тому ж будинку, прощання було з Іваном Рогачем. Він мав намір залишити "Українське слово", виїхати на захід і по дорозі заїхати до мене в Рівному. Все виглядало самозрозумілим. Нічого надзвичайного.

На обід я відправився до міської управи, де ми домовились зустрітись з моїми лубенськими друзями та Іваном

Петровичем. Знайшов їх у доброму стані, але з невеселими вістями. Вони були обвантажені в'язками вартісних книг з бібліотеки кіно-студії, яку саме розбирали німці і вивозили кудись машинами. Їм ще пощастило щось з того видобути, а в тому також касету фільму "Великий вальс" з купою цінних фото-знімок, що їх вони мали намір зберегти для потомства. Не знаю, чи їм це пощастило доконати.

Тут також у їдальні я зустрівся з Іваном Ірлявським, він же Рошко. Він походив із Закарпаття з села Ірлява, але ми познайомились з ним у Празі. Скромний, тихий, невеликого росту, влітку і взнімі без шапки, завжди з великим портфелем, набитим книгами й паперами. Переважно збірками й рукописами своїх віршів. Ця наша з ним зустріч була також останньою. Бо йому також судилося прийти сюди з його Ірлявн гень там за Карпатами, щоб знайти й собі місце вічного спокою у глибинах гетакомб Бабиного Яру Києва.

Тоді він сказав мені, що зі мною хоче бачитись Ольжич, який вже перебував тоді в підпіллі і що він може з ним сконтактувати. Ми зустрілися з Ольжичем просто на одній вулиці, де проходили різні люди, вважаючи, що так буде найбезпечніше. Як звичайно, злегка похилий, без шапки, недбало голений. — Здоров, Уласе, як ся маєш? — говорив він звичайно, глухим, низьким голосом, міцно потискаючи руку. Питав мене, як там у нас на Волині. Як я себе почуваю? Що думаю робити на майбутнє. Говорили про ситуацію в Києві. Я радив йому поволі відходити на захід... Він не перечив. Обіцяв

колись зайти до мене в Рівному. Говорили якої ІПІВ години, розпрощалися міцним потиском руки.

Цього ж передвечора я ще раз відвідав Таню в її фотоательє. Трапилось, що ми були самі і я запитав, чи хотіла б вона приїхати з Оленою до Рівного. Вона хотіла б дуже, але не зможе. І я розумів чому. Її вагання мало ті самі підстави, що й моє, за які мені докоряла Олена. В обличчя кожній правді треба дивитись відверто, казала вона. А в життю це не зовсім і не завжди легко вдається. Ми розсталися з Танею ще більше "на завжди" і ще з більшим бажанням "забути". З почуттям великої порожнечі і глибокої безнадії.

Останній день нашого Києва ми провели по так званих комісійних крамницях, яких там розвелось досить багато, в розшуках за античними раритетами. Мої лубенські друзі обвантажились всілякими трофеями, а я роздобув два старі, полтавського виробу, килими і картину невідомого маляра, що представляла погруддя дівчини у барвистій хустині з привабливою вишневою усмішкою. А проходячи побіля кіоску насупроти опери, я побачив у виставі воскові свічки на ялинку, що їх у Рівному годі дістати і накупив їх пару ту-аїнів.

Але найголовніше, що я тоді набув, це велику, 130x110 сантиметрів, картину роботи професора Федора Кричевсько-го — полтавський краєвид з високим небом і далеким обрієм над річкою Пслом біля села Шишаків... І високою стрункою дівчиною в плахті, під високими струнками деревами, з при-ложеним до щік долонями, яка здивовано задивилася в безмежну далечінь простору. Ця ідея і ця думка зображення України мені подобалась і я захотів бути її власником. І сталося це у домашній робітні художника, якого я відвідав у годинах післяобідніх, в будинку наукових працівників на вулиці Кузнечній. За прикметну для того часу ціну 4.000 карбованців і п'яти кільограмів сала, що значило більшу вартість, ніж ті карбованці... Які я мав переслати їм з Рівного.

І при тому відбулось знайомство з самим художником — солідною, цікавою людиною академічного типу та його дружиною, які гостили мене чаєм і цікавими'розмовами... Та цікавою збіркою картин, які виповняли чималу їх домашню майстерню. Пригадується широкий краєвид Дніпра і на його тлі постать монументально збудованої жінки, рубенської постави, що мала символізувати силу та велич землі. Взагалі, мистець любив широкі полотна, символічні теми, монументальні форми, що мені також імпонувало.

Час швидко минав, наближалась поліційна година і я мусів відходити. Ми вложили картину у велику картонову руру, обгорнули міцно газетним папером, обв'язали шнурами і вийшов чималий пакунок, якого приходилось нести. І йти пішки, бо мої лубенські друзі поїхали автом до Івана Петровича. Погода помітно потепліла, небо захмарилось і обіцяло якісь опади.

Приходилось спішити, бо я мав ще зайти до Олени і забрати якогось там листа. На лихо, я не застав її вдома... Казали трішки почекати, бо вона скоро появиться... Було вже по годині четвертій, а о п'ятій зупиняються трамваї. Мені ж треба добратися на край міста до Святошина.

Однак я вперто чекав, хвилини втікали, напруження зростало, Олена не появлялася. Нарешті я мусів йти, не дочекавшись... Написав вибачливу записку і побіг швидко до найближчої трамваєвої зупинки на бульварі Шевченка.

Коли я добіг до зупинки, годинник показував за десять хвилин п'яту. Вулиці були зовсім порожні і робилося темно. Освітлення дуже слабе. Зо мною стояв тут ще один товариш недолі, якого я спитав чи появиться ще трамвай. — Може появиться, а може й ні, — відповів той філософськи. Проти таких істин годі було сперечатися і єдине, що залишалося — чекати, тупцятись на мокрому хіднику, поглядати на годинник, прислухатися до тиші, чи не обізветься там який трамвай. Небо почало здійснювати свої обіцянки дрібним дощиком, годинник нещадно гнав хвилини, нарешті хвилинки, а коли діїшло до п'ятої, без найменшого натяку на трамвай, терпець почав загрозливо вриватися. Ще кілька хвилин і він тріснув. Демонстративно залишаю зупинку і швидким кроком спішу безлюдним бульваром з відчайнним наміром не зупинитися так довго, поки дійду до своєї мети — чотири-п'ять кілометрів віддалі, нехтуючи всіма небезпеками заборонених годин

І що найгірше сталося в цій мерзенній ситуації, це кпини того падлючого трамваю, який по п'яти хвилинах ходи, з гуркотом мене догнав і не зважаючи на всі мої відчайні до нього жести, стрімголов погнався далі, залишаючи мене на безлюдному бульварі на поспас стихіям.

Це виглядало на трагікомічний сон. Моторошна самотність серед мороку замерлого Києва з картиною краєвиду України під рукою. Всі знали, що німецька варта в таких випадках стріляла без попередження. Не було це таємницею і для мене. Але разом з тим я мав відчуття абсолютної певності і мені здавалося, що я самотня людина на планеті, якій нічого не загрожує. Було дуже тихо і дуже спокійно. Навіть дуже рідко проїжджали військові авта. Спочатку я йшов дуже швидко, але здовж Брест-Литовського шосе хідник був дуже поганий, ноги сховзалися, освітлення ледве помітне. Зправа тягнулися старовинні, вгрузлі в землю будиночки, дощ мрячів без перерви, і я боявся за свою картину. Ця мішанина вражень і почувань не залишала мене цілу дорогу.

Але все таки, по якійсь годині ходи, я дійшов до своєї мети. У Івана Петровича мене зустріли, як зустріли Ліндберга в Парижі, після його перелету через океан. Ніхто не сподівався мене вже цього вечора бачити. Я був увесь мокрий, мій згорток також був мокрий, але картина суха. І коли я її розгорнув — всі ахнули. Картина була вражаюча, а Юнія Григорівна, яка перебувала тоді в Івана Петровича, сиділа в куті за столиком, підперла підборіддя долонями і довго не могла відірвати погляду від того широкого, бурхливого полотнища.*)

*) Цю картину ми перевезли через ціле наше скитання аж до Канади і вона далі оздоблює одну стіну нашого торонтонського мешкання.

На другий день, у середу 26 листопада, ми залишили Київ. Погода була добра, за ніч небо випогодилося і почало морозити. Ми збиралися їхати зрання, але все затягнулося і ми виїхали аж по обіді. У нас забракло бензини, а тому я мусів ще їхати

до міської управи, щоб цій справі зарадити. При цій нагоді, я ще раз і востаннє відвідав Багазія у його великому кабінеті. Він виглядав втомлено і, здавалось, зневірено. — Живемо на чесне слово, — казав він. — У нас підміновані не тільки храми, але й всі ми. І ніхто з нас не знає, хто скорше вилетить в повітря.

Ми розпрощались з ним дуже тепло і дуже приязно. Я запрошував його до Рівного на відпочинок і він обіцяв приїхати. При прощанні він провів мене аж до дверей і я ніколи не сподівався, що дні цього прекрасного чоловіка вже почислені і що його так брутально буде знищено злочинною ворожою рукою.

В господарському відділі міської управи ми дістали талон на бензину і поїхали на бензинову станцію її відібрати. Там, на подвір'ю стояло кілька тягарових машин, а між ними бігав маленький, років шости, хлопчик у великій шапці, яка насувалася йому на очі і розбивав чобітками калюжки льоду, які замерзли після вчорашнього дощу. У своєму бахматому одязі, він виглядав, як ведмедик і мені хотілося дуже з ним розмовитись. — Як ти звешся, хлопчику? — запитав я його, коли він наблизився до мене. Він звів на мене з-під великого козирка свій погляд і кокетливим тоном відповів: — Знаю... Але не скажу! — Із місця побіг далі.

Його відповідь затямилася мені на все життя. Найко-ротша відповідь на всі питання советської дійсності. Нікому не довіряти!

Назад в дорогу ми вибрались по обіді, коли виїжджали на Брест-Литовську дорогу, повівав вітрець і під колеса стелився по асфальті сніжок. На душі було дуже мінорно. Прощай, Києве! А головне: прощай, Таню! Напевно назавжди. Зараз, ось як тільки вернусь до Рівного, одразу збираюсь в нову дорогу. До Праги. Сподівалося, що моя перепустка за цей час буде напевно готовою.

Завидна ще доїхали до Житомира і там заночували у брата Івана Петровича, який був там директором господарської школи і до якого ми мали скерування. Де нас гарно приймали, "щиро гостили, а другого дня раненько ми їхали далі, щоб вже по обіді бути в Рівному.

Мені здавалося, що за ці кілька днів моєї відсутності, загальний настрій у столиці "Райхскомісаріату Україна" — Рівному, помітно змінився. Більше дерзости, більше визову, більше непевності. Що сталося?

Багато сталося. Навіть у мене вдома. У моїй редакції. У цілому місті. У моїй душі.

Перш за все, коли я вдався до ґебітскомісаріату за перепусткою до Праги, мені там спокійно видали зелений папірець, — "Дурхлясшайн Номер 960 фюр Протекторат-Дойчес

Райх" строком від 29.11 до 29.12, у графі якого "айнмаль гін унд цюрік" (одноразово туди і назад), слова "унд щорік" були закреслені. Не дивлячись на те, що я жадав виразно "туди і назад". А це значило, що мені дозволялося виїхати, але не дозволялося вернутися. Інакше кажучи, мене тут хотіли делікатно позбутися. Що ніяк не відповідало моїм намірам. І над чим слід подумати, бо я ще не збирався лишати України — було-небуло.

Після цього, мені не залишалося нічого, як зігнорувати однобічну перепустку,

забути за Прагу, а Марусі написати довгого листа з докладним виясненням справи і порадою старатися там самостійно за переїзд сюди і по можливості скорше. А все це значило для мене нове чекання..

А у себе вдома я застав дуже не звичного гостя, який прибув сюди за час моєї відсутності і вселився до мого мешкання за дозволом моєї господині Ганни Антонівни — Михайло Теліга.

З цілою горою кошів, валіз, міхів, валізок. І футлярем з бандурою... Всього свого майна, яке він вивіз колись з Варшави, а тепер з Кракова з наміром довести його до Києва... На виклик його дорогої "Оленочки".

Я зустрів його дуже радісно з широко розкритими обіймами, але загальна ситуація виглядала розпачливо, чого не можна було йому навіть якслід пояснити. А тут він сам, його бандура, його спів. Наші спогади з Кракова. Але я все-таки почав малювати йому становище в Києві і по всій Україні. Оповідав все, що знав про Олену, про всіх решту зух-вальців-іроянців, висловив йому свої прогнози на майбутнє, з'ясував загальне становище в Україні, включно до моїх особистих справ на ґрунті редакції, які ось почали так псуватися, що мене вже хочуть також позбутися.

І було між нами вирішено, що він таки їде далі до Києва, але тільки з легким багажем, залишаючи все тяжке майно у мене з тим, що там на місці буде краще видно, що йому робити далі. Я також поінформував його про наміри Олени прибути до нас на Різдво та висловив побажання, щоб він також до цих намірів приєднався і що ми будемо їх тут щиро вітати.

Михайло перебув у мене чотири дні, затримка сталася за транспортом, що його не легко було роздобути, але в середу 29 листопада, в годинах ранніх за бурхливої сніжної погоди, я виряжав його в дорогу до Києва. Він їхав відкритим тягаровим автом, яке належало, здається, Цукротерстові, сидів на якихсь скриньках якогось майна, бо в кабінці не хватило для нього місця. Він був увесь закутаний різними теплими одягами, голова покрита плетеним наголовником, що мав вигляд лицарського шолома, на руках мав великі, теплі рукавиці. Небо сипало згори снігом і засипало його білим, легким пухом. Коли авто рушило, він помахав мені на прощання своєю тяжкою рукавицею.

І тільки велике бажання добратися до Києва змусило його вибрати собі такий транспорт. А виряжаючи його, я не міг думати, що виряжаю його в останню його дорогу. Після прощання з багатьома друзями в Києві, я прощав ще одного доброго друга у вічну неповоротну путь.

Але хто міг думати, що цей загартований вояк армії Української Народної Республіки, родовий козак Кубанського війська, який перейшов багато боїв за свободу й незалежність Держави Української, знайде свій кінець в Києві від руки німецького загарбника... Він пережив страхітливий "трикутник смерті" Української армії 1919 року, він витримав табори інтерновання в Польщі 1920-22 років, він скінчив Українську Господарську Академію в Падебрадах (Чехосло-ваччина), він працював інженером-гідротехніком в Польщі... Він був активним українським громадянином, грав добре на бандурі, виступав зі своєю грою на різних концертах... І був доброю, щирою,

товариською людиною... Він мав тоді всього 44 роки життя.

І от він від'їхав тим засніженим вантажником. Це щось з мітології. "Куди ти йдеш крізь сніжну бурю, куди ти йдеш, куди ти йдеш?" — пригадувались вірші Рильського. Хто може сказати куди. У безвість. З наміром перед тим бачити Київ. Так. Це з мітології титанів, які хотіли добратися до неба, нагромаджуючи гори на гори з наміром скинути звідти Зев-са. Але були скинуті Зевсом у Тартар. Що одначе дало їм право залишитись безсмертними.

У мене тут було повно по них спогадів, ще недавно, всього півтора місяця тому, була тут і Олена. Вона жила тут через сіни на другій половині будинку. Тепер їх немає... Але зіс-талися їх речі. Ми довгий час зберігали їх недоторкальність, але коли вже зовсім стало відомо, що їх власники за ними не вернуться, ми почали до них придивлятися. Одяги, білизна взуття. Родинні пам'ятки, рукописи, фото-альбоми. Михайло-ва бандура, що урочисто висіла над канапою моєї робітні. Награні плити його пісень і дум.

Неможливо було без зворушення бачити суконки Олени, які вона любила, у яких бавилась на баях, працювала, ходила по вулицях. Вона була чепорухою, хотіла "бути гарною", чарувати всіх біля себе. І вона була гарною. Бронзове її волосся було завжди добре впорядковане і відливало металем, повні гумору, ясні зеленкаві очі, готові до поцілунку пристрасні уста, гарні в елегантних черевиках ноги і ціла її звин-на, струнка постать повна жіночої краси і приваби.

Її фото-знімки не передавали її особистого блиску і шарму, а її листи, писані великим, сторчковим, лапатим почерком, були завжди химерні і по дитячому безпосередні.

Ось, наприклад, пачечка її дівочих листів — закоханих, примхливих. Ніяково до них доторкатися. Це інтимність, ніжність, містерійність. Їй вісімнадцять років, вона кінчає українську гімназію в Жевницях біля Праги, вона закохана до Михайла — студента Української Господарської Академії, що містилась у старовинному замку містечка Падебрад також біля Праги. Дозвольте її послухати: "30.IV.1925. Горні Черно-шіце"...

Там за віконцем розцвілі вишні,

А тут, в кімнаті — фіялки сині.

Чому ж зникли всі сни колишні?

Чому на душу лягають тіні? "Це початок мого вірша, який ніколи не буде мати закінчення, мій єдиний, мій коханий Михайлик! Бо я тільки одержала від Вас листа і одразу з душі зникли всі "тіні" і я певна, що з'являться всі колишні сни, а за вікном такі чудові вишні, а в кімнатці фіялки.

Та й взагалі, жити на світі чудово!

Правда, іноді жують все батьки, ну да що-ж їм стареньким робити, як не читати нотації своїй безшабашній дочці? У них же нема таких важливих справ, як, наприклад, у нас з Вами, які потребують чипішити годинами та й того дуже мало. Ну і хай собі бурчать трошечки, але драм, їй-Богу, ніяких не було, а мого єдиного Михайлика всі наші виключно поважають і на рідкість довіряють йому.

Між іншим, папа приїздив до Праги і оповідав, як Ви чудово грали на якійсь вечірці і який Ви були "холосий" в українському вбранні. От, шкода, що я Вас не бачила!!!

Михайлику єдиний, зустріч моя найсвітліша! Яке ж щастя, я зустрінулася з Вами. Тепер, що зі мною не буде, я завжди буду знати, що є на світі люди такі, як Ви. Не пошлі, не порожні — милі, милі...

Ви пишете, що приїдете до Праги аж за тиждень, бо в цю суботу поїдете на вечірку. Це, звичайно, шкода, бо я за Вами буду скучати... Але, звичайно, на вечірку піти варто. Потім будете оповідати мені про неї, й я буду така горда, що ось Ви бачите стільки людей, панночок, але кохаєте лише одну мене!

"Любов свободна", Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок і нічого такого... Робіть, любий, як знаходите краще, ходіть всюди, знайомтесь, танцюйте, "фліртуйте". І мені Ви ніколи не зробите неприємності. Тільки така любов гарна, як у нас, коли вона не "каторга єгипетська", не обов'язок, а світле, радісне, вільне щастя! Любов не можлива без повного цілком довір'я. А я Вам вірю безмежно! Тільки будьте завжди щирим, а я знаю, що я для Вас — ЄДИНА.

Між іншим, Михайлику, з фотографією у мене вийшла мука!!!! (Я попала до якогось дивного фотографа. Зфотогра-фувавши мене, він залишився незадоволений першою фотографією (Слечна віпада краще ніж на подобенце) і зафото-графував мене ще раз, при чому примусив мене фотографуватися, крім того ще раз в капелюсі (Все за ту ж ціну — чудак!!). І одні з цих фотографій будуть готові в понеділок, а другі в середу. Я роблю так: в понеділок посилаю Вам фотографію одного типу — відразу ж, а в середу — другого. Одна фотографія буде маленька і буде нагадувати, яка Оле-ночка малесенька, а друга велика буде нагадувати Вам про велике моє кохання... (Знаєте, є такий вірш: "Я любви не числю и не мерю... Нет, любовь есть вся моя душа"). Так, що в вівторок. Ви вже будете мати якусь мою фотографію.

Як би Ви знали, Михайлику, яка я тепер⁴ зайнята! Акуратно ходжу на лекції. Ходжу на студію театральну. В суботу у нас академічне свято і проф. Вагнер мучає мене з віршами.

Потім я деякий час мушу уділяти своїм "претендентам" і вести з ними "інтелігентні" розмови. І це найтяжче. Краще три години лекції Білецького плюс реферат з грецької літератури, ніж година розмови з деякими з них.

І найменше часу уділяю я моему єдиному Михайликові... Та за те думкою я весь час з Вами. Хоч би скорше Ви приїздили до Праги, аби Вас могла побачити. Цілую Вас щиро і міцно, на довго Ваша Оленка.

ПС. А я вже думала, що Ви мене забули, коли Ви мені не писали.

Пишіть!!!"

До цього було дописано: "Тут хтось мені казав про 29 число і 2 годину... І я написала... 29/IV".

Отже, це так було. Шіснадцять років тому. "На довго Ваша Оленка", — щебетала вона. "На завжди", відповів він. Їх життя було не завжди рівне, були перебої, але завжди "щире і свободне". І нерозривне. І на доказ цього, він виїхав тоді, "крізь сніжну

бурю", до Києва, щоб бути там з Оленочкою. До самого кінця...

З їх речей, що залишилися у нас, особливо вражає також листування Михайла з його батьками, — його власним батьком Павлом Телігою, який був лікарем у станиці Ахтирській на Кубані і батьком Олени — професором і ректором Української Господарської Академії в Подєбрадах, Іваном Шовгеновим. Листи Шовгенова, переважно з років останніх.

коли старий професор жив вже у Варшаві, під німецькою окупацією, за тяжких матеріальних і моральних умов, намагаючись зо всіх сил "триматися на дусі", а листи козака з Кубані Теліги належать до давніших років (1925) і вражають своєю безпосередністю, простотою і щирістю людей чистих душею і прямих мислю.

І особливо вражає один такий лист, з 25 вересня 1925 року, від батька Михайлового, в якому той подає відомості про свій рід.*) "Від тата — синові Михайлику про своїх давніх і близьких родичів по мужській лінії, — починається це батьківське послання. Років більше, як сто, а саме 1792 році

— твій прапрадід Захарко Теліга, переселився з-за Бугу, разом з бувшими запорожцями на подаровану царицею Катериною землю "Мананський полуостров" і оселився на Кубанщині в куріні Полтавським (тепер станиця Полтавська). Не знаю, скільки у нього було синів, але був Андрій, це вже мій дід, а твій прадід, у якого були сини: Фока, Василь, Філімон (мій батько, а твій дід) і Іван, які було кажуть, що батько їх Андрій Захарович, довгий час був начальником станції, за що, кажуть, був нагороджений якимсь чином. Діти його

— твої діди, були: Фока дияконом, Василь якимсь паном, мав панський наділ землі, Філімон, мій батько, і Іван — дядько, добились лише тільки урядників, по тій причині, що батько їх Андрій і мати Горпина, раптово померли від холери ще не старими і от з цієї причини їм удалось вибитися лиш тільки в писарі, що в ту пору було теж важко. Працювали вони на писарстві років 25-30, аж поки послабли очі. Перше дід писарював у Полтавській станиці (де 1860 року і я народився), а потім, в 1863 році охотником переселився на Кубань і оселився в станиці Анхірській. Тут ще було багато войовистих черкесів і жити було небезпечно, часто й густо черкеси нападали на невеликі тоді стоянки, віднімали цілі череди худоби і навіть полонили чоловіків і жінок. Отож, щоб були охочі до переселення на Кубань, цар дарував їм по 172 десятини землі загальної і крім того по 10 десятин потомственої, яка дісталась було від мого батька і звідки ти возив дрова, тепер вона одійшла в загальну — царські дарунки не признаються.

Коли дід став працювати, то мав виноградний та хрукто-вий сад — бжільництво; крім того довгий час керував півчим хором і в своїй станиці і в Абинській, а часом кликали його і в Ільську, і в Азовську та на панські свадьби та на престольні свята. У нього був чудовий високий баритон і дуже багацько знав пісень, як мирських, так і церковних, а

) Зберігаємо словню і правопис оригіналу.

також умів грати на гармонії. Брати його були одмінні співаки, а особливо Василь Андрійович... У того, так кажуть, була така товстенна басюра-октава, що як у добрій

бочці.

У діда було багато писаних його рукою сшитків, де було записано сотні пісень народних і десятки церковних піс-нопіній.

Нот тоді ще не було і він обучав своїх хорян по слуху, а щоб їм було понятливіше, то багатько йому стоїло праці, щоб у сшитку написати таку круту штуку, як наприклад, отаку херувімську: ііііже херувіііми, ііііже" херувііііі, і т.д. Напоследок, коли вже виріс син його, твій дядько, який знав ноти, то вже від його навчився і дід писати такі ноти і по них обучав своїх співців, аж поки не став старим, безсилим...

Писав він дуже красиво і чітко, навіть був мастак в листах до своїх приятелів — писнути якого небудь журного, чи веселого віршика. На превеликий жаль, майже всі його сшит-ки щезли десь, здається їх рознесли онуки — це тітки Марії діти та Яків, та Ганна тощо... Частина була попалась і до мене, але їх брав Олександр і не знаю, що з ним сталося.

Дідова дружина, твоя баба Оксана, була дияконівська дочка, дуже здатна готувати різню смашну страву та пекти здібний хліб, та паски, та проскурки, чим довгий час заробляла гроші. Дядько Іван Філімонович, скінчивши 3-х річну станичну школу, скінчив також 3-х річну полкову у станиці Хабльській (Холмській), а потім прослухавши учительські курси, довгий час учителював, а потім служив у обласному правлінні діловодом, де дослужився до колежського совіт-ника — ним і помер. Сини його Володимир — лікар, Микола

— полковник, Михайло — сотник. Дядько добре писав вірші і по російськи і по українськи, колись надішлю тобі одного з них, якого він писав мені, коли я служив на війні з Інте-кинцями за Каспицьким морем.

Жіноцтво Телігівського роду було дуже співуче, а одна тітка Ганна була страшенно схожа на діда і окрім дисканта, уміла співати і альтом, і тенором, і навіть з своїм чоловіком

— баском, а той було тоненько, а вона товсто.

Про себе напишу до свого свята 50-річного ювілею, яке здійсниться як не помру, в лютому 1927 року. Приїзди — послухаєш 50 років моєї праці на лікарській ниві"...

Ось такого кореня був Михайло Теліга, сотник армії УНР, нащадок давнього козацького роду, інженер лісництва і бандурист ще від часу першої капелі бандуристів, заснованої за часів Гетьманату 1918 року. Звідсіль походить також мальовниче прізвище нашої поетки Олени, з яким вона увійшла в анали історії не лишень нашої літератури, але й історії мартирологи. Такої великої своїми розмірами і такої глибокої своєю трагікою.

За час моєї відсутности в Рівному сталася ще одна подія несамовитого значення. Одну з кімнат мого мешкання займала Рівка Шнайдер, жінка жидівського роду, зі своєю матір'ю Песею і малим сином Мойше. Вони намагалися за всяку ціну втриматися при житті, боронилися як могли від гетто, куди останніми місяцями збирали всіх їх одновірців, шукали протекції навіть у мене, ми їм, чим тільки могли, сприяли, але коли я ось востаннє повернувся з Києва, їх кімната була порожня.

Що сталося? А сталося неймовірно.

Саме в тих днях, за одним разом, було забрано в Рівному 15.000 людей, загнано за місто до одного лісу і всіх їх там знищено. У тих гекатомбах зникла і моя сусідка з її матір'ю й сином.

Явище в історії людства унікальне. І у великій мірі не-збагнуте.

Для мене феномен жидівства на планеті був завжди най-загадковішим поняттям. Що це за така відміна людей і яке їх призначення в історії людства? Раса найбільше збожнюваних і могутніх і разом найбільш зненавижених і нищих. Ми їх здебільша так добре знали, часто їх бачили, інколи поруч зростали, ходили разом до школи, приятелювали. Бувало, вже з дитинства, вивчали їх історію під унікальним виглядом "святого письма" і їх географію з назвою "свята земля". Нас хрестили іменами їх праотців Авраама, Ісаака, Іакова, нас одружували також ними, а коли вмирали, ми "відходили на лоно Авраама, де всі праведні спочивають". Нарешті, одна з їх дівчат народила нам "Бога живого", пов'язаного з величезною містерією вірування за яке, між людьми протягом віків точилися найгрізніші чвари.

Ці факти бралися так samozрозуміло і так апіорно, що найменші натяки на які-будь сумніви вважалися за блюзнірство.

А все таки, як мало ми знали тих людей... Або краще, ми їх не знали зовсім. Ані ми, ані решта світу довкруги нас.

Ми не знали, чому вони каралися в полоні вавилонському, чому неволились в неволі єгипетській, переслідувалися в Іспанії, гень аж до цього голокосту, що стався на наших очах епохи Гітлера. Ми не знали також, чому вони входили в такі гострі конфлікти з народами, серед яких жили, а в тому і з нашим народом.

І, здається, цього не знали не тільки ми, але й вони самі — спричинники цих загадок. Дармащо про це написано багато книг, думалось мільйонами голів, пережилося безліч трагічного досвіду. Було багато За, багато Проти. Багато оскаржень і контра-оскаржень. Були прокурори і були адвокати. Але де і в чому таїться корінь цього явища, ніхто цього сказати не може.

Просто тому, що не можна сказати, чому, для чого, з яких причин світить сонце, кружляють планети і росте трава. Дармащо кожний шкільний підручник дуже добре "знає чому" це діється.

Доля людини і людей таїться в їх природі. В даному випадку, це унікальне приречення, расова "вибраність", ідейна незаперечність. Не всім дозволено писати заповіді на горі Сипая під диктат Бога, руйнувати імперії іменем Бога, скидати з трону царів проти Бога. І знайти для цього виправдання, за яке мільйони підуть на розтерзання, барикади, голокості. Хай би спробував доказати такого грек Платон, римлянин Август, німець Лютер і всі реформатори великих цивілізацій землі. Навіть "великий Ленін", зо всіма його Дзержинськими і Джугашвілі, був лишень слухняним виконавцем волі нащадка дітей Ізраеля — Маркса.

Утопійна скстремність, чар надзвичайного, шок несподіваного — зброя, якою вміли орудувати ефектно лишень пастухи "святої землі", в яслах яких могли родитися боги

всіх королів землі.

Але за таку дерзость їм приходилось дорого розплачуватись. Особливо з тими, яких вони полонили. Християнством, марксизмом, мамоною. Яке диво, що жидівство найбільше переслідувалось в найхристияннійшій Еспанії, наймарксистичнішій Росії і наймамонішій Німеччині. Де ідеалізм і реалізм зударялися найгостріше.

Але чи можна було б уявити світ без Христа, апостола Павла, Карла Маркса? Без християнства і марксизму? І, здається, що тільки єдина маленька державка на місці "святої землі" відважується казати так. Це Ізраїль на чолі тепер з Голдою Маїр. Всі решта потуги світу з цим ніяк не погодяться.

Одначе письменник жидівського роду Шолом Аш, у своїй книзі "Апостол" вважає, що найбільшою силою жидівства є сила їх місійного духа. Рим, пише він на закінчення своєї книги, переміг жидівство силою зброї на короткий час, але жидівство перемогло Рим силою духа назавжди.

Та все таки все те, що діялось тоді на вулиці міста Рівного, годі убити в якусь філософію. Це виглядало монструозно і було лячно заглядати за куліси лябораторії, де вироблялись такі рецепти збавлення від "жидо-марксизму". І вороги й не вороги жидівства не могли з цим миритися. Тим більше, що така ж сама доля чекала всіх людей цього простору, якщо тут закріпиться воля Гітлера. І в тому також, нас українців. Лишень ми не були схильні, як жиди, віддати і своє життя без спротиву.

МІЖ МОЛОТОМ І КОВАДЛОМ

Ми обережно обирали шлях,

І з жалем слухав я, як люд цей скніє

У стогонах, у лементях, в сльозах.

Данте (Чистилище, пісня 20).

І "

У черговому номері нашої газети, за 27 листопада, вміщено портрет важливої урядової особи з підписом: "Альфред Розенберг" — райхміністр для зайнятих східних територій". З таким поясненням: "на основі розпорядження Фюрера, створено міністерство для ново-зайнятих східних теренів. Райхсміністром для східних теренів іменований Райхсляйтер Альфред Розенберг, відомий німецький ідеологічний теоретик та політичний діяч. Його постійним заступником є гавляйтер та райхсштаттгальтер Д-р Майер. Міністерству підлягають: райхс-комісар для України гауляйтер і оберпрезидент Еріх Кох, райхс-комісар для Балтійських країн (Литви, Лотви та частини Білорусі) гауляйтер і оберпрезидент Гайнріх Льюнсе та всі новоосновані цивільні уряди, які мають завдання завести новий лад і порядок на новоздобутих східних теренах".

А за пару днів після цього, без ніяких фанфар і розголошень, почав урядувати в Рівному і сам "Райхс-комісаріят" з тим самим Еріхом Кохом на чолі. І оселився той уряд у старовинній будові з часів Острожських, де за царського часу містилася реальна гімназія, у якій викладали такі українські представники культури, як П. Куліш, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький і де за революції 1919 року оселився було на короткий час уряд Української Народної Республіки, за Польщі тут містилася шкільна кураторія,

а востаннє, за со-ветів, здається, Педінститут... А тепер ось тут розпаношились ті самі уряди, "які мають завдання завести новий лад і порядок" на цій землі.

Прибуття цього уряду до цього малого, розбитого, сірого містечка одразу дуже відчулося. Ліберальні місяці воєнного режиму скінчилися. На вулицях зарясніло від рудих уніформ з червоними на рукавах опасками. Ці люди відзначалися похмурістю "орденських лицарів", непривітливістю зарозумілих дрібномішухів, аrogантністю звичайних хамів і вже здалека їх було видно поміж людьми, як спеціальний гібрид — поєднання худоби з людиною, виплеканий прискішеними темпами в розсадниках націонал-соціалістичного Третього Райху. Ніякої англійської рафінованості, ніякого москальського хитрун-ства, ніякого польського задурювання тут не вимагалось. Йшлося просто, чітко, солдатсько-римським кроком до мети. Різкий, наглий поворот до минулого... Поділ на касты, на панів, на рабів, на обер і унтер-меншів. І шліос!

І почалося ця операція зараз, негайно, починаючи від школи. Ніяких вищих, ані середніх навчань не полаталося... А найнижчі поставити так, щоб "грамотні" знали тільки знаки та букви і цифри без ніякого змісту. Затерти людську гордість, згасити пам'ять, виключити знання. До советського "все равно" додати ще й німецьке "дрек".

А тому, вже 30 листопада у нашій газеті на першій сторінці появилось повідомлення: "Закриття шкіл на Волині", в якому говорилося, що "Цими днями появилось розпорядження генерального комісара в Бересті-Литовськбму — Шьооне, підписане 14 листопада ц.р. такого змісту: "На жаль, багатьом українським районним управам моєї округи не вдалося як слід вирішити справу постачання палива, викликану злостью большевицько-російською господаркою та запобігти дуже великій небезпеці поширення заразливих хворіб, що їх спричинила війна.

Тому, щоб розв'язати ці обидві справи, я мушу застосувати необхідні негайні заходи. Одним з таких заходів є моя постанова тимчасово закрити всі школи моєї округи. Понов-не відкриття шкіл заряджу тоді, коли на це дозволять обставини. До того часу учителі і старші учні повинні зайнятися, за посередництва урядів праці, загально-пожиточною працею, щоб у цей спосіб причинитися до злагодження тяжкого положення українського населення під час цієї війни".

Отже, все було ясне. Замість учитися — зайнятися "загально-пожиточною працею". Під претекстом закрити школи і запобігти поширенню заразливих хворіб.

Населення зрозуміло це відразу і хвилювання почалися. Наша газета zareагувала на це негайно. Дві передовиці — "Наше село" і "Наша школа", з моїм підписом, появились в чергових числах. "Необхідно і то негайно приступити до відновлення й урухомлення господарсько-культурної чинности села. Колись ми дбали про те, щоб розбудити село національно і в цьому напрямку зроблено багато. Наше село сьогодні вже стоїть не на останньому місці під цим оглядом. Але цього ще замало. Ось, наприклад, місто потребує тепер велику кількість різного роду ремісників, якими до цього часу були переважно чужі люди. Обов'язком нашого села дати не-

гайно своїх людей на їх місце. У торгівлі, у промислі, у ремеслі. Цс необхідно зробити і то негайно"...

"І ще одно: вчитись. Вчитись, вчитись і ще раз вчитись. У школі, вдома, на вулиці, на кожному кроці. Само життя — велика школа. Розумна людина повинна використати все, що може її удосконалити. Ось тепер у нас на деякий час припинена діяльність шкіл. Цивільна влада дала це розпорядження з уваги на брак палива, як також з гігієнічних оглядів. Але це не значить, що сільська дітвора має в той час гасати по вулицях та стріляти бомки. На таке немає часу. Батьки мусять подбати, щоб навчання дітей не перервалося. Треба вчитися самотужки, вдома, збиратися малими гуртами, брати когось, хто може вчити і так вчитись. Це є перша і остання заповідь — вчитись!"...

Статті були виразно визивні і протестаційні. Справою освіти і також пропаганди відав все ще уряд військової пропаганди з нашим приятелем Вайсом, а тому, після появи цих статей, Вайс зайшов до мене і намагався мені з'ясувати, що розпорядження Шьооне не було бажанням закрити українські школи взагалі, а тільки тимчасово запобігти ширенню пошестей, які можуть легко в такий час виникнути. Я ж намагався пояснити Вайсові, що таке розпорядження дуже не виправдане політично, бо ми всі знаємо, що наші господарські труднощі, особливо з паливом, не такі аж критичні, щоб через них закривати школи.

Не можу сказати, які наслідки мали мої пояснення, думаю, що Вайс інформував про це уряди в Берліні, а в нашій газеті появилася чергова передовиця з "виясненням", підписана тільки У. С, яка завершувалась таким рефреном: "Тому розпорядження влади має поважний сенс... Але не менш поважний сенс має також затурбовання нашого населення з приводу припинення шкільного навчання. Що під час цих довгих зимових місяців має робити наша дітвора? Що буде з її навчанням і вихованням? Таке затурбовання яскраво свідчить про свідомість народних мас та їх гін до освіти. Наші народні маси усвідомлюють собі цілком справу, що у наш час без освіти, без знання, без відповідного виховання людина не може бути повновартісною".

І закінчувалось "вияснення" словами: "Маємо бути рішуче переконані, що наші школи будуть урухомлені, а поки що, з огляду на тяжкий час, нашою найбільшою школою має бути саме тверде, міцне життя".

Це ще раз виклик... І бажання сказати, що затії ворога нам цілком відомі і що ми на них легко і просто не погодимось.

Тим часом події в світі розгорталися своєю чергою. У понеділок, 8 грудня у нашій редакції багато гармідеру. Напередодні, в неділю рано, радіо всього світу принесло вістку, що японці несподіваним, блискавичним налетом нанесли нищівний удар американській флотії на головній її базі Перл Гарбор Гавайських островів Тихого океану.

Це повідомлення ми подали в газеті — ЯПОНІЯ ВИПОВІЛА АМЕРИЦІ ВІЙНУ", великим шрифтом, але спрепаровано і в стриманому тоні без ентузіазму. Передовицю в такому тоні, з обринуваченням Вол Стріту, передала нам канцелярія пропаганди, підписану Г. Г., а саме звідомлення бойових операцій озаголовлювалось "Злочин Рузвельта", без подання місця подій, лишень перечислено втрати ЗДА — "затоплення

двох лінійних кораблів, одного виловлювача мін, багато торговельних суден, пошкодження 4-х лінійних кораблів, 4-х крейсерів та знищено 90 літаків".

Цю стриманість і цю неточність повідомлення про Перл Гарбор пояснив мені Вайс своєю власною поведінкою. Він приніс це повідомлення до мене додому приватно в неділю вечором. Його вигляд не прозраджував захоплення, а скорше навпаки. Він був схвилюваний і розгублений. Втрати американців великі і Японія міцна, але це складна справа. До загальної гри входить Америка. А це значило — величезні, невичерпальні господарські, а тим самим воєнні і харчові ресурси. Це значило також необмежений глобальний простір діяння... З такими засобами і таким простором має вести війну мала бідна Німеччина, ще менша і ще бідніша Італія і не багато більша від них Японія. Так. В руках німців Європа, але це ворожа Європа. Японці знайдуть простір в Тихому океані, але це невловимий простір. І коли цей простір набере переконання, що за ним стоїть потуга Америки, він обернеться в суцільну пастку армій окупації з перспективою жахливої розправи на випадок їх поразки.

Така приблизно була думка Вайса і вона була оправдана.

А з Лондону ми чули самі захоплення. Постійний, наполегливий коментатор різних справ Бі-Бі-Сі, що виступав під заголовком "Чоловік з вулиці", захоплено барабанив: "Ви напевно там цікаві, що ми тут в Англії про все це думаємо. Спробую вам дещо в цьому допомогти.

Перш за все, ми знали, що японці, рано чи пізніше, нас заатакують. Ми не мали ілюзій про людей, що тепер управляють Японією.

Японці повірили, що наша далекосхідня імперія впаде їм просто в пелену. Щож... Вони не були самотнім народом, що зробив помилку, повіривши на слово Гітлеру і вони не будуть самотнім, якому прийдеться за це розплачуватись.

Все, що японцям пощастить зробити, розширюючи цю війну, це лиш продовжити її закінчення, хоч ми і в цьому не певні. Японська гра може лиш прискіпити час відплати усім тим кримінальникам.

Що ж до З'єднаних Держав Америки — найбільшої в світі сили, то вона тепер також у війні і тепер нарешті всі її гігантські ресурси сили будуть дуже швидко і повністю мобілізовані.

Я не знаю, чи я зможу вистачально зрозуміло пояснити вам, що це значить для нас в Англії мати Америку по нашому боці. Це наповняє наші серця таким почуттям надії, що його неможливо описати".

Але по цьому боці не треба було витратити багато слів для пояснення, всі це добре знали і без слів. І значило це багато не лишень для Англії, а й для Советського Союзу і то в першу чергу. Совети були розгромлені на всіх фронтах і всі це бачили намацально. А читаючи спогади Хрущова про ті часи, він це стверджує також. З них ми бачимо, якою купою нещастя була та ціла оборонна сила з її героєм Сталіном. "Я знав, яким саме героєм він був, — пише Хрущов. — Я бачив його, коли він був паралізований страхом перед Гітле-ром, як заяць перед боа констриктором... Розуміється, я не мав наміру говорити людям, в якій поганій ситуації ми були... І чому ми були так погано

озброєні... Бо це було тому, що ми були самозадоволені в комісаріяті оборони і деморалізовані та паралізовані в проводі", — каже той оракул, зам'явши для ясності головне: що населення всіх народів Союзу, дослівно відмовилось захищати зненавиджений режим і хотіло від нього звільнитися за всяку ціну... Чого Гітлер, через свою зарозумілість, не зумів використати.

І тепер, у поєднанні з безглуздою політикою всіляких його кохів, японський удар по Перл Гарборі був найнищивнішим ударом по всіх його плянах. Від цього мораль розгромлених советів неймовірно зросла. Населення Європи, а особливо її сходу, зрозуміло, з ким має діло, полонені перестали напливати масами, советські армії вперше почали показувати ознаки спротиву. А наш говорун Хрущов в тих самих спогадах почав писати: "Після успішного завершення наших операцій під Москвою, у яких ми, тобто Південно-Західній фронт, брали також участь, я був покликаний до Москви на консультацію з Сталіном. Я зустрівся з новою людиною. Він дуже змінився від того Сталіна, якого застала війна. Він узяв себе в руки, випростався і почав діяти, як справжній вояка. Він також почав думати про себе, як великого мілітарного стратега"...

Отже, японський удар не так по Перл Гарбору, як по американській гордості, був дуже бажаним для всіх аліантів... І трагічним для трикутника Берлін-Рим-Токіо. А що це значило для нас, українців? На початку ми дивилися на це по різному. Найкраще задержати нейтральність. Моя передо-виця, що появилася аж у четвер 18 грудня, старанно розповідала про історію та географію тієї далекої країни сходу, про її міцні традиції та війняткові здібності господарського відродження. Чи не є це, мовляв, подивугідне, що народ, який прослав свою історію, який щойно 88 років, як почав свої контакти із західним світом, тепер кидає визов найгрізнішим потугам світу — Англії і ЗДА. І чи не є це приклад, гідний наслідування й іншим відсталим народам?

На цей раз Японії було суджено спровокувати до акції далеку Америку і цим самим спричинитися до постання цілком нової ситуації в політичній системі світу. Місяць грудень цього року можна вважати переломовою точкою в історії континенту між Атлантиком і Уральськими горами. Це початок його формального занепаду і початок виходу на гльо-бальні простори заокеанської Америки. А разо"м з цим, це початок імперіальної кар'єри відновленої Московії під знаменами серпа і молота.

Ми розуміли, що це значить для нас, українців. Про це говорилося і у мене вдома, і в редакції, і на вулицях міста. До певної міри це добре, що по німцях вдарено, бо їх поведінка почала ставати незносною, але з другого боку? Москва. Сталін. Берія. Сибір. Скоряйся, терпи, мовчи. "Цар, да Єрмак, да Сибір, да тюрма"...

У цьому новому укладі політичних сил світу, становище нас, українців незалежницько-державницького переконання, ставало тяжким війнятково. Для нас там не було місця. Заперечені і призначені на знищення німцями-наці, ми не знайдемо ніяких зрозумінь ні в Москві, ні в Лондоні, ані в Вашингтоні. Це виразне порушення принципів самовизначення народів, які у вільному світі вже тоді почали набирати прав горожанства, в нашому випадку вважалось виправданим. Пропаганда з Лондону

агресивно атакувала порушників цих засад в засягу Третього Райху, але ці самі проблеми під советами вважалися недоторкальними. За всю війну ми не почули звідтіл ані одного речення, де б вимовилося слово Україна. Всі ми там "Раша", ігноруючи всі засади правди, історії, географії і навіть політики. Що видавалось нам дуже дивним, особливо, коли це походило з... Лондону. Де, здавалось, люди розбиралися на політиці... Але їх помрачала їх колоніяльно-імперіялістична політика... І хоча вони почали в себе її драстично міняти, як шкідливий пережиток, десь там далі на схід, в інших колоніялістів, вона їм нічим не шкодила... А до того творила "рівновагу" сил, хай ілюзорних, одна-

ково, як тут у Європі, так і там в Азії. Росію, сіріч Моско-вію пущено в хід проти Германії, проти Японії, проти Китаю... Байдуже, скільки там буде затоптано україн, польщ, чехословакій...

Така бентежлива ситуація між молотом і ковадлом домінувала у наших українських домініях, одначе ми були, ми жили, ми діяли. І не думали здаватися. Наше село формувало свої фалянгі спротиву, наше місто видержувало натиск терору, наша редакція сперечалася. Моє особисте бути чи небути, день-щодень важилось на вазі сліпої Фортуни, але я не думав здаватися також.

Я писав передовиці виразно ризиковного змісту, після першого повернення з Києва, до цього додано серію репортажів "Крізь бурю і сніг", писаних на бігу, на шматках советсь-кого паперу, на якому чорнило розпливалося, як на промо-качці, без виправи передавалось Вірі Шекер, яка на своєму старому "Бундєрвуді" додавала до цього своїх помилок і все то разом віддавалось на лінотип, щоб за кілька годин обернутися в кольонки газетного друку.

Читачам це подобалось, може тому, що і вони не мали часу розбиратися в синтаксах, а хапали, що траплялося на догяг руки — свіже, сире, живе.

І ще за цей час всіляких гльобальних подій у широкому світі, у нашому вузькому, видавничому царстві настали також гльобальні зміни. Виявлені у постаті відомого львов'яни-на, завзятого видавця і невтомного комбінатора Івана Тиктора, занесеного у наші провінції буревіями війни. Прикметно-характерна індивідуальність двадцятьох-тридцятих років на тлі галицького відродженецького ферменту часів небіжки Польщі, піонер індивідуально-капіталістичного підприємства з назвою "Українська преса", на яку складалися щоденник "Новий час", півтижневик "Наш прапор", тижневик "Наша мета" з додатком "Української бібліотеки", яка систематично раз у місяць розряжалася книжечкою кишенькового розміру з точно виміряними восьми аркушами друку,, накладом 5.000 примірників в ціні 95 грошів.

Своєрідність тих видань полягала в тому, що технічно-торговельна їх сторінка переважала над змістовою. Коли автор не вмівся в рямці йому визначені, його безпардонно обтинали на пів реченню, не питаючи на це його згоди, ані не вважаючи за потрібне його про це повідомити. За якістю не дуже гонилося. Ім'я автора не розцінювалось, як капітал. Мистецьке оформлення не вважалось також цнотою. Це було наскрізь підприємство села, селянина, дрібного, малого "хлопа", якого "хлопська

мудрість" Івана Тиктора хотіла навчити тримати в руках друк, книжку. Байдуже якої якості за найменшу оплату. Одна з його газет популярно звалася "коров'ячою" за її комерційні ідеї. Передплатник такої газети ставав одночасно власником забезпечення корови на випадок її скону.

Тяжке і не дуже блискуче завдання, але Тиктор, здається, блискуче з ним справлявся. Його "концерн" з кожним роком набирав все більшого й більшого значення, сили і слави і можливо з нього виробилося б справжнє солідне видавниче підприємство західньо-європейського типу, коли б не... сталося...

Восени 1939 року відомий наш "старший брат простягнув свою братню руку і визволив Галичину з під панської Польщі"... І після цього, концерн Тиктора на вулиці Косцюшки 1-А перестав існувати... І наш український Герст на довгий час був позбавлений фахового зайняття.

Його поява у нас на початку листопада цього року не була чистим випадком. Наше видавництво⁴ дуже добре розвивалося і мало найбільшу популярність серед усіх інших цього роду підприємств в Україні. Ми мали вже 40.000 накладу і могли б збільшити його кілька разів, коли б ми мали вис-тачально паперу. І крім газети ми започаткували видання дитячого журналу "Орленя", сільсько-господарського часопису "Сільський господар", як також започаткували видавництво книжок своїх і чужих авторів, особливо таких, що їх було заборонено в ССРСР. А попит на книгу був великий. Книжку не купували, а розхапували. Коли вийшла другим накладом моя "Марія" тиражем 15.000, в ціні 15 карбованців, її не стало на очах.

Розуміється, що досвідчене в таких справах око Тиктора та його гострий торговельний нюх не могли такого не помітити. Він появився у нас пару разів, старанно до всього придивлявся... Я розумів про що йому ходить, а будучи прихильником талантів приватного підприємства, мені було навіть шкода, що його здібності так марнуються. Ще коли ми були в Кракові, де перебував також і Тиктор, я запитував в "Українському видавництві", чому там немає Тиктора. На що мені відповіли, що Тиктор не може працювати там, де він не є повним неподільним господарем. Що в їх випадку не могло статися.

Розуміється, що я мав проти нього застереження і проти моєї згоди він не міг би у нас працювати, але мені здавалося чи він мусить бути обов'язково неподільним власником? Він може бути директором адміністрації, навіть одним з членів спілки з обмеженою порукою. Наша адміністрація знаходилась в стані поетичного безладдя і щоб привести її до порядку вимагалось досвідченої руки. А Тиктор мав таку

руку з найбільшим досвідом і тому ця праця йому належала. І він її перейняв.

Але чи ми були з цього дуже вдоволені? Будучи щирим, я не міг би цього сказати про себе... А можливо й про моїх співробітників. Тиктор дійсно був для нас дуже недопасованим співробітником і остереження деяких наших львівських друзів, що він нас "викиває" стали виправдуватись. По-перше, мені не підходила система його роботи. Він страшно на всьому ощаджував, намагався недоплачувати авторам визначеного їм гонорару, чого не слід було робити, бо ми мали досить так званих грошей, а по-друге,

він почав видавати дрібні, по моєму безвартісні речі за стилем своїх львівських видань. А трохи згодом, він на спілку із Степаном Скрипником, намагався дійсно "викивати" мене з членів видавничої спілки. Дармащо ми домовились було творити ту саму спілку разом в трійцю... А можливо навіть з більшим числом її членства... І дармащо весь успіх нашого видавництва завдячувався в першу чергу, без ніякого сумніву, моїй роботі, що однаке для нашого славного директора, з його львівським досвідом, не грало ролі, бо, як сказано, імена авторів для нього не мали значення. Зрештою, кожна людина має свою ціну і Тиктор, поторгувавшись добре, міг її заплатити. Але власництво і головні прибутки видавництва мали належати йому неподільно.

Але всі ті комбінації великого комбінатора Тиктора у нашому випадку не дуже йому поплавилися. Одного разу, вони разом із Скрипником, без мого відома, зайшли до нотаря і зробили домовлення на власництво видавництва вдвійку. Після цього, мобільний Скрипник від'їхав одразу на довший час до Берліну, залишивши Тиктора на розтерзання нам. Про це я довідався того самого дня від всезнаючого, також комбінатора, Євгена Лазаря, після чого я мав негайно таку сердечну розмову з нашим директором, від якої той хотів збирати свої валізи і спішно їхати до Львова.

Але цього не сталося. Того самого часу, коли наші директори підписували у нотаря своє домовлення, в моєму кабінеті сиділо двоє герольдів німецького видавничого товариства з осідком в Луцьку ("Гезельшафт міт бешренгтен Гаф-тунг Україне Цайтунг"), які безпардонно заявили мені, що наше видавництво не є більше нашим видавництвом, а є вже їх видавництвом. Просто тому, що вони так хочуть. При чому, всі ми, що це видавництво провадимо, маємо провадити його далі, бути їх підвладними, не сміти без їх дозволу залишити роботу з платнею, яка буде приблизно п'ять разів менша, ніж була вона до цього часу. І на доказ цього, вони обділили мене різними друкованими правильниками, якими ми маємо керуватися .... —

ш

Я дивився на них, як на тих, що рухнули остаточно з глузду, але сперечатися з ними не збирався. Просто тому, що це не принесло б мені ніякої радості.

І коли у нас з Тиктором виникла ця крупна розмова і коли він збирався "все кидати" та їхати до Львова, я повідомив його про наших німецьких гостей з Луцька й передав йому їх правильник, з якого виходило, що, наприклад, він, Тиктор, якого платня виносила у нас 10.000 карбованців місячно, відтепер має дістати 750 карбованців, а якщо він знає ще й німецьку мову, то така платня на 450 карбованців буде більша.

Про якесь наше власництво не могло бути й мови.

Отже, вигляди феноменальні і над ними слід подумати. Не знаю, Що думав про це наш благородний директор, але мені це зударення принесло самі лиш плюси. Наприклад, довідавшись про цю аферу, мої редакційні співробітники заявили, що коли

мене "викивають" від співвласництва видавництва, вони залишать його також. Зрозумівши це, Тиктор заявив, що це не була його ідея, а головного керманіча і тому він від неї відмовляється, а що головного керманіча не було вдома і ми не мали можливості перевірити його ін-тенції, тому все зісталося по старому. І навіть здавалося, що Тиктор може бути також добрим співробітником, турбуючись менше "викиваннями", а більше своєю дорожною валізою, яку він мало не що тижня наповнював харчовими продуктами і відвозив до Львова. А щодо наших герольдів з Луцька, то я мав на цю тему довшу дискусію у відділі військової пропаганди і мій ревний приятель Вайс обіцяв, що він цю справу дослідить ближче... А покищо вважати її не дуже дотепним жартом.

А тим часом у нашій редакції зайшли зміни лишень на становищі заступника головного редактора. Євген Лазар, який займав це становище від початку існування газети і мав у Рівному чимало всіляких особистих "геців", одного разу заявив мені нагло, що він "відходить". Куди і чому відходить? Відходить до Києва, де йому пропонують роботу в "Українському слові" з кращою ніж у нас платнею. Знаючи, що київські платні не були кращі від наших, а також знаючи київські умови, я пробував було з ним сперечатися, але це не допомогло багато. Лазар просто хотів побувати в Києві, зажити нових пригод та позбутися деяких своїх негод сердечного порядку. Які вимагали від нього "хоч з моста у воду".

А тому Лазар відійшов, а на його місце прийшов старий мій приятель Роман Бжеський, який вернувся недавно з Кракова, перебував у своєму рідному Крем'янці і то без солідного зайняття. А довідавшись, що у нас валяється під ногами місце редактора, він негайно за нього схопився.

Удома, приватно я чекав на приїзд Марусі, але вона не приїжджала. Також я пам'ятав обіцянку Олені привезти її до Рівного. Наше вбоге авто, здавалось, безнадійно застрягло в майстерні міської управи, я мало що не щодня туди заходив, обдаровуючи майстрів всілякими благами і нарешті, біля 10 грудня, мені сказали, що воно може їхати.

Почалось швидке збирання. Ми напакували ту машинку продуктами по самі вінця і в середу раненько мали вирушити в дорогу.

Але сталася велика, прикра несподіванка. Зо мною дуже хотів їхати один з наших редакторів, Анатоль Довгопільський. Він ще не був у Києві і хотів його дуже побачити. Я вказував, що у нас нема для цього ніякої можливості, бо все запхане харчами, але він настоював запевнюючи, що він сам добре шоферує і може замінити нашого Трифона. Для доказу, він обвіз мене по різних вулицях, все виглядало гаразд і я погодився. Та коли ми нарешті всілися їхати, та вирушили з двору, та доїхали до міської управи, як раптом почули в моторі підозрілий гуркіт. Зупинилися, покликали механіка і той ствердив несамовиту річ: згорів мотор. Мовляв, не досить було залито оливи. І маємо щастя, що це сталося тут, а не десь в дорозі... Що могло скінчитися вибухом.

Я фуріяльно накинувся на Довгопільського, Довгопільський на механіків, механіки на ще когось, але що це могло комусь допомогти? Наша поїздка відпала, авто затягнули

назад до майстерні і то на довгий час. Знайти інші засоби для нашої поїздки не було можливості.

Я був завжди переконаний, що цей випадок з автом був фатальний. Не будь його, ми забрали б Телігів до Рівного і вони були б врятовані. Вони на це чекали і не дочекалися.

Розуміється, що тоді ми ще не думали, що воно скінчиться так, як скінчилося. Ми були переконані, що вони знайдуть можливості виїхати з Києва і без нас, однак пізніше, коли це сталося, я не раз зупинявся над цим випадком, який ще більше посилював мій фаталізм життя воєнного.

Тим часом у мене все йшло своїм порядком. Я упорядкував мешкання, дістав служнищо, до мене заходили приятелі, було багато розмов. До того знов дістав нового співмешканця, на цей раз мого старого, ще з Парижу, знайомого, відомого політичного і військового діяча генерала Миколу Капус-тянського. Якого спровадив Ольжич до Рівного з наміром забрати його пізніше до Києва. Що не сталося з відомих причин і він мусів залишитися у нас, хоча його присутність тут не дуже була виправдана. Тут заносилось на партизанку, підпілля, вимагалось людей молодих, міцних, бравих і наш генерал з часів минулої визвольної боротьби ледве на таке надавався. Думали було про військову школу, де можна б його було використати.

Мої передовиці в газеті мали наголовки — "Війна", Героїзм наших днів", "Ясно й одверто". Як і завжди, вони відзначалися тоном непокори небезпечного характеру. У Рівному в цей час появилась група людей Німецької Пресової Агенції (Дойченахріхтен Дінст) і її голова Карл Аріо, який умів читати по-українському, передавав мені через моїх друзів: — Той там Самчук... Він пописує... Але це може печально для нього скінчитися...

Зрештою, я це добре знав і без Аріо, але що мав робити. Моя вдача не зносила покори. Цього не міг я перенести за Польщі, не міг би за советів і не міг тепер. Але я мав щастя. Інколи я намагався камуфляжи™ мої наміри компліментами в бік окупантів, але звичайно це було червоними нитками шито і не могло нікого змилити. Я чекав халепи... Однак нічого не робив, щоб її одвернути⁴.

Десь у кінці грудня з Києва прибула до нас делегація Київського Червоного Хреста під проводом Богатирчука та пані Людмили Коваленко, до якої належала також діячка зі Львова, що перебувала тепер в Києві — Яворницька. Їх місією було організувати харчі для Києва. Ми багато засідали, в міській управі було влаштоване для київських гостей прийняття і наслідком всього того, було відправлено до нашої столиці кілька вантажників харчів, які, здається, доїхали туди щасливо і були призначені для діячів української культури.

Також у цей час мене несподівано покликано до уряду Райхскомісаріату, де я познайомився з одним паном, дебелої постави з округлою головою в партійній уніформі на прізвище Нестлер. Мені сказали, що він відає якимсь там відділом політики цього уряду, який містився в нижньому поверсі, зараз від входу наліво. І цей самий Нестлер показав мені писану на машині відозву "до населення України", яка має бути

оголошена за підписом Еріха Коха у двох мовах — німецькій і українській. Я мав висловити про неї мою думку, головне, чи зробить вона враження на тих, до кого вона звернена.

Переглянувши той машинопис, я побачив, що це найпо-рожніше і найбезглуздіше говорення, яке тільки можна собі уявити, але сказав, що відозва добре зложена, переклад цілком відповідний і я не можу до неї нічого додати. Нестлер був помітно вдоволений, можливо, це був плід його власної творчості і на цьому моя роля в цій справі була скінчена.

Внедовзі наша газета під датою 25 грудня, на цілу першу сторінку принесла цю відозву і цей документ німецької окупації настільки прикметний своїм духом, змістом і стилем, що його слід тут подати, не міняючи в ньому ані титла, ані коми. " —

ДО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

"Фюрер Адольф Гітлер призначив мене Райхскомісаром для України. З його доручення я управляю Вашою областю. Німецькі вояки вибороли Вам свободу і знищили більшовизм. **СОВЕТСЬКА СИЛА ЗГИНУЛА І НЕ МОЖЕ НІКОЛИ ВЕРНУТИСЯ.** Тепер настає новий час для Вашого краю. За це тисячі німецьких вояків віддали свою кров і своє життя.

Противник був сильний, але в завзятій боротьбі його знищено. Одначе війна ще не скінчена; вона йде далі проти Англії. Англія є також Вашим ворогом, як є вона ворогом усіх європейських народів. **ЦЮ ВІЙНУ НАКИНУЛА ЕВРОПІ АНГЛІЯ!** Вона є союзницею більшовизму! Англія мусить бути побита, тому, що мир і добробут можуть завітати лишень тоді, коли буде здобута перемога над Англією. Вашу подяку Німеччині й Ваш причинок у боротьбі проти Англії складіть своєю працею. Перш за все найбільше значення має праця на землі. **ХТО ОБРОБЛЯЄ РІЛЛЮ І ПРАЦЮЄ, ТИМ САМИМ БОРЕТЬСЯ ЗА НОВИЙ ЧАС ДОБРОБУТУ Й МИРУ, ЯКИЙ НАСТАНЕ ДЛЯ ВАС ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ.** Тепер ще важкий час. Населення цього краю перетерпіло в минулому дуже багато горя. Я переконаний, що Ви й на цей раз видержите іспит цього важкого часу. **ПРАЦЕЮ І ЧИНОМ ВИ ВИЯВИТЕ СВОЮ ПОДЯКУ ЗА ЗВІЛЬНЕННЯ НІМЕЦЬКИМИ ВОЯКАМИ.** Пильною і невтомною працею Ви допоможете зробити Європу сильною та причинитеся до Вашого власного добробуту. Так допоможете побити Англію. Не балачки та розговори можуть тепер допомогти, але тільки готовість кожного зокрема віддати до розпорядимості всі свої сили. Для неробів і пліоткарів нема тепер місця. Всі сили краю належать боротьбі проти ворогів людства, добробуту й щастя! Оцінюватиму кожного лише по цьому, в якій мірі він діловито допомагає відбудові цього краю. Кожний з Вас матиме змогу жити в своїй вірі й поглядах і бути щасливим.

ЛИШЕ ПИЛЬНОЮ ПРАЦЕЮ, НАЙВИЩОЮ ПРОДУКЦІЄЮ Й ЧИНОМ, НАЙКРАЩОЮ УПРАВОЮ РІЛЛІ, ЗРАЗКОВОЮ ГОДІВЛЕЮ ПОГОЛІВ'Я ВАШОЇ ХУДОБИ ДОКАЖЕТЕ СВОЮ ВОЛЮ ДО БУДОВИ НОВОГО ЩАСЛИВОГО ЧАСУ. Закликаю Вас

підпорядкуватися в кожному випадку моїм розпорядженням, а також розпорядженням німецьких генералкомісарів і Гебітскомісарів. Хто протиставиться волі німецького проводу, хто ставить опір відбудові країни, того постигне невмолима суворість закону. Каратимемо кожного ледаря і порушника спокою.

ХТО Ж ВИКОНУЄ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК, ТОЙ БУДЕ ПРИ-
ЧАСНИКОМ БЛАГОДАТІ Й ДОБРОБУТУ НОВОГО ПРАВЛІННЯ. Хай ніхто не відстає, кожний хай дасть все, що може із своєї постійної готовості допомогти й своїй сили праці. Тоді ми спільно переможемо важкий час.

ЕРІХ КОХ, — Райхскомісар для України"...

Ось таке... Плутанина слів для ораторів, пастухів, свинарів... Які спричиняться до перемоги "Європи" працею і нічого не будуть вимагати людського. Ні слова до народу, нації, людини. Це лиш країна, область, населення, робітники.

Ми помістили це "звернення", але й не залишилися з відповіддю. Зараз на другій сторінці цього ж числа газети передовиця з вимовним наголовком: "Видержати". "Зо всіх теренів нашої провінції приходять майже систематично вісті, які змушують не одного українця поважно задуматись над положенням, яке довкруги назріває і яке набирає все більш прав горожанства.

Недавно міністр пропаганди Д-р Геббельс у часописі "Дас Райх" писав, що в сучасний момент необхідно про всі справи, що нас хвилюють та які зв'язані з тим воєнним становищем, у якому ми знаходимось, говорити й писати ясно й одверто. По моему, ця думка подвійно правильна. По-перше, люди вчать дивитися правді в вічі, по-друге, знаючи свої недомагання, знайдуть можливість їх направити. Дуже недоцільним є, за большевицькими звичками, закривати очі на дійсність, славословити її і тішити себе всілякими на вербі грушками...

Так! Тяжко, твердо, іноді суворо. Одначе все це, ще і ще раз вимагає від нас: зібрати нерви, напружити сили — моральні й фізичні і, оцінюючи найвищі наші завдання, оцінюючи наше місце в часі, просторі й історії, мусимо видержати! Так чи інакше — перемогти!"

Чи це було дійсно не вистачально "ясно й одверто"? А для ілюстрації, зараз же під цією статтею чуттєвий фейлетон Анатолія Довгопільського: "Пам'яті Данилишина і Біласа", — революціонерів УВО, страчених поляками грудня 23-го 1932 року, де говорилося, що "напередодні свята Різдва Христового, ми, українці, згадуємо імена цих двох молодих хлопців — імена, що символізують Різдво нової доби української нації".

II

Наближалися Різдвяні свята, що цього року припадали на неділю 7 січня. Перші такі свята, які зустрічатиму вдома після чотирнадцятирічної відсутності. Мій нотатник з 3 січня 1942 нотує: "Майже закінчилася праця в редакції. Видали святочне число (газети) і приготували матеріал для посвя-точного. Можливо, завтра їду до Кремянця, а там заскочу до Тилявки... Учора дістав листа від Марусі. Можливо приїде, хоч мені щось не віриться"...

А також на цих днях лист від Олени з Києва (1.1.1942). "Дорогий Уласе! Вітаю Вас з

Новим Роком та бажаю... самі знаєте чого. Бачила я Таню та розмовляла з нею і то довго, бо вона ночувала у мене. Вирішили ми з нею їхати до Рівного, ледве Ви приїдете сюди, або пришлете авто. Отже — чекаємо!

У мене наразі все гаразд, лише "Літаврів" вже не маю, але за те у Спілці повно роботи, отже скучати не доводиться. Пишу лише кілька слів, бо хочу їх конче передати через п-на Олега, який вже ось-ось поїде до Вас. Вітаю Вас сердечно та стискаю широко Вашу руку. Олена".

Лишень згодом я міг зрозуміти те їх "отже — чекаємо". А тоді мене ще вдовольняло "у мене наразі все гаразд". З надією, що мені все таки пощастить роздобути якусь можливість, щоб забрати їх сюди, а поки що треба чекати. Наше авто ніби направили, вставили якийсь мотор з розбитої машини, але їхати ним ледве чи доведеться. Хіба що може десь тут поблизу і то дуже малою швидкістю. До Києва воно ніяк не доїхало б, а іншої моторизації поки що не було. Від цього настроїв у мене був пекельний.

Але не в редакції. Там повно руху і святочного піднесення. Видали святочне число і редактори збираються святкувати. Майже всі розїжджаються хто куди. І треба було те число бачити. Великого розміру на вісім сторінок з окремим ілюстрованим додатком та великою заголовною графікою нашого графіка Коржа, якого ми видобули з табору полонених. З цілою віршованою кільцею поетів Авеніра Коломийця, Євгена Яворівського, Миколи Первача, Григорія Нищого, Дажбожича, тобто Романа Бжеського. І в тому багато мого. Слово від редакції. Передовиця "Від Ісландії до Гаїті", спогад "Новий рік у Хусті" та "Слово письменника", яке закінчувалось такою тирадою, від якої міг зірватися в повітря весь "Райхскомісаріят для України". "Я вірю в те, що роблю. Я вірю в силу і святість рідного слова! Я вірю в прийдучість мого великого народу! Я вірю в кожний болючий відрух хворого живчика моєї дорогої батьківщини і, вірючи в це, я не можу бути зрадником своєї віри! Не можу! Бо так збудована моя духовна істота. Так написано в тих книгах вічності, які кожна людина дістає від народження, як свій дороговказ. І тому якраз наш літератор у ці страшні військові дні не сміє вступитись із стійки обов'язку. Тому якраз він мусить витримати більше, ніж хто інший, й переболіти більш, ніж інший.

А сума цього досвіду дасть йому новий матеріал для нової його творчості. З цього зродяться ті сторінки національного літопису, що їх майбутні покоління братимуть до рук і читатимуть слово в слово, букву в букву.

Як безмежно, як пристрасно хотілося б одного разу вітати день, коли ми, як національна спільнота, цілому великому світові, з повноти серця могли б сказати: ми вільні! Ми досягнули! Ми любимо! Ми подаємо всім вам, вільним братнім народам, нашу братню руку згоди!

Але це лиш марення. Воно десь заховане в наших душах. Маємо дійсність більш, ніж жорстоку і в її отруйному чаду шукаємо своєї рівноваги. Кажемо всім — витримайте! Кажемо — не затратьте духа! Кажемо — будьте на своїй стійці! Кажемо — вірмо собі взаїмно! Кажемо — ще більше, ніж коли, обніміте найслабшого, найменшого. Кажемо — любімось великою любов'ю рідної крові, рідної раси. Не клеветим на себе

самих, на наше Я. Чуймося воїнами, що рам'я в рам'я, крок у крок йдуть вперед проти спільного ворога, що перемагають, або ж вмирають разом.

І це буде той найбільший зв'язок душ, воля, який дасть нам силу, міць, потужність і який навіть у цей час великої війни дасть нам можливість знайти мудру розв'язку нашого страдного становища.

А головне — вірмо! О, як треба вірити! Як багато віри мусить вмістити в собі наша наболіла душа".

Коли я тепер, у затишному, безпечному канадійському домі переписую ці слова, мені здається, що їх мусіла писати людина у великому поспіху під тиском глибокого розпачу. Знаючи, що це значило для неї, як не смерть, то ще гірше ніж смерть — роки концентраційних таборів. І навіть тепер годі сказати, чому тоді навіть такі перспективи не дуже лякали. Можливо тому, що це був клімат життя. То ж це було на фронті. І хто тоді думав про те, де чекає тебе твій кінець. І коли нас когось оминала смерть, ми приписували це тільки особистому щастю. Значить, нам не судилося. Так само, як іншим — судилося.

Наше святочне число вийшло тиражем 60.000. Найвища цифра, якої ми тоді могли досягнути, гамовані браком паперу.

Коли в четвер по обіді я зайшов до редакції, там було повно руху, гамору, сміху. У великій залі, від якої хазяйновитий Тиктор встиг відкряяти добру частину для своєї адміністрації — бенкет. Столи, на столах настільники з чистого газетного паперу, на настільниках пляшки "сатилівки" (горілки Сатилівського заводу), купи накрайної закуски і вся редакція. Я так і знав, що це "несподіванка". Просили зайти біля третьої. На серйозну розмову. При чому очі Євгена

III

Мисечка, нашого редактора вістей, виразно казали, що це за серйозна розмова має бути. Вони зустріли мене бурхливо. Славні, міцні, прекрасні молоді люди. Василь Штуль, Андрій Мисечко, Єфрем Скрипнюк, Протас Тимошук, Дмитро Кондратів, Антін Кучер, Анатоль Довгопільський... Бракувало Лазаря, який хоча і вернувся назад з Києва, але до редакції не належав. Але був наш фотограф Іван Шеккер, його приятель отець Іван Сиротенко... Секретарки, кореспондентки. Не було одначе головних адміністраторів, які в цей час були поза Рівним.

Бенкет наш вийшов на славу. Це ж самі співаки. Почалося з коляд, але скоро перейшли на світське. Особливо звучала у нас "Ой, наїхали вози — гей, з України", у якій Мисечків бас гримів велично. Але не згірше виходила і "Ой, видно село" і взагалі весь наш чисельний репертуар, включно з "В Закарпаттю радість стала, Україна там постала". Яка мала рефрен — "б'ють шаблями — вправо, вліво чим Черце наболіло, та гей!"

Роз'їжджалися на другий день в п'ятницю, або в суботу. Чергове число газети мало з'явитися аж у неділю 11 січня і було воно вже готове, а тому на святкування мали досить часу.

Я виїхав у суботу зрання, заповучивши із собою генерала Капустянського, за

міцного морозу, що тріщав під ногами, легендарним нашим Фіятом, якого тільки що витягнули з майстерні і який не давав ніякої гарантії, що доведе нас бодай до Кремянця. Їхали, як казав генерал "на авось", а що до Тилявки, куди я збирався їхати і де дороги були засипані снігом, про Фіята не можна було й думати.

Наш Трифон довго відмовлявся ним їхати, але нарешті погодився з тим, що коли станеться аварія, ми з генералом не будемо до нього в претенсії і даватимемо собі раду, як зможемо. А до того він мав намір також податися з Кремянця до рідного села, отуди десь за Вишневець, залишивши нашого інваліда Фіята відпочивати в Кремянці.

Ми з генералом сиділи досить насторожено. А що, як та машина зупиниться раптом серед дороги... В снігу, на морозі. Але вона все таки їхала. Швидкість 40-50 кілометрів. Жартуючи, я питав генерала, чи зможе він видержати "перехід маршем" на випадок зради Фіята, а він, закутаний у сірий кожушок з хутровим коміром, посміхаючись в бороду казав: — То ж я вроджена піхота. То ж марширувалося. На Київ, на Одесу... По всій Україні. Ось, наприклад, в січні 1919 року... Також за лютих морозів... Коли стримували навалу Антонова. — А чи вірили ви тоді, що вам вдасться вибороти самостійну Україну? — питав я його. — Чи вірили? Хто про це думав? Билися. І це все. А коли б не вірили — не билиця б. А інколи таки вірилось. То ж подумайте: Армія. Корпус Січових Стрільців. Запорожська дивізія. Кінний полк Гордієнка. Чорні Запорожці. Гарматні дивізіони. Саперні. Ось на их теренах, де оце їдемо, оперувала Волинська група генерала Всеволода Петрова. Бравий вояка. Голив голову, як Атила, шведського роду, говорив зросійська, але патріот огнений. Вів юнацьку школу в Житомирі, згодом був міністром. Належав до есерів, але дай Боже тепер нашим націоналістам бути таким патріотом. І взагалі були — люди. Командир Запорожської групи Сальський... Натіїв, Осецький. Не кажу вже про Коновальця... Кажу вам — були люди! Є що згадати... І передати нащадкам. І була техніка... І організація не найгірша. Чотири роки війни, революція, втома, анархія, але як не кажіть — наша армія була найкраща зо всіх гих армій революції. Яка постала було... З нічого... "З туману", як казав один москаль. Це була несподіванка. Ми тепер не раз кажемо: маси! Не було проводу. А я вам скажу, між нами, був провід, не було мас. Які там тоді маси. Коли б це тепер сказав — маси, то це є маси. А тоді — дядьки, темні, затуркані дядьки, які не чули слова Україна. Які рвалися додому — хай там потоп. Кажуть мені отаманія. Була й отаманія. Дядько, що начитався Тараса Бульби, мав право бути отаманом, але що скажете тепер? Коли ось наші хлоп-пята, що двадцять років читали декальог і враз зірвали таку отаманію, що там тим і не снилося. Хто з нас тепер дорівнюється Петлюрі... Коновальцеві... Удовиченку... Юнакову... Грекову... Тютюннику... Павленкові. То були характери... Культура. Почуття обов'язку... Нам тепер напompували повні губи фраз про патріотизм... Цього мало. Треба характеру.

Гірше було з політикою, але ця красуня ніколи до нас не липла. Яка там політика з поетів, професорів. Політика вимагає свого типуажу, як і все інше... Наші партії — секти, які змагаються за слова.

Наша така розмова продовжувалась цілу дорогу, генерал поринув в минуле, дістав

опозиційний настрій... Для мене це видавалось легендою, хоча я ще пригадую ті часи, коли по цих полях проходила армія Української держави. Я ще бачив ті полки, і ті дивізії на власні очі. Тоді я був ще малим хлопцем і не міг знати, лто ними командував, але ось тепер біля мене людина, яка належала до тих, що ту легенду творили. І тепер, коли цією дорогою, туди і назад їдуть машини далекого чужого світу, то це минуле звучить справді казкою.

За розмовою ми й не зчулися, як опинилися на вулиці засніженого Кремянця. Наша машинка виявила максимум лояльності, бо вона не тільки довезла нас до мети, але й ні разу не зупинилася самовільно. Побачимо. Може вона довезе нас ще й до Києва .. Де на неї так чекають. Поки що її тем-по було дуже помірковане, але можливо і це пощастить нам направити.

А вже в Кремянці ми заїхали одразу на станицю української поліції, комендантом якої був наш однопартійник Мед-вецький. І тут ми розсталися з генералом, і з Трифоном, і з Фіятм. Мені подали сани, запряжені паром гнідих коней, які належали міській управі і я помчався ними п'ятнадцять кілометрів до Тилявки; генерал залишився під опікою наших друзів, Трифон подався до свого села біля Вишнівця, а Фіята поставили на подвір'ю наших друзів Рошинських, де він чекатиме до нашого повороту.

Генерал неохоче розставався зі мною, він не мав би нічого проти їхати зі мною далі, але знаючи умови нашого села, йому там не було б вигідно.

Я ж поспішав до своїх... До братів, до сестер, до рідних... Після літа з ними не бачився. Приємно також їхати знайомою дорогою... В кожусі, з бараницею на ногах. Дорога місцями заметена снігом, але мій кучер, який вже віз мене раз до Тилявки минулого літа, давав легко собі з цим раду. Він був одягнутий в якусь шинелю, на голові мав советську шап-ку-вушатку і мені здавалось, що цього не досить. Я запитав його, чи йому не холодно. — Но! — відповів він. — Я звиклий.

До села приїхали на смеркання, а до брата добралися якраз на Свят-вечір. Було багато радості, нас там сподівалися, сідали за святочний стіл. Не знаю, чи було там "дванадцять страв", моя братова Люба чеського роду, а тому вона не конче трималася наших звичаїв, але було того досить. І діти — дівчинка років семи Лідія і п'ятирічний хлопчик Віктор, були щасливі, бо дістали подарунки з міста. З нами був також кучер, який зістався наніч, а згодом прибігла сестра Василина зі своїм Василем, а там десь узявся і другий брат Василь з жінкою Ганною. І їх діти. Нас вже була повна хата. Почались коляди. Це простягнулося аж за північ. Деякі з них відійшли на всеночну, але я з кучером лишилися Едома. Вимагалось відпочинку.

А головна баталія гостин почалася на перший день свята, тут же у брата Федота, зараз після церкви та всіх церемоній. Прибув двоюрідний брат Василь з жінкою Вівдею, прибула повдовіла сестра Катерина Костюк, прибув пан-отець Палладій Дубицький, прибув колишній "поміщик", а тепер народний учитель Роман Лех. А до того додалися деякі мої товариші юначих років і вийшла гостина горою. Вирізнявся молодий, темпераментний — "козацька душа", отець Дубиць-

кий, який готов було, "коли треба", поєднати свій сан духовний з вояцьким чином, як що тільки зайде потреба. "За Україну, за її долю, за честь і славу, за народ", — співали ми всі разом, не виключаючи і Леха, який звичайно ніколи не вважав себе за ура-патріота, особливо українського. А отець Дубицький все обіцяв, що вони тут в Тилявці збираються ввесь вигін засадити деревами і зробити з нього парк мого імени. — Ви лиш, Уласе Олексієвичу, приїдете і розріжете стрічку. У нас це вже рішено...

Я не був переконаний, що це станеться тепер чи колись взагалі, але тоді, при столі, при гостині, у брата, між своїми, це звучало привабливо. Навіть, коли це була тільки мрія. Щось, як було в Києві, де Іван Кавалерідзе розповів мені, як там у міській управі "ставилось питання" присвоїти мені одну з вулиць, здається чи не Толстого. — Вони напевно жартували, — відповів я на це. Знаючи, що наш час дуже щедрий на пам'ятники за життя, але не менше щедрий на "розпий", також за життя.

Але тут я був між своїми. Дуже близькими. І це не Київ. А тільки мале село, де ми ходили до школи, пасли худобу, гуляли на вечорницях, робили кооперативу, грали футбол, ставили "На перші гулі". Кирило Яремчук, Софрон Приймає і ціла ватага інших. А між ними прикметна постать "барина", вирваного з романів Тургенєва, Романа Петровича Леха. Колись пап, власник великого маєтку, вихований мамками, няньками, гувернантками, студент Петербурського університету, а тепер ось "повний", як він каже, пролетар, типу "лішнього человека" з минулого століття. Яким ще став за Польщі і якого не чіпали навіть совети і дозволили йому бути народним учителем тут же в Тилявці.

А головне, він був також і "пісатель". Тобто, він завжди писав п'єси російською мовою, розсилав їх по різних видавництвах, не мав там там щастя, але дещо з того ставив на місцевих сценах в постановці однієї російської драматичної трупи, яка роз'їжджала по Волині.

Він був типовим руским "лішнім чоловіком" з високими, благородними аспіраціями — багато читати, багато знати, багато витратити грошей і не могли за все життя нічого, гідного уваги, зробити. Закопавшись до одної ями глибокої провінції і ніколи з неї не вилізти. Відрікшись цілковито від решти світу.

І єдине, чого він не зрікся — його нахилу до літератури, уміння дотепно й вишукано розмовляти і грати в шахи. Ніколи неодружений, він мав нахил до дружби, міг прив'язуватись до людей і бути добрим приятелем.

Його прив'язаність до мене почалася ще з моїх юних

III

років, коли я ще був у гімназії, а він на посаді самоурядного референта крем'янецького староства. Одного разу я зайшов до нього шукати протекції^ в справі дозволу на видання нашого шкільного журналу "Юнацтво". Такого дозволу йому, здається, також не пощастило дістати на тій підставі, що ми його, в рямцях гімназії не потребували, але ця наша ідея сподобалась йому вельми і він просив мене заходити до нього частіше. Ми зблизились. Він довірливо читав мені свої п'єси, які він писав під Ібсена, Андрєєва, Шова, Гауптмана, а я зі свого боку, довірився йому зі своїм гріхом. Я

сочинив, було, грізне оповідання з назвою "З під влади богів", у якому дозволив одній жидівській дівчині закохатися до нежи-дівського хлопця, які хотіли одружитися, але потрапили в конфлікт з релігіями. І на критика цього творення я вибрав Леха. І я був приємно вражений, коли міг почути, що моє писання було писане під Арцибашева, зі зазначенням, що для наслідування я міг би вибрати щось значно краще, ніж Арцибашев. От хоч би Гамсун... Або Бальзак. Що мені дуже імпонувало.

А також пригадую його у ще одній ролі, яка мала до мене відношення. Одного разу, десь на початку існування Польщі, мій брат Василь купував у Леха землю і платив за неї виключно миколаївським золотом. Лех перебував тоді з театром "Русской драмы" в Рівному, де ставив свою п'єсу і гостро потребував валюти. Я повіз йому з Дерманя цілий міх золотих монет з головою імператора Миколи II, за що дістав 5% "факторового", .плюс запрошення на цілий тиждень бути його гостем в готелі "Европейському" і кожного вечора бувати на виставах того театру. Що для мене тоді, вважаючи на мої сімнадцять років, було неабиякою подією. За що я йому, залишився назавжди вдячний.

А пізніше, ми, багато подвизались разом тут у Тил явці. Будували, за моїми ідеями, а його коштами кооперативу, ставили п'єси, де я грав любовників, а він режисерів, робили шахові турніри, били по вигоні футбол і, на його кошт, "мо-чемордили".

І тепер ось, повернувшись з Європи Заходу, до якої він мав багато респекту, я знайшов його там саме: в Тилявці. Постарілого, опущеного, зубожілого. Без маєтку, без прибутків, без прислуги— Він вже давно перейшов на українську мову і говорив нею з панською манерою, з вишуканою тона-цією і дотепними прислів'ями, яких він знав силу-силенну. Моя письменницька кар'єра імпонувала йому вельми. — Ну, от... Пригадуєте мою критику? І чи не вийшло це вам на добре? — Вийшло, Романе Петровичу. І я вам вдячний, — відповідав я на пе— — Такої "Волині" треба пошукати. І навіть у світовій літературі... — казав він, підносячи голову з прилющеними опуклими очима в пенсне. — І це не комплімент. Я знаю кращі цього роду явища, але "Волинь" — свіжість, безпосередність. Так, так, голубчику. Колись ми разом мріяли стати письменниками, але ви пішли в світ і обернули свою мрію в дійсність... Через ризик, через жертву. Боги без жертви скупі на ласку... А я... Так і залишився з мрією. І, мабуть, назавжди, — казав він роздумливо, але це не звучало сумно. Він не належав до сентиментальних. Це було скорше висловом його не вижитого інтелекту, а' разом своєрідним девізом життя.

Буваючи в Тилявці, так само, як і в Дермані, я перебував в гущі "своїх людей". Від крові і кості. Тепер тут було повно, сито, багато, але в повітрі чулося небезпеку. Панувало міжцарств'є. Це околиці далекі від битих шляхів і моторизованим чужим легіонам не легко сюди дістатися. Тут панувала воля й незалежність.

Моє свято продовжувалось день-що-день 'до вітірка по святах. У братів, у сестер, у сусідів, у кумів, у сватів. На подвір'ї завжди стояло в запряжці кілька залубнів, як то в пісні про Нечая: "Держи коня при наряді, для усякого случаю". У нас ходило не про ворогів, про друзів. Кінчалось тут — сідалось з гамором до саней і довгим обозом тягнулося по заметах в інше місце. І так їздилося три дні.

А на четвертий мій брат налагодив повні ґренджולי харчового добра і після довгих обіймів повіз мене до Кремянця, де мав на мене чекати Трифон з Фіятом, щоб вертатися до Рівного. Але Трифона там ще не було. Він, мабуть, загулявся десь ще більше, ніж я.

Отже, я мусів зупинитися і чекати на нього у домі відомої в Кремянці "бабуні" Ольги Струтинської, матері трьох видатних дочок — Марії Черкавської, Лідії Садовської та Ганни Рощинської... І тещі видатних зятів — відомого педагога, громадсько-політичного діяча і сенатора до польського сойму, Михайла Черкавського, відомого політичного діяча, міністра уряду УНР і професора Українського університету в Празі, Валентина Садовського та славного на Волині лікаря і невтомного громадського діяча, Петра Рощинського.

Жила ця бабуся на вулиці Словацького, в невеликому будинку старовинного типу, прикметного для барокових містечок Волині з ґаночками та прибудівлями, який можливо пам'ятає ще час, коли на цій вулиці 1809 року народився автор "Кордіана", "Ангеллів", "Мазепи" — Юлій Словацький.

Бабуня Ольга Степанівна походила із старовинного священичого роду, була заміжжям за протоєреєм Струтинським, який був настоятелем собору в Дубні і помер за років революції. Після того вона оселилась в Кремянці і жила в цьому власному домі разом з Черкавськими. Була простої, благородної постави, спокійної речевої мови з освітою столичних шкіл і доброго виховання старої особистої культури. Свого часу, за модою тодішньої поступової молоді, належала до революційних середовищ, брала участь в чисельних демонстраціях і не раз покуштувала козацької нагайки. — Ой, кажу, били, — казала вона спокійно, набиваючи цигарку. — Аж пір'я сипалось. Аж тепер бачу. Наробили ми того клопоту не тільки для себе, але й для дітей, а то і внуків. Молодь. Звісно. Скажіть мені... Що це таке молодь? Поясніть мені ви. Ви письменник. Ну, ні піпетки вам розуму. Клубок чуття. А, здавалось, і університети, і відомі професори, і загра-ниця, і Швайцарія, а вчепилися до того ідола Маркса і хоч ти вмири. Леніна ми ще тоді не дуже знали... О, чули... Якась летючка, що виходила закордоном, з якою носилися з-під поли. Але Герцен. Божество. "Колокол", "Кто виноват", "Сорока-Воровка". Захоплювались. За моїх часів "Колокол" вже не виходив, але його десь там діставали і читали, захоплювались, сварилися. Бувало, як почнуть з вечора, так прокричать до ранку, хто з них краще спасе світ. "Капіталу", розуміється, мало хто читав, але слово "капітал" не сходило з уст. Експлуатація, страждаючий кляс... Ах, знаєте, як це все тоді звучало героїчно. А знайшлися нелюди і все обернули в каторгу... Та наша шантрапа міська. Шкода мені, що ми їх колись боронили, життям ризикували, а тепер, як прийшли большевики, що вони з нами виробляли, аж жасько слухати. Скільки вони тих політруків, та глав-слідчих, та чекістів, та комісарів на нашу голову наплодили. Як прийшли ото до нас совети, так вони всю власть в Кремянці перебрали. Такий тобі слинявий синочок Райса... Багацький виродок... Або Еля Фрідман — син власника фабрики цементу... Або Раїса Шнайдер... То ж це вони інтелігенцію нашу знищили, Марусю мою, Марусю Кавунову, полковника Олександра Волосевича на

Сибір послали... Семена Жука без суду на ходу застрелили. А скільки тих хлопців та дівчат знищили, що й не злічиш...

Вона говорить довго, багато в ній того накопало, згадки приходили хвиля за хвилю, теми мінялися і переплутувалися. І при цьому вона курила цигарку за цигаркою, — звичка набута в час, коли ще жінки рідко курили, переважно з "протесту" й демонстративної "емансипації", а тепер це стало її тортурою. Їй давали дуже легкий тютюн і вона сама "набивала" собі цигарки з гільз.

Я був добрим її слухачем, її оповідання мене цікавили. Інколи задавав їй питання. Питав, чи вона знала старих українців таких, як Лотоцький, Стебницький, знаних тоді в Петербурзі. Вона багато знала і багато про все пам'ятала.

У цей час з бабунею жили дочка Ганна із зятем Петром Рощинським, а також її внук Юрій, син Марії і Михайла Черкавських — економіст, який закінчив торговельну академію у Варшаві і тепер працював у банку, як заступник директора. Саме тепер він був увесь замотаний бинтами, бо "десь там гасав", як казала бабуня на лижвах, нагнався на дерево і мало не розбився. Його батько помер давніше, а матір заслано на Сибір і ніхто не знав, чи вона ще живе.

Добре пригадую його батька — солідного пана, видатного культурного і політичного діяча, який ще за царського часу викладав у середніх школах і видав українською мовою кілька брошур на тему "Просвіти" й економіки, між тим про відомого американського підприємця і філантропа Енд-рю Карнеджі... За революції він був директором Дерманської Учительської ссминарії, коли я пізнав його вперше. Благородного вигляду добродій з тихим, хрипловатим голосом, до якого ми всі мали особливий респект, бо він був автором книжкових публікацій. За перших виборів до польського сойму й сенату 1922 року він став сенатором" й головою української сенатської фракції, далі був активним громадянином, помагав нашим студентам матеріально і помер в розквіті віку 1929 року від зараження крові, яке він дістав від удряпнення кошеняти, що його він підняв на мокрій, холодній вулиці з наміром йому допомогти. За що поплатився життям.

Також тут у бабуні жив інженер-лісовик Володимир Білінський, чоловік її внучки Наталки Черкавської, який в цей час мав посаду надлісничого Суражських лісів. До війни він працював лісничим у Польщі біля Ченстохови. Перед самою війною його жінка виїхала до матері в Крем'янци, щоб перебути там пологи. Тут застала її війна і прихід советів. А тим самим її було розлучено з її чоловіком.

Та коли між німцями та советами зроблено домовлення про обмін громадян, цим хотіла також скористатися Наталка Білінська з її однорічною дочкою, щоб виїхати до чоловіка в Польщі... Але на перевіірочній комісії було виявлено, що вона народжена тут в Крем'янци і цього було досить, щоб не тільки відмовити їй виїзду, а й відправити в тюрму за намагання виїзду закордон. Її дитина залишилась на руках її матері Марії Черкавської, яку одначе згодом також арештували і вислали до Казахстану. Вдома залишилася одна бабуня без ніякої опіки, а тому, що вона в той час була хвора, Марія Черкавська мусіла забрати з собою на заслання і маленьку внучку. І так їх обох разом з

тисячами інших засланих вивезено "телячими" вагонами в далекі азійські простори.

А Наталка Білинська довго каралась в тюрмі та коли вибухла війна Сталіна-Гітлера, слід по ній зник. Думають, що її було змасакровано разом з сотнями інших в'язнів Кременецької в'язниці советами, яких вони не могли вивезти. Пізніше, вже за німців, могили тих жертв масакри було розкопано, але Наталки не було розпізнано.

Такого ось наслухавсь я, будучи в бабуні Струтинської, яка глибоко в собі переживала це горе. Тому вона була так проти Маркса і всього, що з ним прийшло, бо садизм, з яким орудував той перверзний дух людоненависти, переходив всі межі уявності. З цього походив і її антисемітизм... Бо коли прийшли совети, то всю владу в місті перебрали молоді люди жидівського походження, які не ховали своєї ненависти проти всього українського і були найкращими виконавцями загарбницьких намірів нового пана. А коли її внук Юрій, який ненавидів німців за їх расизм, намагався переконати бабцю, що не всі жида були з большевиками, то вона спокійно йому відповіла: — Сину мій... Може й не всі, але всі. Ми бачили багато їх за, але де ти бачив їх проти. І все це на ґрунті марксизму. Бо це їх віра, їх ідея, їх дух. Отруїти світ ненавистю під виглядом визволення робочого кля-су... Я сама була цим отруєна. — Який сенс труїти їм світ ненавистю? — сперечався Юрій. — Дуже простий сенс. Розвалити традиційний державний лад, створити хаос і в каламутній воді ловити власну рибку... Вилізти на верх... І забрати в свої руки владу... Що вони й зробили в тій темній Росії.

Дуже нелегко з бабунею сперечатися, вона має свою гірку думку, її душа перелита горем... Але в скорому часі їй прийдеться переконатися, що й на цьому її горе ще не скінчилося.

З волі Трифона нам прийшлося загулятися в Крем'янці довше, ніж цього ми сподівалися. Ми багато розмовляли, багато наслухались, до нас заходили гості, ми ходили в гості. Нам улаштували тут же прийняття, на якому був також генерал Капустянський, голова міста Трохим Бригадир, Роман Бжеський і інші, і ще інші.

І залишили ми родину бабуні аж 12 січня. Появився Трифон, почав гріти зовсім замерзлого Фіята, спочатку здавалося, що нам не пощастить повернути його до життя, але в остаточному він все таки попустив і почав бурчати.

Але вийшла конфузія. Коли ми впакували на нього всі наші харчові блага, для генерала Капустянського не знайшлося там місця. А він конче хотів з нами їхати. І справа була тут не тільки з місцем, але й тонажем. Трифон безпорадно заявив, що наш мотор такого наладовання не потягне.

Пропонувались різні компроміси, але генерал не здавався. Він готовий на деякі жертви, він годиться бути замуrowаний геть мішками і сидіти між ними, як мумія, але він все таки хоче їхати. І ми рішилися йому поступитись. Ми втиснули його між продуктами і рушили, на волю Божу, в дорогу.

Та не заїхали далеко. Зараз тут на Широкій вулиці Трифон зупинив спокійно машину і недвозначним тоном сказав: — Панове! Як собі хочете, але з цим вантажем ми не поїдемо. Ресори вгинаються до самої землі, а мотор ось-ось зірветься.

— От мені ще герої, — казав генерал. — Та ж це війна. Видержить.

— Не видержить, пане генерале, — казав Трифон.

— Тоді за борт з баластом, — казав генерал.

— Як воєнна людина, пане генерале (ви добре знаєте, що значить для армії постачання, — обізвався я.

— Ну ж мені і герої. То виходить, що самотній зайвий баласт це я. І ви конче заповзялись мене тут кинути. А у мене там справи, — сперечався генерал.

— Не покинути, а зробити тільки невеличкий маневр. Як що цей пах віз щасливо доведе нас до Рівного, ми готові вислати вам його назад вже завтра рано. Чи згода, Трифоне? — розважав я.

— Згода! — відповів Трифон.

Для маневрів не було більше місця і генералові пришилось здатися.

— Тоді знаєте що, мої герої, — казав він з ноткою огірчення. — Ви з Богом їдьте, а я вже якось знайду до вас дорогу сам. Без вашої машини.

І він почав вилазити. : •

— Пане генерале. Даруйте нашу неспроможність. Нічого в цьому особистого, — казав я.

— Ну, ну, герої! Допобачення! — сказав він вже на хіднику у своєму кошуку з піднятим хутряним коміром. І махнув нам рукою.

— До скорого побачення, пане генерале! — відповів я і машина наша рушила. Мені було шкода старого, але не було іншої ради. Харчі були для нас тоді першорядною справою і вони диктували нам свої умови.

Ми їхали дуже обережно, темпом волів. Був мороз, небо затягнулося хмарами, біля Дубна почав падати сніг, а коли пару годин пізніше ми в'їжджали до Рівного — сніг пустився дергою і все довкруги затягнулося сірою гущою, у якій машини сновигали, як привиди. Я був все таки вдячний Фіа-тові за його витривалість, а головне його механікам в місь-

А Наталка Білинська довго каралась в тюрмі та коли вибухла війна Сталіна-Гітлера, слід по ній зник. Думають, що її було змасакровано разом з сотнями інших в'язнів Кременецької в'язниці советами, яких вони не могли вивезти. Пізніше, вже за німців, могили тих жертв масакри було розкопано, але Наталки не було розпізнано.

Такого ось наслухавсь я, будучи в бабуні Струтинської, яка глибоко в собі переживала це горе. Тому вона була так проти Маркса і всього, що з ним прийшло, бо садизм, з яким орудував той перверзний дух людоненависти, переходив всі межі уявності. З цього походив і її антисемітизм... Бо коли прийшли совети, то всю владу в місті перебрали молоді люди жидівського походження, які не ховали своєї ненависти проти всього українського і були найкращими виконавцями загарбницьких намірів нового пана. А коли її внук Юрій, який ненавидів німців за їх расизм, намагався переконати бабцю, що не всі жида були з большевиками, то вона спокійно йому відповіла: — Сину мій... Може й не всі, але всі. Ми бачили багато їх за, але де ти бачив їх проти. І все це на ґрунті марксизму. Бо це їх віра, їх ідея, їх дух. Отруїти світ

ненавистю під виглядом визволення робочого кля-су... Я сама була цим отруєна. — Який сенс труїти їм світ ненавистю? — сперечався Юрій. — Дуже простий сенс. Розвалити традиційний державний лад, створити хаос і в каламутній воді ловити власну рибку... Вилізти на верх... І забрати в свої руки владу... Що вони й зробили в тій темній Росії.

Дуже нелегко з бабунею сперечатися, вона має свою гірку думку, її душа перелита горем... Але в скорому часі їй прийдеється переконатися, що й на цьому її горе ще не скінчилося.

З волі Трифона нам прийшлося загулятися в Кремянці довше, ніж цього ми сподівалися. Ми багато розмовляли, багато наслухались, до нас заходили гості, ми ходили в гості. Нам улаштовували тут же прийняття, на якому був також генерал Капустянський, голова міста Трохим Бригадир, Роман Бжеський і інші, і ще інші.

І залишили ми родину бабуні аж 12 січня. Появився Трифон, почав гріти зовсім замерзлого Фіята, спочатку здавалося, що нам не пощастить привернути його до життя, але в остаточному він все таки попустив і почав бурчати.

Але вийшла конфузія. Коли ми впакували на нього всі наші харчові блага, для генерала Капустянського не знайшлося там місця. А він конче хотів з нами їхати. І справа була тут не тільки з місцем, але й тонажем. Трифон безпорадно заявив, що наш мотор такого наладовання не потягне.

Пропонувались різні компроміси, але генерал не здавався. Він готовий на деякі жертви, він годиться бути замуrowаний геть мішками і сидіти між ними, як мумія, але він все таки хоче їхати. І ми рішилися йому поступитись. Ми втиснули його між продуктами і рушили, на волю Божу, в дорогу.

Та не заїхали далеко. Зараз тут на Широкій вулиці Трифон зупинив спокійно машину і недвозначним тоном сказав: — Панове! Як собі хочете, але з цим вантажем ми не поїдемо. Ресори вгинаються до самої землі, а мотор ось-ось зірветься.

— От мені ще герої, — казав генерал. — Та ж це війна. Видержить.

— Не видержить, пане генерале, — казав Трифон.

— Тоді за борт з баластом, — казав генерал.

— Як воєнна людина, пане генерале^ ви добре знаєте, що значить для армії постачання, — обізвався я.

— Ну ж мені і герої. То виходить, що одинокий зайвий баласт це я. І ви конче заповзялись мене тут кинути. А у мене там справи, — сперечався генерал.

— Не покинути, а зробити тільки невеличкий маневр. Як що цей паш віз щасливо доведе нас до Рівного, ми готові вислати вам його назад вже завтра рано. Чи згода, Трифоне? — розважав я. , ,

— Згода! — відповів Трифон.

Для маневрів не було більше місця і генералові пришилось здатися.

— Тоді знаєте що, мої герої, — казав він з ноткою огір-чення. — Ви з Богом їдьте, а я вже якось знайду до вас дорогу сам. Без вашої машини.

І він почав вилазити.

— Пане генерале. Даруйте нашу неспроможність. Нічого в цьому особистого, — казав я.

— Ну, ну, герої! Допобачення! — сказав він вже на хіднику у своєму козушці з піднятим хутряним коміром. І махнув нам рукою.

— До скорого побачення, пане генерале! — відповів я і машина наша рушила. Мені було шкода старого, але не було іншої ради. Харчі були для нас тоді першорядною справою і вони диктували нам свої умови.

Ми їхали дуже обережно, темпом волів. Був мороз, небо затягнулося хмарами, біля Дубна почав падати сніг, а коли пару годин пізніше ми в'їжджали до Рівного — сніг пустився дергою і все довкруги затягнулося сірою гущою, у якій машини сновигали, як привиди. Я був все таки вдячний Фіа-тові за його витривалість, а головне його механікам в міській управі, що були переважно з військово-полонених і знали своє діло дуже добре. Але надалі Трифон заявив рішуче, що більше він цією машиною нікуди не поїде... Я ж думав про Київ, що одначе боявся в голос сказати. З надією, що станеться ще якесь чудо, особливо,, коли я ще раз полюбезничаю з майстрами авто-майстерні міської управи.

А вдома несподіванка. Застав Бжеського, який умудрився скорше прибути сюди, ніж ми домовились. А головне: він мав намір у мене оселитися. Маючи вже одного високого гостя, я почав побоюватися, що моя мала жилплоща такого навантаження не витримає. Отже, прощай, моя самота! Моя поезія! Моя музика...

А на другий день ще одна напасть. Не дивлячись на снігопад, на моє подвір'я в годинах ранніх, заїхали залубні, запряжені парою міцних коней, якими управляв закутаний в кожух по самі вуха, друг мого дитинства, сусід з Дерманя Архип Бухало. Який з місця заявив, що він приїхав забрати мене до Дерманя. На Щедрий вечір. Де чекає на нас чи не ціле Запоріжжя.

Заносилось на катастрофу, я ледве витримав Різдво в Тилявці, а тут ще й це. Але Архип не давав пільги. Ось тільки попасемо коні і в дорогу. До вечора маємо там бути.

Отже, відклику не могло бути. І єдине, що мені пощастило зробити для усунування цієї ситуації, це заплотувати до цього Івана Шеккера з його Лейкою та зробити там серію знімків. На що він охоче погодився, пам'ятаючи минулі наші поїздки до тих дулібів з їх гостинами, якими не слід легковажити.

Ми закутались в кожухи, всілися статечно до саней і вирушили в засипаний снігом простір.

І, як сказано, зима цього року була примхлива. Морози раз-ураз налітали твердими ударами. Було досить снігу, а оце під Різдво насипалось його ліктів зо два. І як бачить око, все довкруги було ним завалене.

А там у тих далечах були фронти і на них мільйони людей, битих хугою, борюкались в смертельних обіймах за посідання цього простору. Замітало снігом цілі полки, потягами везли приморожених. На цих днях наша газета містила пропагандивні звідомлення, як то люди Берліну складають для війська теплий одяг. "Німецький народ зібрав для своїх вояків на фронті 2.958.158 футер та іншого футряного одягу, 492.766

вовняних, плетених светрів, 5.956.337 шаликів, 7.781.711 скарпеток, 6.862.828 іншого теплого убрання, 1.485.215 футля-них покривал". Ця докладна статистика хотіла сказати тим, що могли сумніватися, про жорстокість простору, до якого вислано їх чоловіків, які пішли туди, щоб його підкорити, або згинуті там навіки.

Ідилія, що й казати. Фронти загрузли. Через Здолбунів їдуть засипані пургою вантажні потяги. Туди їдуть здорові, червонолиці, молоді люди — назад поторощені півтрупи. Ой, ні! Не туди ви, голубчики, потрапили. Не вийде це вам на здоров'я.

Але ми з Архипом та Іваном їхали тепло. Коні бігли бадьоро. Страждав хіба Іван, який не міг на вітрі закурити, але це до нас з Архипом не стосувалося. Під вечір, коли починало смеркати, ми вже прямували затишними долинами Лебедщини, попри місце, де був колись наш маленький хуторець, далі лугами попри манастир і так до самого взгір'я, де оселилося наше "Запоріжжя".

Тут було вже затишно, пам'ятаю, тут було завжди затишно, коли віяло із заходу. Вітер шумів верхами старих дубів, та берез, та ясенів, але при землі був ласкавий затишок, що мені завжди подобався.

А коли приїхали "на Бухали", там вже чекало на нас багато нашого народу. Іван Іванович відразу пустив в хід свою Лейку, намуштрував дівчат та хлопців, щоб йому позували і почав блискати блискавками селітри, викликаючи в дівчат зриви реготу. — Ой, засліпив мені очі! Веселі, здорові, повнощокі, в кожушках, пов'язані теплими хустками і притрушені снігом молоді люди, які сміються зі всього просто, бо їм весело. Бо їм хочеться сміятися. Що їм зима, чи сніг, чи мороз, їх щоки рум'яні, їх очі блискучі, їх сміх дзвінкий.

А там і за столи, зі Щедрим вечором, як колись, пам'ятається, засипані "житом, пшеницею та всілякою пашницею", та притрушені сіном з препишним дідухом на покуті... Колись, було, щедрували під вікнами, а на другий день "посипали" по господах, — "Роди, Боже, жито, на нове літо", щоб було і з води, і роси, і тепер, і завжди, і во віки вічні. Така жива, свіжа, пахуча містерія землі і неба.

Приємно бувати на місцях, де родились, жили і вмирали твої предки. Де все освячене їх невмирущим духом і згадкою.

На другий день ми обійшли з Іваном Івановичем наше поселення, на всьому лежала груба верства чистого, пухкого снігу, все так і просилося на знімок і він наробив їх спору кількість.

А закінчили ми цей день але на другому кінці села, на кутку Залужже, де ми кінчали наш Щедрий вечір співом щедрівок та частувалися такою вишнівкою, що ніяка Малага не може з нею рівнятися.

Тожто додому, до Рівного, нас віз Семен за гарної, ясної погоди і веселого сонця, яке заливало своїм сяйвом розлогі білі поля, покриті грубою верствою снігу. Десять біля Басового Кута наші залубні заточилися на рівній дорозі і кокетливо, з театральним ефектом, перекинулись до придорожного рову, висипаючи нас у холодні обійми снігового пуху. Було багато сміху, а зразковий майстер візницького мистецтва Семен, не міг вийти з дива, як це могло з ним статися.

А вдома нас зустріла Віра Шеккер з такими драматичними обіймами, ніби ми, з її шановним мужем, вернулися з полярної експедиції і не бачилися міленіум. До цього долучився і редактор Бжеський, і генерал Капустянський, який щасливо вернувся з Кремянця, і ми всі разом розпили пляшку залужської вишнівки, яку нам дали на дорогу. І вийшов гарний бенкет, яким командувала нова моя господиня Дуня Струк — великий майстер таких церемоній.

Другого за чергою дня я вже урядовав у своєму редакторському кабінеті, приймаючи інтересантів "Від год. 10 до 12" і враз, дуже несподівано, ввалився до мене здоровенний німчура в уніформі порядкової поліції в ранзі майора. Я вже хотів було зчинити тривогу, коли враз чую російською мовою: — Здравствуй, Улас!

Свят, свят, свят! На хвилинку я отетерів. Герман! Герман Блюме! Старий друг і товариш з часів Бойтена і Бреславля. Син пані Германіни фон Лінгельсгайм. У яких я колись мешкав і жився, як з рідними. З яким ми зустрілися, познайомилися і зприятелювалися 1927 року, я в ролі дезертира польської армії і робітника-биндюжника одного бойтенського міщанина, а він в ролі студента права Кельнського університету. А опісля ми пережили разом багато цікавих місяців в Бреславлі, вчащали на лекції університету, обговорили беЗОДНЮ ЦІКаВИХ ТЕМ. І. г й' ;

Від того часу минуло щось, як п'ятнадцять років, ми довгий час не бачились і рідко листувалися. І ось ми знов зустрілися. Робітник-биндюжник сидів за столом редактора газети "Волинь", студент права в уніформі майора поліції, стояв у дверях його кабінету. — Герман! — викрикнув я по німецьки і ми кинулися в обійми. — Та сідай! Та яким чином? — Війна, — відповів Герман. — Але ж чому в цій уніформі? Ти ж, здається, готувався на дипломата. — Поліції також треба, — відповів він з усмішкою. — Я сподівався бачити тебе амбасадором в Москві, чи щось подібне, — казав я. — Лібер Гот доручив мені іншу місію, не рахуючись з моїми ідеалами, — відповів Герман.

Виявилось, що він дістав призначення директора цивільної поліції на весь Райхскомісаріят. І завдяки тій самій російській мові, якої він учився від мене, готовлячись до дипломатичної кар'єри на університетах Кельна, Парижа і після Бреславля. Він досить добре володів російською мовою а крім того говорив по французьки і по англійськи. Його мати наполегливо добивалася дипломатичної кар'єри її сина, але у нього це ніяк не виходило з його дуже не дипломатичною вдачею. Але ще менше мав він талантів для охоронника порядку й законности, що сталося напевно не з благословення його матері, а з якихсь інших мені не відомих мотивів, і тепер, у тій його уніформі, навіть з острогами на чоботях, з рангою майора і регірунгсрата, він виглядав, як театральний актор у незвичній для нього ролі. —

І зараз після цього моє мешкання збагатилось на ще одного мешканця. Нас було: два редактори, один генерал і один директор поліції. З досить дошкульним ущільненням жил-площі, майже за советськими зразками, при чому я залишив за

собою мій малий робочий кабінет, генерала з редактором примістив у великій їдальні, а директора у спорожнілій кімнаті бувшої сусідки Рівки... Тож к-ухнею автократично завідувала наша гомінка і весела Дуня.

А взагалі, ми займали лишень половину невеликого, одноповерхового будинку, другу займав сам господар Мучинсь-кий, з чого одну кімнату посідали Іван і Віра Шеккери. Му-чинський був вдоволений таким заселенням свого дому, бо це гарантувало, що його не конфіскують "для потреб райхс-комісаріату", як це сталося з іншими будинками в цьому районі.

Ми зажили мирно. Герман Блюме належав до людей скромних, порядних, безпретенсійних. Його російська мова допомогла йому одразу знайти контакти з генералом, редактором, Дунею. Ця остання мала особливу звичку зо всього голосно реготати. — Очень веселая дама, — коментував це Герман.

Мої з ним розмови, особливо на теми політики, за старою нашою звичкою, відбувалися в тоні глузливих жартів. — Як тобі подобається оцей птах, — казав він, вказуючи на пелікана в ілюстрованому журналі "Дер Адлер", який схопив до свого величезного дзьоба щось завелике і не міг проковтнути. — Це щось, як Третій райх, — відповів я на це. — Я не знав, що ти можеш бути аж таким песимістом, — говорив він з посмішкою. — Мусиш мати претенсію до редакції того журналу, — казав ноншалантно я. — Ти так думаєш? — спокійно говорив він. — Як можна інакше... Сам бачиш, — казав я, вказуючи на кумедний знімок.

Одного, знов, разу ми розмовились про українсько-німецькі стосунки... Я висловив думку, що українці не дуже люблять порядки, що їх тут заводять його "фольсгеноссен", на що він відповів: — Великий ваш Ленін мав сказати, що нам не треба, щоб нас любили, а щоб нас боялися. — На що я додав: — По-моєму, це мав сказати великий ваш Бісмарк.

О, це ще краще. Виходить, що й ми могли вирікти щось мудре, — викрикнув він. — Знаєш, хтось мав також з ваших сказати, що сидіти на багнетах не дуже вигідно, — сказав я. — Звичайно ті, про кого йде мова, сидять на м'яких фотелях, а на багнети саджають інших, — продовжував свою думку Герман. — Питання, як довго, — не здавався я. — Життя коротке. В нашому випадку, якщо фюрер додержить слова, тисяча років для нас вистачить, — казав з посмішкою Герман. — Один сер з цигарою не хоче йому вірити, — говорив я далі. — Ти знаєш, що є то раса скептиків, — добродушно говорив він.

В такому, приблизно, тоні велися наші розмови, коли ми були самі, що рідко траплялося, бо переважно ми були в товаристві. Навіть, коли відійшли від мене Капустянський і Бжеський, вечорами у нас було людно. Приходили наші з редакції, офіцери з пропаганди. Розгорталися завзяті дискусії, які інколи набирали небезпечного характеру. Німці все ще любили висловлюватись одверто і довірливо, не рахуючись з офіційним курсом наставлення. Герман любив по-кпивати над самим гештапом. *Still und leise kommt Gestapo, mit dem rosa-roten Haftbefehl,** — підспівував він жартом одну заборонену пісеньку.

Говорилося переважно про війну. Про сніги та морози на східних фронтах. Про величезні втрати в людях. Тоді ще не знали їх точних цифр, але тепер із щоденника Геббельса ми їх знаємо. В часі від 22.6.41 до 20.2.42, німці мали 199.448 вбитих, в тому 7.879 офіцерів. 708.351 ранених (20.992 офіцерів). 44.342 (701 офіцерів) втрачених без вісті. До того треба додати 112.627 заморожених, то це разом виносить цифру дуже високу, якої німецька воєнна машинерія за такий короткий час ще не знала.

І саме про це здебільша говорилося. І шукалося для цього причин. Ну, розуміється... Америка. Її вступ до війни багато вплинув на мораль аліантів, але східний фронт. Що сталося зі східним фронтом? Чому ті півголодні советські маси почали битися. І не тільки гинути, але й бити ворога. І чому вони не робили цього спочатку? Десять тоді на Бузі, на Сяні, замість на Дону та верхній Волзі? Затративши мільйони людських жертв і мільярди майна? Це питання дивувало цих допитливих, по своєму наївних, старанно голених, добре одягнутих європейців в уніформах армії гакового хреста.

*) Тихо й потайки прийде ґештапо з рожево-червоим приказом арешту.

І був, пригадую, між ними один молодий лейтенант з високою освітою, який до війни студіював якісь там справи на Полінезійських островах, на ім'я, здається, Пшор, який міг, похитуючи головою, казати, що вони не зуміли використати наставлення широких мас населення до комуністичного режиму, якого вони не думали захищати. І надіялись, що німці допоможуть їм цього позбутися. Але німці, замість їм допомогти, запровадили тут порядки, ефектніші, ніж советські. І тому такі наслідки. Почав битися не партійний комісар, який спасав свою шкуру, а народ. І не тільки той пануючий, московський, а й ті поневолені, не московські'. Яким не було іншого виходу... Бо всі їх виходи були закриті меґальома-нією людини з чорними вусиками, від якої все це залежало.

Геббельс у своєму щоденнику жаліється, що "ми, здається, засильно вдарили росіян, а особливо українців, по голові, а це не є найкращий засіб правління". В іншому місці він зазначає, що "Іоахім Пальцо, представив мені рапорт про умови в Україні. В цьому рапорті Кох нарікає гірко на безглуздість міністерства для східних справ"...

Всі вони були вистачально безглузді, щоб рішати такі проблеми з якими вони тут зустрілися, але всі вони споляга-ли на своє право завойовників і робили, що їм заманулося. Між ними було багато різних вдач і характерів, які думали і діяли по різному, але всі вони були згідні в одному: підбити цю землю і зробити її своєю власністю назавжди. Не рахуючись з населенням, яке тут вже жило. І робили вони це з муравлинною невтомністю й послідовністю.

Ми, розуміється, не були намірені добровільно здаватися, але наш спротив не виглядав для них вистачальною перешкодою їх намірів. Ось, наприклад, в одному числі нашої газети, в якому на першій сторінці, озаголовлена грубим шрифтом пишалася наша передовиця "22-ге Січня", у якій говорилося про подію проголошення незалежності України 1918 року в Києві, а вже на останній сторінці того ж числа друкувалося "Тимчасове розпорядження для забезпечення порядку справ преси",

видане самим Кохом, в якому вводилось цензуру преси, вимагалось перекладів мало не всіх статей для цензури, а до того вимагалось поновного зложення прохань на одержання нового дозволу для всієї існуючої преси. Вимагалось докладних даних про кожне видавництво, — його характер, розмір, кількість видань, тиражу, сторінок, суми видатків, прибутків, кількість редакторів, співробітників, їх платень, їх працездатності... А це значило, що наміри Ге-ем-бе-Га з Луцька не були забуті, але тільки трохи змінені і чи рано чи пізно вся наша преса стане їх власністю і буде лиш знаряддям для переведення їх намірів у цьому просторі.

На тлі цього дивовижного світу, що його один німець з нагородою Нобля на ім'я Томас Манн, у своєму січневому посланні з Лондону, називає світом "революційної філософії бестиялізму", ми мусіли жити, діяти, надіятись, плянувати, любити, ненавидіти...

У моєму особистому житті того часу відогравалася також глибока трагедія, якої в той час не було ще видно назовні і якої я ще не міг належно збагнути. На мені тяжіло завдання, яке я обіцяв Олені виконати і до цього часу не міг своєї обіцянки виправдати ділом. У той час, коли звідти, з Києва, доходили до нас чутки про наближення катастрофи. Я вже втратив було надію побачити ще тут Таню, 20 січня вислав Марусі поновного листа, щоб вона якнайскорше приїжджала, але одночасно я шукав засобів для уможливлення переїзду сюди Олені і поки що нічого такого не знаходив. Наш Фіят знов потрапив до майстерні і на цей раз, здавалося, йому не судилося вийти назад. Ніякі чари ніяких майстрів не були спроможні йому допомогти.

А тут враз дістаю листа, датованого 23 січнем, такого змісту: "Дорогий Уласе! Пишу до Вас вже третього листа без відповіді, а натомість від Вас дістаю ось лист, з якого бачу, що Ви не маєте від мене відомостей. Що це все значить?! ?!

Гадаю, що цього мого листа Ви вже дістанете напевно. Отже, пишу ще раз. Дорогий Друже! Як я на Вас не гавкаю, але на мою приязнь завжди можете розраховувати, як і на мої обіцянки. З "нею" я розмовляла на цю цікаву для Вас тему, не раз і не два. Все гаразд! Її відношення до Вас незмінне, вона лише хоче, щоб і Ваше було таке. А в тому я її запевнила так, що ми вже вибиралися удвох до Вас у гості, лише Ви по нас не послали (авто), ані самі не приїхали. А вона дуже і дуже хоче Вас бачити і весь час думками з Вами. Задоволені? Напевно! Отже, поцілуйте мені за це в своїх думках ручки і погасайте на радощах по своїй кімнаті. А пізніше напишіть їй гарного листа з найсердечнішими привітаннями для мене.

У мене наразі все гаразд. Спілка існує, літературний клуб відбувається щосуботи, стягаючи багато публіки. Відношення (публіки) до мене добре... В мешканню тепло, бо гріє теплоцентраль, з їжою можливо. Отже, я себе почуваю цілком у формі і збираюся виступати в клубі зі своїми поезіями. Приїздіть! Прочитайте нам щось і як не маєте нового, то з "Волині", або "Марії".

Писала б багато та нема часу. Сто справ чекають. Маю до Вас прохання: довідайтесь, чи є серед полонених в Рівному маляр Олександр Цимбал, це брат маляра Цимбала, який є тепер в Америці і артистки Цимбал, яка грає тепер в театрі

Садовського в Києві. Вона довідалась, що ніби він там і прохає Вас про це дізнатися. Бога ради! Зробіть це! Прикладаю докладні дані і вона, і я будемо вдячні! Пишіть при кожній нагоді. Вітайте Анну Антонівну, Шеккерів, Василя і всіх. Ваша Олена".

Тривожний, диктований гострим інстинктом, до останнього віддиху оптимістичний її прощальний зойк. "Пишу Вам третього листа без відповіді. Що це все значить?!?". Хто міг сказати? І де ділися ті листи? І "Приїздіть!":

Я був у стані хворобливої екзальтації. "Ніяким словом не розповім, ніяким звуком не висловлю", — нотує це мій нотатник з того часу. А з 1-го лютого він каже: "Рідко коли трапляється мені бути вечором самому, але сьогодні я сам. Учора й перед учора було тут аж надто шумно. Сьогодні, натомість, навіть Герман цілий день десь пропадає. Неділя. Зараз повечеряв і все намагаюсь почати роботу. Потребую передовицю для газети і реферат на свято Шевченка. Учора був у мене разом з іншими гостями, Кох з Києва. Він сьогодні від'їхав туди назад і має завтра вернутися. Обіцяв мені декого привезти. Побачу..."

Ця нотатка знаменна цим своїм "обіцяв мені декого привезти". Але той Кох не був з Києва, а з Гамбургу, відпо-ручник райхскомісаріату в Києві, до речі, цікава, інтелігентна, до наївності щира людина в партійній уніформі спеці-яльного вишколення "Лицарських орденів" націонал-соціалізм-у, якого наша приятелька Віра так очарувала, що він затратив над собою контроль, не підозріваючи, що він бавиться з огнем, бо Віра була напів жидівського роду, що для такого орденського лицаря значило смертельне табу... Маючи в Гамбурзі наречену, яка наполегливо вимагала одруження, він все відтягав туди поїздку за "браком часу", а натомість дуже часто появлявся в Рівному для побачення зі своєю Дульчінеєю.

Використовуючи цю трагічно-романтичну нагоду, я на-мовляв Коха привезти нам з Києва Олену і Таню, що він мені обіцяв. Я написав Олені захопленого листа — "Мила, дорога, хороша Оленочко!", в якому повідомляв, що справу з її приїздом розв'язано і що в скорому часі я надіюся їх ба-чити в Рівному. . ;> • ,<• — . —

І я чекав. Справа трохи затягалася. Мої інстинкти били на алярм. "Учора й сьогодні дні чекання. Зараз у мене настрої, що хочеться пустити в лоб кулю. Не знаю, чим себе заспокоїти. Це все нерви", — вносив я до свого нотатника з 3-го лютого.

Кілька днів не було ніякої на це реакції, Кох не появлявся, нерви мої бушували. І враз, здається, 10 чи 11 лютого, як грім з ясного неба, наглий лист від Штуля з Києва. Ради Бога — рятуйте! Наша "мила, дорога, хороша Оленоч-ка" заарештована разом з іншими нашими друзями і треба їх рятувати.

Цитат з мого листа "мила, хороша, дорога" вказував, що вона мого листа одержала... І, мабуть, збиралася в дорогу. Але враз отаке! Як і де шукати тепер рятунок? Ніхто з моїх німецьких друзів не мав контактів з ґештапо. Герман на це лиш сказав: — Нічого страшного. їх вишлють до райху. Я одначе пригадав, що в рівенському Ес-Де має бути один такий Мюллер, який добре говорив по українськи, походив з

Галичини і вважався великим нашим прихильником. Я негайно вдався до нього. Він був зацікавлений справою, бо арештовано людей, яких він протегував. І погодився їхати до Києва. Він був схвилюваний, дорікав нам необережність, казав, що київське Ес-Де має особливі повноважності, що впливати на них нема можливості, але він все таки годиться їхати, щоб довідатись в чому справа.

Він поїхав... Моє чекання продовжувалось.

Згодом ми довідалися, як все це сталося. Морозного понеділка, 9 лютого, в годинах перед обідніх, ґештапівці зробили засідку в приміщенні Спілки Українських Письменників при вулиці Трьохсвятительській 23 (по советському, здається, Героїв революції), де відбувались клубові сходини і всіх, хто туди заходив, арештовували. До години третьої по обіді ця процедура була закінчена. До ґештапо на вулиці Короленка було відвезено кілька десятків людей, а в тому Олену й Михайла Телігів, Івана Ірлявського, професора Гупала, редактора Кошика, Василя Кобрини, Івана Ігнатка. Казали, що Олена прийняла це приречення з піднятою головою і усмішкою на устах і хто її знав, міг в це вірити. Її бажанням було: "Щоб Бог послав мені гарячу смерть... Не зимне умирання", її молитва була вислухана, лишень трохи зашвидко. "Але на мою приязнь завжди можете розраховувати, як і на мої обіцянки", — писала вона в останньому листі.

Ця вістка нас тяжко вдарила. В редакції пригнічення. Ми всі так добре тих людей знали. Хоча ніхто з нас не допускав, що ця драма скінчиться такою трагедією. Перед тим було виарештовано редакцію "Українського слова" — Івана Рогача, Ореста Чемеринського, О. Олійника, Яковенка. Нам сказали, що вони живуть і що їх мають вивезти до райху. Ми були переконані, що це саме може статися і з Телігами, якщо їх не випустять на волю взагалі.

Ми ще не знали випадку, щоб за такі провини карали когось смертю. І лишень згодом ми переконалися, що нашою провиною було те, що ми були патріотами землі наших предків. Найбільша провина, якої не дарують людині ніякі загарбники.

Але наш "малий Кох", якого ми так називали на відміну від "великого" тобто "райхскомісара", свою обіцянку здержав. Хоча тільки на половину. Одного передвечора, коли я вернувся з редакції, Дуня мене сповістила, що до нас приїхала якась пані, яка знаходиться зараз на половині Шекке-рів. Я послав Дуню покликати ту пані сюди. За хвилину, ми палко, в пориві захоплення, віталися. Таня була змарніла, збентежена, але чарівна й осяяна щастям. Ми почувалися в казковому світі, насиченому диханням трагедії. З нами не було Олени. Ані ніяких про неї вістей.

ІДИЛІЯ ДАМОКЛОВОГО МЕЧА

Нам довелось тягар гріхів нести Аж до хвилини смерти не своєї, Коли осяяв племін нас святий.

Дайте (Чистилище, пісня п'ята).

I

Коли, на початку XIV століття, Данте Аліґ'єрі карався за свої гріхи на вигнанні і йому загрожувала кара смерти спалення живцем на кострищі, як щоб він наважився

повернутися до своєї рідної Фльоренції, то його темне середньовіччя відрізнялося від нашого темного середньовіччя лишень розмірами географії. Його провина була тотожна з нашою, він хотів, щоб його Фльоренція була вільною і незалежною республікою без втручання престолу папського, ані імператора германського. Те саме, чого ми хочемо для нашої України.

Боротьба Римської церкви за світську владу в Європі нагадує боротьбу Третього Інтернаціоналу за таку ж владу в світі, а Чорні і Білі Фльоренції нагадують Червоних і Білих Європи. І провадилась та боротьба з такою ж безпосередністю анімалізму, як тоді, так і тепер.

"Це звідти з радіових веж, як з мечетів, щоночі трикратно лунає: "Пролетарі всіх країн" і одночасно звідти — прокляття на всіх, хто інакше думає, ніж Москва і це звучить, як церковне "ізидіте оглашениї", писав про таке Ю. Липа ("Призначення України").

Скільки наслухались ми про безпощадність "караючої руки пролетаріату", скільки було покарано, скільки чекає в передсінках каральних трибуналів, скільки буде чекати їх в майбутньому. Не питайте, чому. Дістанете ту ж відповідь, що й за часів Данте: щоб спасти світ.

Але це не була лиш Москва, ані пролетаріят, ані Маркс з бородою. Одного разу на балконі палацу "Венеція" в Римі появиться безбородий Антимаркс з піднятою правицею. "За народ, за націю, за державу. Вір, слухай, борись!", — проголосив він також, щоб спасти світ. Щоб надхнути одного титанічного німця, який скаже, що "кожна дорога, яка веде до перемоги є міродайною і невикористання її повинно розглядатися, як невиконання обов'язку, а тим самим, як злочин". Маючи на увазі, що "держави і їх границі людьми творяться і так само людьми міняються". За законами, що "право на ґрунт і землю може стати обов'язком, коли виявиться, що за браком землі може занепасти великий народ". З філософією, що "велич кожної масової організації, як носія певної ідеї в цьому світі полягає в релігійному фанатизмі... Велич християнства полягала не в тих зудареннях суперечностей з існуючими філософськими переконаннями антики, а в його невмолимо-фанатичній оглашеності й запереченню інших переконань" (А. Гітлер, "Майн Кампф").

А тому люди стали марксистами, фашистами, націонал-соціалістами. "Релігійно-фанатичними". З переконанням, що тільки в такому вигляді можна виправдати себе, як "гомо сапієнс".

А разом, вони мусіли жити, ходити по землі, шукати їжу, мати якесь ложе, любитися.

В такій атмосфері жили ми також в нашому Рівному. Біля нас було безліч драстичних суперечностей. По вулицях ходило багато ситих людей, а тут же побіч в таборах, на очах усіх, вимирало тисячі з голоду. Ми могли бавитись, коли наші друзі вмирили. І навпаки. Нічого ніде не було певним. Кожен крок — небезпека.

Коли прибула з Києва Таня, ми скликали певну кількість наших друзів, щоб це відсвяткувати. А це значило смуток для інших.

Під цей диктат підпорядковано всесвіт всесвітів і в тому нас в Рівному. І мою власну долю... На яку не маю права нарікати, дармащо мої ідеали не були сповнені і життя моє того часу нагадувало легендарного Дамокла, якого сиракузь-кий тиран Діонісій посадив на троні, над яким звисав на волосині меч.

Я жив хвилююче, повно, барвисто, бурхливо. З приїздом Тані моє життя збагатилося особливим добром, якого вартість годі оцінити валютою матерії. Є вартості серця, в яких розчиняються болі буденного і все довкруги стає мирним і гарним. Хтось невідомий дарував нам таку вартість і в такій кількості, що ми могли ділитися нею з іншими. Ми мали багато друзів. День-що-день до нас приходили і чогось хотіли. І всі щось діставали.

Було багато також ударів, а між ними і удар смерти Олени... Про що ми довідалися пізніше. Врятувати її не було можливості. Мюллер, що їздив на розсліди до Києва, сказав нам, що вона десь там в якомусь домі, докоряла господарям, чому вони повісили портрет Гітлера, а не портрет когось зі своїх. Про це донесено німцям і цього їй не могли дарувати.

Після цього, до трьох зненавиджених мною "геніїв людства" — Маркса, Леніна, Сталіна, додано Гітлера. Тих перших я зненавидів за голод в Україні, спричинений колективізацією, який забрав сім мільйонів невинних жертв, а цього останнього за гекатомби інших невинних, між якими знайшла своє місце і моя чудова другиня Олена.

Після цього змінився мій настрій взагалі... Що я висловив у передо виці до свята Шевченка з моттом: "буде бите царями сіянеє жито, а люди виростуть". В цьому ж дусі появилось ряд моїх передовиць, як "22 січня", "Слово і чин", "Надії Черчіла", "Епоха й люди". Про які говорив мені один мій знайомий із звільнених полонених: — Ви но будьте обережні. Воно там ніби проти Черчіла, але чується, що то проти Гітлера. Я читав ваше "Піднявший меч". Всі знають те євангельське — "від меча згине". І всі знають, хто підняв його перший.

Треба обережності, але де її взяти, коли її не було в думці. Навіть стаття "Сталінові про меморія", інспірована урядом пропаганди, не вийшла інспірована вистачально. Це була відповідь на промову Сталіна, яку він виголосив у той час і яка дійшла до нас в уривках. "Ми не ведемо імперіялістич-но-завойовницьку війну. Червона армія бореться за справедливу справу. Вона боронить совстську жінку від насильства і ганьби. Чи є якась вища і благородніша мета у цій боротьбі", мав тоді сказати Сталін. "Ви гадаєте, що ці слова належать якомусь проповідникові християнської моралі, — відповідала на це моя стаття. Ні. їх вирік "великий і мудрий батько Йосіф Віссаріоновіч Сталін". І далі моя стаття намагалася бути особливо дошкульною: "Розуміється. Такі слова, як імперіялізм, як завойовництво, були завжди найогиднішими словами у словнику советських сильних світу цього. їх вирікались, їх анатемували, їх приписували іншим. Бо ж і дійсно! Хіба ж недавня війна проти Фінляндії мала щось спільного з імперіялізмом? Ніколи. Три з половиною мільйонів імперіялістичних фінів, ганебно порушили "священні рубежі" 190 мільйонів мирних горожан ССРСР і, як, було, не боронитися проти такої нечуваної агресії. Або, скажемо, "добровільні домовлення" з

прибалтійськими народами. Що це мало спільного з імперіялізмом? Все це "визволення" і, розуміється, "трудящих" і з під "іґа капіталістов". Величні завдання, сліпучі ідеали.

Але вже з перших днів вступу советських армій за чужі границі, з вулиць, з установ, з публічних місць зникала місцева мова, місцеві люди, місцеві порядки. Натомість поставали російські вулиці, російська мова, російська преса, російська школа. Але що це мало спільного з імперіялізмом? Це ж, прошу вас, не імперіялістичне, а московське, ленінське, всесвітнє"...

І до цього додавалось заключення: "О, ми так чудово розрізняємо ці слова і ці діла! Вони такі нам близькі і такі до болю зрозумілі"...

Мої інспіратори, що читали ці рядки, вичували виразно, що звернуті вони не лишень проти Сталіна... І їм це не конче смакувало. Одначе приходилось терпіти... І вдавати, що їм це смакує. Т друкувати це у різній пресі Європи та показати світові, якими свободами преси ми тут користуємось...

Я відчував, що мені це не може вийти на здоров'я, як також відчував, що мої дні, як редактора, почислені і хто знає, як це все закінчиться зо мною взагалі. Наше становище гіршало з кожним тижнем, але що мене ніколи не турбувало, це наша видержка. Я ніколи не думав лишати свого місця добровільно. Це може статися лишень, як мене звідсіль заберуть. В чому я не міг сумніватися. Лишалось питання, коли це станеться і в яких формах. Чи..таких, як моїх співколег Рогача і О. Теліги, а чи трохи інших.

Одного такого тривожного дня, під час бурхливої метелиці, у моєму ясному, теплому мешканні, несподівано з'явився, весь закутаний у довгий кожух Олег Ольжич з одним своїм, невідомим мені провідником. Він залишив Київ і направлявся до Львова.

Щоб нагрітись, ми випили по чарці і закусили. Ольжич виглядав втомлено, але був спокійний і зрівноважений. Під час розмови ми заторкнули справу Телігів. Чому їх не вивезли скорше? Невже там не було для цього ніяких можливостей. На що Ольжич відповів: — Можливості можна було знайти, але Олена не поспішала. Вона мала якісь свої пляни і вперто їх трималася. А ти знав Олену... Пригадуєш тоді у Львові... Зрештою, — пропало. Цього не можна було зупинити.

Можливо й так... Фаталізм невимовно нас переслідував і наша природа була для нього вдячним кліматом буяння. Ми ж були всі поети і наші калькуляції далі серця не доходили. Ось і сам Ольжич у цій своїй ролі підпільника виразно обречений на жертву, ми це бачимо і знаємо, але як одвернути?

Я не питав Ольжича про його наміри в майбутньому, це порушувало б певні правила конспірації, але і так все вказувало, що він думає перенестися до Галичини і там ще глибше увійти в підпілля. І тримати підпільну сітку активних людей на випадок сприятливої політичної погоди. Мене найбільше турбували їх підпільні розгри з бандерівцями. Це творило каламутну воду, у якій було легко, кому тільки схочеться, ловити свою рибку. Але тут також не було ради і все спочивало в ласкавій долоні фатума. Цього питання ми тоді не порушували, зрештою, Ольжич і так знав добре мої

на цю справу погляди і не було потреби їх ще раз торкатися. Мої поради догодження з тими людьми, додаючи максимальну дозу компромісів, не вміщалися в його засадничо чистій від компромісів, думці.

Ольжич пробув у мене пару годин і поїхав далі. Його довга постать, загорнута в кожух по самі п'яти, у тяжких валянках і волохатій шапці, серед тієї метелиці, залишилась назавжди в моїй уяві, як символ його життя. Він поїхав в простір підпілля, щоб там діяти, я залишився на поверхні у сфері легальности, щоб тут діяти. Але мені здавалося, що між нами засадничо не було різниці. Ми це обидва розуміли і лишалися завжди друзями. Байдуже, які дороги вибрав кожний з нас до тієї самої мети.

І я не був переконаний, чи моя дорога була безпечніша, ніж його, лиш я був переконаний, що з певними інструментами навігації, вона давала ширше поле маневрування, ніж його. Я належу до породи фантастів, які все таки вірять в людський розум. Навіть, коли це іноді видається неправдоподібним.

Ось, наприклад, на цих саме днях, коли мене відвідав король нашого підпілля Ольжич, до мене прибула легальна делегація з Острога у складі трьох людей під проводом Агафан-гела Павлюка, колись учителя математики Дерманської Учительської семінарії, в якого і я набирав знання тієї мудрости. Тепер вони організували в Острозі учительську семіна-рію, директором якої був цей самий Павлюк. Але ось вони довідались, що їх семінарії загрожує закриття і вони прибули до Рівного з наміром шукати тут порятунку. Вони вирішили відвідати Райхскомісаріят і просили мене піти з ними.

Я погодився і ми пішли. По довшому часі чекання в коридорі тієї установи, нарешті нас прийняв знаний вже мені заступник керівника політичного відділу Нестлер. Дебелий надутий, неприступний. На цей раз він був особливо юбер-меншливий. Не подав нам руки, не просив сідати, говорив вигуками. Коли я з'ясував йому нашу справу, він надуту відповів: — Що? Семінарія? Учительська? Яка там семінарія і які учителі? Це війна. Ці справи у нас ще не з'ясовані... І будуть з'ясовані аж по війні. Тим часом ніяких учителів нам не потрібно. Вистачить, коли ваші діти вмітимуть читати й писати, а це можна зробити і без учителів. Ні, ні! У цій справі нічого не можемо вам допомогти. Авфвідерзейн! (допоба-чення).

На нас вперше виразно війнуло духом колонії африканського типу. Той грубий бик, мав репрезентувати лордавайсроя, а ми бідні ягнята — тубільче населення. І не дивлячись на всю нашу біду, мені хотілося сміятися з тієї феноменально-дурної морди, власником якої був той Нестлер. Ба коли б одягнути еспанського бика, якого випустили на арену бою биків, у партійну уніформу німецького націонал-соціалізму, він би клясично виконав ролю нашого вайсроя. Так він вже дуже виглядав по бичачому. Червоний, розлючений, мало не прихає і мало не гребе ратицею.

Але наша делегація брала це без гумору і була, мав громом бита. Ми вийшли без прощання. Деякий час йшли мовчазно. Пізніше я почав пояснити ситуацію. Це мав бути при-люд до майбутнього нашого політичного статусу кво в зася-гу цієї окупації. Але ми не сміємо дати себе застрашити. Що ще вийде з цієї війни взагалі — годі тепер

сказати. Тим часом робім своє. Не зважаючи на ніяких Нестлерів. Не дозволять нам семінарії — знайдемо інший вихід з нашого положення, але Нестлери дуже помиляються; коли думають зробити з нас, як казав їх фюрер, Індію. Не туди вони потрапили. Делегація від'їхала з чим приїхала і учительської семінарії в Острозі не було.

А того самого вечора до мене зайшов один урядовець райхскомісаріату, українець з роду, мешканець Відня, з німецьким громадянством, який працював, як перекладач, на прізвище Пушкар. Не дивлячись на його руду уніформу і його громадянство, він був до мозку костей українським патріотом, особливо тепер, коли він мав нагоду бачити зблизька тих людей, які засіли в тій будові на вулиці Шкільній. Він був присутній на нашій розмові з Нестлером, не брав у ній участі, бо ми говорили без перекладчика, але він пережив це глибоко і, як тільки знайшов час, одразу прийшов до мене поділитися враженнями.

Пушкар розповів, що вони там у тому райхскомісаріаті просто захворіли на пункті колоніалізму. Вони студіюють поведінку завойовників від часів давньої клясики, історію завоювань еспанців, англійців, росіян... У них є спеціальний уряд для наукових студій завойовництва... І найбільше імponує їм Англія, яка зуміла втримати надвладу в країнах високої старої цивілізації з великим захованням власного престижу завойовника, на ґрунті расового супрiмату.

Німці мали з цим багато клопотів. Вони мали під собою народи з великими державними традиціями — французи, го-ляндці, скандинави... Але Україну вважали за найлегшу здобич. Мовляв, цей народ ніколи не був державно незалежним, а до того росіяни так позбавили його амбіції незалежності, що їм залишається тільки продовжувати цю традицію. І не допустити до цього українців із заходу з їх незалежницькими амбіціями. Саме тому й почались ті розстріли в Києві та по всій Україні, щоб відстрашити наплив пропагаторів із заходу. А найкращим зразком режиму управління в Україні, є зразок російський... Московський, варварський, держимордський. "Молчать і не разсуждать!" "Держі за морду і бей у морду". Це практикувалося тут царськими приставами, совет-ськими комісарами і його мають засвоїти німецькі гебітскомі-сари.

При цьому я довідався, що в райхскомісаріаті про мене часто говорять і не завжди прихильно. Хтось інформує їх про мої статті і вони ними дуже невдоволені. І взагалі, вони там сердиті, як оси. Перед ними ставлять великі вимоги, передовсім сам райхскомісар Кох, ніби з наказу самого фюрера... Вимагають збільшення контингентів збіжжя, кращого підпорядкування країни німецькій адміністрації, щоб запобігти ширенню партизанки... Поговорюють про вивіз молоді до райху...

Отже, довкруги мене стягалися чорні тучі. Пушкар радив мені те саме, що я радив делегатам з Острога. Не здаватися морально. Не дати себе застрашити. Не здавати позицій добровільно. Використовувати всі наші легальні норми до останньої коми. І як довго можна, не відходити в підпілля. Бо це значило перехід всього легального життя в чужі руки.

Для мене ніщо з цього не було таємницею, але як було втриматись на поверхні самому? Проти мене велося атаку зо всіх боків. Із сіл доходили також чутки, що там ширять проти мене різні недобрі чутки. Голова "Просвіти" Неофіт Ки-балюк повернувся з поїздки по Крем'янецьчині і привіз летючку, в якій вимагалось моєї смерті, як німецького співробітника... А коли повернувся з Берліну Степан Скрипник, то першим його привітанням зі мною було: — Уласе Олексієвичу! Ви не можете собі уявити, скільки там приходилося мені вас боронити. Там купи проти вас доносів. І то з різних боків. Ой, кажу, ви маєте там "добрих приятелів"...

І що після цього мав робити я? Я не мав ніякої можливості спростовувати подібні чутки і подібні наклепи. Тоді було заборонено взагалі полеміку. І єдине, що мені залишалось: "А ти, Марку, грай!" Пиши все, що тільки пересунеш через цензуру. Я мав народ, маси, читачів. Мене читали й мене слухали. І я писав, і писав, і писав... І все підписував повним своїм прізвищем. Без ніяких але. Ось у газеті від 8 березня, чергова моя передовиця "Шевченко"... "Сьогодні світ хоробливо шукає нових істин і коли виливаються нові форми його майбутнього, ми так само, як і до цього часу, міцно, непохитно віримо і додержуємось того ж переконання: Будьмо! Бо ми були і бути хочемо! Будьмо, бо найвища воля поставила нас на сторожі нашої вічності, як живого непідкупного свідка, який дивиться з історичних висот на нас і вказує своїм перстом нашу єдину і ту неповторну Правду. І ніякі царі, ніякі Миколи, ніякі Сталіни не змінили напрямної лінії цієї Правди. "Буде бите царями сіяне жито. А люди виростуть".

Ця суперечка про наше "будьмо" стосувалася не лишень до царів та Сталінів. Прошу мені вірити, що з цього сонму не виключалися і райхскомісари, дармащо їх не згадувалось по імені. Ми про них думали і вони знали, що ми про них думаємо. Багато людей дивувалося, як ще після цього я все ще ходжу по вулицях Рівного, що мене дивувало також. Але мій час ще не прийшов... Було тільки чути, що він йде і що він прийде.

Признаюсь, що я в цей час не охоче ходив до редакції і не охоче клав свій підпис в рубриці "головний редактор". Газета починала сходити з лінії наших вимог і потреб. І бути тільки слухняним знаряддям чийхсь інтересів не лежало в моїй природі. Особливо, коли її власництво починало вислиз-гати з наших рук і переходити до рук чужинців. Всі ми, що там працювали, починали думати, як нам з того "бізнесу" по можливості безболісніше звільнитися, хоч нас почали до тих становищ прикріпляти і вимагати від нас повного послуху. Наших директорів, особливо Тиктора, раз-ураз викликали до райхскомісаріату і він не конче інформував нас, про які справи там говорилося. В адміністрації і друкарні появились нові люди без могого відома, а деякі з них були виразно не нашого "крою" і мали окреме завдання ока і вуха поліційних органів...

Все вказувало на те, що мені там нема чого робити, але поки що наша запряжка везла повною парою і зупинити її не було можливості.

Моїм заступником був Роман Бжеський. Він же Млино-вецький, Характерник, Дажбожич і з цілим рядом інших псевдонімів. З великим засягом компетенцій. Публіцист, і журналіст, і критик, і поет, і історик. Не було ділянки культури, де б він не

був удома.

У підвалах нашої газети почала друкуватись (22.1.42) довга критична розвідка під назвою "Ми і Пушкін", розуміється, пера Бжеського, але під псевдонімом Характерник, з моттом В. В. Розанова, яке казало, що "По содержанию литература русская есть такая мерзость, такая мерзость безстыдства и наглости, как никакая литература". Така інтродукція казала вже сама за себе і тому Пушкінові, як главі тієї літератури, пришилося там чимало вислухати.

Але не менше прийшлося за цю розвідку вислухати і редакторів, що підписував цю газету. Пушкін мав багато прихильників. І вони почали писати протести. За нашими правилами, матеріялу, міщеного моїм заступником, я не читав, але протести сипались на мою адресу. Вони приходили зо всіх кінців України. Нас тішило, що нашу газету скрізь читають, але не дуже тішили ті протести. Дуже часто вони вражали своєю формою. Це були не так протести, як доноси і не лишень до нас, але й до райхскомісаріату, а також до Ес-Де. Куди ви, мовляв, дивитесь. Там он хахли "самостійну" проголошують, а ви райхскомісари мовчите, мов би в рот води набрали. І з цього приводу я мав розмову з Вайсом. Який радив по дружньому не дуже чіпати москалів, бо вони, мовляв, входять тепер в моду. Очевидно, що та мода виходила не із-за їх гарних очей, але німецьким комісарам було вигідно пускати на нас безплатну агентуру Москви, яку вони могли вигідно використати для себе, щоб у відповідний час її знищити.

Не менше гармідеру наробив наш славний Дажбожич своєю довгою поемою "Вояк", яка також друкувалася в підвалах "Волині". Але тут вже зачіпилися в смертельному двобою два кити нашого видавництва — автор "Вояка", тобто Бжеський, і директор адміністрації Іван Тиктор. До мене раз-ураз доходили відголоски їх дуелі, але не будучи в курсі цих делікатних справ, я не вважав за потрібне до них втручатися, зберігаючи віддалений, безсторонній неутралітет.

Та одного разу, вони обидва появились в моєму кабінеті з таким, приблизно, діалогом: — Пане редакторе! Коли пан редактор Бжеський не відкличе друком всього того, що він понаписував на нашу Галицьку армію, я, як її бувший вояк, зрікаюся свого місця в редакції і виїжджаю до Львова. — Цс був, розуміється, Тиктор. Він був незвично схвилюваний і голос його звучав загрозливо. Бжеський натомість виглядав спокійніше і його мова була така: — Але ж прошу, панове. Я нічого там, крім чистої правди, не написав, а тому, як можу щось спростовувати. — Ви можете вважати, що це правда, а по-моєму це брехня. Найпідліша брехня. І наклеп на Українсько-Галицьку армію. У якій я служив і яку я знаю

— гарячився далі Тиктор.

Аргументи продовжувались. Мені не залишалося нічого іншого, як лиш слухати. Але нарешті, коли справа доходила до небезпечного пункту, приходилось і мені забрати слово:

— Панове, панове! Дозвольте щось з того зрозуміти. Це перевершує мої компетенції.

Почалось пояснювання загального поля бою. Виявилось, що в поемі "Вовк", яку автор назвав "ліричною", вставлено кілька не ліричних, а скорше невральгічних описів. З них хоч би такий:

Хоч штаб чув, що вся Україна Горить в огні нових повстань, Що б'є дванадцята година Для всіх грабармій знущань Не йняв тому штаб Уга віри, І зраду підлу та слизьку Вчинив у проби дні і міри Втопивши славу в твань мулку.

Для Тиктора найкритичніше місце було, — "і зраду підлу та слизьку". — Але що це, панове, значить? — питав я. — Вчинив у що? Проби дні і міри? По-моєму, поема вимагає не спростовання, а переписки. Це погано віршована чернетка. На місці автора, я не дозволив би, щоб вона у такому вигляді залишилася для майбутнього.

А щодо Тиктора, то я йому радив не надавати такого значення цим кільком незграбним віршам. * У архівах нашої нової історії валяється чимало припалих курявою спірних справ... Знаний Варшавський договір... Залицянки УГА до тих чи інших москалів. Справа Балбачана... Смерть Отмарш-тайна... І навіть трагедія в Роттердамі... Ці питання чекають роз'яснення... Чи не краще дивитися на це спокійно і бути терпеливим до часу, поки ці заковики перетрясе історія і не поставить на них свою печатку.

Чи це красномовство вплинуло на моїх контрагентів — сказати годі, але спростовання Бжеського не появилось, ані не від'їхав Тиктор до Львова. Вони деякий час ще гнівались, але згодом все це забулося. Ми це пригадуємо просто тому, щоб показати сторінку нашого побуту... Чим ми могли перейматися і чим боліти.

Але це не було аж ніяк тим, що мене в той час турбувало. Бичувалось виразно, що довколо мене наростає конфлікт багато більшого значення, від якого може залежати моє майбутнє. Мені було відомо, що там на вулиці Шкільній бушував і гремів ареопаг райхскомісаріату, якого блискавки і громи часто скеровувались на мою голову.

Щоб трохи це напруження розрядити, я вирішив зробити у себе прийняття і запросив на нього ряд видатних і впливових осіб з пропаганди та військового командування. Прийняття вийшло добре, прибуло багато гостей, було багато тостів, багато доброго настрою і навіть трохи розваги під звуки радіо та патефонів.

Також у цих днях я зробив візиту директорові нашого кредитового банку Копачеві з досить несподіваним наміром, вибрати з банку всі мої там фонди в советських карбованцях. Директор був здивований таким моїм потягненням, зрозумів це, як вияв непевності в майбутнє цієї інституції, почав запевняти, що нема причини для паніки, але я настоював на своєму, заявляючи, що потребую більше готівки і виніс звідти валізу банкнотів з головою Леніна... Воліючи мати їх вдома при собі, ніж там у банку, на всякий несподіваний випадок... До речі, треба сказати, що у нас вдома, ані в наших сусідів за весь час нашого там перебування, ми ніколи не чули про ніякі випадки крадіжки чи грабунку. Дармащо довкруги вешталось стільки всілякого люду і що наше мешкання дуже легко замикалося.

І якось не можна тепер, по багатьох роках від того часу зрозуміти себе самого, чому тоді так легковажно трактувалося своє становище. Було досить видно, що мої

тодішні писання творили для мене поважну небезпеку, особливо після наших київських досвідів і було виразно зрозуміло, що з цим треба покінчити, однак нічого не робилося, щоб це наставлення гамувати, а скорше навпаки. Все більше і все виразніше нарастав спротив і не було сили з цим сперечатися.

Ось пригадується той найгостріше критичний момент. Я вертався під вечір з редакції, де наслухався повні вуха всіляких скарг з різних околиць про неможливо тяжке на селах положення. Вимагають високих контингентів збіжжя, вриваються каральні відділи, забирають людей. Десь там загнали людей до церкви і спалили їх живцем.

Не можна було це чути і бути невідчужливим. Відчувалось щось, як тиснення згущеної атмосфери, в якій запирало дихання. Було тяжко, боляче, образливо... Було мрачно, і на душі, і в природі... Це був березень, але без сонця. Небо за-ложене валунами брудних хмар, з яких сипалось на землю щось, як крупи. Треба було знайти вихід. Протестувати. Якось так, щоб це почули і не тільки ми тут внизу, але й вони там наверху. Як завжди, потребувалось чергової передо-виці, ніяких тем не було, все вичерпано, все сказано... І було бажання брязнути тим лихом об землю, але так брязнути, щоб там почули. А тоді хай буде, що буде!

Головне, щоб не відійти безслідно. І тут імпонувала скорше "гаряча смерть... Не зимне умирання", як цього хотіла Олена. І це не було гусарство, надумане героїство, театральний жест. Це було бажання нашої зневаженої природи. Ми — люди! З нами не сміють інші так поводитись. Ми будемо змагатися і змагатися твердо. Скрізь, де тільки прийде-ся. Вдома і не вдома. Тут у містах і там в селах. На вулицях наших, на наших полях, по наших лісах. Зброєю заліза і зброєю слова.

Удома Таня відразу помітила мій настрій, вона нічого на це не сказала, але намагалася це злагіднити своїми особливими ліками, що їх знає лишень жінка. Ми вечеряли, ми гуторили про дрібні домашні справи, а опісля я відійшов до мого робочого кабінету, знайшов бльокнот поганого, сірого, советського паперу і почав писати зеленим атраментом: "ТАК БУЛО — ТАК БУДЕ!" — казав заголовок. "Два і пів річна війна наклала свою печатку на все, що нас оточує... У людини створилась специфічна воєнна психіка, яка дає можливість і в час найбільшого напруження життєвого нерву, зберегти певну рівновагу духа.

Це, зрештою, зрозумілий і своєрідний закон природи, який без сумніву не раз відіграв величезну роль в житті одиниць і народів.

Нужда, позбавлення численних вигод, каліцтва, хвороби і смерть — всі ці явища на кожному кроці змушують людину ще більше і цупкіше триматися життя. Видержати, не піднести догори рук, не здатися і не впасти — це перші і конечні вимоги, які ставимо перед собою і які за всяку ціну дотримати мусимо. Не треба ставити питання чому. Щоб бути, щоб жити, щоб працювати, щоб творити нові вартості і нові життєві форми. Щоб утримати свою живу, творчу силу серед живих і творчих сил інших, щоб не піддатись і щоб колись по віках нам не сказали, що якраз ми були тими слабшими, яких історія зіпхнула під свої колеса і розтоптала.

Цей основний, великий, мудрий егоїзм є ніщо інше, як той сік рослини, який ту рослину кормить та надає їй живу-чости. Людина має велике Боже і своє право користати з кожного природного дару, їй даного, без огляду на те, чи це кому подобається, а чи ні. Так воно було колись, так є тепер і так буде далі.

Ми, українці, не є тут винятком. Навпаки, ми яскравий приклад того, як родяться, як формуються і як творяться народи. Історія, яку ми зємо своєю, кожною своєю сторінкою, підтверджує нам одну і дуже велику істину: ще не було ніколи такого, щоб хтось нас скреслив з поверхні планети. А було для цього багато нагод. Пролітали над нашою землею історичні буревії. Знаємо Чінгіс-Ханів, Батіїв. Знаємо і помсту Петра та Катерини. Знаємо безодню глупоти коронованих володарів Російської Імперії і нарешті деспотію скретинізова-ного марксизму. І з кожним цим ударом, ми, як цілість, як народ, все глибше і все тривкіше вросли у твердь планети і все яскравіше виявляли гостроту своєї духовости.

Правда. Було це завжди заплачено. Дорого і солоно. Ніхто не скаже, що ми щось боргуємо історії. Ріки власної крові обливали нашу святую землю і ми тепер, чуючи кожним атомом душі нашої її запах — ми любимо, ми горимо, ми хочемо.

Любимо землю наших предків, горимо бажанням для неї жити, хочемо для неї працювати. Це не є наша химера. Це є зов крові, наказ тієї вищої і мудрої сили, яка всім на землі сказала: Будьте!

Війну, яку переживаємо, і всі пляни з нею пов'язані, в основному нічого з цього для нас не міняють. Можливо міняють зовнішні ознаки, чи навіть форми, але основна суть лишається та сама. Та сама життєва сила, те саме хотіння. Ми ніколи не тратили переконання, що може бути змінена бодай одна літера того закону, на підставі якого ми жили до цього часу. Рівнож ми переконані, що ніхто не буде вимагати від нас, щоб ми самі себе виріклися. У цьому напрямку робилися спроби... І навіть поважні. Не раз згадуємо того чи іншого Валуєва. У наших вухах завжди звучать ті їх: "нет, не било і бить не может". Але ми великодушно, з почуттям могутньої гідности, сміємося над всіма Валуєвими. Мерзенні черви куцозорої політики, які вже давно згнили і місця їх залишків ніхто нам тепер не покаже. Натомість народ України був, є і вічно буде! Так!

І безперечно так... Історія вписує до своїх анналів нову сторінку. На мапі Європи закреслюється новий простір з назвою Україна. Песимісти вбачають в тому новий зміст, нове призначення. Але ні один песиміст не заперечить нам, що над цим простором пройшли віки, що тут було завжди життя, що тут лилась наша кров. Песимісти не заперечать нам нашої душі, яка формувалась віками, і яка діяла, діє і діяти буде. Песимісти протягом двох років не переродять нас, а що найголовніше — не винищать тих мільйонів і мільйонів дуже цупких людей, які коли треба, увійдуть і під землю, щоб тільки не бути зметеними з поверхні планети.

В останню свою промову вождь німецького народу Адольф Гітлер, вставив таку думку: "Бо поза нами лежить рік не тільки найбільших боїв світової історії, але також найтвердішої проби нашого народу. Проби, що їх гідно витримали, це можна сказати, і фронт, і батьківщина. Те, що німець не боїться людської грози він у своїй історії не раз

доказав, але цим разом він мусів перейти не тільки силу ворожої зброї та величезного, здавалося б, невичерпально-го потоку крові найпримітивніших національностей, але крім цього, також ще й найжорстокішу твердість природи"...

Цікаві своєю суттю слова... Вони дають Німецькому народові поняття, що на теренах, де живе Український народ, діються дії, які мають і матимуть велике значення для формування нового світу. Наш народ, можливо, не є аж так пе-рецивілізований, як деякі старі, трухляві народності заходу, однак є то сила, якій у великій мірі завдячує свій розвиток цивілізація Європи Заходу, як також потузі і розмаху державності Європи Сходу. Зброя, кована червоними загарбниками цієї землі, у великій мірі є частиною зброї і Українського народу. І не все одно, проти кого вона скерована. У даний момент вона скерована проти цивілізації Заходу, але був час, коли об неї ламали зуби Чингіз-ханів.

Ми однак далекі від того, щоб сугерувати собі неіснуючі речі. Знаємо, що Україна в даний момент не грає ролі рішальної. Особливо на фронтах боїв. Але ми одночасно не потребуємо заперечувати того, що від нашого настання і нашої волі, в великій мірі залежить доля Європи. Так само, як це було недавно з СРСР. Хай там не думають, що голод, який червона Москва вчинила на наших землях в роках 1932-33 не заважив на долі цієї держави. Заважив і важить зараз. Нехай нам не кажуть, що колективізація і все, що з нею було пов'язане, отак даремно обійшлося Сталінові та його сатрапи. Наївні так можуть думати, але крім наївних є ще такий переконливий факт, як мобілізація величезної сили українського народу, яка у своїй суті була направлена проти СРСР. І тепер це дає себе відчувати.

Ні. Не все одно, як і коли треба прислухатися до думки українського народу. Не все одно, як з ним поводитися. Не все одно — бути з ним в приязні, а чи оголосити йому війну. Бо Український народ, як і всі народи нашого континенту, має свою гордість, свої життєві потреби. І горе тим, які хочуть це так чи інакше заперечити. Це приносило лишень одно: довготривалі кризи, жертви, безплідну боротьбу. Найкраще говорить про це історія імперії Романових. Ті, було, переконали себе, що Україна, це тільки Малоросія. Помилились. Україна — жива, діюча дійсність, яка домагалась свого права і яке їй, по глупості насильників, завжди відмовлялося.

А без такого права не може бути здоровою не лишень Україна, але й ціла Європа. Все одно, як людське тіло без відповідних вітамінів. Так було, так є і так буде".

Таке ось вирвалось експромтом за одним присядом того передвечора. Тепер, по багатьох роках з того часу, маючи можливість знати все те, що тоді було написано на цю тему, це видається найвідважнішим і найвиразнішим словом, висловленим на болючі питання тих днів. Коли я, зараз по написанні, прочитав це Тані, вона стурбовано похитала головою і сказала, що це може спричинити нам багато лиха. Я це зрозумів також, але не зробив нічого, щоб його відвернути... Що було дуже легко. Просто не дали цього до друку.

'Але це пішло до цензури, перейшло цензуру і появилось на першій сторінці газети, тиражем 40.000, у п'ятницю 20-го березня під формальною датою 22 березня. ,

Небо синє, земля чорна, та земля чорна — та гей! В Україні шумлять жорна, та шумлять жорна, та гей! Приказ строгий — жорна здать!

Там носять торбинками, Там сиплють жменьочками, Крутять жорна — вправо, вліво, Щоб їстися не хтіло — та, гей!

Ляндвірт грубий приїжджає, та приїжджає — та, гей! Дядькам зуби вибиває, та вибиває — та, гей! Приказ строгий — жорна здать! (рефрен) Ходить Гітлер над рікою, та над рікою — та, гей! Носить жорна під пахвою, та під пахвою — та, гей! Приказ строгий — жорна здать! (рефрен). Чудова пісня. Її авторів — слава. Пародія на пісню "В Закарпаттю радість стала" з 1929 року. Стільки гумору й незалежного наставлення.

У нас тут було шумно і весело, а у мене вдома сиділи й чекали на мене ес-еси. Між нами і ними постійно трималась розвідка. О дев'ятій годині ес-еси відійшли і сказали, щоб я прибув до них завтра о 9-ій годині ранку.

Пізніше, Таня оповідала, як виглядала та сцена чекання. Ес-еси приїхали десь біля п'ятої години. Вони деякий час сиділи і чекали в авті, а потім зайшли до хати. Питали за мною. Таня сказала, що не знає, де я знаходжуся і не знає, коли вернуся додому. Вони лишилися чекати і сиділи в моєму кабінеті. На це навинувся Герман. Ес-еси швидко встали і віддали йому честь. — Ви, панове, хочете щось нам сказати? — запитав Герман. — Маємо завдання забрати пана Сам-чука, пане майоре, — відповіли вони. — А! Наш добрий, старий Самчук! Щось прошпетився, — сказав на це Герман і відійшов. Ес-еси сиділи далі з Танею. На це прийшла Віра Шеккер... Почалися розмови, жарти... Про справу ніхто не згадував... Просиділи до години дев'ятої, сказали Тані передати мені, що взавтра о годині десятій маю зайти до них і від'їхали.

Тим часом ми бенкетували на іменинах... І пробенкетували досить довго. Там також мені приготували ліжку і я залишився на ніч. Не дуже спалося. Йти до них, чи не йти — не сходило з думки.

А другого ранку, заручившись інформаціями нашої розвідки, якою завідував Василь Штуль та Євген Мисечко, я обережно подався до редакції. Знайшов там увесь наш сінедріон з Тиктором і Скрипником включно. Почалися ради, поради, розради. Тиктор з Скрипником радили не йти до Ес-Де, але я вже мав рішення. — Ні, я йду! Панове, допоба-чення! — сказав я і залишив редакцію. До якої більше вже не вертався.

Удома швидко збирання в дорогу. Надягнув теплу білизну, взяв пачку карбованців. Прощання з Танею було драматичне, обіцяв їй вернутися і швидко відійшов. У будинку Ес-Де, на так званій вулиці Німецькій, мені відчинив сержант в уніформі ес-ес. Був здивований, що я появився і питав, де я був. Я коротко все йому пояснив, сказав, де я був і після такого вступу сержант приніс машинку, розложив її на столику, і допит почався. Все, від часу мого народження до найменших подробиць, з німецькою докладністю, було там списано. Спокійно, систематично, без поспіху: І нарешті питання: — Чому ви ту статтю писали? — Мені здавалось, казав я, що це допоможе нам вияснити деякі питання, що їх треба знати міродайним чинникам. З добрим наміром. Цілком одверто і легально. — Сумніваюсь, казав сержант, чи хтось оцінить належно вашу одвертість. Яка може спричинити вам лише неприємності. Ви кидаєте виклик.

Я не вважав за потрібне сперечатися*, а сержант сприймав це також зрівноважено. Його мова не виявляла агресивності!. Була чемна, здержлива, коректна.

Ми говорили й говорили, тобто сержант ставив питання, а я давав відповіді. Іноді з коментарями... Які він вислухував зацікавлено. І ми так домовилися до години першої. І зробили перерву.

Був час обіду і я хотів було відійти додому, щоб опісля вернутися, але сержант на це не погодився. Він сказав, що обід мені подадуть сюди з їх кухні, бо ми ще не скінчили нашої мови. Це мені не дуже подобалось, хоча не було несподіванкою. Це значило, що мене арештовано... Коли я потребував до убиральні, сержант також не пустив мене самого, а пішов за мною.

Мені дійсно подали обід. Яринова юшка, гуляж з картоплею, хліб і чай. Все добре приготоване на звичайних тарілках. Під час мого обіду раз-ураз появлялися і знов зникали якісь ес-еси, іноді вони щось говорили, кудись відходили. Справа були двері до кабінету шефа Ес-Де, але вони були весь час зачинені і непорушно мовчазні. Мені здавалось, що мною тут досить цікавляться, перевіряють правдоподібність причини моєї версії спізнення і мене це досить бентежило. Хто зна, що там проти мене вариться. Взагалі, мій настрій був далеко не рожевий.

По обіді, від години другої, допит продовжувався. Ми перейшли до іншої теми. Сержант приніс чималу папку якихось паперів і ми нею зайнялися. Виявилось, що це була творчість всілякої агентури, звана доносами, з якою сержант почав поволі розбиратися. Він переглядав різні папірці й іноді ставив питання. — Тут ось доносять нам добрі люди, що ви

№

є не лишень письменник і редактор, а також головний керівник ОУН на цьому терені. Що ви на це скажете? — Сержант вимовляв це спокійно з ноткою іронії. Я посміхнувся. — По-перше, мені цікаво знати, хто є ті "добрі люди", які знають про мене більше, ніж я сам знаю, — відповів я в тон сержанта. — На жаль, цього ми не можемо вам сказати, — відповів сержант. — Тоді я скажу, що ті ваші таємничі інформатори є звичайні брехуни, бо їх інформації не відповідають правді. Можете мені вірити, а можете не вірити, це справа вашої доброї волі, але я завжди був лишень письменником, займався лишень літературою і до ніякої політики, а особливо партійної, не втручався... І навіть редактором став цілком випадково. І до ніяких партій не належав. Можете перевірити це у ваших урядах у Празі, де я перебував довший час і де ваші люди мною цікавились. І мусите ще також знати, що між тими вашими донощиками є багато звичайних провокаторів, яким може дуже на тому залежати, щоб мене з вами розсварити. — О, ви цим не мусите турбуватися, — сказав сержант. Ми в таких справах самі розбираємось. — А коли так, — сказав я, — то чому переслідуйте нас взагалі? Ми ж ваші союзники. Чи, наприклад, Організація Українських Націоналістів є заборонена? — питав я наївно. — Коли заборонена, скажіть нам про це. Ми люди слухняні законові. Багато з нас думає, що націоналізм є контра комунізм і тим самим ми є з вами... Бо ж ви самі націоналісти. Чи не є це на руку наших противників, коли ставите нас нарівні з

комуністами?

На це я не дістав відповіді, сержант дивився на мене з іронічною усмішкою. Він бачив, що я справу розумію, а питаю лишень, щоб почути його думку. Але він не дався "набратися", а я волів також не доводити суперечки до "білої гарячки". Пам'яталося, як він мені сказав: ми можемо доказати вам, що ви полізете на стіну. Тоді я делікатно відступив "на завчасно приготовані позиції", як говорилося у військових звідомленнях. Щоб знизити температуру, я переходив на нейтральний ґрунт... Доказуючи, що письменникові не личить політика і, до цього наводив життя Гете. З надією, що сержант буде знати такого пана. Гете, мовляв, мав бути навіть міністром при дворі Карла Августа Ваймарського, але хто його знає, як політика. Чому? Бо який з нього політик? Люди літератури рідко цим займаються, а коли займаються, то, або з примхи, або з нужди.

Така мова діяла. Вона баламутила сержанта. Він слухав і мовчав. І на деякий час це відводило його від теми на мою користь.

Так ми пробалакали до п'ятої години вечора, а тоді до мене підійшов рядовий ес-ес і сказав, що я маю йти з ним... Не сказав куди... А сержант кивнув головою на знак згоди. Я лиш сказав "авфвідерзейн" і ми пішли.

А куди пішли — не відомо. Я лиш міг догадуватись, що це напевно не до моєї Тані. Вийшли на вулицю і повернули не вліво до Грабника, де знаходиться головна тюрма, а повернули направо, вниз до міської управи і помандрували спокійно гень до приміщення української міліції, що містилася тут в одному невеликому перевулку.

І тут мій проводир мене залишив. Без'ніяких формальностей, ніяких підписів. Він підвів мене до невеличкого уряду тієї поліції і передав мене молодим українським поліцис-там у мазепинках з тризубчиками на чолі. Які, побачивши мене, неймовірно зніяковіли і не знали, що зо мною робити. Також без ніяких формальностей, ніяких обшуків, нічого не питаючи завели мене до невеликої арештовні вщерть набитої різним людом. Переважно молодими хлопцями селянського походження, зібраних в дооколичних місцевостях і хоронених також молодими хлопцями селянського походження у шапках-мазепинках. Отже, перш за все, з ласкавої руки німецького Ес-Де, я потрапив до української арештовні. І всі були здивовані. Всі вони мене знали, як також знали, чому мене сюди привели. А тому негайно прибіг їх комендант і забрав мене до окремої маленької кімнатки, що була, мабуть, його канцелярією. — Ми читали вашу статтю, — казав комендант. — Нічого, На них ще прийде. Видержимо. Ми з вами. Чого, чого, а такого свинства ми од них не сподівалися, — казав швидко весь схвильований комендант. — Нічого, друже, — відповів я на це. У такий час можна всього сподіватися. І навіть гіршого.

Сюди, до канцелярії, принесли також мені вечерю, а по вечері комендант, який весь час робив мені товариство, вивів мене надвір "на прохідку" і, вказуючи вузький прохід в перевулку, притишеним голосом казав: — Пане редакторе! Якщо хочете... Ідіть отак просто... Можу дати вам адресу. І вас одвезуть в безпечне місце. — На що я відповів: — Ні, голубе. Ви б мали з цього приводу багато клопотів. А я маю багато

обов'язків. Нічого. Я дам собі раду. — А поки — потерпимо.

Ми вернулися до арештовні. Там було повно народу. Не було навіть де присісти. Ті люди зо всіх сил намагалися об-легшити мою ситуацію. Можливо ніде, як тут, я відчув глибоку, органічну спорідненість з моїм народом. Зо всіх боків стільки уваги. Кожний хотів би чимсь допомогти і не мав чим. Коли готовились до снання, один молодий хлопець зніяковіло казав: — Може отут... Зкраєчку. Тут менше вошей. Хлопці трішки посунуться. — А де ж ви? Це ж ваше місце, — казав я. — О! Я ось тут... Не турбуйтеся. Я звик, — казав він фактично, не маючи для себе місця взагалі.

Я приліг на нарах, як той казав, зкраєчку, не роздягаючись, прикрившись своїм пальтом. Під голову підложили мені згорток якихось лахів, які не добре пахнули. Моїм сусідом був молодий, інтелігентний чоловік, а всіх нас разом у цьому малому просторі було з тридцять люда, які віртуозно використали всю площу і під площу, яку тільки мали, нагадуючи склад мішків. З дуже затхлим повітрям, у якому під стелею горіла одинока, закурена електрична лямпочка.

— Знаєте, пане редакторе, — говорив до мене мій сусід. — У наш час від життя можна всього сподіватися, але такого, як це, я не міг сподіватися ніяк. Я ж знаю вас зі шкільної лавки. Я читав ваші книжки... Я мріяв вас побачити... Але ніколи, ніколи не думав, що буду з вами отак спати... І в таких умовах. Ні, такого я не міг сподіватися і в найфантастичнішому сні... А що вони думають з вами зробити? — Не знаю, — казав на це я. — Невже вони відважаться і вас знищити? Цього народ наш не забув би їм ніколи. Ані ми, ані наші діти, ані діти дітей наших.

Це я чув так зблизька, так дуже зблизька, серце в серце, душа в душу. Я відчув, що я в серці народу, що я там удома, байдуже, скільки там у того сержанта доносів, щоб мене знищити. Мені здавалось, що є явища, яких і не можна знищити. Абсолютно, є такі явища. Байдуже, як хто на них дивиться.

Але спати цієї ночі, як і попередньої, мені не довелось. Можливо, трішки було задрімнув над ранок. Було невигідно на тій дошці, а до того думи. Все таки це положення було для мене дуже ризиковним, я бавився з огнем небезпечного розміру. Можливо, це був лишень запобіжливий арешт, можливо там ще не рішені, що мають зі мною робити, можливо випустять. І, можливо також, що їм хотілося мене позбутися, щоб я сам було якось змився, хоч би з допомогою коменданта поліції. То ж вони давали мені перепустку на виїзд без дозволу на поворот. Чи не був це вистачально виразний натяк, що вони не хотіли б мене тут бачити?

Але я вперся. Мені не хотілося лишати землі української. Я так мало мав нагоди там бути, а тому я хотів використати ці дні, ці тижні і ці місяці до останньої їх секунди. Байдуже за яких обставин.

Як також мені не хотілося йти в нелегальщину. Йти до лісу. Стріляти з рушниці. Та який там з мене партизан? Я б там ніде не міг сховатися. Я був би там лишень прицілом для кожного ворожого агента, яким я був не більш потрібен, ніж тим райхскомісарчикам.

Одначе, найгіршою перспективою було б для мене, коли б ті чортові Нестлери

задумали запроторити мене до якогось конц-табору. А вони можуть мати і таке у своїх брудних помислах.

Ця дивна ніч "на краєчку" дошки рівенської арештантки була довга. І передумалось там багато. І не менше згадалося. От хоч би ті арешти. Це був мій четвертий. Всі три минулі за намагання втечі від полону ворожого... Коли я мав завжди щастя виходити на чисті води свободного життя за моєю вподобою. От хоч би взяти той останній, мадярський, в тому вбогому Тячеві, недалеко за Карпатськими горами над річкою Тисою, куди я потрапив також у березні три роки тому. У якому я пробув лиш п'ять діб за дуже гарячих умов, тікаючи з Хусту в напрямку Румунії. Коли нам було перетято дорогу відступу мадярськими партизанами і ми мусіли робити великий, тяжкий обхід болотами й горами, щоб добратися до Румунської границі біля села Великий Бичків. І де я вирішив також випробувати свою долю, ризикнувши не йти в обхід Тячева, де засіли мадярські партизани, а використати їх потяг, якого вони прислали до Буштина, щоб забрати чеських жандармів і їхати ним разом з чехами просто "в пащеку лева" під виглядом пресового кореспондента. Це виглядало, як трюк, як дуже ризикований трюк, але це був дотепний трюк. Він заощадив мені три місяці мадярського концентра-ку, до якого потрапили решта моїх колег, які пішли в обхід Тячева, були виловлені мадярськими партизанами і потрапили до тієї ж тюрми, що і я, з тією різницею, що я, як добровільний мандрівець, був скоро звільнений, а мої товариші, як воєнні полонені, мусіли заплатити за це трьома місяцями вийнятковно тяжкого полону.

Щось подібне задумав повторити я і в цьому випадку, вибираючи пряму й небезпечну дорогу з наміром приголомшити противника своєю бравурою і почуттям безпеки. Цікаво, чим все це скінчиться, але поки що я був вдоволений. По-перше, я позбувся зненавидженого редакторства в дуже почесний спосіб, по-друге, я наблизився з моїм народом. З великим розголосом того, про що я хотів сказати.

Наступний день мого ув'язнення була неділя, а тому ніякого руху і мені прийшлося ввесь день перебути в гушті наших вязнів, вести з ними розмови, сидіти й чекати. Було тихо... І спокійно. Лишень біля мене було рухливіше, бо Червоний Хрест передав мені обід, якісь незнайомі люди передали овочі, Таня передала білизну, а при тому потрапила до мене навіть якась моя пошта і та газета, де було "Так було і так буде". Між листами був і такий: "Уласові Самчукові в Рівному. Вельмишановний Пане Уласе! Рівночасно з тим листом, Вам буде пропонується чотири книжки "Марії" з такою проською від мене, щоб Ви на них були ласкаві вмістити Ваші автографи з заміткою "Для німців, що цікавляться українською літературою". Я даю кільком німецьким офіцерам лекції української мови і тому я хотіла б, з нагоди свят, зробити їм таку несподіванку. Не цікаво, як бачите, проводжу час. Гадаю, Ви ліпше. Бодай щось пишете. Я могла б перекладати, або з німецького, або на німецьке, але тим часом треба "хліба з маслом", на який Ви завжди вважаєте себе запрошеним. Вітають Вас всі Ваші поклонниці. І я також. Допобачення, — М. Донцова". Тобто, знана львовянка Марійка, яка жила тоді в Ковлі, у Підгірських. Лист був датований 20 березня, тобто напередодні мого арешту, який з неймовірною швидкістю потрапив в мої руки навіть за ґратами. З

такими свіжими і щирими компліментами.

А щодо газети з "Так було і так буде", що красувалося на першій сторінці двома великими кольонками, яких я за метушнею не мав можливості навіть бачити, то вона була для моїх співув'язнених великою втіхою. Там містилося зві-домлення з головної квартири фюрера про те, як ведуться тяжкі бої біля Керчі під порогом Кубані, як на середньому схід-ньому фронті совети втратили 131 танкер, що були великі летунські налети на Мальту в Середземному морі, що біля Тобруку в Африці розбито англійський конвой, що на Далекому Сході, на Суматрі японці зайняли важливе місто Бей-ладже, що лежить на озері Тоба. А "зі світу" повідомлялося про промови Галіфакса й Літвінова на бенкеті в Нью Йорку, де Галіфакс мав сказати: "Ми втратили багато і дуже можливо, що втратимо більше, але тільки дурень не дивиться небезпеці просто в вічі". А після Галіфакса, на тому ж бенкеті, промовляв Літвінов, який відкидав тезу "вичікування", називаючи час "зрадливим союзником" і домагався негайного створення в Європі, Скандинавії та Піренеях другого фронту, що західнім союзникам не дуже смакувало, бо німецькі армії ще дуже сильні і вони воліли б, щоб совети відкрили також фронт проти японців, на що останні також не годилися і з тих самих мотивів.

Для мене, до речі, ці стратегічні "вичікування" були дуже зрозумілі, бо я також радив нашим гарячим головам тактику вичікування. Наша партизанка, пущена в хід завчасно, означала тільки велику масакру цивільного населення, без ніяких наших здобутків, чого наші молоді голови не могли і не хотіли збагнути.

У цій же газеті говорилося про Ромеля, який зробив на західніх кореспондентів газет велике враження, за що їх критикували політики, "так ніби Роммель мав бути справді великим генералом".

А на нашому домашньому фронті діялось також різне. Заклики окупантських урядів до послуху свідчили, що вони стрівожені зростаючим непослухом, а при тому згадувалось про відповідь єпископа Полікарпа на промову Сталіна, подавався звіт про з'їзд Волинської Церковної Ради в Рівному, говорилося про апровізацію Києва, де створено 18 плодотвор-чих господарств з площею 3.751 гектарів. Не забуто ані київського мистецького життя і було стверджено, що там працюють такі мистці, як Федір та Василь Кричевські, М. Шем-берг, Беклемішев, Світлицький, Терпиловський, Верді, Кос-тецький. Говорилося про відбудову Донбасу, про промисловість Кіровоградщини, про ремонти храмів в Дніпропетровську, про базари на Лівобережжю. І оголошувалось, що навчання на матуральних курсах в Рівному почнеться 23.11. о год. 8 ранку, на вулиці Дорошенка ч. 35". Як також оголошувалось про відкриття Сільсько-Господарської школи в Житомирі.

Такої безодні всіляких інформації! зо світу і з дому я вже давно не мав, будучи "на волі", бо, як звичайно, я своєї газети не читав, а вістями цікавився тільки з радіо-апарату і то переважно тих, що походили з-за Ля Маншу. Але тут я вперше прочитав свою газету "від дошки до дошки". А зо мною прочитали її і всі решта ув'язнених. І при тому, це було моє прощання з газетою. Після шаленого крутіжу семи місяців мого редагування, на цьому місці наступила раптова тиша. Я ось кручуся по цій клітці з

моїми товаришами не долі, думаю про всяку всячину, але вже не турбуюся, хто писатиме чергову передовицю, хто прийматиме відвідувачів, хто підписуватиме матеріали. Все це для мене раптом перестало існувати і нічого мене більше з того не цікавить.

Довго тягнувся цей мій перший день неволі, а "з волі" раз-ураз проникали ознаки, що про мене там пам'ятають. Якась маленька писулька, якесь привітання, якісь пара квіток. Дорогі, дорогі рідні люди!

І ось друга ніч, яку я вже частинно проспав... А прийшов день, понеділок і почався рух. Когось приводили, когось випускали. А я чекав аж до четвертої години по обіді. А тоді мене покликали до маленької канцелярії, де на мене чекав той самий ес-ес, що привів мене сюди. І ми пішли з ним хідником людної вулиці, де траплялися мої знайомі, які зупинялися й вітали мене помахом руки... При чому мій супровідник тримався дуже дискретно, намагався йти трошки попереду мене. Ніякої зброї при ньому не було видно. Все виглядало мирно і гарно.

Ми зайшли знов до тієї ж будови Ес-Де, де зустрів мене мій сержант, який покликав мене до другої кімнати і почав зо мною таку мову: — Пане Самчук. Наші розмови з рами скінчені, але на жаль ми не можемо вас звільнити. Одначе в тій арештовні вам не буде вигідно і ми змушені відіслати вас до тюрми.

Після цього до нас долучився ще один ес-ес лейтенантської ранги і мені сказали залишити тут документи, гаманець, годинник і все, що я мав по кишенях, включаючи і ту пачку карбованців, яку я взяв з дому. І вже опісля мене відведено до в'язниці тут же недалеко на Грабнику. Трьохповерхо-ва, масивна споруда, обнесена високим муром, побудована ще за царської Росії.

І примістили мене в нижньому, наполовину вземленому поверсі, з довгим коридором, по обох боках якого було ряд камер і в одній з них, під номером 16 знайдено місце й для мене. У той час тільки той поверх був зайнятий цивільними в'язнями, тож то обидва верхні поверхи були повні військовими полоненими. А мені зроблено полегшу, бо приміщено до камери "нур фюр дойче" (лишень для німців), у якій під цю пору знаходився тільки один арештант, тоді коли інші камери були заповнені до краю. Вузька, продовгаста, кам'яна скриня, з квадратним під самою стелею вікном, що виходило на подвір'я нарівні з землею, було двічі заграбоване і затягнуте із зовні сталевим сіткою, через яку міг пролізти лишень мізинець руки. І було там завжди темно, тому під стелею постійно світилася невелика електрична лампочка, яка освітлювала цей мертвий простір, затиснутий вогкими стінами, покритими зеленою пліснявою і різними бурими плямами, між якими особливо вирізнялися відтиски долонь з розчепіреними пальцями. Казали, що це залишки по тих жертвах, які сиділи тут ув'язнені советами і яких було пострілено тут з кулемета, не маючи змоги їх вивезти.

Було тут двоє біля стін ліжок з дивовижними рідкими сітками без матраців. На ліжку мого спів'язня було розстелено кожух догори вовною з виразними квадратними витисками, на якому він спав і яким одночасно вкривався, а мені було положено якусь

перину без пошивки, поплямлену кривавими плямами, з якої на всі боки вилазило пір'я і яка мала служити мені за матраца, подушку і вкривання одночасно.

Температура того логовиська була низька, атмосфера густа, тяжка й вогка, у дверях була визірка, через яку можна було просадити голову і з якої постійно тягнуло смородом якогось гниття. Роздягати верхнього одягу тут не рекомендувалося.

Моїм спів-споживачем цих розкошів був один німець, властиво "фолькедойч", тобто німець з поза райху, на прізвище Андерс, родом з Познані, оскаржений за "рассеншанде" (зганьблення раси), тобто, за статеві стосунки з дочками Ізраїля. На своєму житті я вперше зустрівся з таким "злочинцем"... Що ним був молодий, років тридцяти п'яти вродливий, колишній офіцер уланів польських, який зголосив себе "фольксдойчом" і потрапив на посаду "ляндвірта" (сільського господаря), в Україну десь там біля Жмеринки на Поділлі.

Живий, енергійний, балакучий, він дулсе зрадів моїм прибуттям, а довідавшись, хто я є, він одразу почав довгий, пристрасний монолог про свої пригоди та нагоди на становищі ляндвірта, з якого я довідався не лишень про абсолют-ну його невинність в злочинах, що йому приписують, але також про життя-буття ляндвіртів взагалі з їх марнотратством, зловживаннями, п'ятиками й оргіями. А щодо тих ніби його пригод з жидівками, то це вигадка якогось там коменданта поліції за те, що той не дістав від нього десять кілограмів масла, що їх той від нього вимагав. І такий цей монолог, в різних варіантах, невгавав опісля протягом всього нашого з ним перебування.

Найгіршою була перша ніч у ямі. Звечора, біля години дев'ятої, увесь сутерин заповнявся тяжким, монотонним співом: "Боже великий, Творче всесильний — нашу Вкраїну нам Ти храни". Співали всі камери, з чого було видно, що запов-мені вони українськими хлопцями націоналістами. Після цього все замовкало. З коридору лиш доносились чіткі кроки кованих чобіт вартовиків по бетоновій долівці.

Мені не спалося. Вогке, густе, могильне повітря і та постіль, якої сітка врізалася до тіла, бо перину від якої несло запахом трупа, я відложив. Я прогарював ту ніч на тій сітці з капелюхом, замість подушки, під головою. Потішаючи себе, що це війна, що багато інших людей не мають і таких умов, з надією, що це скінчиться і з філософією, що на землі під місяцем трапляється всіяко і треба з цим давати раду.

Цікавим феноменом була обслуга цього нашого підземелля, її було з пара десятків і вся вона складалася з совет-ських вояків у їх оригінальних мішкуватих уніформах... Як виявилось — скинутих на парашутах десь там в околицях Степаня на Полісся, в районі операції нашого отамана Буль-би-Боровия, для підривної партизанки, які одначе, після приземлення здалися ін-корпоре бульбівцям, а ті за чергою передали їх німцям. А німці зробили з них старанних церберів над нашими ув'язненими партизанами за що їм давали їсти і вони не гинули так з голоду, як ті їх співтовариші з верхніх поверхів. Міцні, здорові, середнього росту хлопці, переважно з російських областей з сильним кацапським акцентом мови. А одного з них, молоденького парня десь з-під Ярославля, на ім'я Платон, було приділено для обслуги камери "нур фюр дойче" і його завданням було виносити рано парашу, замітати долівку і стелити ліжка. Парадокси, що їх могла

породити тільки така парадоксальна доба.

Починався наш день о годині шостій рано вставанням, миттям в убиральні і сніданком забарвленої рідини, званої кавою, з кусником чорного хліба, що його приносив Платон. У полудень, о годині дванадцятій, ми виходили на подвір'я до брами з посудинами в чергу і діставали черпачок супу з м'ясом і кусник хліба, а вечором, о годині п'ятій, ми ще раз сюди виходили, ще раз ставали в чергу і ще раз діставали того супу, лишень без хліба. Ніяких прогулянок не було заведено. По дворі весь час вештались полонені, з якими зустрічі були нам заборонені. Між нами й полоненими була та різниця, що вони користалися більшою свободою руху, їх камери не замикались і вони могли весь час перебувати на подвір'ю, але ми, які не користувалися ніякою свободою, діставали порівнюючи добрі харчі, тожто вони не діставали майже нічого і ледве трималися на ногах від виснаження голодом. Їм день-денно давали бурду, зварену з погано митих і нечищених барабоць, до якої іноді додавали трохи кінських кісток. І робилося це тільки раз денно в невеликій кількості. З цього приводу половина їх вимерло з голоду, а ті, що зістались живими, нагадували кістяків, загорнутих у всіляке брудне лахміття. І найбільшою їх мукою було дивитися, як нам видавали обід, що робилося на їх очах. Вони звичайно ставали здовж муром по обох боках нашої черги і півмертвими голодними очима мовчазно на нас дивилися. Іноді вони щось від нас діставали, а коли я почав діставати обіди з дому, я щоразу віддавав їм весь свій тюремний при-діл, за що вони зводили між собою цілі бої. Ці дантівські сцени наповняли нас німим жахом і своєрідним моральним здерев'янінням.

Моє прибуття сюди вже з першого дня стало відомим усій тюрмі. Проходячи коридором, я раз-ураз чув з визірок оклики мого прізвища. І всі вже знали, за що я сюди потрапив. Трохи згодом потрапила сюди і газета з моїм "Так було так буде", що його прочитали майже всі в'язні. Більшість з них були бандерівці, які вважали мене мельниківцем, а тим самим своїм противником, але ця моя стаття їх обез-брювала, а наша спільна доля нас єднала. І ми знов ставали "друзями".

А щодо мого тут побуту взагалі, то вже з першого дня я почував себе тут не найгірше. Таню було повідомлено, де я знаходжуся і я одразу дістав з дому білу постіль з простирадлом, подушкою і теплою червоною ковдрою, так що моє ліжко почало виглядати, ніби в берлінському готелі Ріц. А до того я щоденно діставав домашні обіди у такій кількості, що я міг ділитися ними навіть з іншими моїми товаришами недолі. І єдиного, чого я не міг добитися від своїх тюрем-щиків, це побачення з Танею і якого будь побачення взагалі. Таня щодня приходила до брами, де німий, як дерево, советський цербер забирав її передачу, не відповідаючи на ні-одне її запитання. З такою ж стоїчною мовчанкою він приносив ту передачу мені. Не реагуючи на ніякі мої намагання довідатись щось про Ташо.

Я дуже скоро почав вrostати в це моє нове середовище. Робити знайомства, підносити настрій ув'язнених. Вражало загальне пригноблення і занадто понурий клімат. Рано, звичайно, від входу, розносився несамовитий крик матюкання російською мовою, що значило, що прибув на оглядини начальник в'язниці, балтійський німець в

уніформі ес-ес з ран-гою гауптмана, який не знаходив нічого кращого для вияву свого начальницького достоїнства, як матюкання. Це значило — на всіх і все наганяти страх і трепет. Він проходив коридором, іноді зазірав до візирок, іноді когось зустрічав і обкидав його матюками. А опісля, накидавши на всі боки блискавок з громами, він зникав. Залишалися тихі, безмовні охоронники в советських уніформах, які не мали при собі ніякої зброї, а лиш поволі проходили сюди й туди коридором і пильнували спокою. А коли приходили з канцелярії окремі дозорці в німецькій уніформі забирати когось з в'язниці, вони помагали їм відмикати камеру і виводити арештованих. А коли приводили когось з нових прибульців, вони розміщали їх по камерах. Ці виклики і ці прибуття були самотнім порушенням загальної однотонності і до них всі прислуховувались: Бо це значило — "когось забрали" і хто зна куди, а також "когось привели" і цікаво, кого.

У нашій привілегізованій камері панував переважно спокій. Рано приходив Платон, приносив чай, робив порядки. Мене цей Платон особливо цікавив. Молоденький, малого росту, типовий кацапчук з рожевим, як у дівчини, обличчям, соромливими сірими очима і сильною, ярославською чи якою там говіркою. І мені дуже хотілось з ним розмови-тись. Дармащо він, як і всі його товариші, загортався в атмосферу суворой неприступности. Та коли я раз обдарував його гарним червоним яблуком, а другий раз шматком чогось солодкого, а там знов ще якимсь ласощем, він почав ласкавіше на мене позирати, а уста його почали розтягатися у приємну дитячу усмішку. — Очінь спасіба, — казав він.

— На здоров'єчко, — відповідав я. І так мало по малу ми сприятеľувалися. І у нас дійшло до мови. А тому, що нас ніхто не міг чути збоку, то ми й розговорилися. Він був з колгоспу. Мобілізований. На фронті був легко ранений. Лежав у шпиталі. Набирали добровольців за фронт до партизанки. Він зголосився. Хотілось бачити, як виглядає там за фронтом в буржуазії. Їх скинули з парашутів і вони здалися. А чому здалися? Що було інакше робити? їм сказали, що на них там чекають приятелі, а вияснилось, що довкруги все вороже. Населення їх ненавидить... їсти нема чого... Патронів ледве-ледве. Куди не ткнешся — б'ють. Кількох з них піймали й розстріляли. Ви за Сталіна? Ми вам дамо Сталіна. І ми так подумали, подумали... І здалися...

Я питав його про його дому, його село, його батьків, його дівчину. Йому приємно було чути, що хтось ним цікавиться і він міг з кимось про це говорити. Він охоче до нас заходив і намагався зробити нам щось приємного...

А поза тим я всім цікавився. Ходив по камері, вислуховував оповідання поручника уланів, як то він господарив в Україні і як його зрадили. Він був "фольксдойч", але напращ-ду поляк, по духу спекулянт, який спекулював на всьому, включно до своєї національности. Ввесь час думав про те, що його чекає і як буде реагувати на це його жінка в Познані.

Але найглибше й найболючіше переживали ми полонених. Живі люди, які жили на грані смерті. Найнещастніші жертви найжорстокішої доби. Козли відпущення несамовитих глупот "геніїв людства". Громозводи ненависти безглуздох вір, зв'язані

умовами по руках і ногах, які не мали спромоги боронитися.

Мені хотілося бути з ними ближче і чимось їм допомогти. Але як, але чим? Та порція тюремної їжі, яку я щодня віддавав, була для них краплею в морі. Хотілося також бути з ними, говорити з ними, щось від них довідатись. Але треба тут розуміти, що людина, яка весь час перебуває на грані голодової смерті, ледве може про щось інше, ніж про їжу думати. А до того ми не мали з ними ближчого контакту. І тоді я почав їм співати. Наше вікно виходило на подвір'я, де звичайно ті люди вешталися і коли світило сонце, вони збиралися перед самим вікном і щось там між собою потиху гомоніли. Щоб краще їх чути, я вибив у вікні одну шибу і між нами зав'язалась мова. — Слухайте, товаришу! Ат-куда ви? — запитав я одного з них, що сидів найближче. А він мені на це відповів: — Не аткуда, а звідкіля. — Це мене заскочило і я сказав: — Хай буде по вашому. Але я чую, ви говорите по "аткудавськи". — Ето талько для атвода г'лаз,

— відповів той. — Що мене цілком вдовольняє, — говорив я. І ми так почали нашу мову, яка перейшла в дружбу. Я їм співав: "Небо синє, земля чорна — та гей!" і ця пісня їм особливо подобалась. А після я проспівав їм інших пісень і по часі перед нашим вікном зібралася ціла аудиторія... Що повторялося день-щодень. Я вже знав багатьох по прізвищу, а один з них, що походив з Білої Церкви, мав навіть більшу освіту. Я запитав його, чи не походить він з тієї Білої Церкви, про яку в думі співається:

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, Що з ляхами, з мостивими панами, в Білій Церкві замирив?

— З тієї самої, — відповів мій співрозмовник за ґратами.

— А де ви служили в армії? — запитав я його. — В погранич-них військах, — відповів він. — 0-го-го>! — zareagував я на це, знаючи, що границю охороняли НКВД., — Нема страху,

— відповів він, зрозумівши, що я маю на думці.

А як бувало вони сходились перед цим вікном, а їх соліст не появлявся на сцені зі своїм концертом, він міг чути з-поза ґрат глухий, хриплий голос: — Редактор! А, редактор! Запойте! — Це звучало так привабливо, що він все лишав і спішив на своє підвищення, що ним була підставлена під вікном лавиця. І концерт починався знов.

Це робилося не лишень з полоненими, але й зо своїми співв'язнями. Лишень тоді сцена концертів переносилась з-під вікна до коридору. Коли там було спокійно і не відчувалося загрози, я висував з визірки голову і починав співати. З інших визірок висувались інші голови, які приєднувались до мене... І тоді гучним коридором розлягався гучний спів, ніби в гаю. Іноді нам це щастило, а іноді десь звідти від входу ми могли чути: — Ей! Ви там! Закройсь! — І тоді спів вривався, голови з визірок зникали, тиша водворялася.

І слід ще сказати, щодо наших камер якимсь чином потрапив один примірник моєї "Марії". Вона переходила від камери до камери і її читали й розчитували. Одного разу мене покликав жіночий голос через визірку з жіночої камери, що була зліва по сусідстві з нашою. — Пане редакторе! А звідки це? — І вона прочитала уступ з "Марії", де то Кор-пій обхопив Марію над криницею і "впився в її соковиті, червоні... Янчала,

гнулася лозою, умлівала... І забула, що це було над колодязем". Чи вам це знайоме? — питав мене голос. — Знайоме, — відповідав мій голос. — Я хотіла б також бути на місці Марії, — казав голос. — Багато де чого хотілося б, — відповідав мій голос. — Я вас знаю. Я бачила вас на вулиці, — невмовкав голос. — Нічого. Може й ще колись побачимось, — казав мій голос. — О! Хіба може там... У небі. Де янголи, — відповідав голос. — То поки до неба — давайте ось заспіваємо, — казав мій голос. — Згода, — відповідав па це голос. І ми співали, як то "ляндвірт грубий приїжджає та дядькам зуби вибиває". — Ей, там! Закройсь! — гримів сирий голос з коридору. Голос з жіночої камери йому відповідав: — Пошол ти вон, стукало! Тебя, дурака, нікто не спрашівает! — А вот, как я тебя стукну — то спросиш, — гримів далі той голос.

Нас цікавила також географія нашого коридору, особливо його північне крило, де знаходилось кілька глибоко засекречених камер і куди вхід суворо заборонявся. Але одного разу, під час обіду, я ризикнув пуститися туди в розслідчу експедицію і відкрив там двері камери особливого призначення. Одна з них була набита до краю жидами, а друга одиночка, в якій перебував тільки один в'язень у советській військовій уніформі. Не було можливості довідатись щось більше про це, бо я міг лишень мигцем туди зазирнути через маленьку визірку, яка закривалася із зовні.

А щодо решти камер, південного крила, то всі вони були заповнені молодими нашими хлопцями із сіл. Найсвідоміший елемент опору. Було до болю шкода їх тут бачити. "Боже великий, — Творче всесильний, нашу Україну нам Ти храни",

— співали вони кожного вечора, не думаючи про себе самих. Я часто з ними зустрічався і перекидався жартами... А одного разу вони передали мені "чашку чаю", від якого, коли я його хильнув, у мене полізли очі рогом. — На здоров'я!

— гукали вони здалека. Це був першорядний самогон-первак. Як він сюди потрапив, годі було сказати. Такі речі, звичайно, були заборонені, до яких належав також і тютюн.

Без тютюну курці страждали тяжко. На цьому ґрунті постала спекуляція. Знаходились майстрі, які могли з одної пачки махорки зробити дві, докришивши до неї дерева, наробити з неї "лапок" з газетного паперу і продати їх 200% дорожче, ніж це їх коштувало. Мій співв'язень страждав також без цього паскудного диму, особливо, коли він хвилювався.

А хвилюватися було від чого. Звідсіль рідко кому траплялося вийти на волю. Але в цій гущі загального нещастя, моє особисте духове царство зберігало свою суверенність. Помагало мені моє філософське трактування життя, а також інстинкт безпеки.

І тільки іноді це почуття мене зраджувало. Особливо під час перших тижнів мого ув'язнення, коли мені здавалося, що моя доля приречена і, що я звідусіль вже більше не вийду.

Мене сюди вкинули і, мов би, забули. Ніякого контакту із зовнішнім світом. Ніодного слова відомостей. Лежучи безсонними ночами у тій ямі, з тими відтисками кривавих долонь на стінах, мене проймали моторошні думки, між якими думка про вивіз до концентраційного табору, була наймоторошніша. Чого я боявся більше, ніж смерті.

Я вважав і тепер вважаю, що країни, які практикують у себе такі засоби кари, як табори з їх звірячими умовами побуту, не заслуговують на назву цивілізованих. Вони не в стані вглибитися в саму суть цього явища і зрозуміти, що цим понижують вони саму людську гідність в її істотності. Але хто тоді думав про якусь людську гідність взагалі?

Згодом мої страхи почали розсіватися. Все більше і більше зростало переконання, що мене випустять. Ніяких рече-вих доказів для цього не було, все оберталось у сферах побожних бажань і фантазії. Наприклад, наближалось свято Великодня. Приходила абсурдна думка; що може і наші Пі-лати захочуть когось з нас випустити, як ..того розбійника з Євангелії. Таке могло думатись лишень у в'язниці, але я був здивований, що мій приятель Неофіт Кибалюк мав також подібну думку, як він пізніше мені признався. Це свідчило, що наше думання було все ще дуже просякнуте християнством, в його містерійному уявленні.

Але й поза цим я все думав, що мене випустять. Я мав стільки друзів. Невже вони не зможуть подати мені руки помічі? Я так в них вірив. І моє спорадичне вагання все більше зупинялося на "випустять".

Але дні минали і нічого не мінялося. Коли хто не розуміє теорії релятивності часу, хай посидить трохи в тюрмі. Там час сунеться приблизно десять разів повільніше. Дні там видаються тижнями, а місяці вічністю. Тому і мої тижні видавалися такими нестерпно довгими... У моїй долі нічого не мінялося і єдине, що біля мене змінилось, це побільшення населення нашої камери. Прибув ще один представник "вищої раси" фольксдойчерської катерогії на ім'я Шустер, який служив десь там біля ІСостополя за перекладчика у ляндрів-та і прошпетився кілограмом масла, яке він передав не тій, що треба особі, за що, як він твердив, мають його розстріляти. — Там вони крадуть вагонами, — казав Шустер, — але то "вони". В рудій уніформі... Із значками, — пояснював він свою ситуацію мені з Андерсом. І при цьому він так хвилювався, що забував, якою говорить мовою. Він знав їх щось з п'ять і говорив ними одночасно.

Але ми його розуміли і нас було троє. Надходив православний Великдень, який припадав цього року на п'яте квітня. Дні були досить холодні, ночі з приморозками. Мій настрій не був кращий. Було прикро зустрічати таке свято у саме такому положенні, першого року мого повороту додому. Полонені підходили до мого вікна і ми співали: "Небо синє, земля чорна".

Перший день Великодня не приніс нічого нового. Звичайна неділя. На коридорі спокійніше, як завжди в неділю. Таким саме видався і день другий. Я дістав передачу, де були вже ознаки свята у вигляді двох крашанок і шматка ковбаси. І де все. На коридорі були звичайні будні. Викликали на допит, приводили нових приречених. Німці не дуже шанували свята, що походять з такого одіозного для них місця, як Єрусалим.

Натомість день третій, вівторок, приніс копу несподіванок. Вже зрання ми помітили, що за нашим вікном на подвір'ю щось діється. Там збирали полонених і шикували їх у два ряди Ми з Андерсом негайно зайняли спостерігаччі під вікном становища. І могли навіть бачити ноги полонених, загорнуті у різне дрантя, що стояли

рядочком па примерзлому болотці. Трохи згодом ми побачили поміж ними ноги, узуті в чоботи, а також пару ніг, взуті в жіночі черевики. О, так! Полоненим щось роздають. До нас досягали слова священника, у яких повторялося ім'я Христа, а трохи згодом ми почули жіночий голос, у якому я розпізнав негайно одну людину. Харитя Кононенко! Це вона. Як можна ще сумніватися. О, та Харитя! Я завжди знав, що вона така. Не можна навіть уявити, скільки щастя принесла вона тим загорнутим у лахміття людським кістям своїм "Христос воскрес". Передаючи кожному з них по дві крашанки, по шматку ковбаси і шматку білого хліба. Це ж неймовірно. Після їх помий з нечище-пої картоплі. Ми самі були цим так перейняті, що не могли встояти на одному місці і мусіли бігати по камері. Андерс і Шустер не могли вийти з дива, що таке щось могло статися.

І відчувалося, що це піднесення переживала ціла тюрма,

бо все там завмерло від напруження. А згодом в коридорі ми почули якийсь рух, а ще згодом ми почули рух під нашими дверима... А ось брязнули ключі і вони відчинилися... І на порозі — Харитя! Усміхнена, свіжа, свята. Я кидаюся до неї і ми душимось в гарячих обіймах. — Христос воскрес! — ледве проривається у неї крізь сльози й розгублення. — Воістину воскрес! — вимовляю так швидко, що слова губляться в поспіху. Вона подає мені пакуночок, загорнутий у білу шматку, щось хоче сказати і не знаходить слів. — Голубчику... Вибачте, що так мало... Не вірила, що вас побачу... Те саме, що дістали полонені... Її ясні, сині очі сміються, і разом по щоках течуть сльози. Я дуже їй дякував і не за те, що вона принесла, а за неї саму. Це була така радість. — Не бійтеся, — казала вона, — що ми вас там забули. Не забули. Оце розговлялися і всі вас згадували. І вас скоро випустять... Там стільки делегацій... До райхскомісаріату, до Ес-Де... І стільки листів... І ваші німецькі приятелі. Потерпіть ще трохи, там ще рішаються якісь формальності... Але я мушу йти. Мені дозволено лиш на хвилинку. Я роздала оце полоненим, а одну парцію залишила. І кажу до начальника: оце ось я хотіла б передати ще одному полоненому. А він узяв та й повів мене без слова просто сюди. До побачення, рідний! До скорого побачення! — казала вона. Я їй ще дякував... Вона скоро відійшла... А за нею пішов наш крикливий начальник, що стояв на цей раз мовчазно з-заду. Я подякував йому також навздогін, коли він відходив.

Коли зачинилися двері і я повернувся до моїх компанів, вони обидва були в сльозах. І збентежені не менше від мене. Ми розломили принесені дари на три частини і їли їх побожно. При чому я оповідав про ту пані, що нас відвідала і яким чином вона тут з'явилася. Всі добре знали, що відвідини до нас були заоронені і зробив це наш начальник на свою власну відповідальність. І це нас дивувало, бо ми звикли бачити його, як дуже неприязну істоту.

На цю тему говорилося не тільки в нашій камері, а по всій тюрмі, а особливо в полонених. Поява тієї жінки з тими дарами була для них справжнім чудом, посланим з неба, якого вони не сподівалися. —і,, ;

Харптя Кононенко. Як багато з нею зустрічалося і як мало можу про неї сказати.

Не маю про неї ніяких фактичних даних і лиш дуже загально знаю, що походить вона з Києва, що там тоді ще жило дві її сестри, що вона належала до еміграції УНР, що жила у Львові, вчилася в Празі, побувала п Канаді, проїхала стеями Америки і завжди займалася громадською, культурною й харитативною роботою. Тобто, вона завжди і всім помагала, не вимагаючи ніякої допомоги для себе. І тільки сам Бог знає, скільки тисяч людей було врятовано нею від смерти. Провадження кухонь, харчівень, збирання харчів, одягів. І завжди щиро, завжди віддано, завжди для когось. Як було б гарно, щоб колись у нашому Києві, якісь людяні люди поставили їй гарний пам'ятник. Як тій, яка ніколи не питала тих, що потребують допомоги, хто вони і звідки вони. Вона бачила в людині тільки людину і за це замордували її нелюдяні люди в цій самій тюрмі, куди вона потрапила рік пізніше і з якої більше не вийшла.

А взагалі, для мене цей Великдень почався вівторком 7 квітня. Цей день святкувала ціла тюрма разом з полоненими. На коридорі було порожньо, начальство десь зникло, ніде не брязчали ключі і навіть, здається, кудись позникали наші со-ветські цербери. І гень аж десь по обіді, біля години четвертої знову почався рух. Знов появились дозорці і, здається, були вони не дуже тверезі. Їх мова була уривна, ілюстрована добродушними матюками. Час до часу, під візиркою жіночої камери, виникали розмови не дуже цензурного жанру і навіть, дуже несподівано, у нашій візирці появилось червоне, округле обличчя обслушника, який приносив мені передачі. Я думав, було, що і на цей раз він щось приніс, але коли я підійшов до нього, він звичайно дубово-мовчазний, скривив рот у п'яну усмішку і промовив: — Здрастуйте, редактор! С празніком вас! — Здрастуйте! І вас тоже, — відповів я здивований. — Думаєте, я не знаю за что ви сидіте, — перейшов він одразу до вияснення справи. — Знаю. Харашо знаю. За Україну, — висловив він це якось підкреслено. — А хто вам ето сказал? — запитав я його з усмішкою. — Нікто. Сам знаю. Я тоже українець, — говорив він з виразом жалю. — А аткуда ви родом? — питав я далі. — С Харкова, — відповів він. — То значить українець, — погодився я. — Канечно. На-стоящій. Вот тально гаваріть не умею. Разучілі, сукіні сини. Досвіданія! — і він намірився йти, але знов зупинився. — А! Ваша жена о вас всьо спрашівает. Как он там да как он там. Я гаварю: харашо. Пайот! Людей веселіт. А жена у вас харошая. Красавіца. Досвіданія!

І він пішов. Але не далеко. Було чути, що він одразу зупинився біля жіночої камери, звідки донеслися реготи та вищання... Але враз до коридору увігналося двох ес-есів з рушницями, які одразу зникли в камері жінок. Там все затихло. А за хвилину я міг бачити, як мого недавнього гостя попровадили ес-еси до виходу, а ще за хвилину знадвору почулось два постріли.

Що там таке? Що сталось? Ніхто нічого не міг сказати. Після цього тюрма завмерла, настала глибока тиша, на коридорі лиш чути кроки дозорця.

І в такому настрої минула ніч.

А на другий день все йшло своєю чергою, викликали на допити, приводили нові жертви. Як звичайно, Таня принесла обід. І яка несподіванка. Його приніс той самий харків'янин і з тією самою мовчанкою... Якого ми вже встигли похоронити вчора і

проспівали йому "вічну пам'ять". Всі ми думали, що його вчора застрелили ес-еси. Але це не було аж так страшно. Це було лишень втихомирення. Тюрма розхиталася. Наш крикливий начальник забагато допустив. І, можливо, це не буде йому дароване.

Отже, свято скінчилося, в'язниця робила своє, я чекав на запевнення Хариті, що мене випустять, але нічого не сталося. Я почав нетерпеливитись. Я ходив по камері — три кроки туди, три кроки назад. Минав тиждень, минав і другий. І ось ще одна несподіванка. Одного дня, по обіді, мене покликали до канцелярії. Новий допит? Чи випустять? Всі напружені. Але сталося ні те, ні друге. В канцелярії я побачив велику фігуру генерального директора поліції, мого співмешканця Германа Блюме. Мої уста розтягнулися у справжню усмішку, а першим його привітанням було: — Гей! Ти забув поголитися. — Придержуюсь тутешньої моди, —• відповів я на це. — Як живеш? — питав він далі. — Як бачиш. А як там у вас? — Гаразд. Прекрасно. Живем. *— А як там Таня? — О, Таня! Вона герой. Тримається. Все добре. — Мене ще там не забули? — Хто мав там час про тебе думати. Тепер війна. — Чи випустять мене з цього готелю? — Не знаю. Нічого не знаю. — А що каже твій приятель Пюц? — О, він п'є горілку. І не каже нічого.

В такому дусі велася наша мова, яка тривала з чверть години. Герман, як завжди Герман. Від нього годі щось путнього довідатись, але вже сама його тут наява в такій ролі казала багато. Згаданий Пюц був начальником Ес-Де і він з ним приятелював. Це значило, що щось там діється і, можливо, в мою користь.

Опісля Таня оповідала, як Герман ставився до моєї спра— "' ви взагалі. Ніяких порад, ніяких розрад, ніяких обіцянок. Убійча неутральність. А коли одного разу Таня розплакалась на його незацікавленість, він лиш ноншалантно відповів: •— Напрасно. На мене женські сльози не действуют. — А коли вона питала, чи можуть мене вивезти до концентраційних таборів, він лиш зазначив: — Вазможно. Могут сделать ему і такое удовольствие. — Таня сказала, що в такому разі і вона поїде за мною, на що він відповів: — Что будете там делать? Картошку чистить?

Про його відвідини до мене, він Тані не сказав нічого, лишень на другий день рано, коли він голився перед дзеркалом у своїй кімнаті, при чому він завжди щось приспівував, він звернувся до Тані: — Таня! Паслушайте, как вам нравіт-ся моя новая песенка:

Der alte Samtschuk kommt nach Haus,
Gestapo lasst ihm wieder raus,
Er kommt zur Tania wohl zurück,
Er schreibt nicht mehr von Politik,
Von Frühling und von Liebe nur

*) Старий (друг) Самчук вернеться додому, гештапо його випустить. Він вернеться до Тані справді назад... Він не буде більше писати про політику... Лишень про весну та любов... Та Божу руку в природі.

У тексті, за браком відповідних знаків, пропущені "умлявт"-и.

Und Gottes Hand in der Natur.*)

— Подобається, — відповіла на це Таня. Хто її автор?

— Тайна. Адін геній, — казав він. — Подякуйте йому, — казала Таня. — Харашо. Всьо харашо! — відповів він.

Це надало Тані надії.

Але я, що не чув цієї пісеньки, тратив терпець. Минали дні за днями і нічого не мінялося. В таких випадках терпець переходить в нетерпеливість, до голови тиснуться чорні думи, починається паніка.

До того в нашій камері сталась нечувана річ. Однієї ночі, біля другої години, двері камери з грюкотом відчиняються і на порозі появляється дебелий ес-ес. — Котрий з вас Шустер? — запитав він. — Це я! — зірвався Шустер, який не мав ліжка і спав на підлозі. І ввесь зблід і тремтів. — Одягайтесь! Швидко! З речами! — командував ес-ес. О, майн Гот, о, майн Гот! Це вже кінець! Я так і знав! — бурмотів Шустер, швидко одягався, все йому валилося з рук. Ми кинулись йому помагати. — Підете додому, — буркнув ес-ес.

— О, я це знав... Додому. Серед ночі... Так завжди кажуть. Прощайте, товариші! З Богом! — мимрив він, зібрав жужмом свої кілька лахів і потягнувся за ес-есом. Двері за ними закрилися.

Ми з Андерсом не могли вийти з дива. За що б його могли розстріляти? А коли випускають — чому опівночі. Він все твердив, що його розстріляють. Це питання не давало нам спокою до самого ранку. І лиш згодом, дуже згодом, я мав нагоду довідатись, що того Шустера таки випустили на волю, а що це відбувалося з такою грізною увертюрою, то причиною її був звичайний розклад потягів, які відходили дуже рано в напрямку Полісся. Ес-есам хотілося відправити старого по можливості скорше, а тому вони зчинили ввесь той гармідер.

І ще один випадок з цих моїх останніх днів ув'язнення затямився мені на все життя. Одного передвечора я стояв біля визірки нашої камери, коли до неї з коридору підступив невеликого росту чоловічина з дуже змарнілим обличчям. — Пане Самчук! Чи ви мене пізнаєте? — запитав він ледве чуйним голосом. — Вибачте, — відповів я, — на жаль, не пізнаю. — Я Федорчук. З Дубна. Пригадуєте? Заступник коменданта поліції... — прошепотів він. — О, мій Боже, подумав я і в голос запитав: — Що з вами сталося? — Тубер-кульоза! — відповів він. — Мене вже скоро не буде... І я прийшов попрощатися... І вибачитись, — говорив він, витискаючи з себе кожне слово. — О, мій друже! За що вибачитись? — А за те... Тоді у Дубні... За ті газети, — шепотів він. — Та це ж давно забуто. Дорогий! Це ви мені вибачте. Я був тоді занадто гострий, — бурмотів я зворушено. — Ні.

Це була вина наша... Я зрозумів. Прощайте. Я ж на ваших книгах здавав матуру... — І він відійшов.

Який дійсно несамовитий жах. Який це був чудовий, меткий, здоровий хлопець у тій своїй елегантній уніформі з Тризубом. Який з такою насолодою командував відділом своєї поліції. І так енергійно салютував на жовто-синій прапор. Полум'яний патріот, безмежна відданість українській справі. І враз отаке. І скільки їх таких було зграсовано ворожими силами по всій Україні протягом цих наших десятиліть, починаючи Крутами

1918 року і кінчаючи цими нашими днями! Армії. Мільйони. Як можна це забути?

А той епізод з тими газетами в Дубні давно вже був забутий і винні за це не Федорчуки, а ті наші вбогі політики, що цей безглуздий конфлікт створили і які, з такою несамовитою впертістю, довгі роки його плекали, за що історія напевно не погладить їх по голівці.

За моїх часів у цій тюрмі щойно починалось нищення нашої молоді, яке розгорнулося на всю щирість роком пізніше. І, можливо, я мав щастя, що потрапив сюди одним з перших, ще поки справа не набрала такого шалу. І тому міг ще вийти на волю. Роком пізніше, не допомогла б мені ніяка свята вода...

Тепер же, після відвідин Германа, я сподівався, що мене ось-ось випустять. Взагалі, в тюрмі почався рух. До Рівного прибув якийсь грізний, однорукий, військовий слідчий, який почав розвантаження тюрми. Андерса почали викликати на допит. До самої тюрми також призначено нового начальника, дуже пикатого типа в партійній уніформі, який зайняв місце крикливого ес-еса. І першим його подвигом було ввірватися до коридору тюрми, назбирати юрбу в'язнів і почати по німецькому якусь промову. Але помітивши, що його не розуміють, він викрикнув: — Хто з вас, до чорта, говорить по німецькій? Йому вказали на мене. — Перекладай — кричав він. Я перекладав його крик звичайною мовою і це тратило ефект. — Голосніше, фарфлюхт нох маль! — кричав він на мене. Я підняв голос, але й це його не вдовольняло. Він схопив мене за рукав і штовхнув до камери. А сам кричав далі. Це, одначе, не робило враження. В'язні дивилися на нього, як на блазня, який хоче показати, який він страшний. Від чого нікому не було страшно.

Тим часом йшли дні — холодні, вітряні не подібні на весну. Дивно, де ділася гарна українська весна. Невже і її вислано до якогось концентраційного табору. І нарешті наближався день 20 квітня. Це був день народження Гітлера. Звичайно, паради, промови, присяги. У тюрмі знов поговорювали про амністію. Ця солодка ілюзія не переставала діяти навіть у цих умовах. Це був вівторок. І треба сказати, що день видався на диво веснянішим. Світило сонце, вітрець з полудня, співали пташки. З міста доносились мелодії маршів. Святкували всі уряди.

У нашій тюремній атмосфері це відчувалось також. На коридорі ніякого руху... Камери гули монотонним гулом, ніби бджолині вулії. Надворі, як завжди, вештались полонені.

І тільки біля години десятої до цієї ідилії внесено елементи тривоги. Тюрма помітила, що до її коридору увійшов ес-ес в товаристві ключника і вони направились до дверей число 16. Всі визірки заповнені обличчями. За кимсь прийшли... І навіть у такий день. Це мусить щось значити. Признатися, що ми з Андерсом відчували це також і він навіть заговорив до мене: — Це напевно по вас. Напевно. Вас випустять. Але прошу дуже — не забудьте моєї справи. — Він передав мені адресу своєї жінки і просив написати їй листа. — Тихо. Ще нічого не відомо, — казав я. — Щоб не наврочити! — Так. У таких умовах доля буває дуже зрадливою.

Але ось брязнули ключі і двері відчинилися. І в дверях по літньому, у новій

уніформі одягнутий, ес-ес. — Ви пан Самчук? — звернувся він просто до мене. — Так, — відповів я механічно. — Збирайтесь! З речами! — сказав він. Збиратися з речами не завжди значило погоду, але сьогодні був день, що не ворожив халепи. — На волю! Напевно! — викрикнув Андрее і почав швидко збирати мої речі. Наше прощання було коротке. Ми потиснули руки, я обіцяв зробити, що він просив. Дякую за все! Допобачення! І я пішов з ес-есом.

У коридорі зо всіх визірок виривались оклики: — Самчук! Щасливо! З Богом! Дякуєм! Не забувайте! — А коли вийшли на подвір'я, те саме повторилось з полоненими. — Редактор! На свободу! Спасіба за песні! Не забудем! — Я помахав їм на це рукою і відійшов до канцелярії.

Там уже чекав новий начальник, з яким я мав недавно зіткнення. Процедура звільнення дуже коротка. Я підписав приготовлений папірець і "авфвідерзеєн".

Ще за хвилину, обвантажений моїм клунком, я йшов хідничком побіч ес-еса вниз до уряду Ес-Де. Приємно було ще раз ствердити, що життя гарне. Навіть в таких умовах. Таке сонце і таке повітря. Мої ноги у високих чоботях, так і хотіли пуститись в присядки.

У канцелярії Ес-Де, на цей раз мене зустрів сам шеф цього уряду "штурмбанфюрер" і "регірунгерат" Пюц. Елегантна постать у сіро-синій уніформі ес-ес в ранзі майора. Він був виразно чемний, підкреслено вдоволений. Місяць тому, коли мене сюди привели, він ні разу навіть не показався і цікаво, що вплинуло тепер на таку зміну. — А, пан Самчук! — заговорив він перший. — Приємно вас бачити. Ґрату-люю. Сідайте! Закурюйте — вказав він на стілець біля свого бюрка. Я подякував і сів. Від цигарки відмовився. Був поважно стриманий. — Але ви сумний. Не радієте, що вас звільнено? — питав він далі. — Це дуже приємно, — відповів я на це. Але я все ще не знаю, за що мене стільки турбовано. — Не знаєте? А ваша стаття, — говорив він. — Хіба можна так писати... Подумайте, що за таке сказали б вам, скажемо, ваші слов'янські браття... Чи не значило б це десять років Сибіру? — Ваш фюрер часто підкреслює, що то варвари, а ви європейці, — відповів на це я. — Зрештою, — змінив він напрям мови. — Маєте щастя, що на цьому скінчилося, там в райхскомісаріаті поважно на вас сердились, але ми не знали, що ви маєте стільки друзів... Нас облягали легіони інтервентів... Зо всіх боків. І ми мусіли скапітулюва-ти. А ось тут розпорядження про ваше звільнення. Вам уділяється амнестією з нагоди дня народження фюрера на внесок райхскомісара Коха. Як вам це подобається? І прошу ось тут розписатися.

Він подав мені лист, писаний на бланку райхскомісарія-ту, в якому помпезним тоном говорилося про надання мені амнестії з приводу такої то події, що нею дарується мені вину за написання таких то недозволеного змісту статей... З надією, що я зможу оцінити великодушність німецьких урядів і своєю з ними співпрацею допоможу їм виконати тяжке завдання упорядкування справ цієї країни. Підписаний — Райхскомісар... Ітд.

Після цього мені пропонується для підписання ще один документ, у якому я зрікався надалі редагування "Волині" і давав обіцянку не писати більше статей на політичні

теми, за порушення чого, я міг сподіватися нових неприємних кон-секвенцій.

Ха-ха! Отже, допобачення, редакторство! І дуже дякую.

І щойно після цього моя авдіяція з штурмбанфюрером Пюцом скінчилася. Мені передали назад всі мої відібрані місяць тому скабри, Пюц потиснув мені руку і я був вільний.

Тобто, я вийшов на вулицю сам без провідника. Не думаючи поки що про ніякі консеквенції такої волі. Насолоджуючись почуттям особливої легкості, світлом сонця і запахом повітря. Бажаючи як найскорше бути знов удома зі своїми. Я був пару тижнів неголений і зарослий рудоватою бородою, мої одяги були пом'яті, мої чоботи давно не чищені. Не хотілося зустрічатися із знайомими, тому я звернув з вулиці і пішов стежкою через парк до заднього входу.

До хати зайшов задніми кухонними дверима, а тому першою побачила мене Дуня. На її викрик прибігла Таня. За Танею інші мешканці будинку. Багато обіймів, цілунків, охів та ахів. Не було лиш Германа. Тепер же в місті повно парадів і він напевно ними зайнятий.

Почали готуватись до великого парадного обіду... Я негайно взявся за бритву, за миття, за чепурення. За цей час стіл був урочисто готовий і ми сідали за нього великим нашим товариством. І тільки що почали наливати чарки, як до наших передніх дверей було застукано. Таня пішла відчиняти і по хвильці вернулась перелякана. — Там хоче бачити тебе якийсь сс-ес... — Очі всіх зробилися великими. Я вийшов до передньої кімнати. Ес-ес почав вибачатися, що потрапив в таку невивідну пору, але мене хоче бачити гер президент Павль Даргель. І то зараз!

Що мав я робити? І хто такий Даргель? Виявилось, що це заступник райхкомісара Коха і урядує він в райхкоміса-ріяті на становищі керівника внутрішніх справ цього уряду.

Не було ради, я залишив обід і друзів, одягнувся знов і пішов до будови на вулиці Шкільній. Від нас це було недалеко. Там було тихо, внизу в кімнатці сидів тільки дижурний, який скерував мене наверх по сходах до першого поверху і вказав двері "пана президента".

На моє застукання я почув з середини "бітте" і увійшов до просторого, обшитого деревом кабінету в глибині якого стояв великий стіл з фотелями, на тлі стіни з великим портретом Гітлера, представленого на весь зріст.

Мене зустрів високий солідний пан у партійній уніформі середнього віку, який подав мені руку і вказав сідати до великого шкіряного фотелю, що стояв перед його столом.

То ви є той самий Самчук, — почав він розмову... — який спричинив нам стільки клопоту. І про якого ми стільки наслухались. Увесь цей місяць у нас тільки й було мови, що про вас. І в чому справа? Так. Статтю вашу я читав. Добре написана. Ви вмієте писати. Але ми мусіли вас за це покарати... Як ви собі цю справу уявляєте? Ви маєте до нас багато претенсій, але хочу вам сказати, що ми не прийшли сюди робити вам самотійну Україну. Ми німці. Вам цього не дозволили ваші ж брати слов'яни, то чому

ви думаєте, що ми мусимо бути щедрішими. Ми є лиш німці... Ті самі прокляті німці, яких ви не любите. Ніякі добродії і ніякі визволителі. Нам потрібний простір і фюрер нам сказав, що його найбільше в Україні. І ви це напевно добре знаєте... Бо коли ви були у нас в Німеччині, то вам там напевно багато про це казали. Ми німці любимо самі працювати і любимо тих, що хочуть працювати з нами. І якщо вони захочуть з нами працювати, ми їх гарно нагородимо, а як ні — хай нарікають на себе. Ледарів ми не цінімо і сентиментів тут не сміє бути. А з вами ми хотіли б бути в згоді. Знаючи, що ви маєте талант і що вас люблять люди. Та ось чуємо з вашої статті, що ви с проти нас. І такого ми не любимо чути.

— Пане президенте! — почав я свою промову. — Що можу па це сказати? Ви читали мою статтю і ви знаєте мої думки. І говорив я це "ясно й одверто", як це недавно вимагав від нас райхсміністер доктор Геббельс. І моя мова не була скерована проти когось особисто, а була — вона проти всіх тих, які нас не знають і тому намагаються неправильно нас інтерпретувати. Я пробував лояльно й легально говорити про те, що нас болить і намагався шукати правильної для цього розв'язки. І за це мене покарано. І розуміється, що більше такого зо мною не трапиться, хоча я не думаю, що ваша політика багато від того виграє. Я знаю вашу силу, але знаю й ваші слабости. Я не належу до тих, що будуть битись головою в мур з наміром його розбити, але я, знаю також, що Німеччина ще далека від перемоги, ваші фронти розтягнуті по всьому світі, ви маєте забагато противників, а замало прихильників, а тому мені здавалося, що кілька слів правди про це вам не зашкодить. Ви знаєте, як наше населення вас зустрічало. В історії світових завоювань не багато було випадків, щоб завойовників зустрічали з тріюфальними брамами і квітами. Це свого роду явище унікальне. І створили його совети, які взяли протинародній курс і довели народ до відчаю, і робили ми це не з-за ваших гарних очей, ми також не с аж такі сентиментальні, а просто тому, що ми думали, що це може бути однаково в наших, як і у ваших інтересах створити на землі людський лад і порядок для всіх людей. Ми хочемо, і свободи, і державности, як і всі інші народи на землі, але ми готові були на певний компроміс із силами, які хотіли б нам допомогти. Одначе ті сили нас злегковажили. І тому, яке диво, що тепер цей народ готовий ставити спротив, — закінчив я свою тираду і замовк.

— Ставити нам спротив? — zareагував на це Даргель. — Я вас, пане Самчук, дуже добре розумію, але одного не раджу вам брати поважно: ставити нам спротив. Як можете ставити нам спротив? Ми перемогли Польщу... Францію... Цілу Скандинавію... Ввесь Балкан. Наші армії в Африці. Як можете ставити нам спротив ви?

— Не думаю, що має бути це безпосередньо, пане президенте! Можна перестати комусь сприяти. Перенести свої сприяння в інший бік... За Ля Манш... За океан. Вважаєте, що ті там не будуть від цього вдоволені?... Або що це не варте уваги?

1 — Ми так, пане Самчук, не думаємо, але той англо-сак-сонський світ разом з його комуністичними додатками — напередодні розвалу. Ви це напевно добре самі знаєте, — казав, розтягаючи слова "напередодні розвалу".

— Може й так, — казав я. — Але вони там... Хто його зна.. Там у них багато

простору... Є чим дихати. А у нас тут трохи затісно. І не завжди вигідно...

— Запевняю вас... Вони цілком на нашій ласці! Варто нам переступити Ля Манш і буде кінець.

— За Ля Маншем є ще океан... За океаном Америка.

— Ви бачили, як розторошили їх японці, — входив в азарт Даргель. І мені здавалось, що продовжувати цю мову в такому напрямку, може бути для мене несприятливо, а тому я повернув її по офіційній лінії. І почав говорити трафаретами. Про силу німецької армії, геніяльного її фюрера, неухильність їх перемоги. І коли я це скінчив, Даргель понизив тон і відповів: — О, пане Самчук. В загальному ви маєте рацію. І мені було приємно почути вашу думку. І, можливо, було б добре, щоб ми могли час від часу з вами зустрічатися. І поговорити... Бодай раз на місяць. Що ви на це скажете?

На цей конкретний запит, я відповів йому конкретно відповіддю. — Я не політик, а письменник. Мої розважання наскрізь дилетантські і було б нерозумно з мого боку втручатися до справ, які є понад мої компетенції.

— Ну, гаразд... — казав він. — Погоджуюсь. Але ми все таки маємо для вас конкретну пропозицію. Ми хотіли б продовжувати з вами співробітництво... Цілком по вашій лінії... Пером. Ось ви зайдете там вниз до пана Пфафенрода і він поговорить з вами про це конкретніше. І я думаю, що ви будете з цього вдоволені.

Я був цим і здивований і заскочений. І зрозумів, що ціла та сьогоднішня моя церемонія не була заранжована лишень для гарного слівця, а за цим криється якась інша справа... І що той президент і той Пфафенрод, не залишилися в цьому уряді за такого свята отак чисто випадково. Вони мають на мене певні вигляди і вважають їх важливими. А тому, хлопче — тримайся! Я почав говорити, що я охоче пристану на співпрацю і дуже радо поговорю з Пфафенродом, а лишень почуваюся тепер не дуже добре і потребував би деякого відпочинку для встановлення нервів. — Як довго хотіли б ви відпочивати? — запитав він діловим тоном. — Скажемо, місяць, — відповів я. — Місяць? Не забувайте, що це війна. Ніхто з нас не може тепер рахувати на місяць відпочинку. Ми готові дати вам два-три дні. Максимум тиждень, — категорично твердив Даргель.

Мене ця категоричність дивувала. Чому такий поспіх? Що сталося? Я одначе не питав, у чому справа, але настоював на своєму місяцеві відпустки... І остаточно Даргель на це погодився. — Гаразд. Добре. Маєте місяць. Зайдіть там до Пфафенрода... Скажіть, що я погоджуюсь. А тепер допоба-чення. Бажаю вам успіху.

Ми розпрощалися, я пішов униз, всі уряди були порожні, але в одному малому кабінеті, зараз справа від входу, на дверях якого стояло "Шеф преси Р. Пфафенрод", сидів за бюрком під лампою округлий, пухкенький, шеф преси. Я вже був з ним знайомий. І зустрів він мене не менш помпезно, ніж Даргель. Привітався, вказав крісло. Його уніформа новенька, старанно допасована, нарукавник яскраво червоний, свастика блискучо-чорна. Ми розмовились і одразу перейшли до діла. Я довідався, що мене вже приділено до Німецького Пресового Бюра ("Дойченахріхтен Бюро") при Райхскомісаріаті. Про мою згоду на це ніхто не питає. Це вже, мовляв, договорено з

шефом ДНБ .Карлом Аріо, до якого я маю зголоситися завтра і одразу розпочати роботу. Відмови не може бути.

Мене це приголомшило, але відмовлятися справді було неможливо. Я тільки знов заговорив про мої нерви і про відпустку. — Чи говорили ви про це з паном президентом? — запитав Пфафенрод. — Так. І він погодився, — На як довго? — запитав він. — Один місяць, — відповів я. — Трохи задовго. Не маємо часу... Але гаразд. Місяць. До 20 травня. Зайдіть тільки вже завтра до Аріо. І обговоріть з ним деталі. Допобачення. Бажаю вам успіху. ... ,и ,,,.

Все це тривало не більше десяти хвилин. Я став співробітником могутньої німецької пресової агенції Deutsches Nachrichtenbüro (GMBH). Zentrale Berlin SW 68, Charlotten Strasse 15B. Niederlassung Rowno. З титулом редактора.

Другого дня, в середу, я зайшов до рівенської контори ДНБ, на Німецькій вулиці, що містилася в одноповерховому віддаленому від вулиці невеликим городиком будинку і офіційно познайомився з її керівником Карлом Аріо, який зустрів мене дуже гарно, ми говорили по-українськи, домовилися, що від 20 травня цього року, мене зачислено до співробітників ДНБ з титулом редактора і платнею 500 райхсмарок (5.000 карбованців), з додатками на відрядження та німецькими харчовими картками... З тим, що я додаватиму до "Кореспонденції ДНБ" не менше два дописи тижнево не політичного змісту, теми яких можу вибирати за власним впоодобанням.

— Чи ви вдоволені? — запитав Аріо, посміхаючись. Чого міг бажати кращого? Вигідніше, ніж у "Волині".

Без відповідальності!, без клопотів... Сидіти вдома при власному столі і строчити на моїй "Орга" два невеличкі фейлетончики щотижня лімонадного змісту "про весну, про любов і Божу руку в природі", як співав Герман, який вже напевне" давно знав про моє призначення, а можливо навіть до цього спричинився. Бо ж його напевно питали про мене в тіт^-урядах і він міг багато мені допомогти.

Після всіх тих грізних блискавок і громів така несподівана ідилія. Що там враз сталося? До цього часу не можу відповісти на це питання вирішально. Старання моїх німецьких друзів? Вплив нашої публічної опонії? Казали, що в цій справі звертався до райхскомісара навіть митрополит Шеп-тицький.

А може все це разом. А може і таке, що оповів мені Євген Мисечко, який став після мене головним редактором "Волині" і який завжди слухав радіо-вісті з-за Ля Меншу. Він мав чути повідомлення про мій арешт з Лондону, де говорилося, що арештовано того самого автора, який недавно писав відповідь Сталіну... Про це говорив мені також і Неофіт Кибалюк. І якщо це так, то дуже можливо, що наші "визволителі" хотіли доказати "брехливим плютократам", що воно не так, бо той автор зовсім не арештований, а працює в ДНБ на вигідній позиції. Можливо, цим треба пояснити і ту спішку, з якою приділяли мене на ту роботу. Не бажаючи дати мені ані кілька днів відпочинку, так ніби їм на цьому дуже залежало.

Було приємно оминути "чашу сію" всіляких концентра-ків, але з моєї нової, несподіваної і не бажаної ролі в ДНБ я не був дуже вдоволений. Ще будучи "на Грабнику", я було мріяв, щоб після звільнення, звільнитися від усяких контактів з нашими окупантами взагалі і зайнятися тільки літературою. І єдине, що мене в ДНБ спокотувало, це можливість подорожувати, головним чином по Україні, без чого я не міг би виконати свого завдання, яке я взяв на себе, ризикуючи всіма тими границями, щоб хоч доривочно побути на землі моїх предків і могти опісля дати про це звіт майбутньому.

Але сталося, як сталося. Хтось хотів, щоб воно саме так сталося.

НА ТИХОМУ ОСТРОВІ СЕРЕД НЕ ТИХОГО ОКЕАНУ

Нехай усе тобі, пороже, Нехай жорстокий буде бій, — Негоже, лицарю, негоже, Замислюватися тобі.

О. Стефаїюнч.

I

Нарешті, ми з Танега дістали один зовсім вільний і зовсім безтурботний місяць. Ніяких редакцій, ніяких передовиць, ніяких розмов з урядами. І ніяких нур-фюр-камер з окрівав-леними стінами. І Таня не мусить день-що-день вистоювати з передачею перед брамою тюрми. І навіть, ось ті останні розмови з райхскомісаріятчиками вже за мною. І, здається, в найближчих днях нам не загрожує ніяка небезпека.

Та решта дня мого звільнення, після повернення з райхс-комісаріату, проминула для мене в трансі чарівного опоєн-ня. Приходили друзі, сусіди, знайомі... Гратували, віталися, сміялися. Появився особливо величний Герман, який моргнув мені змовницьким оком, потиснув руку і сказав: — Ти добре виглядаєш... А кажуть, там голодують... — і пішов до своєї кімнати. А мені хотілося посидіти в глибокому фотелі перед шафою з книгами, певно спершись на спинку і слухати мовчазно друзів, які оповідали наспіх свої переживання під час мого ув'язнення. Це ті мої найближчі: Неофіт Кибалюк, моя дорога Харитя Кононенко, наша приятелька Галина Варварова... Незабутні співробітники редакції — Штуль, Ми-сечко, Бжеський, Кучер... Найближчі сусіди Шеккери... І інші, і інші, їх багато і всі вони сьогодні особливо дорогі для мене. Велике інтимне опоєння свободою.

Не можна сказати, що я був утомлений фізично. Моя втома нервова. Велике позбудження. Тривала екзальтація. Я ось знов між своїми людьми, між своїми книгами, між своїми речами. Перед очима довгий час зяяла безодня, але її переступлено... Почуття злагоди, вдоволення, навіть, примирення. Осягнуто перемогу. Пригадую напруження бігу десяти кілометрів за часів військової служби... До мети біглося на нервах і враз мета. І напруження падає. І ти вдоволений перемогою.

Але що я? Чи це можна рівняти до страждання тисяч?... Ба, мільйонів інших жертв нашого мракобісного часу. Які терплять роки, десятки років. По Колимах, по Аушвіцах... За провини багато менші, ніж були мої. В порівнянні з ними, моя доля ще дуже ласкава. І я їй вдячний.

Ми хотіли було виїхати з Танею на цей місяць до Дер-маня, відчути ще раз весну

мого дитинства, але як мій записник з того часу каже — "погода не зовсім відповідає для цього. Сонце, але й холодний вітер". А то знов, за 6-те травня він нотує: — "Над нашим розвойованим світом лютує безконечна зима... Не можемо від неї звільнитися... Дерева ще голі, чорні і мертві... І вітер холодний, дерзкий нещадно шарпає захололі їх віти. Безрадно й жалюгідно виглядають неспілі пупянки ледве помітних бруньок, що намагаються даремно пригадати місяць травень.

"Ні. Такого ще, здається, не було ніколи. Сьогодні ж свято Юрія... Бувало виходили "качатися на жито". Пригадую один Юрій з дитинства, коли у нас на Лебедщині, під лісом, було жито "в пояс"...

І саме з цих причин ми не виїхали на село. Що мали б там за такої погоди робити? Лишилися вдома. Я пробував щось читати, вечорами розмовляв з Германом, або приходили знайомі... Слухали радіо. Інколи ми з Танею виходили на город, щось там копали, сіяли квіти. І звичайно йшли пройтися... Вниз на південь Топольовою, виходили за місто, в поле в напрямку села Басів Кут. Сходили на луг і йшли стежкою здовж широкого ставу, на другому березі якого, на пригірку, розкинулось село... Йшли, розмовляли, згадували, пля-нували... І верталися назад.

Інколи вибирали для прохідки інший напрям... Вверх головною вулицею в напрямку сходу, проходили попід ясенами Грабника, попри мою тюрму, минали табір полонених з правого боку за високими колючими дротами, з-за яких часто хтось викрикував: Самчук! Це мої старі друзі з ув'язнення, яких тепер перенесено сюди за дроти, бо тюрму зайняли цивільні в'язні, число яких з кожним днем збільшувалось. З дороги ми їх не могли бачити, але вони добре бачили нас. Дорогі, неznані, незабутні мученики...

А щодо редакції "Волині", то за весь цей час я не бував там ні разу і мене туди не тягнуло. Зараз по моєму арешті ту газету було докорінно змінено, наполовину зменшено розмір, змінено зміст і навіть саму "голівку", і обернено в дуже провінційний листок, друкований на дуже поганому папері. Заправляли нею далі обидва директори — Скрипник і Тиктор з головним редактором "в заступництві" Андрієм Мисечком, але власником її, все більше і більше, ставало те саме "Ге-ем-бе-Га" з Луцька, що видавало німецьку газету "Україне Цайтунг". Всі її співробітники тільки й мріяли, як того діла позбутися, бо крім мізерних платень, які їм ласкаво давали нові власники, вони ще мали багато клопоту з політичними умовами, у яких мусіли працювати. З одного боку німці вимагали від них все більше й більше пропаганди в їх користь, — з другого почали натискати партизани з протинімецькими вимогами. Часи мого лявірування між двох огнів минулися й вимагалось, точно визначених позицій в цій шаленій боротьбі супротивних сил. І я був тільки вдячний моїй долі, що мене досить "почесно" було звідти забрано, не дивлячись на всю болючість тієї операції.

Поволі й спокійно проходив місяць моєї відпустки, від 20 травня я почав роботу в ДНБ, де вже працювала чимала група наших молодих людей — дівчат і хлопців. Редактором української "Кореспонденції ДНБ", був мій колишній заступник з "Волині", Євген Лазор, якому пощастило безболісно повернутися з Києва і примоститися в цьому затишному закутку ДНБ під крилом добродушного стоїка Карла Аріо, який був більше

українцем, ніж німцем, служив колись в Українсько-Галиській Армії в чині поручника, співробітничав в українській пресі, а 1930 року, в журналі "Літопис Червоної Калини", помістив ширший "Нарис історії XIV бригади" УГА.

Солідний, спокійний, середнього росту добродій з доброю освітою, добрим вихованням і з дуже поміркованими людськими поглядами на тодішні справи, а в його уряді, що складався з двадцяти п'яти співробітників, не робилося ніякої расової політики. Загальна атмосфера була дружня, товариська, приємна.

До мене його ставлення було особливо приязне, ми багато на різні теми розмовляли, мене фактично було віддано під його "опіку", він мав бути моїм цензором і це був він, що не радив мені особливо в'язатися з таким Даргелем. "Коли тебе потребують королі — будь з ними обережний", нагадував він одну німецьку приказку.

Моє співробітництво з ДНБ почалося з того, що я висловив бажання виїхати на село, щоб набратися вражень для моїх настроєво-весняних кореспонденцій. І тим селом, розуміється, мав бути Дермань, особливо тепер, коли там, у неділю 24-го травня, мало відбутися традиційне храмове свято, що його в Україні загально звали Зеленим, а в Дермані — Трійцею. В честь трьохчленности християнського Бога, якому там присвячені монастирська й приходська церкви.

І я не тільки дістав дозвіл на таку поїздку, а зо мною захотіло їхати і моє начальство, а тому ми з Танею, в неділю рано-вранці, за доброї весняної погоди, в товаристві Арія та його заступника Блюме, машиною ДНБ під шоферуванням Альберта, вирушили до Дерманя "на Трійцю". Авто бігло бадьоро, не дивлячись на паші не найкращі дороги, зеленіли поля, цвіли сади, світило сонце. Я весь час намагався бути добрим чичероне і по годині з половиною ми вже в "їжджа-ли" "через Лиси" до Дерманя і зупинилися на площі між ма-настирем і учительською семінарією. Моїм гостям цікаво було бачити такого типу село, на площі зібралося більше народу, ми віталися, мене gratулювали із звільненням і питали, хто ті німці. Я казав, що це люди від газет, які приїхали познайомитися з нашим гарним селом і написати щось про нього в німецькій пресі. І вони дивувалися, що той ось німець у тій своїй жовтій уніформі з високим штивним кашкетом, говорив з ними такою доброю українською мовою. І все виглядало гаразд, коли то враз на дорозі "від Лисів", в хмарі куряви появилось ще одне велике авто, виповнене німецькими офіцерами.

А це що за таке лихо? Люди були здивовані, а найбільше я сам. По хвилині авто підїхало до нас і зупинилося. І з нього висіло двох в уніформі ес-де — майор і лейтенант і двох військових — капітан і рядовий. І виявилось, що майор був заступником шефа Ес-Де Пюца, який тепер виїхав на відпустку до райху, лейтенант — наш знайомий Мюллер, якого ми посилали до Києва рятувати Олену, а військові — капітан зі штабу верховного командування, керівник культурного відділу, Ремме і вояк його шофер. І ще виявилось, що вони, довідавшись, що ми поїхали до Дерманя, захотіли і собі там побувати, дармащо не були прохані. І що мали ми тепер з ними робити? Я одразу почав

лекцію історії розвитку цього села, пояснив постання монастиря, зазначив, що це школа, де я побирав свою освіту, а опісля вони знайомились з людьми, робили знімки і, як здавалося, хотіли викликати між людьми добре враження. Ми ходили, їздили, оглядали і від'їхали вони гень аж під вечір на доброму підпитку, бо їм довелося випити в різних місцях чимало дерманського самогону, що ще посилювало їх приязні наміри, але коли вони запропонували мені вертатися разом з ними назад до Рівного, я делікатно відмовився, вказуючи, що маю відрядження побути тут кілька днів, що підтвердив також і Арію. І вони від'їхали. І мені навіть прийшла була думка, чи не боялися вони, що я залишуся на селі і не вернуся назад, що було б для них чималою неприємністю... Але поки що ця проблема не виглядала аж так актуальною і вони спокійно повернулися до своєї.

А ми з Танею залишилися святкувати далі. Другого дня цих свят, прибули з Тилявки інші наші родичі і всі ми разом ще раз зустрілися на руїнах нашого старовинного родинного огнища, а пригадуючи, як то колись ми щороку з'їжджали сюди, з далека і близька, щоб побути разом і відзначити нашу родинну нерозривність.

Із старого нашого гнізда стояла лиш одна мурована, крита бляхою хата, збоку стояв свининець, по середині, вкопаний в землю, кират без машини, трохи далі стовбичило кілька мурованих стовпів колишньої клуні, перед ними стояла маленька копичка соломи та відокремлено стояв ще шматок мурованого з каменю хліва і в ньому одна шкапина коняки і одна хвостина корови... Так загосподарила тут всемогутня партія визволення світового пролстаріяту... За гаслом:

Ми всьо разрушім,

А патом, ми наш, ми новий мір пастроїм,

1 Кто бил иічем, тот будет всем... , < ", "••". -

Але очевидно, це станеться вже не за нашого життя. Бо за наше пів століття їм ще далеко не пощастило побудувати хоч би такого, як вони з такою фурією тоді руйнували...

Ми з Танею пробули тут три дні і звичайною підводою від'їхали до Рівного. Наслідком цієї поїздки друкувався в чисельній тодішній пресі мій екстатичний, школярського типу, фейлетончик "Поїздка через май". "Поля, одно за одним, відкриваються, мов сторінки чудової книги... Всі вони зелені... Прекрасна, свіжа, соковита зелень — зелень хліба, зелень чорної землі... Вітаємо тебе, рідна і прекрасна!" "І далі... Дермань! Знаєте ви, що таке Дермань? Ні, сказав би Гоголь, — ви не знаєте, що таке Дермань. Це дуже простора і дуже барвиста казка. Вже здалека розгортається вона цілими милями вправо і вліво, вже здалека виринають із зелені то знов десь зникають золоті хрести її церков. Вже здалека цілими натовпами облягають зо всіх сторін краєвиди і горе вам, чоловіче, коли ви не мистець, не поет, або принаймні не звичайний фотоаматор з яким небудь "Кодаком" на через-пліч. Все то накидається на вас хижо зо всіх боків, ніби зграї звірів і хоч-не-хоч ви здаєтесь. Зупиняєтесь, здійсмаєте капелюх і глибинно вітаєте цю царицю волинських сіл"...

Таким ось пеаном почалась друга моя "неполітична" частина журналістичної

діяльності у той час. Ніхто не казав мені, що я маю писати, але я і так знав, що я маю писати. Щось таке патетичне ніщо. І по можливості менше. Щось ось, як "Поля і танки", з такими розмайними розважаннями: "Ой, у полі вітер віє, та жито половіє! Знаєте цей розгульний, широкий мотив? Він виріс разом з житами, він викохався в просторах на крилах буйних вітрів. У ньому вислів душі людини, яка цілі віки тут жила, тут лила свій трудовий піт. Широкої, щирої, великодушної, правдивої людини".

"У ці зелено-голубі простори з невідомо яких далечин, вилізло і в неладі зупинилося п'ять залізних потвор. Отам на пригірку, там при долині і там під горбиком... Зеленої барви під жито, а деякі вже поруділи. Вони стоять і дивляться в небо... Дивляться навкруги, нюхають обережно простір і, здається, кожної хвилини готові зареготати своїм сталевим реготом"...

"О, боже, танків, сталі і зубчастих коліс! Зглянься на свої творіння і зруш їх з цього закамянілого стану. Дай їм життя, щоб могли вони повзти житами, межами, чавити грудьми і лупати чорну землю, лишаючи за собою довгі, широкі, порепані сліди. Руш, руш їх — дикий, сталевий боже!"

"Вони знають, що сюди знову прийде плуг, і кожної весни обгорне їх старанно зо всіх боків, поблажливо з почуттям неймовірної і вічної певності в перемогу. Золотий плуг з доброю блискучою срібною плитою і з щедрою долонею, яка любовно та побожно оберне долоню землі і посіє зерно, щоб був хліб, щоб було життя і був людський на землі сміх"...

Отже, мир. Мир для орачів. Для людей. Безсилий бог танків проти сили жита. У той час, це звучало розпачливо. Що сказали б генеральні штаби, які повертали тоді планетою? І ті довгі низки потягів, які день-щодень везли на схід танки? Та і в нас самих ця розчуленість не значила ще миру, коли все довкруги було поняте війною. Це просто "мирність" серед немирності. Я це також висловлював у таких фейлетонах, як "Ера й література", з моттом молодого ентузіаста Герася Соколенка, який, вторуючи за Хвильовим, "Душа горить новою ерою, залізний ритм у ній росте", давав мені надхнення твердити, що "Людина ділиться на слабу і сильну, а тому вона поділиться на переможну і подолану" і тому радилося "нічого не боятися, дивитися на все відверто і свідомо, брати життя таким, яким воно є". З надією, що "ми переможемо".

Цю надію висловлювалось по різному. Наприклад, той самий юнак Соколенке зо всією притаманною нам ліричною ширістю, плеканою з часів незапам'ятних, надхненно співав: " ... . •.-<,-. — .

ВОЛИНІ

Палає день весняний, Над маривом долин... Вже новими піснями, Звучить моя Волинь.

Вже квітка і билинка Прокинулись від сну, І Леся Українка 4 Співає про весну.,'

Іде вона лугами В зеленому плащі, Шумлять над берегами Берези і кущі. В лісах, в степах безкраїх, В селах чарівних, Бадьорий спів лунає Повстанців молодих.

Встають вони з туману, Як молодість моя, За ними йду рум'яний Такий тривожний

я. Іду, іду в загравах По огнених путях, — ; Закоханий у трави, У грози і життя.

Таке захоплення ще могло друкуватися у легальному жіночому часописі "Українка" в Костополі, висловлюючи "батьорий спів повстанців молодих".

А це значило, що миру не було. Байдуже, що мої фейлетончики брязчали миром. Не вірив у це також мій молодий адоратор Соколенко, гіперболізуючи настрої Волині, знаючи, що ця ідилія це кокетування з бочкою пороху.

А чи вірили нам тодішні наші протеже з високих урядів? Не дуже. До мене був приставлений своєрідний спостерігач Ю. Омельчук, який намагався втертися до нас в дові-р"я, вигадуючи чудернацькі претексти, щоб бути поблизу до нас. То йому дуже подобалось опалюватися на сонці в нашому городці, де не було для цього місця, то знов він привіз нам ціле піяніно, щоб могли лиш у нас "інколи" бувати і пограти на ньому.

Це, однак, не багато йому давало, ми знали його, як ревного вислужника Ес-Де сексотського типу, а тому трималися від нього здалека. Наше товариство складалося з людей довірених, нам знаних, з якими ми могли говорити сво-бідно без страху, що нас може чути небажане вухо.

Розуміється, що я не цурався зустрічей з громадянством, мене часто кликали на різні засідання і зустрічі. Зустрічався з рівенським єпископом Платоном Артемюком, якого знав зі шкільних років, коли він учителював у Дерманській Учительській Семінарії і викладав у нашій Вище-Початковій Школі природознавство. Ми їздили з ним на села з приводу різних свят, де я виступав з промовами... Звичайно, після кожної такої поїздки, появлявся мій фейлетон в пресі.

До всього додавалось листування. Приходили листи з різних кінців нашого світу і нашого середовища з різними справами. Для прикладу, наведу з них кілька. Ось мій друг з Праги, відомий мистець-маляр Микола Бутович, міг писати таке: "Найзнаменитіший з Волиняків! Листівку Вашу дістав, чув, що і п. Лісовський мав таку, лиш з більшими інформа-ціями. Дуже тут всі втішені, що коло Вас все гаразд... Видно, що і шлунок Ваш в порядку — значить, то було на нервовім тлі. Було би цікаво, щось більше довідатись про Вас і що коло Вас. Як можете — напишіть. Поінформуйте, чи такому чудакові, як я, треба бути там в Рівному, чи добре він там себе почував би, чи мав би працю (хоч би і в бюрі пропаганди) і чи мав би що їсти? Чи Ваша Маруся до Вас вже добралася, чи забарилась у Львові? Чи знаєте пані Ха-ритю Кононейкову? Здається, вона в Рівному. Користаю-чись з Вашої адреси, посилаю їй листівку і будьте ласкаві їй передати. Чув, що сестриці Льоліка за короткий час вибираються відвідати свою бабцю. Коло мене все по старому, хіба, що число дому змінилось з 126 на 128, але дім остався той самий, як і я, — хіба, що схуд! Але тут помітно всі схудли, то значить не доми, а люди. Часом мені сниться сало, соняшники і правдиві українські дівчата, а не емігрантські "напередп'ятами". Пригляньтеся мені щось цікавого, як обіцяли. Я написав цілу купу нових "дуже гарних" епіграм. Ваш приятель (проф. Антонович) щось на мене гнівається і то міцно, бо я про завдання мистців дозволяю собі інакше думати. Ваша симпатія Ляля, здається, зробила докторат, я там тепер не буваю, так що не цілком поінформований. Ляту-ринська хотіла б на Волинь вертатися та не може

списатися з братами. У Галі Мазепи син виріс, скоро, мабуть, до школи піде. А що ви? Треба продовжувати рід не лишень в романах, айв дійсності. Пишіть. Здоровіть знайомих. Ваш М. Бутович" (21.VI.42).

А Оксана Лятуринська, авторка збірки поезій "Княжа емаль", малярка і скульпторка, та сама, що "хотіла б на Волинь вернутися", між іншим, писала таке: (Прага, 2.VII) ... "А у мене!... Большевики закатували всіх моїх рідних, та вислали на Сибір, а хутір спалили. Лишилися діти. Я мушу поїхати додому і заопікуватися ними. Але так тяжко дістати дозвіл. Для візи я потребую мати посвідку від громадського уряду в Старім Олексинці (де я належу), що я там приписана і маю майно, а повітовий уряд мав би підтвердити, що не має нічого проти мого приїзду.

У мене не лишилось нікого тепер удома, щоб міг клопотатися цією справою. Послала ж просто через волость до повіту — чужим байдуже мої клопоти. Отже, прошу Вас: може Ви маєте когось знайомого в Крем'янці, хто б міг вплинути на рішення "крайсгауптмана" і тим допоміг мені дістати тут візу? Духом я вже давно не в Празі, — вию вовчицею на згарищі Лятуринщини. Ваша, Лятур..."

П'ять днів згодом, знов її лист: "Пане Уласе, я написала прохання до волосного уряду в Старім Олексинці, щоб мені видали посвідку про мою приналежність до Ст. Олексинця і що я маю там землю, також послала через волость прохання до повітового комісара, щоб дав згоду на мій приїзд додому, інакше я не дістану тут візи.

" Дуже прошу, як що можете вплинути на відповідних чинників, зробіть так, як найкраще. Вітаю. Лятур..."

А я їй відписав: що тут тепер немає для неї місця, що умови тут не до того, що я був арештований і тепер сам знаходжуся під доглядом влади. Після цього, вона прислала листівку теплішого змісту: "Милий Пане Уласе! Як Ви мене засмутили. Невже моя справа безнадійна? Не можу припустити! Порадьте, що маю робити"....

Дорога приятелько з Праги на вулиці Слежській 118! Що міг я їй радити? Поради давали армії на фронтах, під Кавказом, під Ленінградом, під Тобруком. З тихої вулички в Празі "на Віноградех", цього напевно не було видно і, можливо, виглядало навіть по людські. У нас в Рівному був фронт, вся Україна був фронт. "Іду, іду в загравах, по вогняних путях" — співав Герась Соколенко.

Але цього не було видно здалека. Наприклад, славетний наш доктор Д. Донцов, із свого "Берлін-Вільмерсдорф-у у Ба-бельсбергштрассе 48/IV Гадтенгауз", міг писати: "Шановний Пане Колего, прошу прислати мені Вашу газету на подану вгорі адресу. Прошу вітати п. Тиктора. Чи йому вдалося видавництво? Запитайте прошу, чи міг би він перевидати деякі мої твори з Вісника. З них многі актуальні — про Шевченка, Хвильового і ціла "Наша доба і література", деякі книжки Книгозбірні і проч. (лише не біографії).

Прошу написати мені на адресу, що вгорі. Спішуся, бо треба віддати лист. З пошаною, Д. Донцов. Чи маєте відомості про пані Лену і її чоловіка? Тут всілякі чутки ходять. Як виглядає у Вас і в Києві?"...

"Чому мовчите так уже зовсім? — питає Маланюк в листі з Варшави, (24.11.) 'У

мене без змін, коли не рахувати приїзду родини, що мені справило велику радість і певне заспокоєння. Дуже хотів би Вас бачити — невже це для Вас так трудно? До мене майже ніхто не пише, оце лише молодий Антонович обізвався. Коли матимете змогу, відвідайте ковельчан, ц. т. Підгірських і пані Марійку. Та спробуйте приїхати до мене. Чи Ваші репортажі вийдуть книжкою? Було б дуже корисно, бо то єдине живе слово, що читав за ці літа. Пишіть. З пошаною, — Є. Маланюк"...

А ось листи Тодося Осьмачки. Видатний поет, тоді для мене мало відомий, який потрапив до нас в дуже не звичне для нього середовище і жив своєрідним ізгоем серед власного громадянства. Йому не легко було знайти триваліше місце осідку, він мало довіряв людям, гонимий манією переслідування.

Одного разу, в середині червня, я несподівано дістав рекомендованого листа з таким адресуванням, по німецьки:

Ді Штадт Рівне. По українськи: Видавництво газети "Волинь". В. П. Панові Уласові Самчуку. З додатком латинкою: Самчук. І з таким змістом: "Шановний Пане Самчук! Напевно кожний Укр. Художник не дивується жадним примхам людського життя і жадним явищам, що ухиляються від життєвої норми і чи національної, чи природньої і тд.

Мій лист до Вас це так само ухилення від моєї стежки, що я собі виплекав до тієї мети, яка освітлює і ogrіває мою літературну працю...

До Львова я приїхав видати свої твори. У мене купили книжку "Сучасникам". Але через те, що вона вирізняється літературним здоров'ям від недоносків місцевих поетів, її затримують з відданням до цензури. Навіть поговорюють, що Укр. Вид. купило, щоб я її нікому не продав, але щоб і самім не видати.

Так чи инак, а книжка лягла каменем і то не в цензурі, а у видавців. Крім того у мене на руках є роман, розрахований на 24 пісні, а написано лише 18 пісень октавами. Про його з видавництвом я ще не говорив.

Але і умов не маю жодних його скінчити. А жаль... На вечорі, що у мене відбувся, де я читав 4 пісні, були ляхи і деякі німці. То вони дуже високо поставили цей твір. Українці ж виявили себе застуканими несподівано, — "прільпе у їх язик к гортані".

Це про настрої і атмосферу, що утворилася коло моєї творчості... І я чую, що тут, хоч би був я з немірено великим хистом, то брати по перу вживатимуть усіх засобів, щоб не дати мені руху...

Тому, коли Ви децю знаєте з моїх "ісход" від духу святого, то напишіть не гаючись: я, коли б до Вас приїхав, знайшов би затишок для закінчення роману і чи не здох би з голоду, і чи міг би видати книжки при назві їх вартості національної і художньої. З повагою і пошаною до Вас. Те-одосій Осьмачка. Адреса: Львів, вул. Шептицьких, ч. 15". (Транскрипцію листа збережено).

Такий лист міг легко збити людину з пантелику. Поди-вугідна мішанина ексцентризму, егоцентризму й примітивізму... Але ж він тут же попередив "не дивуватися жодним примхам людського життя і жадним явищам, що ухиляються від життєвої норми". І я був схильний саме так це явище розуміти, і "не гаючись", 21.7,

вже строчив йому: "Милий і дорогий Колего, учора дістав Вашого листа, який мене глибоко зворушив"... і далі писав, щоб він приїжджав, щоб прислав матеріал для нового журналу, який проектувався тоді на Лівобережжі і який я мав було редагувати... А два дні пізніше, я вислав йому ще листівку з остаточним оформленням його приїзду. "Приїжджайте до нас. Тут будете почувати себе просторіше, простіше і легше. Добре було б, щоб Ваш приїзд стався ще до 15-го серпня, бо після того, я деякий час не буду в Рівному. А мені конче хотілося б з Вами зустрітись".

Вислав запрошення і чекав реакції. І був здивований, коли десь, біля 2-го серпня, обидва листи повернулися з допискою пошти, що такого адресата у Львові не змогли знайти. Що мене дуже засмутило. Що може той подумати про таку мою неувагу. Але нічого особливого — не сталося. Гень пізніше, я дістав знов листа від Осьмачки: "Вельмишановний Пане Самчук! Колись я Вам писав, що хочу втекти зі Львова, бо тут інтригами міряються суспільні вартості, бо тут, не зважаючи на "ворота Європи", не знають сентенції Нічшого, що світ обертається не навколо гуків та громів, а навколо нових винаходів — нетудою обертається він... Звичайно, я не хочу списати до Вас самолюбство, а хочу ввійти в свіжий струм культурних інтересів; ; ті праці, що обробляю, і ті, що робитиму, аби виплекати соковито повнішими в розумінні мистецькому.

Таку одвертість я собі дозволяю тому, що читав ваші твори і виніс враження від їх надзвичайне і, думаю, що Ви мали нагоду прочитати і мої у фрагментах, і в окремих числах "Наших днів" невеличкими поезіями... і в "Пробоем" число 7-8 цього року. Правда, пісня була трохи зіпсована... Та байдуже... Крім того тут моя книжка одна на цензурі, а другу — "Чичка Свирид" ще дописую, треба: два дні, бо цей твір буде з 24 пісень.

Коли Ви будете в філософським настрою, який підсовуватиме думку, що сонце колись погасне, як космічна безодня колись спорожніє, то для своєї культури Ви простягнете руку, коли її маєте... Або маєте під ногами ґрунт для опертя під час зусиль з простягненням руки... Тут я з редакторами Б недобрих стосунках, які виникли з книжкою, що тепер на цензурі... І де далі я бачу це обережну ускриту і уявну боротьбу супроти мене... Отже, вважайте і пишіть, чи V Вас є хоч суха гіляка для того, щоб учепитися на перших початках!... З глибокою пошаною до Вас, Теодосій Осьмачка. Року 1942, вересня 28. Моя адреса: Клуб Письменників, Львів, (друга адреса: "Моя адреса: Львів, Паулінів 21" була закреслена). І ще П. С. "Ото, що я говорив про визнання мене ляхами і німцями — є одною моєю знадобою слави, який, як виявилось до мене недоброзичливими. Що один німець висловився дуже позитивно, то це не виходить, що всі тут цінують. З глибокою пошаною Т. Осьмачка". І ще одно П. С: "Чи у Вас там єсть які видавничі спроможності?"...

Прикметні люди і прикметні їх дії. Розуміється, що я негайно знов йому відповів, але лист вже не повернувся, відповіді не прийшло також і сам він не приїхав. Допускаю, що тоді вже він зрозумів, що Львів, не дивлячись на всі його жалі та болі, був все таки ще найкращим для нього місцем на тодішній планеті. А джерелом його

неспокою була та сама його хвороба, яка немилосердно гнала його через життя, не даючи йому змоги ніде знайти для себе місця. Горе його було тим більше, що йому приречено бути мистцем і тим самим поглибити конфлікт з оточенням. Зачисляючи його до *individuo non liquet*. (Істот не ясних).

А що до Рівного в той час стікалися зо всіх кінців українського світу українські люди, то це тому, що поширилась легенда, ніби там знайдено український Клондайк і відкрито копальню українського золота. І було чимало таких, як казав Осьмачка, що хотіли б знайти там "бодай суху гілляку для того, щоб учепитися на перших початках"... І гарячку цю викликала поява газети "Волинь", яку читали скрізь по нашому світу, від сходу до заходу, включаючи сюди і такого вибагливого читача, яким був Д. Донцов тоді в Берліні. Відома наша журналістка Лідія Бурачинська писала з Кракова: "гратулюю Вам за "Волинь" вдруге. Перше це була "Волинь" повість, а тепер "Волинь" газета. Знаний політично-громадський діяч Закарпаття Леонід Романюк, міг писати з Братислави: "Відголоски Вашої праці доходять і сюди. Бачили і "Волинь". Заздрю Вам". Не менше знаний наш фотограф Левко Янушевич писав з Берліну: "Читаю Вашу "Волинь" — скрізь бурю і сніг, маю з цього приємність, звичайно, шкодую, що мені якось поки що не вдалося бути десь там коло Вас". Доктор Юхим Теребуха з Білостоку писав пос-ланіє: "Тепер нав'язання контакту з правдивими синами Волині являється просто потребою хвилі. Був би тому Вам щиро вдячний, коли б Ви могли прислати пару чисел Вашого часопису "Волинь". Ітд., ітд. З Полтави, з Дніпропетровського, з Кам'янця-Подільського... А деякі з моїх кореспондентів, як от Віктор Приходько з Праги, засипали мене далі кореспонденціями, дармащо я вже перестав бути редактором і не знав, що з тим матеріалом робити. Засилали статті, белетристику, поезію, філософські трактати і навіть музичні ноти. Зверталися за порадами, за опінією, шукали протекції. Мої фейлетони друкувалися по всій Україні і читачам здавалося, що я посідаю якусь магічну силу уміщувати ма-теріял, у той час, коли це була звичайна система праці пресової агенції ДНБ.

Весна і літо того року були часом формування нової нашої дійсності. Фронт відійшов далеко на схід і місто Рівне, з його центральними урядами окупації, почало набирати, більш-менш, стабільного вигляду. Сюди прибула особлива команда, зложена з голяндців, з великою кількістю машинерії, завданням якої було почати перебудову міста, як також перебудову цілої країни, як це заповідав Гітлер у своїх розмовах з його прибічниками ("Застольні розмови"). Голяндці почали з того, що завзялися відновляти невеличкий квартал міста, заселений біднотою. Зносили огорожі, закладали травнички, розмальовували стіни будиночків всілякими візерунками. До того, вони побудували велику клуню на полі за містом, в голяндському стилі під солом'яною стріхою, невідомого призначення. Взагалі ж їх діяльність виглядала скорше на якийсь експеримент, ніж на будівництво, але на майбутнє, з цього мала постати якась особлива величезна будівнича фірма з величезним пляном перебудови сходу Європи.

У цей час пущено також залізничний рух для цивільного населення... Між Києвом і Рівном почав курсувати постійний автобус, а головне, тут у Рівному постав

"Центральний Емісійний Банк", який випустив нові райхскомісарські банкноти з назвою "карбованці" вартістю десять карбованців до одної марки. На які треба було, в часі від 6-го до 25-го липня поміняти всі советські грошові знаки. Дуже комічні папірці, лицева сторона яких цілковито в німецькій мові, казала, що їх "Видано на підставі розпорядження, від 5-го березня 1942. Центральний Емісійний Банк Україна. Рівне 10 березня 1942". Задня сторона на половину по українськи грозила, що "Фальшування грошових знаків карається тяжкою тюрмою". Розуміється, що на цих "грошах" ніякого державного знаку не було. Як також не було сказано "на підставі" якого уряду це "розпорядження" було дано.

І появилось цих "карбованців" досить багато, і торгувалося ними на двох ринках — офіційному за копійки і на "чорному" за тисячі карбованців. І відповідно до цього вкладалося також життя. Найтяжче жилося людям із сталою урядовою платнею і харчовими картками "для місцевих". Це значило пів голод, це значило вічну гонитьбу за продуктами. Краще жилося селянам, які могли не здати "контингентів" і спожити їх самим. їм, очевидно, загрожувала небезпека покарання, однаке поки що від цього можна було ще оберетися, просто тому, що влада окупації не сягала ще у всі закутки країни... А найкраще жилося тим, що вміли "все дістати". Вони мали лантухи "валюти" і відповідно до цього користалися благами і чарами чорного ринку, де безоглядно царствував і командував парадом старовинний, золотий, царський 'імперіал" з двоголовим орлом Російської імперії, вартістю одна "пятьорка" до кільканадцять тисяч коховських карбованців. І на диво тих "пятьорок" звідкільсь набралось... Появились "сотейники", а там і "тисячники". Але були і "де-сятитисячники"...

І відповідно до цього, життя виглядало дивоглядно, хо-ро, невиразно. Жилося "з дня на день". За принципом "ніхто не знає, що буде зі мною завтра".

А тому, побіч із стабільністю, наростало відчуття катастрофи. У червні вперше появилось погрозливе звернення "Воєнного коменданта на Україні" і "Райхскомісара для України", у якому говорилося, що "карою смерти буде покараний кожний, хто посередньо чи безпосередньо піддержує членів банд, саботажників чи збіглих полонених, або дає їм пристановище, харчі та іншу поміч. УСЕ МАЙНО ЙОГО БУДЕ СКОНФІСКОВАНЕ"...

Натомість, "хто допоможе своїм повідомленням виловити, або унешкідливити членів якоїсь банди... одержить до 1000 карбованців нагороди або право першенства набувати харчові продукти, або право наділення, або побільшення його присадибної землі".

Це вказувало, що їх стабільність була zagrożена і приречена на невдачу. Добрий коментар до цього подав Томас Манн зі своєї Нью Йоркської висоти через Лондон. У черговому липневому посланню він твердив: "Перемога Гітлера — це порожнє слово; такої можливості не існує... Це не є в розумінню реального, сприятливого, дозволеного, зрозумілого. Це не буде дозволено; або скорше, він сам собі не дозволить цього, — той жалюгідний негідник... Тому, що він такий... Що такою є його природа... Завдяки його нечувано і безнадійно безвладній вдачі, яка не дозволить йому думати,

бажати, або робити щось, що не є фальшивим, наперед засудженим на невдачу".

Ці сердиті слова були для нас зрозумілі. Ми були поблизу того головного уряду політики Гітлера, який звався Райхскомісаріатом і який був найкращим союзником Сталіна під кожним оглядом, бо його "політика" була настільки безглузда, що іноді здавалося — вся та їх величезна воєнна машинерія створена лишень для того, щоб вибороти для себе нечувану розмірами катастрофу. Робити ставку на зрадників з нагородою "до 1000 карбованців" вартости пари кільогра-мів сала, в таких умовах і в такому місці, могли хіба нота-рійні політичні кретини.

Україна йшла в підпілля. Бульбівці, мельниківці, бандерівці, опісля ковпаківці. Підпілля не є місцем політичної мудрости, це є місце лобне, місце відчаю, розпачу, гніву і невилічимою гангrenoю на тлі політики. Про це старанно подбала політика, як каже Манн "жалюгідного негідника" Гітлера з його Кохами, який не дав підбитим народам іншого виходу з положення, ніж підпілля. Створивши для себе най-небезпечніший внутрішній фронт в історії всіх воєн Європи.

А чи була тоді Україна не підпільна? Така, як на початку цього "визволення"? Формально була, але фактично такої не було. Відкривалися курси ремісництва деяких галузей господарства, деяких відділів медицини. Відбувалися концерти, театральні вистави, висвітлювались кіно-картини, але все це було лишень експозитурою України підпільної. Нічого не діялося в інтересах завойовників.

У Рівному працював театр "під мистецьким проводом та плястичним оформленням Анатолія Демо-Довгопільського", як це говорилося в його афішах. З режисером Михайлом Калиювнчем, музичним керівником С.4 Ігнатовичем, декораторами М. Жуком та М. Мартинюком. Ставили "Мартина Бо-рулю", "На громадській роботі". Відбувалися вечори гумору, скечів, гротесок, танців.

Невтомний голова "Просвіти" Н. Кибалюк, раз-ураз розсилав повідомлення про різні просвітянські імпрези. В неділю 31 травня відбувся великий концерт мішаного хору Юрія Цехміструка. Співали "Засяло сонце золоте", "Зелена ліщинонька", "Котилася ясна зоря з неба", "Туман хвилями лягає", "Ой, час і пора", "Птичий хор". З рефератом Кибалюка: "Українська пісня і Олександр Кошиць".

В неділю 28 червня в залі "Просвіти" — велика виставка народнього мистецтва і народніх строїв зо всіх теренів України, влаштована жіночою секцією "Просвіти", до якої належали Харптя Кононенко, Марія Бульба, Галина Варваро-Еа, Євгенія Шудрак.

Того самого дня у залі кіно "Скаля" — свято пісні, присвячене століттю народження Миколи Лисенка. Виступало п'ять хррів з сіл Глинки, Обарів, Шубків, Городок і самого Рівного... З такими диригентами, як Іщук з Шубкова, Позняк з Городка, Цехмайструк з Рівного. Свято відкрив Н. Кибалюк, реферат про Лисенка виголосив учитель Рівенської гімназії Філімон Кульчинський.

Такі імпрези відбувалися по містах, містечках і селах. Поставали нові хори, струнні оркестри, включно до школи гри на бандурі в Крем'янці, яку провадив відомий бандурист Кость Місевич.

Та коли ми згадали про бандуру, то буде до речі пригадати, що в той час ми дістали

запрошення, що "Відділ Культури та Освіти Київської Міської Управи та Окружна Просвіта в Рівному, мають честь запросити Вас на концерт Київської Капелі Бандуристів і солістів Київської Опери, що відбудеться в Рівному 15 червня ц.р. о годині 18.30 в залі "Скаля". За Просвіту підписаний Ф. Польовий, за відділ Освіти МУК — М. Приходько.

Це запрошення вирізнялося. Говорилося про бандуру, бандуристів, кобзарів. Найглибший сентимент української душі. Образ кобзаря, що надхнув Шевченка. Звуки містерійних струн, що збудили відродження... Щось притаманне духовій вдачі людини українського простору.

Про капелю бандуристів, яка створилася ще за революції часів Гетьманату 1918 року в Києві і яка перейшла опісля низку всіляких переорганізацій за советів, ми могли багато чути, але тепер ось прийшла нагода, що можемо не лишень про неї, але й її саму чути, а також бачити.

Переборовши певні перешкоди окупантської влади (минулої зими її було знято з концертної подорожі по Київщині), вона ось появилась у всій своїй силі з виразним наміром показати, хто тут є паном. "Ой, чи пан, чи пропав — двічі не вмирати! Гей, же ви, хлопці, до зброї!" — було її гаслом. Під мистецьким керівництвом молодого, талановитого, зрячого і свідомого бандуриста Григорія Китастого і адміністративним зарядом здібного, ініціативного адміністратора Миколи Приходька. Зі складом, до якого належали вибрані, здібні, віддані сили цього мистецтва, які увійдуть до його історії, як Григорій Назаренко, Йосип Панасенко, Тимофій Півко, Олекса Дзюбенко, Іван Китастих, Петро Китастих, Микола Лісковський, Павло Міняйло, Гаврило Махиня, Дмитро Черненко, Михайло Павлик, Яків Протопопів, Іван Кагарлицький, Іван Яровий.

Цей виступ капелі, в цьому місці, у цей час був справжнім її тріумфом, відчувався святочний, піднесений настрій, простора заля театру "Скаля" була виповнена до відмови, перед початком виступу Микола Приходько виголосив запальну, патріотичну промову, капелю зустріла публіка бурхливими оплесками, програма почалася відомою, ностальгією "Думи мої, думи мої" — М. Лисенка, далі там були, і "Гей, злітались орли", і "Максим Залізник" — К. Стеценка, і "Закувала зозуля" — П. Ніщенського, і "Журавлі", і "Дощик", і "Від Києва до Лубень" — М. Михайлова. А закінчилося все спонтанним: "Ще не вмерла Україна", проспіваним всією публікою. Оплескам, оваціям, вигукам "Слава" не було кінця і краю.

А опісля капелян розібрали громадяни по гостинах і все це діялось у інтимній, родинній атмосфері з відчуттям важливості доби, що ми її всі тоді глибоко переживали.

А далі почались концерти за концертами. Повторено іще один концерт в Рівному, а опісля капеля переїхала на Луччину. Там нові тріумфи і прийняття. У Жидичеві великий маніфестаційний концерт у лісі, ввечері, при світлі вогню, з тисячами слухачів, з промовами і "Ще не вмерла Україна". Це вже нагадувало щось з Коліївщини про Чигирин, Холодний Яр, Мотрин монастир. І, розуміється, що не було це таємницею для гештапа. Його агентура не спала і вона донесла про це, куди було треба і коли

бандур'исти верталися возами до Луцька, вже по дорозі їх перестріли ґештапівці і направили їх замість до Луцька, — до станції Ківерці, а звідтіл без пересядки до Києва.

І забігаючи трохи з нашим оповіданням наперед, то вже в серпні цього самого року, капелю бандуристів відправлено товаровими вагонами з Києва до Німеччини, під виглядом концертування, а в дійсності до робочого табору "Ост" в Гамбурзі. Де вони "проконцертували" з лоґгатами аж до кін-ся листопада. А коли їх було звільнено, їм було заборонено вертатися в Україну, а дозволено тільки концертувати по таборах "Остарбайтер"...

Це була ще одна ілюстрація "мудрости" "Райхскомісарі-яту для України" в джунглях його політики, а для нас це було продовженням вже пройденого, коли то за царського часу, сліпих кобзарів брали з ярмаркових площ і... "по вулиці йде, пхає та штовхає... І кобзу йому нещасному на шматки розбиває... Що ж він його в тюрму запихає", як співали про такі діла ті сліпі небораки, згадуючи практики царської жандармерії...

За советів, бандуристів то забороняли, то дозволяли, то вихолощували їх репертуар зо всього патріотичного, то знов вимагали патріотичного. Все залежало від вимог і потреб окупантської сили...

А згадуючи про "остарбайтер"-ів (робітників зі сходу), то це був час, коли почався той "ясир" набору і вивозу молодих людей, дівчат і хлопців, на роботи до райху. Спочатку це робилося добровільно... Виїжджали молоді люди, яким хотілося побувати на заході Європи навіть в ролі звичайних робітників, але згодом ця добровільність обернулась в примус, аж поки це не обернулося у звичайне виловлювання людей на вулиці, як за часів татарських і вивоження їх без розбору на невільничі роботи до Німеччини.

Як було сказано, я мав двох друзів, молодих початкую-чих поетів десь звідтіля, як Заслав — Герася Соколенка і Миколу Болкуна, які навідували мене, завалювали своїми поезіями, але цього року вони потрапили в негоду. Герася було арештовано, а Микола десь було зник без вісті. Аж то 16 серпня, я дістав від нього несподіваного листа з несподіваного місця. "Пробачте: здається, надсилаю Вам другого листа. Першого напевно настигла недоля. Про мене Вам уже, мабуть, говорив Соколенко. Я тепер перебуваю в Німеччині. Попав сюди випадково. Живу покищо непогано (в таборі). Перекладаю з німецької мови на українську постанови, розпорядження та оголошення. Але ж...(?)... прочитайте краще П. Грабовського "Швачку. Не раз пригадується мені наша зустріч. О! Я був тоді переповнений по вінця радістю і прибоєм сили, вогнем свіжих надхнень... Ви були першим з тих, хто міг зрозуміти мене і мого друга — ("Мартина їдена") і "брата" мого Герася.

Мої бажання і стремління тепер — повернутися на Україну. Ви, тільки Ви, будете в цьому поверненню — пан. Кладу на Вас всю надію. Я знаю: Ви розумієте мене... По моєму, я Вас не маю права учити, як це зробити. Я дуже радий, що на Україні, під Вашим проводом, виходитиме літературний журнал. Недавно в "Наступі" (сюди доходить), читав Ваш фейлетон "Кременець".

І я тут не покидаю писати. За останній час написав декілька поезій: "Друг", "Надія",

"Курган", "Дружині" і декілька мініатюр без назв. Дещо посилаю Вам. Якщо можна, — через ДНБ до преси. Я буду дуже вдячний. Цікаво, як моя п'єса?

Гарно тепер на Україні — пахучо, молодод, надхненно.

Чекаю скорої і радісної відповіді. Привіт дружині та іншим.

Слава Україні! З побажанням на все краще, — Микола Болкун". : .

Це був лист з Гановера.

В постаті того хлопця бачимо клясичний зразок над-хненного юнака українських степів, якого лукава доля заплутала в сіті лукавої доби, щось, як павук муху. Йому би свободи, та розмаху, та багато світу з континентами та океанами ("Мартин Іден"), а тут тобі соц-походження та расові теорії, та табори "Ост". Він згадує наші перші зустрічі. Я згадую їх також. До мене вриваються двох засмажених сонцем і покритих курявою доріг хлопців з мішками поезії, у яких повно од на честь "визволення" й "визволителів". Вирослі на рабоприклонництві Сталінові, їм могло здаватися, що у світі нема інших категорій поведінки людини, як рабоприклон-нцтво. Щоб жити, треба викупитись своєю свободою. Або передати її в заклад кесареві, щоб дістати щось з того для себе. Ті хлопці, Болкун і Соколенко, були здивовані, коли я ясно, просто й одверто сказав їм, що цією даниною кесареві не мусить бути чиста монета сумління людського, ані її гордість, ані свобода. Для нас нема на землі іншого пана, ніж ми самі і кожний, що приходить у нашу землю не проханий, є нашим ворогом, який хоче нас поневолити. Твій ворог, якими 5 арміями він не командував, мусить розуміти, що ти є людина свідома і свободна в душі, навіть, коли б йому пощастило зламати тебе в тілі.

А тому, всі їх пеани, які вони написали в честь нового Сталіна, я радив їм безцеремонно викинути до сміття. Хлопці, які сподівалися знайти тут гітлерівського Тичину, або Корнійчука, були здивовані і приємно розчаровані. А тому і "не раз пригадується мені наша перша зустріч", пише він вже тоді, із самого дна пізнання істини, яка опекала його уста своїм огненним диханням.

Трохи згодом я дістав також вістку і про "брата", "Мартина їдена". Писав за нього його батько: "Напишу Вам про те, що з прохання Герася Соколенка/хочу сказати Вам пару слів: перш за все, просить Герась у Вас пробачення, щоб Ви не гнівались за те, що він так довго не писав Вам. По перше, у Герася склалися тяжкі умови. Він уже більше чотирьох місяців, як знаходиться в камері заключення в м. Шепетівці, за що — ще не відомо. Герась просить Вашого слова"...

Більш ляпідарно, епічно і вражаюче висловити подібну ситуацію, як це зробив батько Герася, зробити годі. Я кинувся за це діло фуріяльно, атакував Германа безпощадно, не знаю, чи це вплинуло, але Миколу з Гановерського табору і Герася з Шепетівської в'язниці було звільнено і це те головне.

Мені ті хлопці надзвичайно подобались. Вони завжди були голодні на книжку, вони все читали, все бачили, все знали. Будучи в Гановері, Болкун вже знає, що в Україні має видаватись журнал, в той час, коли ця справа щойно обговорювалась у вузьких колах.

А що до того журналу, то треба сказати таке: штаб військової пропаганди з моїм приятелем Фріцом Вайсом, залишив Рівне десь у червні і перебрався аж за Дніпро до Кременчука. Як було сказано, цей уряд мав широкі повноваження в таких справах, як освіта, релігія, культура взагалі і за часів рівенських ми мали з ним чимало різних справ.

Але з часом його відходу далі на схід, а мого приділення до ДИБ, мої з ним контакти обірвалися і я не мав наміру їх відновляти.

Однак, в половині червня, я дістав від Вайса такого листа: (перекладаю з німецька). "Милий Пане Самчук! Після того, як тут трохи розглянувся, мені захотілось звернутись до Вас з одним проханням, або краще, з одною пропозицією. Українське письменство в цьому просторі, знаходиться в дуже невідрадному стані. Після того, як ми зробили чистку наших бібліотек від большевицьких писань, виявилось, що крім російських клясиків, майже нічого не залишилося. Тому я запропонував одну пропозицію, яку відділ нашої пропаганди охоче прийняв до відома, щоб розпочати видання, або то літературного журналу, в якому б могли брати участь сучасні українські письменники, або то почати видання окремих творів сучасних авторів у книжковій формі. Технічні можливості, як також папір, маємо до нашого розпорядження. Ініціатива цієї справи, розуміється, повинна виникнути з боку українців, а я з тим апаратом, що маю, зможу цю справу здійснити.

І при цьому, мені здається, що поки в найближчому часі, такі видання, повинні бути без прямих політичних мотивацій. Я думаю, що, наприклад, така проблема, як "німецький вояк в Україні", висловлена в мистецькій формі, була б найбільше пригожою. Як також тема висвітлення проблем большевизму, яка протягом 20-ти років, була тут домінуючим світоглядом, була б бажаною. Я думаю, що з Вашого боку, Ви зможете подати мені також інші Ваші пропозиції.

А щоб розпочати якнайскорше цю акцію, я просив би Вас, по можливості скорше подати мені Вашу пропозицію про видання такої книги, або принаймні брошури. Можливо, Ви вже щось маєте відповідне для цього, а як що ні, ми могли б перевидати щось з Вашого вже друкованого дорібку, що могло б тут правити за новодрук.

І, між іншим, я мав нагоду тут переконатися, що Ваше ім'я тут не є ще знаним, що є, зрештою, зрозумілим, але мусимо це змінити. На випадок, коли б Ви могли запропонувати такий манускрипт і уділити право на його видання, тоді я одразу пороблю всі заходи, щоб цю справу здійснити. Фінансова сторінка цієї справи буде полагоджена напевно згідно з найбільшим Вашим вдоволенням, що я Вам особисто гарантую.

Мене буде надзвичайно тішити, коли я дістану від Вас якнайшвидше відповідь у цій справі. З дружнім привітом, — також для пані Тані, — Ваш, Ф. Вайс"...

Пропозиція феноменальна, але тепер це не вигорить. Ще у вересні минулого року, про таке можна було думати, але тепер це "цушпит". Особливо з книжковим виданням. Однак, я відповів Вайсові, що його ідея добра, що вона цілком відповідає моїм намірам, що такого літературного журналу дуже потрібно, що видавати мої твори там за

Дніпром, було б для мене великою приємністю, але це діло складне і годі з ним впоратись дуже скоро і дуже на бігу. Тим більше, що я тепер зайнятий ДНБ, з яким мушу ці справи узгодити, що забере мені місяць-два часу.

Саме тепер я збирався, вже втретє, їхати до Києва і то на цілий тиждень з Танею... Щоб написати серію фейлетонів для ДНБ.

Ми виїхали в понеділок 13 липня автобусом Рівне-Київ, що відходив кожного ранку в годині восьмій і приходив до Києва біля п'ятої вечора. Гарна, спокійна, вигідна подорож. Публіка в автобусі німецько-українська, всі місця зайняті. В Новоград-Волинському перша зупинка. Деякі пасажери тут лишаються, на їх місце приходять нові. Це вже люди "совет-ські" і між нами і ними помітно різницю в одягах, вигляді, поведінці. Друга наша зупинка вже аж в Житомирі, тожтопід вечір біля години п'ятої ми вже в'їжджаємо до Києва. Ми з Танею не їдемо до останньої зупинки на Хрещатику, а висідаємо на Брест-Литовському шосе проти будинку кіно-працівників, де живе Кавалерідзе з наміром у нього зупинитися.

Гарний, літній передвечір, тепер Київ виглядає значно краще, ніж за мого останнього тут побуту, Іван Петрович і Надія Пилипівна вдома, радісна зустріч, багато розмов.

Хоча настрої Києва для нас змінений. Нема вже Данила Багазія, Олени Теліги, Олега Ольжича, Івана Рогача. І навіть "Українське слово" дістало прикметник "нове" і перестало бути "нашим". Там засіли чужі і ворожі нам люди, до яких ми не квапились з візитами.

Одначе, я маю тепер деякі інші завдання. Хочеться познайомитись з деякими ветеранами старого українства, що їх тут ще вряди-годи можна було зустріти.

Мені шкода було тратити дорогоцінного київського часу, до вечора було ще пара годин, а тому ми з Танею вирішили відвідати відомого патріярха знаної мистецької родини Кричевських — Василя Григоровича. Народжений 1872 року, він ще належав до покоління видатних українських діячів царського часу, якому пощастило пролізти крізь вухо голки сталінських чисток і дожити до днів наших. Він вславився, як архітект національного стилю і найбільш відомим його творчим досягненням був славетний будинок Полтавського земства, у якому тепер міститься музей, як також будинок письменників у Києві, готель на могилі Шевченка в Каневі і багато інших.

Кричевський жив тоді на Великій Житомирській, в домі, що належав колись відомому власникові російського драматичного театру, що носив його ім'я — Соловцову. Він займав там одну велику кімнату, цілковито заставлену і завішану його картинами. До війни він жив на Хрещатику в будинку, який був зруйнований пожежою.

Він зустрів нас приязно, про мене він уже чув від свого брата Федора, у якого я набув минулого року картину, а Таню він пам'ятав з Кіностудії. Ми застали його за цікавим заняттям. Він давав лекцію української мови своїй, років семи, внучці. І з цього приводу у нас виникнула розмова. Він це мусів робити, бо інакше дитина не знатиме рідної мови взагалі. За советів у їх домі говорили поросійськи. Це робилося з konieczности збереження життя. Українцям, з репутацією старих діячів,

рекомендувалося особливо бути обережним з їх мовою, щоб не потрапити в буржуазні націоналісти, а тим самим на Сибір і російська мова була для них найпевнішим камуфляжем. По українськи дозволялося говорити лишень урядово, у певних місцях і в певних дозах. Ніяких формальних розпоряджень з цього приводу не було, але всі і так знали рямці дозволеного і суворо їх дотримувались... — Що наша родина залишилась при житті, то це тому, що ми ніколи не порушували цього не писаного, але загально знаного правила, — казав старий.

— Ми всі боялися. Страх був нашим природним кліматом. І рятувалися, як могли. Але не багато врятувалося. З моїх сучасників залишилося трохи хіба на еміграції, але в в Україні навіть пам'ять про них затирається. Ось візьміть наш Київ. Ви тут знайдете монументи і пропам'ятні таблиці кожному большевицькому ватажкові. Коли Київ ощасливив якийсь російський потентат на пару годин своїм приїздом — одразу меморіяльна дошка. Але спробуйте знайти місце, де жив Грушевський, Винниченко, Олесь, де видавався "Літера-турно-Науковий Вістник", або Чикаленкова "Рада", не кажу вже таких, як Петлюра, Центральна Рада, штаб УНР. Зовсім зникає з вулиць мова. Зникає згадка про величезну роботу, зроблену поколінням мого часу. Так ніби його й не було. А ми ж мали політичні партії, видавництва, мистецькі угруповання, наукові установи.

Старий, який був спочатку маломовний, розговорився, згадував окремих колишніх своїх товаришів. Опісля він показав нам свої роботи — переважно малюнки на теми села, які він малював для прожитку.

Життя не було легке, особливо тяжкою була минула зима і виглядів на краще не було. Чи не бажав би він переїхати на захід, наприклад, до Львова, де побутові умови були кращі? На це він відповів, що дуже зрісся з Києвом і йому не легко було б з ним розставатися. Хіба що вже в крайніх вимогах.

Не було тяжко його зрозуміти, але такі крайні вимоги одного разу прийшли і він закінчив життя аж на другій півкулі нашої планети, в місті Каракасі далекої Венецуели.

Для мене він був втіленням автентичної, місійно-проро-чої України, надхненної безпосередньо Шевченком і згашеної на наших очах Леніном. На ґрунті Києва, він був тоді одним з небагатьох могикианів тієї доби, яку ми звемо відродженням і якої він був активним співтворцем.

Вечором у Івана Петровича ми продовжували заторкну-ту тему "крайніх вимог". В повітрі це вже почало відчуватися. На фронтах десь там далеко на сході; появились ознаки зміни щастя воюючих противників. Це одразу також одби-лось на настроях Києва. На вулицях знов зовсім зникла українська мова і навіть деякі мої знайомі почали говорити по московськи. Це був найкращий знак зміни ситуації. Камуфляж починався заздалегідь.

У родині Кавалерідзе відчувалося це також. У них жила одна жінка, якась їх родичка, яка, казали, колись працювала в уряді колишнього "всеукраїнського старости" Петровсько-го і яка одверто була просоветська. За весь час мого побуту в Україні, я

вперше бачив людину просоветського настав-леиня. Мені цікаво було з нею говорити і ми провели з нею чимало часу в пристрасній дискусії. Що одначе ні в чому не змінило її поглядів.

Іван Петрович, який працював тоді над статуеткою запорожця на коні з піднятою рукою, почав також розмову про бажання залишитися в Києві, щоб не сталося. — Тут пройшло моє життя, тут я творив певні вартості, це все, з чим я зрісся душею і я не зможу цього лишити будь-що-будь.

Я питав його, чи він не думає про наслідки, які можуть ного чекати, коли повернуться "ті". — Для мене це питання, — відповідав він. І мені здавалося, що це питання у нього вже рішене. Чого я не брав йому за зле і навіть радив залишатися, якщо він не лякається того ризику, що в такому випадку його міг чекати. Тоді все ще діяв сталінський терор, який не завжди розрізняв винних від невинних. Мені лиш здавалося, що після такої війни, фурія московського шовінізму набере особливого розмаху і не багатьом з українських активних людей пощастить її пережити. Переможці звичайно люблять приймати позу благородства до своїх переможених, але не москалі. Ці такими "слабостями" не звикли хворіти.

На другий день, Таня залишалася вдома з Надією Пилипівною, а ми з Іваном Петровичем, виїхали зрання до міста з наміром відвідати Аркадія Любченка в його патетичному "Роліті" на вулиці Леніна, "бувшій" Фундуклеєвській.

Ми залишили трамвай на бульварі Шевченка, повернули на Піроговську і тут зустріли трьох знайомих Івана Петровича, які дуже підкреслено говорили зо мною по російськи, чого раніше зо мною в Києві не траплялося. І що було також показовим моментом морі нашої дійсности.

Далі дорогою, на цій же вулиці, ми зустріли видатного киянина з царства Мельпомени, Григорія Манька — визначного співака-баритона, а також знаного актора багатьох українських театрів ще з часів до революції, якого Іван Петрович представив, як театральну знаменитість Києва, а тому також блискучого виконавця ролі Восьмого в фільмі "Наталка Полтавка" під його режисурою. Тепер він був безробітний і робив старання зібрати групу співаків та урухо-мити оперу, яка була вже очищена від підміновання. Ми поговорили з ним коротко і пішли далі без особливих наслідків зустрічі, але тоді я не міг допустити, що за певну кількість років пізніше, нам доведеться жити разом в Канаді, у місті Торонті і то близькими сусідами. І мати багато спільних інтересів не лишень театральних, але й рибальських по чисельних озерах чудового Онтаріо. Так інколи починаються людські знайомства, які можуть протривати до кінця життя.

А далі ми вже без зупинки простували до Роліту, де під номером 68 у квартирі 22 ми знайшли Аркадія Любченка, ветерана славної колись фалянги хвильовістів з Вільної Академії Пролетарської Літератури (для ясности ВАПЛІТЕ), що її в січні 1926 року було засновано, а вже пару років пізніше, на голову розгромлено, не дивлячись на всю її чародійну "пролетарськість".*)

З початкового її членства 27-ми літераторів померло своєю смертю лишень 7.

Решта розстріляні, або вислані на Сибір. До нас, по цей бік замороженого кордону, дійшов чи не один тільки Любченко і то під виглядом анатомованого "зрадника українського народу", бо він наважився не відійти разом з іншими недобитками ваплітянців за Урал. І був тепер чи не самотнім автентичним мешканцем маєстатичного Будинку Радянської Літератури на маєстатичній вулиці Леніна.

*) До ВАПЛІТЕ належали: Бажан, Вразливий, Громов, Дніпровський, Досвітній, Епик, Іванов, йогансен, Квітко, Куліш, Коцюба, Копилеико, Лей-тіс, Любченко, Майський, Панч, В. Поліщук, Сенченко, Слісаренко, Смогінч, Сосюра, Тичина, Фельдман, Хвильовий, Шкурупій, Яновський, Яловий.

Ми застали його вдома, але в піжамі, дармащо це була година десята. Спочатку, я був цим збентежений, але згодом довідався, що за правилами радянського домашнього етикету, приймати гостей в піжамі не було афронтом, а скорше виразом своєрідного стилю, дозволеного не багатьом, бо такі об'єкти людського туалету, як піжама, не були всім доступні і вважалися ознакою приналежності до касты привілейованих, які могли собі такий люксус дозволити. Піжаму вживалося не так для сну, як для легкого домашнього одягу, щось, як смокінг чи халат. А тому ми могли бачити в ілюстрованих журналах заходу забавні картинки, як то радянська верхівка розгулює по своїх фешенебельних курортах в однорідних напудрованих піжамах по алеях парку, що нагадувало одяг деяких німецьких концентраційних таборів. А там це було висловом великої моди і особливого достатку.

І Любченко прийняв нас радісно. — О! Улас Самчук! То ви ось такні! А я ось тільки що скінчив вашу "Марію". Лепська, дуже лепська річ і спасибі вам, що ви її написали. Бо в наших умовах про щось таке годі було й думати. Прекрасно! Ми ще до цієї теми вернемося.

Він запросив нас до чималого, заведеного книгами, кабінету, на передній стіні якого, за робочим столом, висів його портрет роботи знаного художника Анатолія Петрицького в стилі модерн, де ми розсілися на канапі і почали дуже жваву розмову. Любченко виглядав хорівито, його вродливе, інтелегентне обличчя було побрижене дрібними зморшками, прикметними для людей, що хворіють на шлунок. І жив він у мешканні з трьох кімнат і кухні, що було стандартом майже для всіх мешканців цього будинку і що було великим люксом у цих умовах. З ним жила також його старенька мати, яка вела його господарку. Він недавно розійшовся з жінкою, яка тоді виїхала до Львова і забрала із собою також його сина, за яким він дуже скучав.

Я знав Любченка, як діяльного члена різних організацій письменників, як секретаря ВАПЛІТЕ, як редактора його органу тієї ж назви, але я не багато його читав, а те, що колись читав (Літературний ярмарок — "Вертеп") забулося, а тому я не міг віддячитись йому за комплімент для "Марії", а перевів розмову на тему організації літературного журналу, який би, на мою думку, мав би друкуватися десь на сході, в Харкові чи Полтаві і пропонував йому взяти активну участь в цьому підприємстві, можливо навіть в ролі редактора. На що він позитивно зареагував, обіцяв дати якийсь матеріал, але від редакторства відмовився, посилаючись на свою хворобу.

Ми розмовляли жваво на різні теми, я розповів йому про мій арешт, про моє теперішнє становище, про призначення до ДНБ, між нами постав приємний, дружній настрій, здавалось ми давно знайомі, домовились ще зустрітися, оглянути Київ, покатися в Дніпрі. Він жалівся на свій стан здоров'я, він довгий час хворіє на шлунок, потребує лікування, мусить притримуватись строгої дієти. З цих же причин відмовився піти з нами до ресторану на обід, куди я його запрошував, де він не міг би знайти нічого йому дозволеного. На що я оповів йому про свої пригоди з шлунком, якому поет-доктор Юрій Липа у Варшаві предпів вилікування, як тільки я прибуду на Україну. Що дослівно й сталося. — Хотів би, щоб і мені хтось щось таке предпів, — казав на це мій стражденний друг.

Попрощалися ми біля години дванадцятої, а опісля ми з Іваном Петровичем пройшлися вниз Фундуклеєвською, дійшли до опери і там на розі Володимирської зайшли до ресторану з назвою Театральний.

Цікаве місце, оповите ремінісценціями минулого, в якому все ще нагадувало блаженні часи імперії Романових. Старовинне мебльовня, тяжкі, вилялі, плюшові порт'єри. Здавалось, що ми можемо зустріти тут Заньковецьку в кружевах й криноліні, Винниченка з його високим стоячим комірцем, пишних дам в довгих сукнях і широких капелюхах, панів у крохмалених маніжках і шовкових краватках з рубіною шпилькою. Але між нашою уявою і нашою дійсністю зяяла глибока прірва. Залишилися тільки декорації. Полин'я-лі, запорошені, неестетичні. Все ж решта зникло безповоротно. До старих декорацій додано лиш нову сірість, обноше-ність, вбогість.

Гостей в ресторані було мало, обслуговували дві молоді кельнерки в білих халатиках. Одна з них, гарна русявка, говорила до нас гарною українською мовою, за що Іван Петрович обіцяв заангажувати її до його чергового фільму. Подали нам щось з української кулінарії — борщ і відбивні котлети, а до того пиття, що мало вигляд чаю без цукру. Але це можна було звати обідом і коштувало воно не так вже дорого.

Для решти дня ми мали багату програму. О годині другій, я вже був в бюрі київського ДНБ, яке містилося на третьому поверсі правого крила Наркомату у кількох кімнатах з характерною советською, незграбною обстановкою, де я познайомився з керівником прес-агенції і обговорив з ним постачання кореспонденцій з Києва для нашої централі в Рівному.

Далі, моє пилигримство було направлене до Музею Українського Мистецтва, де на мене чекав Іван Петрович і де я пережив чимало надхненних моментів мого життя, щось як у древньому храмі моїх предків, де віками приносились жертви божествам землі і неба. Не дивлячись на те, що з музею багато цінного вивезено було кудись на схід і що його було пограбовано німцями, він все таки і в такому зредукованому стані робив враження. Це була далебі святиня. Зі стін, зі стендів, з кожного кута і закутка дивилися на тебе твори мистецтва особливої, кажу точно: української подоби. І по своєму, великої мистецької поваги. Що свідчило про дуже своєрідний геній дуже своєрідного народу. Відмінний від народів заходу, а разом відмінний від народів сходу. На всьому плястично домінував ліризм серця і матерії. Краєвиди, будови, людський

типаж, одяги, речі, побут. Поєднання кольорів, формування матерії, показ ліній і вияв кутів бачення, все це емоційно сприйняте, сенсуально-виявлене. Можливо тому, наше мистецтво не легко сприймається людьми заходу. Замало в ньому драматичного, динамічного, гострого, констративного. Зачіпного й агресивного. Брак темпераменту і гостріших дерзань.

Але для мене, втомленого чужиною, ця українська лірика була дорогою. І діяла на мене повзбудливо. Своєю близ-кістю і безпосередністю. В тому не було фальшу. Це наше своє близьке і рідне. З чим ми кровно споріднені.

Ми пробули в музеї понад годину, а далі ми зробили стрибок аж до опери. З вулиці Олександрівської на Володи-мирську.

Київська опера. До цього часу вона була підмінована і призначена на страту але її розміновано і тепер її можна відвідати... І вже почались заходи для відкриття її постановок, її будову споруджено в 1897-1901 роках, за проектом архітекта В. Шретера. Вона вславилась не так багатством своїх постановок, як багатством революційного дійства. 1911 року, під час постановки "Руслана й Людмили", в присутності царя Миколи II, тут було вбито відомого прем'єра царської влади Петра Столипіна. За самої революції це було місце чисельних масових з'їздів, мітингів, маніфестцій. Учасники цього люблять пригадувати перший з'їзд українського селянства 17 грудня 1917 року. "Дві і пів тисячі делегатів ледве вмістилося у прегарній залі цього театру. На тлі малинового оксаміту і золотих оздоб оперної залі, вирізнялися селянські .свитки"... — згадує М. Ковалевський. Згадуються такі ж з'їзди робітництва, вояцтва, сесії Центральної Ради. В повітрі чуються промови Грушевського, Винниченка, Петлюри. Всього того, що шукало, вимагало і знаходило незалежність України. Тут також вперше прозвучали і мелодії "Ще не вмерла". Стіни цієї будови насичені тим духом незалежності! і хто зна, чи пощастить його кому вивірити. Ця опера стоїть в самому центрі цієї невмолимої стихії.

Що ж до її мистецького дорібку, особливо в роки перед Першою світовою війною, та в часі війни до самої революції, то це була, як свідчить у своїх спогадах знаний диригент Олександр Кошиць, "дешева халтура на велику скалю... Це була стара прекрасна машина, яка безупинно працювала вже років з п'ятдесят без ремонту — шипіла, свистіла, гуркотіла, але везла".

По революції її відновлено і піднесено з твані занепаду на певний рівень мистецького виконання з добрим титулом "Державний орден Леніна Академічний Театр Опери та Балету УРСР імені Т. Г. Шевченка". Тут виступали Зоя Гайдай, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, Г. Манько, Б. Гмира, М. Гришко, Є. Чавдар і багато інших звучних імен нашого вокального світу. Давали "Запорожця за Дунаєм", "Тараса Бульбу", "Івана Сусаніна", "Євгена Онегіна", "Кармен", "Аїду". Диригував здебільша А. Пазовський. Виконання було, як згадують знавці, на високому рівні і коли б не вносилося туди відомої совстської пропагандної халтури, оперу можна б вважати на рівні опер європейського заходу.

Але що ми могли в тій будові бачити? її стіни, її зарядження, її закуліси. Я мало

розумівся на техніці таких підприємств, але мені здавалось, що вона була добра. А поза тим все тут мовчало. Чекаючи кращих днів. Жалію, що мені не було суджено бачити її постановок.

І нарешті, після опери, ми спішимо відвідати ще один храм мистецтва — Академію малярства.

Погода була душна, парило, збиралося на дощ. В Академії, не дивлячись на підвечір'я все ще трудилося кількох тружеників цього благородного мистецтва. Була нагода оглянути завалену працями робітню її ректора, Федора Кричевського, який любив підписуватись на своїх широких полотнах "Проф. О. Кричевський" (Федір через літеру фіта), як також познайомитись з кількома цікавими художниками, розмовляти з ними про їх мистецтво і домовлятися на рибальство в Дніпрі. Стіни клясів були густо завішані картинами майстрів, але тут же валялося чимало халтури з минулих років — портретів вождів, надбитий бюст маршала Тимошенка, бюст Сталіна, якому бракувало вже носа, недороблений Чапаєв.

І коли ми тут приязно розглядали ті чисельні скарби та гомоніли про різні справи, надворі почало гриміти і посипало дотцем. Під цей рясний, теплий дощик, ми розпрощалися з Академією і відправилися поквапно до трамваю.

Цієї ночі ми з Танею ночували ще у Кавалерідзе, але решту днів і ночей нашого Києва ми були гостями Аркадія Любченка з його пречудовою мамою. Під кровом славетньо-го Роліту, де всі стіни насичені духом поезії, прози, драми, трагедії, ми почувалися, ніби далекі мандрівці в містерійному замку, де ночами гасають духи колишніх його мешканців. Ми охоче прийняли запрошення Любченка на цю містерію просто тому, щоб бути ближче до центру міста, а до того краще один одного пізнати... Ми були десятиліттями розділені прірвою забобонів, створених революцією, нам хотілось прорвати ті перешкоди, ми мали між собою так багато спільного, нам хотілося обмінятися думками. Він окупив це своє бажання, ризикуючи життям, а я знов десятиліттями чекав цього моменту, щоб могли тут бути і з кимсь зустрітись, хто б ті мої прагнення міг розуміти.

І ось ми були разом. Три дні і три ночі ми провели під одним дахом. Ми без перерви розмовляли. "З Самчуком швидко й легко заприятелювали, багато ходили разом по місту і багато говорили про найцікавіші справи", — нотує він у своєму щоденнику з 18-го липня того року. Так. Ми ходили по Києву, оглядали його прикметності, перебували в робітні письменника, розмовляли про наших колег, нашу творчість, наші труднощі, самогубство Хвильового, якого він був безпосереднім свідком, аналізували політику наших окупантів, шукали перспектив нашого визволення, обговорювали різні за і контра, як позбутися ганьби поневолення нас чужими народами. Що, на нашу думку, у цьому двадцятому століті на континенті Європи, було жаським політичним анархонізмом і для українського народу нестерним явищем.

З ним було приємно і корисно говорити, він належав до письменників думаючих, аналізуючих, розуміючих. Він належав також до покоління Хвильового, яке почало шукати перспектив в майбутнє. Письменник визначеного таланту, вражливий на вислів

стилю, думки і логіки з великою психологічною поємністю і тонким відчуттям дійсності, він був приречений на такі умови життя, де треба було думати над кожним висловленим словом, затаювати в собі найболючіші правди, що отравило його духовість і зруйнувало його нервову систему. З цього витворилась хвороба його шлунку, яка завчасно обірвала його життя, а до того він набув дошкульну неврастенію, яка висловилась в його "Щоденнику", де він хотів "одверто" сказати про всі болі, які його мучили і де він не міг рівноважити своїх почуттів. Тому й постала така разюча різниця у вислові його, скажемо, "Вертепу" і його "Щоденника"... І прийде час, коли не лишень літератори, але й психологи займуться дослідженням цієї делікатної психологічної проблеми, того, взагалі, невротичного часу.

А поза цим, ми з Танею робили окремо мандри по Києву, а в тому відвідали наймолодшого Кричевського — Василя, сина Василя Григоровича, з його дружиною і дочкою, які жили на вулиці Львівській. Всі вони художники. Їх стихія — малярство. Творчі, цікаві, талановиті... Ми набули в них одну картину — Миколаєвська вулиця Києва, виконана гуашом. Яка збереглася в нас до часу, коли пишуться ці рядки. Як одна з пам'яток по Києву.

Таня відвідала також Прахових, з якими збереглись у неї певні дальші взаємини. Без ворожости і без дорікань. У тій родині подібні явища сприймалися "по людськи". Без розпачливих жестів і великого гамору.

І, нарешті, в суботу 18-го липня, ми розпрощалися з нашими друзями — Аркадієм Любченком і його мамою. Наш автобус відходив о годині 8-ій рано, за браком візників, ми мандрували до Хрещатика пішки за гарної погоди, обтяжені пакунками книжок, картин, всілякої антики, набутих в комісійних крамницях. Нас проводив Аркадій. Прощаючись з ним, ми, як годиться друзям, міцно розчоломкалися. — Шкодує, що не можу їхати з вами, — казав він на прощання. Хотілося б трохи провітритись. — А от одного разу, сідайте до цього самого автобусу разом з вашою мамою і приїжджайте до нас. Будемо дуже раді, — відповідали ми на це. Він обіцяв, але його обітниці не судилося сповнитись.

Їхалось гарно, вигідно, спокійно, а під вечір, біля години п'ятої ми були знов у нашому легкому, веселому, соняшному мешканні з великими вікнами, що виходили на город і парк. Втоплені, але вдоволені враженнями Києва.

Наслідком цієї подорожі, моя машина "Орга" зацокала з особливою фурією, з чого постала серія репортажів з десяти фейлетонів під загальною назвою "В світі приблизних вартостей", які опісля друкувалися в 120-ти газетах по всій Україні. І перший з них, під заголовком "Рах Bolschevia" починався так: "Я щойно вчора вечором повернувся з Києва. Був утомлений, напханий, мов дорожня валіза, враженнями, надхне-ний Києвом з нап'ятими до відмови нервами. Сьогодні, після ночі відпочинку, до мене приходять, мов верблюди до оази, думки і кожна з них домагається вислову. Довкруги мене привезені речі. Книги, картини, збірки поезій, томи прози, а поміж тим, ось просто перед очима на письмовому столі, оригінальна фотографія людини, яка 1933 року, 13 травня, ввігнала собі в лоб кулю. Це Микола Хвильовий.

За відчиненим вікном гарне, повне, соковите літо. Бачу чоло Хвильового і бачу густу зелень огороду, над якою в'ються мотелі, як також бачу похилу від тягару врожаю розчервонілу вишню. І чую, як старанно та запевняливо, наспівує збоку якась пташина.

Хотілося б висловити все. І збірку поезій Сосюри, і картини Кричевського, і папір мого радянського блокноту, і... чоло Хвильового. І все, що нас оточує, і що так чи інакше, komponує цю суцільну в'язанку життєвої цілості".

Забгато думок, забагато вражень і замало часу для їх впорядкування. Писалося експромтом без особливої обробки. "Пакс Большевія", "Куда ви едіте", "Звягель", "Омега", "Пітомник на вулиці Фундуклеєвській", "Самий ловкій доставала і Панч Петро", "Товариш Ніна", "Відповідь Ніночці", "Радянська віра та її гріхи". В'язанка думок, вирваних з гарячої дійсності, висловлених в поспіху.

У Києві, у Рівному, по шляху між ними, було тоді ще мирно і безпечно. Але по селах, по лісах, по віддалених за-кутинах, починало вже наростати інше наставлення. Ось приходять селяни з Дерманя і просять допомогти їм визволити з табору їх дочок, яких силою вивозять на роботи до райху. Розуміємо їх турботи, але як цій справі зарадити? Йти до тих урядів і робити інтервенції — безнадійна справа. Залишається нелегальщина. Йдемо до великого, обнесеного колючим дротом табору на передмісті, де зібрано кілька сотень дівчат, призначених до "ясиру" німецького, викликаємо дівчат до найдальшого кінця загороди/ вичікуємо, поки відійде вартовий, піднімаємо дроти і троє дівчат виходять на волю.

Ця тактика поведінки практикувалася тоді дуже широко. Опозиція, несприяття, саботаж на кожному кроці. Ось нас з Танею, Галина Варварова і Харитя Кононеко, намовляють їхати до Голоб на свято відкриття пам'ятника героям визвольної боротьби. Своєрідна подорож потягом через Цуманські ліси, де вже кожна станція обнесена валами і колючим дротом, як фортеця. Потяг тягнеться волячим темпом і до Голоб прибуваємо з шестигодинним спізненням. Все це вже наслідки зміни настроїв. Надходить відлив припливу.

ОСТАННЯ ГРАНИЦЯ

Шлях степам у широкі світи І мости безконечно високі.

Терень Масенко

У недовзі судилося мені перейти ще одну останню границю на схід. За чергою четверту. На цей раз нею був Дніпро. На днях я дістав листа такого змісту: "Ми тут робимо чималі розшуки за українськими письменниками і маємо гарні успіхи. Доктор Паєр побував у Полтаві і йому пощастило встановити там 27 молодих українських письменників, з якими він мав розмови. Частинно він навіть привіз із собою певну кількість манускриптів. Коли ж ця справа досягнула такого розвитку, я думаю, що було б дуже добре, коли б Ви, по можливості скорше, могли прибути сюди і допомогти нам з тим матеріалом розібратися до першого числа нашого журналу. Також і проф. Петров дуже хотів би з Вами познайомитись і обговорити ці справи. Можливо, Ви могли б привезти з собою дещо з Вашого друкованого до-рібку, щоб ми могли познайомити з

ним ширші кола тутешнього громадянства. А, можливо, також, що можна буде організувати Ваші авторські виступи у Полтаві і Харкові. Сподіваємось, що пан Аріо дозволить Вам зробити цю подорож і допоможе Вам виробити для цього відповідні папери. Із сердечним привітанням, — Ваш Ф. Вайс".

І що мені після цього залишалося робити, як не пакувати наплечника і збиратися знов в дорогу? Я вдався до Аріа. Той, не гаючись, забезпечив мене залізними документами ДНБ і з Богом.

У п'ятницю 7 серпня, о годині десятій вечора прощання з Танею, а годину пізніше, я вирушував довжелезним, набитим воїнством, потягом в далеку путь сходу, з тим, що мій дозвіл цієї транспоратації сягав тільки границі Дніпра, де кінчалася територія цивільного управління, а там далі на військових теренах, я вже мусів давати собі раду, як прий-деться.

На цей раз, це для мене вийнятова подорож, дарована мені долею раз на все життя. Одягнений у спортову куртку кольору хакі, чорні, ще з Кракова, рейтузи, такі ж краківські чоботи з високими халявами, з фотоапаратом "Цайс-Ікон" черезпліч. За плечима невеликий наплечник і це все. Хотілося бути легшим, мобільнішим, свободнішим.

"Бо, як ти відходив, то мені здалось, що ти десь зник V темряві. Ніч, твоє "з Богом" і тебе нема — це наближалось до чогось нереального", — писала мені тоді Таня до Харкова. Це справді наближалось до нереального. Це був дивовижний випадок, що хотів, проти волі всіх сил, що влада-рять над моєю батьківщиною, щоб я хоч частинно міг бачити ту землю, для якої я приречений бути письменником. Я їду потягом, складеним з вагонів чи не цілої Європи. Біля мене багато чужих людей. Звідки вони і куди їдуть? І що хочуть там знайти? Везуть теплі речі, високі чоботи, дорожний посуд, ловецьку зброю. Вони вибрались на завойовання простору. Вони переповнені надіями здобичі. Вони чули про цю землю з пісень хору "Донських козаків", вони читали про неї в романах Толстого. Вони їдуть "нах Руслянд" з такими містами, як "Бердіш'ев, як Козятіін, як Шарков", щоб там управляти, командувати, наводити порядок, будувати дороги, регулювати ріки. Це представники Центрального Господарського Банку з двома мільярдами рудо-зелених "карбованців", Товариства управи тютюну, Товариства експорту-імпорту, Товариства продажу будівельних площ, Товариства управи волокнистих сирівців... Ітд, ітд... І всі ті товариства ("Гезельшафт міт бешренктен Гафтунг") вже почали свою роботу. Вони вже будують нові дороги, нові мости, нові залізниці. їм потрібно виробництва, багато виробництва, бо ж то їх фюрер у своєму "Вол.фшанце" в Ост-Пройсен мав сказати, що "ми цю занедбану країну за двадцять років обернемо у рай па землі".

Отже ті люди вже їхали той рай здійснювати. На ранок цей потяг був біля Фастова, далі він повернув на Білу Церкву, на Миронівку, на Городище.

Ввесь цей день 8 серпня я провів в розмові з землею Хмельницького, Марусі Богуславки, Шевченка. Навіть, хай це через вікно потягу. Інколи той потяг зупинявся. Тоді підходили до нього українські жінки в обшумілих одягах з котиками, які

вимінювали у німецьких солдат хліб, мило, цигарки за свіжу огородину й садовину. Інколи їм щастило дістати якусь чоколяду і верхом їх щастя вважалося дістати кусник якоїсь матерії. Солдати натомість ласували їх огірками, яблуками, грушами, помідорами. Вигляд тих жінок і тих їх дітей — босих і мало не голих наводив багато думок, що їх годі було нараз сказати.

Щоб доїхати до місця останньої зупинки на Дніпрі, потребувалось ще однієї ночі зі сном, сидячи поміж солдатськими мундирами, а вже в неділю рано-раненько, деś біля шостої, 9-го серпня, потяг обережно наближався правим берегом до міста Крюкова і тут зупинився. Пильний, точний військовий жандарм з великою бляшаною коцюбою на грудях, не дозволив мені їхати ані метр далі, дармащо мені треба було переїхати лишень через міст на лівий берег до міста Кременчука.

А тому я висів з потягу і залишився на станції Крюків. З наміром потелефонувати до уряду пропаганди в Кременчуці і дістати дозвіл на перехід через ріку.

Але було ще дуже рано, уряди ще не урядували, а тому я мусів чекати. Тут таки на станції... Маючи досить часу на спостереження й роздуми. Що це таке Крюків? Пам'ятаєте у Шевченка в одній повісті є таке місце: "Жив в місті Крюкові (що за Дніпром, насупротив Кременчука), — так у тому місті Крюкові, жив багатий, незчисливо багатий чумак Роман. Кожне Боже літо відправляв він дві валки, що найменше возів на двадцять кожна, одну на Дін за рибою, а другу в Крим за сіллю".

Але не було давно, дуже давно. Того чумака Романа давно нема в живих, а його діти чи навіть внуки, якщо вони такі були, напевно були розкуркулені, а то й вивезені на Сибір. А самий Крюків виглядав не дуже показно. Колись це був знаний козацький перевіз, а тепер тут був залізничний міст важливого значення, від якого там за Дніпром, відходило дві залізничні вітки — на Полтаву та Харків і на Хорол, Ромни та Бахмач. Тепер цей залізничний міст був зірваний радами при відступі, але радянські німці побудували на його місці дуже новенький, елегантний, дерев'яний мостик і залізничний рух невмолимо йшов далі.

А з місцевої газетки, яка виходила в Кременчуці "Дніпрова хвиля", яку мені пощастило роздобути і в якій Крюкову була присвячена ціла одна сторінка, я довідався таке: що його, якраз рік тому було "звільнено", що він "мінє своє обличчя", що там "працюють вже зруйновані підприємства", що великими успіхами користується очолюване Іванченком споживче товариство, як також там "зростає культурне життя. Клуб ім. Винниченка, що був занедбаний — відбудований. Крім кіно-картин, що демонструються регулярно, при клубі працюють гуртки художньої самодіяльності!. Драматичний гурток, під керівництвом пана Федоренка, вже показав працюючим ряд постановок: "Наталка Полтавка", "Сватання на Гончарівці" та інші. До складу драматичного гуртка входять 36 молодих хлопців і дівчат. Музичний гурток дає щонеділі хороші концерти з української народної пісні".

А також працює в Крюкові на 60 ліжок лікарня і медична клініка. І ще до того, там оселилася німецька шляхобуді-вельна фірма "Емлер", що "з допомогою українців взялася відбудовувати старі шляхи та будувати нові. Вже підходить до кінця

будівництво цілком нового шосейного шляху Крюків-Олександрія. Незабаром почнуться роботи по настеленню шляху Крюків-Дніпропетровськ. Мости і кладки відбудовано також"...

І ще зазначалося, що "українські діти підуть до шкіл", що "провадиться облік дітей і підбір учительського складу". Повідомлялося також, що "збільшується населення міста. Перепис населення, що був переведений за перших днів вступу німецьких військ, показував, що в місті залишилось тільки 12.000 мешканців з 22.000, що було до війни. Тепер населення з кожним днем збільшується. Насьогодні місто налічує 15.000 мешканців, з яких майже всі українці". Говорилося і про народження дітей. "Якщо раніше в рік народжувалось пересічно 400 дітей, то зараз тільки за останнє півріччя народилось 316 громадян звільненої України., Теж саме можна сказати сказати про одруження. Міський ЗАГС зареєстрував вже 81 шлюбів"...

Ось аж скільки було в тій газеті про тодішній Крюків. На жаль, ближче я не міг його бачити, я лиш тримався станції, при чому тут же надворі, під ранішнім сонцем, поголився біля помпи і не бачучи ніде ніякого буфету, також тут же біля помпи, по чумацьки, поснідав зі своїх власних харчових запасів. А опісля, біля восьмої години мені нарешті пощастило пов'язатися з Вайсом телефоном, який привітав мене бурхливо і тут же зараз полагодив усі мої перепусткові справи через Дніпро. А тому, що не було ніде ніяких інших транс-портових можливостей, крім моїх власних ніг, тому й не надумуючись, я їх негайно використав і почимчикував дорогою гень до Дніпра, показав там вартовому свою перепустку і пішов просто новеньким дерев'яним мостом назустріч лівого берега. То це ж вже он там Полтавщина. "Видно шляхи полтавської і саму Полтаву". Ні, покищо видно лишень Кременчук .— захований в зелень, над яким домінує баня собору... А ось, направо й наліво Дніпро-Славута з його широким плесом спокійної течії. Нарешті, нарешті... Перехожу його з почуттям виїнятного зворушення, як це завжди траплялося зі мною, коли переживалось щось надзвичайне. І я був вдячний долі, що я міг переходити перший раз Дніпро отакою спокійною, легкою ходою і мати час на розглядини та роздуми. Я пригадав тоді свій перший перехід Висли 1927 року. Це було в Кракові. Я марширував у шерехах польського військового відділу в напрямку заходу. І пригадував мої тодішні думки: чому я не марширую в рядах українського війська і чому не через Дніпро? І чи побачу я коли Дніпро взагалі? Це питання переслідувало мене цілі п'ятнадцять років. І ось я бачу Дніпро. Але перед тим я мусів бачити Вислу, Одру, Шпре, Ельбу, Рейн, Сену, Тирб, Волтаву, Дунай... І чи думав я коли бачити Дніпро у такому ось вигляді? Ось при вході і виході цього мосту стоять вартові у темно-сірих уніформах і сталевих шоломах такі недопасовані до цього широкого простору, біля мене раз ураз проїжджають темно-сірі машини із знаками ЇН,або ЇЬ, а там далі працюють ось люди у пімятих уніформах советських вояків, які нас-телюють на мосту ще одну верству дощок і заливають шпарини асфальтом. Як це все дивно... І не реально. Якась примха історії. Вдивляюсь у химерну сплетінку риштовання, що підтримує цю довжелезну конструкцію над цією рікою і чомусь пригадується Юлій Цезар, що казав перекидати мости через Рейн. А разом

пригадуються довгошії веслярники, що прокладали "путь од варяг у греки", або то тяжкі дуби чубатих, довговусих запорожців. Гень аж до до тієї парадної ладьї, що нею пропливала вниз цими водами "Катерина вража мати", яка "степ широкий, край веселий та й занапастила" .

Ця дорога, через цю ріку, забирає яких двадцять хвилин ходи, а далі вже лівий, місцями обшитий каменем берег і саме місто, яке не було пошкоджене війною, але, як і всі міста советського типу, було пошкоджене і занедбане часом і умовами. Зачовгані, заялозені, задрипані будови і речі, ніде нічого нового... Аж зло бере. Голотсько-пролетарський дух, стиль, кольор і навіть запах згущеною сугою позначав всі речі. Воістину це були генії і вийняткові невразливці на гарне, що умудрялися доводити свої власні оселі і домашні огнища до таких страхітливих занедбань. Пригадується вірш Рильського, що його занотовує у своєму щоденнику Любченко, написаний в грудні 1940 року, коли вони обидва їздили на літературний виступ до Конотопу і оселилися в готелі Міськради.

Хоч ми в Європі В найкращій із її країн, Але фактично — в Конотопі, Що мучить нас, як сучий син. Нема ні їсти, ані пити, І навіть — соромно сказати, — Півдня доводиться ходити, Щоби природі дань віддати. Нема дістати де й окропу, Аж навіть згадується "мать"... О, швидше б з цього Конотопу Нам, друже, рифму показати!

Щось подібне, Максиме Тадейовичу, хотілося сказати і про Кременчук, лишень мені здавалося, що це не було б по адресі. Бо при чому тут, як кажуть, старі кальоші. Колись це могло бути не погане місто. Ці конотопські, евентуально кременчуцькі, порядки я відписую просто на конто їх спри-чинників — Карлу Марксові та Володимирі Ільїчу. А до того ще й тому, що ото "із-за гір, та з-за високих сизокрил орел летить"... І цілій їх системі думання, й діяння, відчування, хотіння. Так ті генії відчували і розуміли право, правду, естетику людську природу і закони життя. Вони так бачили дійсність і за це зводили світові чвари. Щоб Конотоп так виглядав, як його бачив Рильський, треба було зробити революцію, вимордувати мільйони людей і обернути цілу країну у велетенську масу жебрати. І бути з цього настільки вдоволеними, що коли ви скажете їм, що це погано — вас покарають і оголосять ворогом народу.

Але ось Дніпро був за мною, тепер моїм завданням знайти уряд пропаганди, я покрутившись різними вуличками, його знайшов і знаходився він у невеликому одноповерховому будинку старовинного типу не пам'ятаю вже на якій вулиці. Зустріч з Вайсом була радісна і не дивлячись на недільний день, весь цей уряд був зайнятий працею. За столиками сиділи різні люди, деякі у військових уніформах і між ними я зустрів свого знайомого, родом з Галичини, Івана Костюка. І познайомився з одним добродієм, невеликого росту, округлого обличчя, в старомодних окулярах, якого представив Вайс, як професора Віктора Петрова. Ба-ба-ба! Хто це Віктор Петров? Чекайте, чекайте. Здається, це ім'я мені згадував Маланюк. Ще колись, бувало, в Празі. У концепції з такими іменами, як Ніковський, Зеров, Єфремов... І з такими видавництвами, як "Сяйво", як "Книгоспілка". І, здається, він був знаний не лишень, як письменник, а й науковець, археолог і етнограф. Хоча його повість "Дівчина з

ведмедиком", була більше знаною у нашому буржуазно-націоналістичному заході, ніж всі його інші професії.

А Вайс виглядав добре, мав іншу нову уніформу і займався дуже своєрідним ділом. Він малював білою, привезеною аж з Німеччини, барвою двері свого кабінету. Що це? Що це? А, — відповідав він — я цю роботу дуже добре знаю. І дивіться... — він показував на стіни уряду, які були недавно, свіжо, чистенько помальовані блідо-рожевою барвою... І на них були розвішані карти, діяграми, плякати. А саме умеб-льовання виглядало досить різношерстно. Столи, стільці і шафки були різного вигляду і за віком належали ще, мабуть, до доби царської.

Після Вайса я цілковито потрапив під зверхність Віктора Платоновича Петрова... І першим його місійним завданням було примістити мене до якогось мешкання, де б я міг схилити свою тяжку, невиспану голову. Дві доби в переповненому потязі і гаряча погода давали себе знати... Але мої перші знайомства з мешканнями Кременчука не були аж надто приязні, хоча зовсім у стилі і дусі Марксо-Ленінської політики. Ми забрели з Петровим гень на край міста, дійшли до якогось старовинного, двоповерхового будинку, що стояв на якомусь вигоні з дуже прикметними балькончиками, з яких входилось до його мешкань, я дістав невеличку кімнатку із залізним ліжком, прикритим стареньким, латаним, але чистеньким білим покривалом... Все виглядало дуже гаразд, я збирався негайно віддати себе під опіку бога Орфея, але коли ліг, то майже відразу відчув гострі дотики відомих сот-ворінь, званих всенародно клопами, а по-українському блощицями. Що мав робити? В кожному разі не спати. І ніяково було признаватися моїм добрим господарям з моїм лихом, тим більше, що вони проявили стільки старання, щоб мені було у них вигідно і, можливо, для них ці маленькі сотво-ріння не являються аж такими грізними потворами, щоб звертати на них аж таку увагу. Одначе, для мене вони були не лишень грізними, але й нестерними, а тому я негайно зірвався зі свого ложа і побіг до сусідньої, через коридор, кімнатки з інтервенцією до Віктора Платоновича. А вислухавши мої аргументи, він делікатно посміхнувся, обережно зазначив, що під цим оглядом тут майже нема порятунку, але він запропонував мені своє власне ложе, вибачаючись лишень за його несвіжість й, запевняючи, що воно, як не гарантоване від блощиць цілковито, то в кожному разі процен-товість того добра не переходить рівня нестерпності. А опісля ми, мовляв, будемо шукати якогось іншого місця для гостя з такими дрібно-буржуазними забобонами...

Тим часом не було іншого виходу з положення, як скористатися пропозицією Віктора Платоновича і коли я ліг, не роздягаючись, на його більш, ніж скромне ложе, я одразу заснув і проспав години дві до самого обіду.

Обідали ми в одному міському ресторані, в якому було пара десятків столиків, покритих білими скатертинами і на передній його стіні висів, на моє здивовання, портрет Симона Петлюри, оздоблений двома жовто-синіми прапорчиками. Я не дуже допитувався, кому саме така розкіш належить і був задоволений, коли міг дістати звичайний борщ полтавський, а до того шматок, скажемо, вепровини з картоплею,

помідором та кислим огірком. Що відповідало цілком моєму смакові.

Тут ми й почали довжелезну розмову на всілякі теми, яка продовжувалася, сливе без перерви, протягом п'ятиденного мого тут перебування. Говорили про видавництво, про журнал, про існуючі тут літературні можливості... Говорили про неокласиків і Зерова, говорили про радянську літературу, про літературу взагалі, про те, як він пережив ежовщину і навіть про політику. З великою дозою археології, мовознавства і всіляких інших природознавчих знань.

І тут я пізнав, що це за людина той Петров. Великої очитаности, енциклопедичної ерудитности, визначних талантів літературних і разом великої особистої культури, здис-циплінованости та самоконтролю. Все, що він говорив — говорив із знанням теми, умов і об'єкту. Це був інтелект не лишень розвинутий, але й вимуштрований до повного підпо-рядкування своїй волі. А тому, що його інтелект належав все таки до "свобідних" і "незалежних", у ньому розвинулося почуття вищости до всього, що є поза ним, а коли він не міг чогось підпорядкувати своїй врлі ні словом, ні ділом, зате він міг це в собі затаїти і ставитись до нього поблажливо. Він міг бути цинічним... Міг кпитися делікатними кпинами, так, що його жертва могла сприймати це, як комплімент. Він міг поставити свого співрозмовника в неприємне становище, помітивши якусь маленьку деталь його мови, формально несутєвий, але фактично рішаючий для визначення суті... І робити це з виразом спокою, рівноваги й безприст-растности.

Можна допускати, що до політичних умов життя, він ставився з наперед обдуманим наміром не робити проти них спротиву. Не тому, що він їх боявся, а тому, що вони не варті того, щоб з ними сперечатися. Почуття його вищости було таке самозрозуміле, що воно не вимагало зовнішньої демонстрації. А тому він зберігся за часу сталінських вівісек-цій, дармащо він належав до покоління діячів, з яких не залишилося майже нікого. А коли я питав, як це формально пощастило йому доконати такого дива, він відповів, що був час, коли він поставив себе цілковито поза існуюче життя. Яке він ненавидів і з яким не хотів мати нічого спільного. Він міг роками не мати контактів з оточенням, до нікого не заходити на відвідини і нікого не приймати у себе. Нічого особистого, нічого інтимного. Лишень уряд, служба й виконання обов'язку.

Це вказувало, що він мусів бути дуже змеханізованою, холодною й скучною людиною, хоча коли я пізнав його і коли ми проводили стільки часу разом, він мені таким не показався. Навпаки. Ми стільки порушили цікавих тем, ми безконечно говорили, він інколи входив в азарт. Ми ходили разом по місті, оглядали великий, спустошений собор, побували на дніпровській променаді і навіть фотографувалися. До речі, ми були зовнішньо трохи подібні і коли я одного разу прийшов сам до ресторану, то кельнерка мене запитала: — А ваш брат ще не прийшов? — Так. Він забарився, — відповідав я на це.

Очевидно, що причиною нашого зближення була моя цікавість і моя нещоденна тут поява. Я засипав його питаннями, яких він взагалі не міг тут чути і це провокувало до розмови. Спочатку це робилося обережно з розрахунком, але згодом наші розмови стали свободними, довірливими, добровільними.

А для мене він був неоцінимим джерелом пізнання певних справ і явищ советської дійсності. У таких промірах і таких аспектах, у яких інші, менш рафіновані знавці, могли б розгубитися. А він відчував і розумів явища в їх трансцендентній натурі не конче довіряючи їх зовнішній подобі. Наприклад, знаючи, як отченаш, діалектику матеріалізму, він міг не вагаючись долучити це явище до таких фантазмагорій, як сотворення світу за книгами Мойсея. Він міг сказати, що людська думка ще ніколи не доходила до такого тупику, як в інститутах Маркса-Леніна. А питання, чому саме росіяни, евентуально москалі, далися на гачок такого нонсенсу, він міг сказати, що це з лінивства думання, що їх засадничо містичній вдачі, легше в щось вірити, аніж щось знати.

Спитаєте, яким чином Петров потрапив до цієї пропаганди? На це годі відповісти переконливо. Чи був він в опозиції до советів, от хоч би так, як Любченко? Також цього не можна сказати з певністю. Він міг назвати Леніна ідеологом обломовщини, але зовнішня опозиція не його заняття. А чи був він сторонником нової окупації? Нема відповіді. Його двадцять років муштровано, щоб з такими питаннями не виходити на люди. Без сумніву, йому більше імпував Фріц Вайс, який обновляв кімнати того уряду, ніж той комісар, що довів їх до повного упадку. Одначе, я не міг би сказати, що Петров погодився б на тривале зверхництво Вайса. Просто тому, що це суперечило б з його поняттям про право на місце під сонцем.

Петрова якимсь чином знайшов діяльний Вайс, вони скоро подружилися. Петров говорив по-німецьки, міг складати летючки, редагувати брошури, давати опінію на різні проекти, що їх Вайс міг належно оцінити... А тепер ось прийшла ця справа українського видавництва... У якій Петров мав перше слово. І він хотів говорити про це конче з мною.

А коли до цієї розмови дійшло, особливо про видання журналу, то я почав з ним говорити про це так, як не міг говорити з Вайсом. Що для редагування журналу тепер у мене немає ані часу, ані уміння, ані бажання. Перефразовуючи Андре Жіда, я сказав йому, що крім літератури, я не маю ніяких інших талантів. І саме за це безталання він дістав нагороду Нобля, — відповів мені Віктор Платонович, знаючи вже цей анекдот... Що в моєму випадку і цього не може статися. Але я пропоную те редакторство йому самому, а мене, про форма, можна зробити видавцем. І це буде добре. Він знає. тутешній читацький загаль, він знає тутешню пишучу братію, він знає це діло взагалі. А щодо мене, то я зможу перебрати на себе представництво цього підприємства на захід, бути доставцем матеріалу і взагалі "цілком і повністю" співробітничати.

Петров не охоче, а все таки з мною погодився. І в такому вигляді ми представили цю справу Вайсові. Зазначуючи йому, що на повне редагування у мене не хватить часу, що ДНБ не погодиться відпустити мене зі служби, а виконувати дві роботи було б для мене заняттям непосильним. На що Вайс не дуже охоче, все таки також погодився.

При цьому багато мови про ще одного завзятого цього діла, цікавого баварця Бернарда Пайера, який під цей час перебував у Харкові і з яким я мав там зустрітись. Письменник-публіцист, автор кількох книг на тему соціологічних проблем народів

Європи і в тому також Франції, індивідуальність великої культури, як мені рекомендував його Петров. Він може бути для нас вартісною помічною силою в нав'язанню стосунків з авторами західного чужомовного світу... Що виглядало цілком привабливо і поки що, цілком можливе. А щодо назви журналу, то ми пропонували дві: "Земля" і "Засів"... Чи щось подібне. Хоча в остаточному не було ще цього устійнено. Петров був проти назв символічних, що не подобалось мені також...

Закінчивши з журналом, я був весь зайнятий Кременчуком. Містом, Дніпром... І, розуміється, людьми.

Примістили мене на життя у родині керівника відділу народної освіти Міської управи Кременчука, пана Шведа. Дуже гостинної, невеликої родини — батька й дочки, які займали мешкання з двох кімнат і кухоньки, у великому двоповерховому будинку, побудованому вже за советської влади для працівників міської управи, у якому не було каналізації, а його убиральні були побудовані у дворі, рядком здовж будови перед її вікнами. Шведі жили на другому поверсі і в дверях їх кватири не діяв замок, а тому примикалися вони на колодочку, яка також не діяла, бо не мала ключа і привішувалось її лишень для вигляду на скобу, яку втикалося до одвірка, коли "замикалося" і виймалося, коли "відмикалося" — "на чесне слово".

А я спав у кімнаті, якої вікно виходило на задній двір, заставлений парадною убиралень, на ліжку, яке ласкаво відступила мені добряча Галя Шведівна, яка була, до речі, студенткою Харківського Торговельного Інституту і з якою я міг говорити про Харків, інститут, її професорів і її колег. А вона знов розпитувала мене про Захід, про Європу, про Париж... Де вона хотіла б побувати і побачити "більше світа"...

І з цього генерального мого постою, я кожного дня робив інвазії на Кременчук, до революції повітове місто з причалом на Дніпрі і населенням 63.000, яке мало дві середні школи, 198 всіляких малих підприємств з 4190 робітниками... А по революції статистика його населення почала гайдатися, так що 1930 року воно мало 90.842, а вже 1939 впало на 89.553, на що вплинули, мабуть, 1930-33 роки.

А взагалі, це старе козацьке оселення з XVII століття сотенного рангу, у якому між роками 1765 і 1775 мав осідок губернатор Новоросійської губернії, а опісля його деградова-но до ролі повіту Новоросійського намісництва, ще згодом Черніговської і нарешті Полтавської губерній. За совстів Полтавської області.

За мого там побуту, Кременчук виглядав, як гіркий, старий п'яниця, який тижнями не голився і валявся десь попід парканами. Особливо моторошно виглядав старий, з колько-нами, без вікон і дверей, обідраний собор і до зворушення гротесково розчулювала над Дніпром променада з претенсія-ми на розкіш, що її презентувало кілька затоптаних клюмб, кілька лавок і пара вайлуватих виконаних теракотових фігурок фіз-культурників. На тлі піврозваленого паркана, за яким стояли древньої дати забудівлі із задивленими в землю вікнами, а за ними, трохи далі, красувалася сіро-бура споруда якоїсь фабрики з задимленим димарем.

За те вельми приємно було оглянути музей міста, приміщений у будові колишньої синагоги із старанно зібраними колекціями експонатів з історії, географії,

природознавства, культури... Як також бібліотеку з вражаючою кількістю книжкового багатства, яку тепер очищено від комуністичного намулу, що було зовсім замулив і забив усе, що було там живого. При бібліотеці була також читальня і також тут працював Театр ім. Тобілевича.

Великою і пам'ятною для мене подією був мій літературний виступ в залі тієї самої читальні, на Головній вулиці, що його підготував Відділ Освіти й Культури Міської управи в середу 12-го серпня з початком о 6-й вечора. Простора, висока з багатьма великими вікнами заля, стіни якої свіжо розмальовані полтавськими фресками і малюнками дівчат та хлопців, з розставленими по кутах вазонами пальм, фікусів, квітів і з підвищенням для кафедри. І багато публіки, переважно молоді. І гарний святочний настрій. їм було цікаво бачити і чути письменника із заходу, одного з тих, що їм був вступ сюди заборонений під страхом смерти, а мені знов було не менше цікаво зустрітися віч-навч з тими, з якими нас ділили непроходимі кордони ворожих окупацій минулого. Лише мені все здавалося, що вони були мною розчаровані, бо я не був на висоті свого ораторського завдання. Просто тому, що я не був до цього належно приготований.

Одначе, кореспондент газети "Дніпрова хвиля", з великою дозою чемности, описав це підприємство такими словами: "Рівно о 6-й, в призначену годину, заля наповнюється слухачами. Багато молоді, струнких юнаків, дівчат у білих сукнях, літніх чоловіків з відблисками сивини на скронях, вояків в уніформах. Літературний вечір відкрив коротким словом завідуючий Відділом Народної Освіти міста Кременчука п. Шведь. Гучними оплесками вітають присутні письменника.

Улас Самчук — типовий волиняк. Кремезна, присадкувата, невисока постать селянського сина із славного Дерманя на Волині. Широке, опалене літнім сонцем обличчя. Голос то різкий, насичений дзвінкою звучністю металів, то знов глухий із згладженими інтонаціями...

Він перелічив свої твори. Він назвав тритомову "Волинь" — улюблений його твір, який він вважає найкращим з усього ним написаного... Повість "Кулак", збірку новель і повість "Марія". Берлін, Рим, Прага, Париж (він жив за кордоном), але думка його завжди і постійно була з Україною, Марією, Матір'ю. Він жив її життям, страждав її стражданнями. З усією вражливою натурою письменника він пережив, сповнений відчаєм і горя, трагедію 1933 року, трагедію українського народу, засудженого московськими катами на загибель, які могли спокійно і байдуже спостерігати, як мільйонами гинув від голодної смерти народ во ім'я колективізації. Повість "Марія", уривки з якої письменник зачитав, порушує цю страшну тему і написана вона з великим піднесенням. Це грізний акт обвинувачення проти Сталіна, проти всього большевицького режиму, ліричний витвір, що тремтить болем, палає гнівом, кличе до помсти. Це — голос народу, вимога відплати, пригадка, що жоден злочин не лишається безкарним.

Аудиторія явно схвильована й збуджена. Літературний твір стає канвою для відтворення образу власної пам'яті, власного спогаду про жорстокі й голодні часи

московсько-большевицької окупації, про сплюндровану большевицькими володарями Україну"...

Ці уривки з кореспонденції "Дніпрової хвилі" вартісні для мене тому, що вони були зроблені під безпосереднім враженням хвилі і, можливо, вони були щирі і справжні, бо тема нами порушена була і, мабуть, вічно буде найболючішою зо всіх болючих в історії народу в цьому просторі світу. А тоді ж, між моєю аудиторією було ще багато тих, які пережили її кожним нервом і кожною клітиною свого власного єства і в очах ще бовваніли видива конаючих повільним конанням безконечної кількості! живих мертвяків. Так. Я відчував, що "Марія" і тут щось сказала про ту несамовиту катастрофу милосердя людського, спричинену несамовитою глу-потою геніїв безглуздя. Якого не сміємо ніколи забути.

А того самого вечора ми мали ще приємну гостину в помешканні редактора "Дніпрової хвилі" В. Тарасова з його дружиною, де ми гостилися свіжими, вийняtkово великими і смачними помідорами, огірками, салатою, які можуть виростати такими лишень на берегах Дніпра... А коли додати до нього різних відомих українських дарів Божих, як ковбаса та сало, тоді "забудеться срамотня давня година" і люди можуть бачити, що вони є друзі, навіть коли їх десятиліттями ділили непрохідні залізні границі. Говорили про літературу на заході, про Львів, про Прагу, про моїх товаришів пера, про "Вістника", про... Багато говорилося. До пізньої, дуже гарної української літньої ночі.

Вражаючою і незабутньою картиною з відвідин мого Кременчука лишаються відгомони одного явища, що я міг бачити над самим Дніпром, на північ від Кременчука, біля оселі Кривуші. Це було пожарище величезного збіжевого елеватора, бази 130, з його 15-ти збірниками вмістимости 128.000 тон зерна, якого було запалено советами при відступі рік тому і який все ще димів з глибини зернової гори, як вулкан. У тих збірниках знаходилось: 39.650 тон вівса, 14.500 тон жита, 5.500 т. муки, 5.000 т. цукру, 8.000 т. рижу, 1.300 т. крупи. Все це зірвано і запалено на приказ зернового директора Фурманського, а для переведення цієї операції було вжито десять вагонів вибухових й запальних матеріалів. Цей запас харчових продуктів було зроблено коштом півголодаючого населення на випадок війни для потреб війська, але все це було обернуте на гори звалищ, руїн, цегли, бетону і звуглілого зерна... На яких тепер весь час копалися обірвані жінки з мішками, які намагалися знайти щось ще гідного для вжитку. Вони набирали мішки звуглілого зерна і зігнувшись під тягарем того добра, несли його цілі кілометри до міста. Що з ним опісля робили, годі було сказати. Казали навіть, що вони його мололи і домішували до доброго борошна, з якого пекли хліб.

■У

А взагалі, відвідини цього міста над Дніпром, дали мені багато для пізнання певних явищ у цьому просторі Європи. Це був центр землі української, географічне її перехрестя... І не лишень географічне, а й історичне, расове, психологічне. Тут плекався збірний, синтетичний тип української людини. Тут починалось вийняtkово цікаве плято європейської геології і тут також схрещувались шляхи найрізноманітніших течій мандрівок народів, які лишили по собі не лишень могили в

землі, але й пам'яткові схрещення тіла й духа на землі. А Україна тут завзятоще перечить навалі Московії культурою, мовою, традиціями, гідністю.

І з моєї точки погляду, люди цієї Центральної України, подобались мені вельми. У них, можливо, не було плеканої, загостреної національної свідомости, як у нас на заході, але вони були національно сильні з кореня, з духа, з традиції і цілої їх великої стихії, яка зливаючись із стихією їх природи, давала дуже буйний, сильний і вартісний тип людини, особливо під оглядом господарським, що відчувалося на кожному кроці і коли б сюди, одного разу, не навідала соціальна доктрина, яка спараліжувала кожную господарську волю, ця країна була б багатуючою не лишень своїми природними багатствами, але й багатством розвинутої економіки... А так все воно тут у стані стагнації, все виглядало старим, або занедбаним, або далеко відсталим від того світу, що простягнувся отуди на захід сонця.

Нарешті, належалося б мені ще щось сказати про мої намагання покупатися у водах Дніпра, але це моє підприємство виглядало досить печально. Мені не пощастило знайти якогось пляжу на його берегах, а прийшлося вдовольнитися побережжям з глибами граніту, які унеможливлювали доступ до його вод. А коли ми були особливо настирливими купальниками, нам прийшлося приносити певні жертви богам несприяння, наражаючи наші босі ноги на всілякі тортури поміж камінням, що нагадувало скорше горолазництво, аніж купання, щоб опісля шубовснути одразу по пояс до води з дуже не певним і підступним дном. Розуміється, що від такого купання особливо чарівного спогаду не могло лишитися, але я мав нагоду ще раз лайнутися на адресу геніяльних майстрів пролетарського соціалізму, хоча в цьому випадку вони, можливо, й не завинили, бо ж для них такі витребеньки, як вигідні пляжі, були завжди лиш буржуазними забобонами, так само, як і людські мешкання та одяги...

А воно шкода. Бо все таки воно на "світі немає другого Дніпра". І в широкому царстві петербуржських, евентуально кремлівських, падишахів, не було багато кращого місця для будівлі, скажемо, літниськ, дач, віл, курортів, як над цією ліричною рікою, але вони воліли вивозити свої капітали у чужі краї, або то знов доводити ці краєвиди до найрозпачливішого на землі вигляду. І чи не був це єдиний Тарас з Кирилівки, який безуспішно намагався поставити тут "хату і кімнату" за життя, але домігся особливим заповітом могили на березі сієї маєстатности, яка стала ще одним доказом його геніяльності і в цьому випадку, дарувавши людям пречудову панораму для подиву на довгі віки.

Одначе, все кінчається, скінчилася також моя гостинність в Кременчуці. Раненько, десь біля сьомої години, у п'ятницю 14 серпня, я залишав це місце на Дніпрі, здається, щоб ніколи більше його не побачити. Моя дорога простягалася в нап-прямку сходу гень аж до Харкова. На двірець до потягу мене проводив Віктор Петров. Прощалися ми дуже приязно, з обіцянками співробітництва і нових зустрічей. Мені тоді ще не могло прийти на думку, що ця наша обіцянка дуже сповниться і дуже на довгі роки. Нам опісля довелося з ним бачитись, і бачитись... І в Берліні, і в Мюнхені, і в різних таборах втікачів ДіПі. І багато співробітничати, чи то в нашій письменницькій організації МУР

(Мистецький Український Рух), якої він був співзасновником, а чи то в різних інших органах друкованого слова того часу. Написано було ним багато (псевдонім В. Домонтович, або Бер), а його повісті "Доктор Серафікус", "Без ґрунту", або оповідання "Відьма", "Курортна пригода", "Розмови Екегартів з Карлом Гоцці", і інші, і інші, увійдуть колись до історії нашої літератури з цілком заслуженим пашпортом. Поминаючи чималу кількість есеїв, статей, розвідок на найнесподіваніші теми.

Проживаючи постійно в Мюнхені, він одного разу, 19-го травня 1948 року, несподівано й таємничо зник з емігрантських обрії. Ніхто не міг знати, що з ним сталося. Почалися всілякі здогади, розмови, суперечки на цю тему. Заговорила українська преса. Посипалися підозріння й обвинувачення. Що його було знищено "бандерівцями", що його викрали со-вети, що він поповнив таємниче самогубство, що він сам утік за залізну куртину.

І щойно гень згодом, аж 1966 року ця таємниця перестала бути таємницею. Того року в деяких советських археологічних журналах, "Археологія" т. XX, "Советская Археоло-гія" ч. 3 появились невеличкі замітки з приводу 70-річчя Петрова. Не дивлячись на те, що Петров народився 10-го жовтня 1894 року, його ювілей 70-ліття відзначено аж два роки пізніше, а з переліку його заслуг, довідуємось, що "вся діяльність В. П. Петрова в часі війни мала патріотичне спрямування і в двадцятилітні роковини перемоги над гітлерівською Німеччиною, за визначні заслуги для вітчизни, його нагороджено орденом Великої Вітчизняної Війни першого ступеня".

З цього виходило б, що мій кременчуцький приятель Віктор Платоновч, який зберігав це приятельство аж до кінця свого перебування на еміграції ("Дорогому Уласу Олексієви-чу Самчукові, вітаючи з Новим Роком, з щирою приязню, — Автор. 1.2.48" — підпис на дарованій мені книзі "Доктор Серафікус"), був ніщо інше, як старанно закаптурений со-ветський шпигун. Знаючи здібності нашого приятеля маскуватися, він міг легко вдавати "буржуазного націоналіста" і навіть водити за ніс німців... (У Берліні він належав до відомої "Віньети" і носив німецьку уніформу). Але знаючи його, як українського письменника, можна також допускати, що він водив за ніс не лишень німців, але й москалів. І одно тільки можна сказати з певністю, що Петров, не міг би бути советським шпигуном, навіть коли б хотів, бо для цього тоді не було ніяких можливостей. Його зникнення з Мюнхену не відбулося без великого вагання, в остаточному він пішов на смертельний ризик і напевно відбував кару і єдине, що він міг зробити на конто "визначних заслуг для вітчизни", це написати докладно й педантично звіт зо свого перебування за кордоном, додавши до того чималу дозу патріотичного героїзму, виссаного з пальця, як це звичайно там водиться, і цим збагатити відомості К.Г.Б. про різні їм цікаві справи, а в тому і, можливо на першому місці, відомості про українську еміграцію в діаспорі. Поповнивши цим самогубство Демонтовича і Бера на довший час. І не здобувши фактично нічого. Його діяльність, як археолога в Україні весь час була замовчана, а маленька нотатка про його ювілей лишень у фахових журналах, була для цього лишень доказом. Тож то советський орден, що їх там роздають вагонами, міг бути для такого скептика, як Петров, хіба кпинами. Коли вій

зник з Мюнхену і ніхто не міг сказати, що з ним сталося, то моїм припущенням було, що він поповнив самогубство на зразок головного героя його повісти "Без ґрунту", який вплив човном на озеро і зник безслідно. Моє припущення не мало доказів, але й без них воно на половину було правильним. Він кудись виїхав і зник безслідно. Пізніше половина його виринула з безсліддя, але друга, та найвартні-ша, загинула на довгий час. 1969 року, майже непомітно для зовнішнього світу, В. Петров помер у Києві.

Вертаючись назад до теми, ми тоді на станції Кременчук приязно розпрощалися, коли потяг відходив, він помахав мені рукою. Я був найкращої про нього думки. Наша з ним зустріч в Кременчуці залишилася в моїй пам'яті найкращим спогадом. ;-

Потяг біг далі на схід. Спочатку піскові низини, інколи болотяні простори, а далі це поля і поселення. Все виглядало вражаючим. Не завжди радісним, але завжди діткливо рідним. Відчуття, що це та Україна, яку я бачу вперше, тлумило всі інші міркування. Було зворушливо переїжджати річку з назвою Псьол, бо всі ці назви, як Сула, Хорол, Ворскла, Орел пригадувалися ще з географії, а головне з пісень, з оповідань, особливо з оповідань А. Кащенко, де розповідалося про козаків та козацтво. І асоціюються вони з Україною медяно-солодкою, вишневою, чорнобривою. На щастя мій потяг посувався поволі, його колія вимагала направи і ми раз-ураз проминали гурти дівчат з лопатами, які завзято ко-кектували з вояками і реготалися безпричинно, мов навіжені.

Я, розуміється, сторчав у вікні безнастанно, відмахувався на дівочі залицянки, а одна з них, в приливі особливого захоплення, вказуючи на мене на весь голос викрикнула: — Во! Дядя с бантіком. А какой красивай! Ха-ха-ха! — реготалися вони від щирого серця. Це була реакція на мою метеликову краватку, яких тут не звикли бачити і яка видалась їм такою забавною.

Мені було також весело, хоча мовонька тих дівчат, що походили, мабуть, з міста, була зовсім не полтавська — хай їй грець, а либонь, щось як тамбовська чи хто зна яка, занесена на ці полтавські дороги чужинцями і не дивлячись на весь мій респект до чужих мов, вона видавалась мені тут не на місці і крім неприємности, не могла нічого іншого спричинити.

Не кваплячись, зовсім по чумацьки, мій потяг посувався в напрямку Полтави. Це тут подать рукою, але ми їхали години три. Даючи мені досить часу на всілякі медитації.

Бо це ж справді зачароване коло землі української, прототип її природи, зразок для географій, граматик, енциклопедій, типажу. З квінтесенцією відчущань, що його один полтавець Гоголь, якого росіяни прозвали Гоголем, розніс по всій імперії під виглядом "малоросійщини" і створив невмирущі поняття, як Миргород, Сорочинці, Диканька з великою галерією типажу в стилі Рудого Панька з його вечірницями, на яких чорти, відьми, дяки, цигани, парубки і дівчата творили особливу планету особливого світоуявлення... З пишнотою ситої природи, барвистого побуту, чаруючого підсоння.

Десь під полудень під'їжджаємо під саму Полтаву. "Видно шляхи полтавської і саму

Полтаву", — співає про таке чорнобрива Наталка Полтавка. Скрізь чути мову німців, яка тут ніяк не пасує. Будинок станції ще царський, але водоналивна вежа побудована недавно в стилі вулія-дуплянки, яку зірвано і яка мальовничо, як збитий гриб, лежала на боку.

Але "самої Полтави" звідсіля ще годі бачити, вона там десь далі на узгір'ї і потяг затримується тут не довго. Якась чверть години затримки і він рушає далі. На Харків.

О, Харків! Що маємо сказати про Харків? На думку приходить Квітка-Основ'яненко. І Основа. І "Маруся". Гай, гай! У одній з інтермедій альманаху-місячника "Літературний ярмарок" за 1929-й рік, говориться таке: "Так, Харків — це голова. Правда, в Харкові тисячооспівана Лопань, церобко-опівські черги, ноголомні тротуари, ліниві службовці, що ніяк не хочуть українізуватися... У Харкові тьма на околицях брутальні кондуктори, контрмарочники, автоломний брук...

Так, зате в Харкові — і Будинок Промисловосте, зате в Харкові ЕСХАР, в Харкові ВУЦВК, в Харкові "Літ. Ярмарок", "Авангард", в Харкові "Березіль" ("Ми на форпостах. А ти в обозі??", в Харкові "УЖ"- "ВІЙ" — ставлення Юхи-мснка, клубний театр ім. В. Блакитного).

Даремно з таким надривом Гірняк і— Крушельницький співають у "Аполльо на хвилі": — Харків, Харків, де твоє обличчя?...

Хто сказав, що Харків не має обличчя? Помиляєтесь, товариші. Харків має обличчя.

Харків — це ота колективна людина, що в прекрасному напруженні схилилась край столу над кресленням.

Дивлюсь на мапу. Бачу дороги, Донбас, Дніпрельстан, бачу сивого діда Дніпро, що працюватиме на розквіт моєї країни за півмільйона коней. І похилені хатинки бачу. І жахні невилазні шляхи бачу. І золоті лани, що підвищили врожайність на тридцять п'ять відсотків, теж бачу.

Ох, ти ж, Україно, краю мій радянський!

А щодо черг і часом брутальних лінивих службовців, так і в великої людини можуть бути іноді подерті підштанки"...

А рівняючи Харків до Києва, той самий автор робить за-ключення: "Харків пролетар без роду і племені".

Але це говорилося Року Божого 1929-го, а чи вільно нам згадати і деякі інші дати? Коли то з Харковом діялись діла несотворені. Тож там 1919-го року, зовсім ад гок, на приказ Леніна, посаджено антиуряд до Української Народної Республіки, під маркою УРСР і тим самим його згвалтовано столицею. Хай навіть радянської, соціалістичної, а все таки Української. Провокація очевидна.

Бо що таке був Харків в повному значенні слова. Столиця України Слобожанської, як декому подобається так казати. Можливо й так, але в дійсності Харків був біржою Юга-Рассії, де кожний добрий грошороб з цілого світу міг знайти для себе ідеальне місце попасу. Його будували такі "рус-кії" люди, як Гельферих, Мельгозе, Пільстрем, Трепке, фон Дітмар, Бельке і багато інших подібних шмітів, які командували Донбасом і Кривим Рогом, а разом з тим і життям Харкова, але тому, що він також належав до

імперії Російської, тому офіційною мовою його була мова Пушкіна, а не Квітки-Основ'яненка. Із сильним акцентом неділимості типу Денікі-на і з домішкою пролетарськості типу Леніна-Троцького.

І враз сюди втелющено *deus ex machina* кілька маріонеток, на чолі з дегенерованим сином одного українського письменника, названо це урядом і страждання невинного, доброго "южно-руського города" почались. Бо поза Юрасем Коцюбинським у тому уряді появились деякі навернуті грішники типу Скрипника, Шумського, Волобуєва, яким заманулося з "настоящего южно-руського города" Харкова зробити українське місто і не лишень Слобожанщини, а цілої України. І вони почали його наполегливо, зо всіх боків українузати. До них негайно долучився український Парнас на чолі з Миколою Хвильовим і ці два Миколи — Скрипник і Хвильовий, плюс ще один Микола Куліш, а до того Лесь Курбас з театрами заходилися перш за все біля мови Харкова. Довольно, мовляв, дакать і какать, а треба либонь заговорити мовою столиці. До цієї думки долучилися співочі хори, скапельовані бандуристи, з'автокефалені церкви, змобілізовані гуртки самодіяльносте і навіть мобілізовані фальшанги боевої комсомолі.

Але Харків не хотів отак на гвалт українізуватися, ба, Харків навіть не думав українізуватися. Про це дуже драматично, аж до відомого гоголівського "сміху крізь сльози", свідчить герой комедії Миколи Куліша, спеціально для цього написаної "Мина Мазайло", який на спілку з своєю "тьо-тьою Мотьою" з Курська, не тільки не думає здавати своїх "общерусских" позицій, а навіть намагається позбавитись свого древнього прізвища Мазайло і змінити його на Мазе-

НІН, Щоб було, як ЄСЕНІН. — ■■■ І ' ЧГї-і.чСГЛ • . . ' ' ■ '"

А ось їх алярмуючий діалог з приводу найбільшої трагедії їх імперіяльної предомінантності: "ТЬОТЯ. — Я бачу, я розумію, але що то у вас на вокзалі робиться? — Аж скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть Мокій затривожились. Мати з переляку перепитала: — А що? ТЬОТЯ: — І ви тут сидите і не знаєте? МАЗАЙЛО: — Та що таке? ТЬОТЯ:

— Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?

— Ні... ТЬОТЯ: — Не бачили, не читали? Харків — написано. Тільки що під'їхала до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: Харків. Дивлюсь — не Харков, а Харків! Нащо, питаю, навіщо ви нам іспортілі город?"

Отаке то діялось з тьотью Матьою, що її гаслом було: "По-моєму, гораздо пріятнес бить ізнасілованой, нежелі ук-раїнізованой".

Три дні за рядом, переповнений Харківський Міський театр реготався з Мина Мазайла та його тьоті, представлений на позорище публіки режисером Лесем Курбасом. Але на четвертий день комедію раптом знято з постановки. Увага, увага! Можливо Микола Куліш, пишучи цю комедію, опустил з виду грізний факт, що за тією тьотью Мотьою ховається варварська карикатура леді Макбет, а за ' Мазайлом еманация хахлацького Гамлета. А сама комедія, це по суті трагедія однаково, як України, так і цілого комплексу Московії, бо в цьому таїться ахілесова п'ята того дивовижного феномену. А тому увага! Курська тьотя Мотя не розуміє гумору. Вона

помститься засобами гідними її диявольської подоби.

І сталося. Не минуло й року, як у тому ж театрі, в якому з таким успіхом промайнула там фатальна *finita la corn-media* "Мина Мазайло", відігралася садистична дія новітньої історії України, так званого суду над учасниками організації Спілки Визволення України, в якому підсудними були сорок п'ять представників елітарної інтелігенції народу українського, яка скінчилася стратою тринадцятьох її членів, а решту з них було ув'язнено, або заслано на різні довготривалі терміни.

А до того було проріджено на три чверті українських діячів літератури, театру, науки, а владу УРСР розгромлено до основ. Хвильовий застрелився, Скрипник застрелився, як також застрелився Панас Любченко, той самий, що грав жалюгідну роль обвинувача в інсценізації трагедії СБУ. Розумієте, що в тому голокості зник також безслідно і автор "Мина Мазайло" — Микола Куліш, як також її режисер Лесь Курбас. Разом з цілим його "Березолем".

Тьотя Мотя мала всі підстави торжествувати, не турбуючись ніякими висновками майбутньої історії.

*) Хоча це може бути й не так. В "Путівнику" для Харкова, виданому 1958 року, говориться: "Значне місце в учбовій програмі шкіл Харкова

А рештки розгромленої влади УРСР, яка так "іспортіла нам город", 1934-го року вигнано з Харкова взагалі, а його самого, після драпіжних років універсальної голодівки, віддано назад на поспас найбезогляднішої русифікації, звідки вигнано всі ознаки українства, за винятком фатального "Харків" на вокзалі і осиротілої, бронзової фігури Шевченка з його Катериною на площі імені... Дзержинського... З тим переконанням, що її вже так забронзовано і так знечулено, що великої шкоди від неї бути не може.*)"

Ось до такого Харкова, з такою свідомістю і з такими думками я їхав того серпневого дня 1942-го року. З великим напруженням й зацікавленням, як саме те місто виглядає... І вже здалека відчувалося, що це має бути щось більшого. Більше будиночків, критих бляхою, густіші оселі, більше садів. Потяг йде швидше хвилястою рівниною здовж долини, висадженої овочевими деревами. У думці я гордий цією землею, вона гарна, родюча і щедра. Ось зліва взгір'я, всипане будиночками і втикане тополями в перемішку з фабричними димарами. Це вже передмістя... Ще далі п'ятнадцять-двадцять хвилин і саме місто.

Потяг поволі підсувається під вокзал і зупиняється. "Шарков", — вимовляють це німці. І все це тепер руїна. Справа, зліва, над головою. Уламки бетону, заліза, каміння, цегли, дерева, скла. Кусні меблів, окремі літери написів. Не так давно тут ще рвався динаміт й бушував огонь. Залишки стін все ще виглядають, мов грінки, підсмажені, а бетон сходів нагадує кістку, яку гризли собаки.

При виході з вокзалу, зліва масивний будинок гнідої барви стилю модерн з пів написом "Пошт " — а решта літер

"амт" відпало і так він стоїть. А далі вулицею відомі "Укр-харчпромторги" цілі й не торкнуті динамітом.

Передвечірні години, вулиці рухливі, на хідниках повно народу, на бруках повно машин. Враження великого, ділового середовища, нашвидко відкриті комісові крамниці торгують метко і, здається, відмінно від Києва, де темпо руху видається повільнішим. На третьому році війни, ви несподівано аж у Харкові бачите ковбасні із справжніми ковбасами, що висять по стінах, мов коралі і ви можете їх за певну в'язку советських (тут все ще гуляють советські) карбованців купити без ніяких карток. І бачите навіть сало... Ха-ха! Українське сало! І навіть зрідка масло. І повно-повнісінько пар-фум і мила "Теже", "Украинская Ночь". І лімонад, лімонад, лімонад... І навіть пиво.

Але й ціни. Це ж треба міхи карбованців, щоб за обід платити сотню цієї валюти і не дивлячись на це, вже здалека видно повні-повнісінькі ресторани веселих харків'ян і харків'янок, зайнятих поїданням вечері.

займають російська мова і російська література. Там працює понад 600 вчителів російської мови і літератури. Літи українців, як і діти інших народів, з великою любов'ю вивчають мову і літературу російського народу, геніяльні твори Олександра Пушкіна, Льва Толстого, Антона Чехова, Максима Горького"... З цього видно, що Харків все ще українсько живий. І крім КІ'Б, треба цілої армії русифікаторів, щоб втримати його в формі.

А я, мандруючи широкою вулицею з наплечником, виглядаю, як самотній турист на ціле місто, а до того ще й з фо-то-апаратом начерезпліч. І що це далі за такий дивний тип тут появився,... Що раз-ураз зупиняється і витріщує на все очі, ніби він упав з хмари. Але й на нього також витрі-щують очі. Його також ра-ураз зупиняють харків'янки з тими самими запитами: — Не нужно лі вам квартири? — А він, звичайно, посміхався і дякував. "Не нужно. Спасіба". А їх вигляд вказував, що вони не належать до тих, що сидять в ресторанах і поїдають обіди за сто карбованців. І вони торгують чим можуть і що мають. Нужда, звичайнісінька гола нужда, виганяє цих бідних людей на ці вулиці шукати життя.

Я прямую далі і моїм завданням було знайти Сердюків-ський перевулок, де під числом 7 мала бути редакція газети "Нова Україна". Прямував пішки, бо візників не зустрічалося, а до того мені вельми цікаво пройтися отак помаленьку і все бачити на досяг руки. Сердюківський перевулок не легко знайти, його пам'ятають не так багато людей, але все таки язик доводив і до Києва, а не тільки до Сердюківського перевулку. "Нова Україна" знайдена, це був вже час пізній, робота в редакції кінчалася, але мені пощастило застати там ще двох молодих працівників, які зустріли мене дуже приязно, після того, як тільки ми познайомились. Редакція містилася в приміщенні, де за старих часів містилася редакція "Вістей ВУЦВК". Де ще працював Блакитний і де жив Тичина. Приміщення ожило, старовинного вигляду і досить просторе. А щодо "Нової України", то вона видалася мені досить бідною. Невеликий листок на дві сторінки із зазначенням "щоденний часопис", заповнений самими звідомленнями з фронтів та невеликим додатком місцевих вістей і деякими випадковими статтями. І з тиражем 25.000, що на таке місто, як Харків, був зникаюче малим. Тим більше, що це був самотній періодичний друкований часопис.

Відповідальним редактором цієї публікації був Всеволод Царинник, з яким ми познайомились цього самого вечора і який запросив мене до себе на вечерю, де я познайомився також з його дружиною Софією Шадківською, що була також співредакторкою газети. Тут я зустрів не лишень приємне товариство цікавих людей, не тільки мав можливість вечеряти за родинним столом, але також я дістав запрошення залишитись тут на квартирі, з чого я охоче скористався, Царинники були дуже уважними, приємними людьми, ми одразу нав'язали дуже живий і приязний контакт, а також вони займали мешкання на п'ять кімнат, що на тутешні умови було певним люксом... З чого я також мав нагоду скористатися... Байдуже, що не всі ще кімнати були як слід мебльовані, як також байдуже, що тут недавно була проведена генеральна кампанія проти відомих клопів, залишених тут попередніми мешканцями в незчислимій кількості, яка все ще не дала абсолютно вдовольняючих результатів.

А тому, приміщуючи мене наніч в окремії, майже порожній кімнаті, мої гостителі пояснили мені загальну ситуацію їх люксового мешкання і щоб ^забезпечити мене від можливих атак тих недобитих нічних агресорів, вони поставили мос ліжко посеред кімнати і обсипали його довкруги якимсь смертельним порошком, спорудивши оборонний вал на зразок старовинних фортець.

Одначе і ці розпачливі заходи не дали бажаного ефекту. Харківські клопи вийнятоково винахідливі. Коли їм заступили дорогу наземних рейдів непрохідним валом лінії Мажіно, вони негайно з піхоти переключились на летунство і почали бомбардувати мене від стелі, з повітря, на подобу японських каміказі. Що примушувало мене постійно зводити тривогу, світити світло й починати розшуки за тими вредними диверсантами. І бути весь час у стані воєнного поготівля. Марнуючи призначений для відпочинку час.

Та не дивлячись на це, перебування у цій гостинній родині було для мене приємне, і цікаве, і корисне, і повчальне. Отаборившись тут у самому центрі міста (не пригадую вже вулиці), я почав завзяту диверсію на Харків. Доля дозволила мені так небагато для цього днів, що я мусів використати їх до останньої секунди. Першого дня я віднайшов Бернарда Паєра і ми зустрілися в одному ресторані, де познайомились і обговорили всі наші видавничі справи. Цікава, великої інтелігенції й культури людина. Він прибув сюди просто з окупованої Франції і його завданням було спостерігати й робити оцінку загального психологічного наставлення окупованої території. Бачити зблизька людей і намагатися зрозуміти їх мораль, силу духа і спроможності інтелекту, їдучи сюди, він мав приблизне уявлення про якість тутешнього суспільства. Сирі, недоформлені інтелекти, з яких можна ліпити, як з воску, різні проєкції різних плянувань і різних задумів, але приїхавши сюди, він мусів в де чому свою думку змінити. Це суспільство, це вислід розпочатого і ще не скінченого цезаристичного, імперіального формування, а це значило кінець політики глузду і політики капіталу. Бо "як тільки приходить епоха імперіальности, тоді вже нема більше політичних проблем. Народ живе потенційально і справляється з ситуацією, яка вже існує, силами, які ще має", — каже про це Освальд Шпенглер. Починає переважати сила крові, сила тіла —

шлунок, секс, насолода. Мораль переходить в амораль, принцип й засади в спекуляцію.

Чи положення в Харкові відповідало такій ситуації?

Тут люди говорять імперіальною мовою з цезаристичними тенденціями, але вони не конче намагатимуться бути росіянами. Вони можуть так само легко стати німцями, англійцями, американцями. Село поза Харковом ще, можливо, хотіло б вернутися до України, але Харків уже загубив ці амбіції і став "всьо равно", "Убі патрія, убі бене". Деякий час його підогрі-вала прігмха "визволення пролетаріату", але тепер це минуло і стало лишень докучливим забобоном, що його варто б замінити на добру кавярню, на цигарку, на "хліб і видовище".

Чи це відповідало б цезаристичним намірам вождя герма-нів Гітлера? До певної міри... Совети побігли на схід, мов зграя наляканих зайців... Але вони зупинилися. За тодішніми звідомленнями головного командування "в районі долішньої течії Кубані", "в районі скелястих підніж Кавказу", "в районі між Волгою і Доном", "в районі північного заходу від Ста-лінграду", "в районі південного сходу від Ржева". Це та лінія, до якої можна було розтягнути сили агресії, але що буде далі — сказати годі. Наприклад, космополітичний Харків вже повертає свої флюгері з наміром перевтілитись на запальних патріотів "родіни", відчуваючи зміну тиснення високих атмосфер, а "Нова Україна" раз-ураз приносить відомості, що десь там за горами, за морями, за океанами збираються грізні хмари з блискавками і громами, які сьогодні-завтра готові рухнути зо всією фурією на голову Третього Райху.

Це тема нашої розмови з Паєром, дармащо не конче цими словами висказана. Наша мова обережна й дипломатич-на, ми оминаємо гострі кути, а слова вибираємо без поспіху. І це забрало нам добрих пару годин.

А після цієї зустрічі — йду полювати за враженнями Харкова. Йду сам. Так найкраще. Маю свій власний кут бачення явищ і прошу мені не перешкоджати. "Харків, Харків! Де твоє обличчя?" Йду його шукати на його вулицях... Тевелева, Сумській, Держинського, Пушкінській, Чернишевського. Так. У Харкові годі шукати України і навіть Слобожанської. Це не є місто "Сердешної Оксани", "Конотопської відьми", чи "Сватання на Гончарівці". Від Квітки-Основ'яненка тут не залишилось нічого. Харків виріс на біржі й мільйонах і в ньому втопились і Основа, і Гончарівка, їх мова, їх думання. У Харкові працювало чимало українських людей науки, артиз-му, письменства, але вони губилися в океані російщини непомітно. Україна типу полтавця Петлюри гостювала тут всього кілька місяців, бо вже в грудні 1917 року сюди увірвалися російські загони, які оселилися тут на постійно.

Розуміється, що Харків не є, ані Тула, ані Рязань, ані

Орел, але він не є також ані Полтава, ані Київ. Це щось, як

Одеса над Чорним морем — своєрідний гебрид банків, біржі

й комерції. . 0-;.,ч .

З великою фурією і певним фасоном накинута була на Харків Україна тилу Хвильовий-Скрипник. Між роками 1924 і 1934 з Харкова видушено більше України, ніж за всю його історію. На його пушкінських вулицях появились знічев'я шевченківські

аргонавти, деміурги, які з нічого почали творити міт, історію і дійсність зовсім небувалого тут типу. "Українська національна проблема тепер це вже не тільки справа літератури, музики, співу, танків, викладання лекцій, а культура Дніпрельстану, домен Донбасу, державної економіки в цілому", — говорив і писав про це комуніст-чекіст і поплеч-ник Леніна М. Скрипник, який над кожною головою кожного русотяпського бюрократа в Харкові повісив напис: "Говорити по українському!"

За таку поведінку Скрипник мусів увігнати собі в лоб кулю, а Україні взагалі коштувало це кілька тисяч жертв передової інтелігенції, але це був жест, що його не випалять з історії України ніяка Москва ніяким розпаленим залізом. Це був експеримент-доказ, що Україна дуже легко може справитись з любим Харковом, коли б до цього не втручалися чужі армії збройної сили.

За часу мого прибуття до Харкова, Україну треба було тут шукати із свічкою. На вулиці Сумській, насупроти площі з одіозним ярликом Дзержинського, стояв правда залишок України часів Скрипник-Хвильовий у вигляді бронзової фігури в кобеняку на високому постаменті з червоного граніту з незалежним володарським виразом свого суворого вусатого обличчя. Не треба підпису. За милю видно, хто це є. Він імponує своєю поставою і своєю композицією з його шість-надцятьома додатковими фігурами, які оповідають про творчість того гіганта, між якими особливо вирізняється його Катерина на передньому пляні, що стоїть з тим московським байстрам на руках, нагадуючи — "Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями". Так. Шевченко і тут відвоював собі місце. І стоїть на сторожі конаючого в спазмах денаціоналізації українського міста з надією, що воно одного разу вернеться назад до життя.

Звідсіль, від Шевченка, дорога стелиться через широку площу, де стоять кілька вигорілих кістяків, які колись звалися Будинками Промисловости і Проектів і які ми не раз могли бачити в журналах минулих років, як приклад модерного советського будівництва. У цьому теперішньому вигляді вони не могли вражати, але все таки вони свідчили про добрі наміри будівничих. їх будовано в пляні розбудови Харкова, як столиці, в роках 1925-29, за проектами Серафімова, Фельгера і Кравця в стилі, як тоді казали, залізо-бетонowego конструктивізму з призначенням для приміщення урядів промисловости й фінансів.

Тут же побіч, зліва, стояли обгорілі кістяки комплексу будівель з назвою "Проектних організацій" і, користаючи з їх домінуючої висоти чотирнадцяти поверхів, я ризикнув забратися на самий їх верх, надіючись, що їх обгорілі сходи все ще витримують 86 кільограмів мого тягару і не проваляться вниз. І хоча це підприємство за такого гарячого дня вимагало певних зусиль, воно мені цілком оплатилося. Харків з цієї неутральної висоти, видавався мені гідним уваги, я був ним захоплений, до ліва, на південний схід, простягалися широко й далеко зелені парки, а до права^ як гляне око, на всі боки, лежало місто з його бронзово-поруділими кольорами, застиглими на синьому тлі вежами і рухливими прожилками вулиць з цілою зливою гарячого сонця, яке здавалось ллється з висот і відбризкує від поверхні дахів...

Так багато кругом простору, таке високе небо і така безодня думок, вражень і

міркувань. За цей простір, за ці широти, за це небо там далі на схід провадилося найбільше змагання найбільших сил континенту, а в тому моя ось унікально-несподівана й непомітна присутність, ніби післана для того, щоб я міг з цієї висоти все це спостерігати.

Свідомість того, що я був сам один над цілим цим великим містом, що тільки там далеко внизу ходили маленькі люди і бігали маленькі машини, а тут біля мене було лиці сонце, та легкі подуви вітру, високе чисте небо і широкі краєвиди, свідомість цього наповняла мене почуттям виключного призначення на цій землі. Це було найвищою і найдавшою точкою мого бачення України в просторі її сходу. Одноразовою і неповторною. Яку дозволено мені тільки раз бачити і ніколи більше до неї не вернутися... Але гостро запам'ятати на все життя і, як дозволить моє приречення, передати це враження на пам'ятку поколінням майбутнього. Підо мною й переді мною простягалася арена, на якій недавно відігралася одна з найбільших трагедій цієї землі. Ось там далі в напрямку Шатилівки, що мерехтить в соняшній зливі, знаходиться той мурашник на п'ять поверхів з назвою "Слово", в якому одного разу містилося 63-х вибраних деміур-гів-мурах українського мистецтва в слові, барві, звуку, сцені, критиці з їх родинами, яких поволі вибирали звідти ночами і вивозили "Чорним вороном" на розстріл, на висилку, на торттури. Або он там той театр, що одного разу звався "Березіль". У якому відігралася та жаська кабалистика з назвою "суду" над Спілкою Визволення України. Поле діяльносте славетного Постишева з тисячами жертв, що його не забудуть ніякі покоління майбутнього.

Тут, на цій вигорілій будові проектів я пробув з пару годин, а опісля зійшов униз і блукав просто вулицями, оглядаючи будови, між якими особливо вразила мене моторошна споруда велетенського розміру на вулиці Чернишевсько-го, де містилося НКВД з його внутрішньою тюрмою, де, казали, згоріло живцем кілька тисяч в'язнів, яких совети перед своєю втечею не могли вивезти, а тому просто запалили будову і вона згоріла разом зо всім тим, що її наповняло. Звичайне явище середини 20-го століття здичавілої ери, яка пролила океани крові за гасло "люби ближнього", щоб дійти до такого ось виходу з безвихідних джунглів людської не-досконалости.

У час, коли я проходив хідником здовж того вигорілого капища новітньої віри, в його вигорілих вхідних дверях на бетонових східцях сиділо кілька жінок з торбинками. Виявилось, що німці вже встигли відбудувати певну частину внутрішньої тюрми, яку почали заповняти своїми жертвами, а ті жінки принесли передачу для арештованих і чекали тут, поки їх впустять до середини.

А також ця сама вулиця Чернишевського пам'ятна ще її тим, що тут в грудні 1917 року мало місце зударення частин армії Української Народної Республіки з московськими з'єднаннями, які прийшли з півночі. Ці зударення тривали кілька тижнів і скінчилися поразкою українських бойових частин, після чого Харків підпав цілковито під контроль со-ветів...

В протилежність до моторошних забудівель вулиці Чернишевського, Харків має затишний, ідилійний, культурний закуток Університетської гірки з її старим

університетом і з прекрасним зразком української церковної архітектури XVII віку — Покровським собором. Цей район з тим пам'ятником В. Каразину, що був засновником Харківського університету, нагадує деякі закутки Праги, Кракова, Бреслява з духом і стилем Європи романтизму й гуманізму ще не дегенерованою революціями стилю Леніна.

За чотири дні мого Харкова, я побував в його опері на виставі "Веселої вдови" Легара, в тій самій опері, де все ще здавалося, що там чути розпачливі зойки суду над Єфремовим і його спільківцями... Театр був заповнений, оперета йшла безтурботно й грайливо, публіка плескала й викликала на біс виконавців...

У неділю, 16-го серпня, в годинах перед обідніх, у приміщенні однієї школи, я мав цікавий для мене виступ перед громадянством Харкова. Щось з пара сотень слухачів, яким я прочитав уривки з "Марії" та розповів про головні літературні досягнення довоєнної Західної України. Як також відповідав на безліч питань, з яких особливо вразило мене питання про Винниченка, чи це правда, що він тепер у Берліні і що він має очолити уряд Української держави. Отже, тут була ще жива пам'ять про часи революції, хоча з дуже слабкими відомостями про нашу ситуацію на заході. Публіка вже знала, що Петлюра не живе, що його вбито в Парижі со-ветським агентом Шварцбартом, але про новітні політичні течії на заході, от хоч би про Організацію Українських Націоналістів, знали не багато. Було питання, чому та організація розбилася і чому її члени борються між собою. Мені прихотилося пояснити про вбивство Коновальця в Роттердамі советським агентом Валюхом і про всі наслідки, які з цього постали. Тому, що Харків знаходився ще під воєнною адміністрацією, тут ще можна було думати про Українську державу, на що я обережно відповів, що в теперішній програмі реорганізації Европп нема виглядів на утворення нових самостійних державних одиниць, а в тому також і України. Там далі на заході за Дніпром вже існує та форма адміністрації, яка має бути управлінням над Україною в майбутньому...

Цей виступ в Харкові значно різнився " своїм наставленням від того в Кременчуці. Коли там основною темою розмови була література, то тут більше політика. Деякі громадяни були особливо цією справою зацікавлені... І нічого дивного. Тут були ще живі учасники бурхливих тридцятих років і навіть, здається, двох учасників з процесу Спілки Визволення України.

А в понеділок ввечері, мої гостителі Царинники, влаштували в себе невелике прийняття, на якому був голова міста Олександр Семененко, ректор університету Михайло Ветухів, заступник голови міста Микола Сліпченко, керівник справ господарських Заболотний, директор Драматичного Театру ім. Шевченка, Володимир Кривенко. Люди міри, кваліфікації, здібностей і культури. Було, розуміється, багато розмов і переважно політичних. Питання української державности не сходило з уст. Вражало те, що ми зустрілися з різних кінців нашої української планети, але наші думки і погляди були тотожні. І ще цікаво, що це наше основне питання стояло над усім* іншим, як знак ніколи негасального вогню, що безнастанно горить в нас, не

дивлячись на всі жертви, що їх приходилось зложити в ім'я цього, здається, недосяжного ідеалу, який однак є віддалений всього на досяг руки. На тлі цієї глобальної війни, на тлі жорстоких років минулого, на тлі обезличених мас міста, цей ідеал набирає виразніших контурів і стає єдиною перспективою для майбутнього. З повним переконанням, що одного разу він буде здійснений.

А взагалі, моє враження від Харкова дуже приємне, дар-мащо він так сильно зрусіфікований. Це місто дії, праці, ініціативи. Головне господарської. Це столиця людей, які хочуть і можуть творити реальні вартості. І положено те місто на границі північно-східного українського поготивля, як форпост сильних духом і багатих інтелектом творчих людей. Коли я думаю про індивідуальність української людини Харкова, в моїй уяві одразу стає перший український прозаїк в літературі (після безконечної поезії) — Григорій Квітка-Основ'яненко, перший не сліпий український науковець і мистець-бандурист і письменник Гнат Хоткевич, палкий ідеаліст і гострий інтелект Микола Хвильовий, прекрасний організатор й науковець Михайло Ветухів і мій особистий друг поет-письменник, незломної волі борець Іван Багряний... Не забуваючи, що саме таких реально-творчих, наснажливо-будуючих деміургів давала і дає та земля, положена на краю нації, призначеної бути забором на найнебезпечніших її границях сходу. Міцна, цупка, лицарська порода людей, вибраних з усіх українських земель, які мали відвагу йти в порожні простори, по яких бушували колись лишень вітри та буйні орди степових кочівників.

Моє прощання з Харковом було дружнє. Незабутні дні виповнені незабутніми враженнями. В оточені незабутніх друзів.

А у вівторок, 18-го серпня, рано залишаю гостинний дім Всеволода і Софії Царинників. Прощання тепле, дружнє. Нам пощастило роздобути візника, який відвозить мене на вокзал. Звідсіль, о 8-ій годині відходить довгий, військовий потяг.... На Полтаву.

Наймедовіше, найзапашніше, найкучерявіше місце України... Полтава Котляревського, Полтава українського борщу, вареників, бандури, вишивок, буревійного гопака й гемонського гумору. І разом "Полтава" Пушкіна — незагоєна рана поразки Мазепи.

Це так близько від Харкова, але разом це так далеко від Харкова. Це така, приблизно, різниця, як між вишнею і яблуною, при чому до Полтави, кучерява вишня дуже лицює без найменшого спротиву. Потяг вирушив з Харкова, здається, швидшим, ніж звичайно, темпом і їхав хвилястою рівниною в напрямку південного сходу — переважно полями, іноді лугами, іноді селами. Минають такі станції, як Люботин, як Водяна, як Іскрівка... Я, як звичайно, без перерви стирчу у вікні, гарна погода, світить сонце, повіває західний вітер. На деяких станціях потяг коротко зупиняється... Інколи хтось висідає, або хтось всідає. На одній зупинці до потягу втиснулася жінка селянського вигляду, боса, загоріла у пом'ятому одязі. Вона, мабуть, не мала дозволу їзди, а можливо навіть не мала білету, бо як тільки потяг десь зупинився, вона негайно вибігала на перон, але як тільки він рушав, вона миттю на ходу стрибала на східці і

їхала далі. Це було для неї не дуже безпечно, але кондуктори, що були українського походження, якось не дуже звертали на це увагу... Але один військовий капраль, що стояв у вікні біля мене, не міг на це спокійно дивитися. — Чому їй це дозволяють? — сердився він. То ж вона може зірватися... Я мушу піти й заявити дижурному, бурчав він невдоволено. — А яке це ваше діло? — запитав я капраля. — Вона напевно не має дозволу,

— обурювався капраль. — А що вам це шкодить, — суперечив я... — Вона може зірватися, — бурчав далі капраль. — То ви краще допоможіть їй дістати краще місце. Вона напевно не ризикує життям з примхи, — казав на це я.

Цей наш короткий діалог з капралем викликав зацікавлення тією жінкою інших вояків, які почали розмову на цю тему. Одні були за те, щоб її на найближчій зупинці не допустити до потягу, але були й такі, які цьому суперечили. А між ними знайшовся і такий, також капраль, який вийшов на коридор і по часі привів ту жінку до 'нашого переділу.

— Вона може зайняти моє місце, — сказав я тому капралеві. Все одно я волю дивитися у вікно...

І таким чином жінка та дістала місце між вояками, вона не почувалася добре, її вигляд був розгублений, її загоріле з глибокими зморшками обличчя було сумне і зніжковіле. А до того, вона не могла розуміти ніодного слова з тих розмов, що вона чула біля себе. І вона тримала на колінах невеликий клунок, загорнутий в якусь ряднину... — Куди ви їдете? — запитав я її. Почувши зрозумілу мову, вона дуже зраділа і одразу відповіла... — О! Знаєте... До Ромен... Там є лагер пленных... Я довідалась, що там є мій син... Вони там голодують... Хочу йому одзезти хоч трохи хліба... — Що вона каже, що вона каже? — питали мене вояки. Я переказав їм мову жінки і порушив питання, як їй допомогти до тих Ромен доїхати. Головне до Ромадану, де вона мусить пересідати. А тому, що я мав висідати в Полтаві, я просив їх взяти цю справу в свої руки. Капраль, що стояв біля мене, почав перечити, що вона не має на їзду дозволу, але інший капраль його заговорив. — Нічого нам, — казав він, — не станеться, якщо та жінка проїде цим потягом. А при цьому один з вояків покопався у своєму харчовому мішку, роздобув звідти шматок хліба і шматок ковбаси і подав те жінці. Та засоромлено глянула на вояка і вагалася, що їй робити. — Візьміть, візьміть, — кивнув я їй головою. Вона обережно взяла хліб і сказала: — Спасибі вам!

І так ми їхали. І досить повільно. До Полтави дотяглися аж о годині четвертій. Висідаючи, я сказав жінці не виходити з потягу, сидіти на місці аж до Ромадану. А там вона має пересісти на Ромни. "

На станції було рухливо, хтось висідав, хтось всідав, військові і цивільні. У мене виникла проблема, як дістатися до міста. Це було кілька кілометрів віддалення і ніякого транспорту крім власних ніг. На щастя, я помітив одно тягарове авто, біля якого орудувало двох вояків у мадярських уніформах. Я підійшов до них і запитав по німецьки, чи не їдуть вони часом до Полтави. Так. Вони їдуть. Чи не змогли б вони і

мене туди підзезти? Дуже охоче. Ось вони зараз вирушають.

І таким чином, фактично, до Полтави привезли мене ма-дяри. Сидячи з ними дуже щільно в одній кабінці, я пригадав собі останню з ними зустріч. Це було у березні 1939-го року, коли то я, втікаючи з Хусту, потрапив до їх ув'язнення в Тячеві на Закарпатті під час нашої відомої карпато-української епопеї. Тоді ці люди в їх іржаво-захисних уніформах були до нас вороже наставлені, бо ми хотіли занести нашу Україну гень аж до їх Тиси, але тепер у цій кабінці, на території Полтави, вони мали зовсім інший, і вигляд, і настрій, і наставлення. Ані шпетки ворожости, і, здавалось, хотіли дуже сказати, що вони тут лиш п'яте колесо при возі і ніяких претенсій до тієї Полтави не мають. Їх поведінку прозраджу-вала скромність, обережність, нейтральність.

І так, стрибаючи по вибоях давно не ремонтваної дороги, ми дуже скоро в'їхали до гордої метрополії української національної істотности і коли мене спитали мої приятелі, де мають мене висадити, я сказав: — Ось тут! — Це значило, на першій ліпшій вулиці. Мені здавалось, що я знав Полтаву краще, ніж своє рідне село, я мав з Полтави багато друзів, розкиданих по всій Європі, я читав про Полтаву, я декля-мував про Полтаву, я співав про Полтаву. Полтавський борщ, полтавські вареники, а особливо полтавські галушки належали до квінт-есеній української кулінарії, а полтавська мова була основою мови моєї нації. Одначе тоді, коли я висів з того мадярського авта, серед якоїсь вулиці, я виглядав там досить недопасовано і навіть розгублено. Я мав одну тільки адресу, на яку міг звернутися, це адреса професора Григорія Ващенка, який був також редактором полтавської газети "Голос Полтавщини". І це все. Ніяких ніде готелів, ніяких знаних мені організацій і ніяких знайомих людей. Отже, треба знайти Ващенка, але це вже був час вечері, а тому найкраще буде, коли я наперед знайду якесь місце повечеряти, а тоді вже будемо продовжувати наші розшуки далі. І мені таке місце пощастило знайти. Хтось мені підказав, що найкраще зайти до міської їдальні, не пригадую вже на якій вулиці, для урядовців і працівників міста і я негайно цим скористався. І добре зробив. їдальня була велика і містилася вона у якійсь старій будові, зовсім не ресторанного вигляду.

І була переповнена людьми, зайнятими вечерею. А коли я знайшов когось з її управителів та розказав, хто я такий і чого мені треба, мене прийняли дуже гостинно, знайшли одразу мені місце при столику, подали начинені полтавські кабачки, я був порядно виголоджений і вони мені смакували, а до того я мав двох цікавих у сорочках з вишитим комірцем приятелів, які робили мені товариство і з якими ми розмовляли на всілякі цікаві теми. Я помітив, що більшість чоловіків у цій їдальні були одягнуті у сорочки, з вишиваним коміром, це виглядало щось, як своєрідна уніформа і мені сказали, що навіть такі достойники влади, як Постишев і Хрущов носили ці сорочки, щоб показати свою приналежність до українства. Мені ця вишивана демонстрація патріотизму вигляда-

ла не переконливо, я волів би, щоб ті люди, замість вишиваних комірців та говорили краще своєю гарною полтавською мовою, замість того московського волапюка, яким вони між собою порозумівалися. *•

З цієї також їдальні мене направили до Ващенка. Професор Ващенко був людиною вже старшого віку, належав до українських діячів з перед революції, "грішив трохи", як він казав, письменством і помістив кілька оповідань у різних випадкових альманахах, а тепер ось перебував у Полтаві, виглядав ще міцно, мав сиве бурхливе волосся і жив зі своєю дочкою і малим внуком у старому одноповерховому будиночку з дуже старими, виляганими, плюшовими меблями, що складалося з трьох кімнат і кухні.

Наші розмови з Ващенком почалися від першої нашої зустрічі в його хаті і продовжувалися до кінця мого там перебування, як тільки я мав для цього вільний час. Говорилось про все: про німців і їх поведінку в Україні, про нашу пресу під окупацією, про роки його молодости, коли він "грішив" літературою і писав оповідання з любовною тематикою... І взагалі, він був завзятим, інспіруючим розмовником. Він належав до скептиків, до невдоволених, до революціонерів, але разом з тим до людей, які більше знали, ніж могли. Що я йому одначе не брав за зле, бо такі люди, хоча і не визначалися великими талантами логіки, але вміли надати розмові гострішого присмаку і жвавішого темпу на зразок героїв чехівських п'єс, які любили ставити тему руба і висловлювати її вибухами гістерики.

Але тоді в Полтаві мене не так цікавив Ващенко, як сама Полтава... Якій я віддав весь мій час, але якої я, на жаль, не знайшов такою, якою хотів бачити, але яку підніс мені час і умови. Утвердившись у Ващенка, я зараз на другий день зрання пішов шукати Полтаву, на цей раз не з книг і пісень, а на її старих, занедбаних вулицях. Мені хотілось знайти там когось з тих 28-ми письменників, про які писав мені Вайс, але з тих кількох прізвищ, що я міг тут дістати, ні одно з них нічого мені не казало. Виявилось, що я був дуже мало, а то й зовсім не обзнайомлений з літературними справами цього гордого міста. З історії літератури ми добре знали Котляревського, ми не добре знали Мирного, догадувались, що звідсіль десь походить Остап Вишня і це, мабуть, усе. Поминаючи Гоголя, якого ми вагаємось зачислити цілком до літератури нашої мови.

Так. Під цим оглядом я був повним ігнорантом і Полтава для мене не була ареною українського письменства... Вона мала для мене інші привабливі аспекти. От хоч би її органічна національна ідентичність найсильніше висловлена зо всіх решти наших провінцій. А по-друге, — її особлива, контраді-юча доля. Здавалося, що Полтаву в Російській імперії свідомо трактовано, як ворожу силу. І свідомо залишено на поталу й занедбання. Офіційні довідники кажуть, що її населення до війни виросло на 110 тисяч, що там було стільки то фабрик і заводів, але ці цифри нічого не кажуть, коли пройтися вулицями Полтави, і глянути на її будови, її вулиці, її хідники та її людей. Війна, за вийнятком її станції, до цього часу оминула Полтаву, але її вигляд кричав криком занедбання й упадку. Здавалося, що відколи вигнано звідсіль минулий режим, життя тут зупинилося, нічого не будувалося нового, а все що було — призначалося на

спорохніння.

За царя тут свідомо плекано кучеряву, "гдє всьо обільєм дишет", малоросійщину з особливим натиском на культ во-єнщини й гльорифікації Полтавського бою, для постраху майбутнім Мазепам. Місто на 53 тисячі не мало трамваїв, ані загальної каналізації. Але тоді це виглядало свіжо і сито. Тепер же це зносилося, облиняло, похилилось. Багато з того, що звалось будовами, просилося на звал. Одна з вулиць, колись з назвою Дворянська, була забудована особняками, вишуканої архітектури — тепер нагадувала залишене місто привидів, як його показують в американських фільмах ("гост-таун"). І вражаючою ілюстрацією до цього бедламу, була околиця на передмістю за Ворсклою, колишнього Свято-Траїцького скиту, колись у тінистому лісі, а тепер на вигорілому від сонця вигоні у вигляді до краю обдертої церковної споруди.

Само собою, що знаний Дім Полтавського Земства, проєкції Василя Кричевського, в якому містився краєзнавчий музей, все ще був атракцією, не дивлячись на його занедбання й ограбовання німцями. Він робив приємне враження органічною суцільністю стилю й архітектури, допасованої до загального краєвиду. Це враження ще збільшувалось, коли входилось до середини. Велика зала з прекрасними на стінах м'юралями роботи С. Васильківського, які висловлювали природу й історію цієї землі — "Вибір Мартина Пушкаря на полтавського полковника", краєвиди степу з рамаданським шляхом, українське село "де серце відпочине". З музейних об'єктів вражають козацькі воєнні вози, чумацькі мажі, всіляке господарське знаряддя, або речі хатньої обстановки, як різблені меблі, майстерно ткані килими, гобелени, делікатні мережива, розкішні вишивки, вибаглива кераміка... Все це подано з великим відчуттям стилю, гармонії й кольорів так притаманних прикмет вдачі полтавської людини, яка, можливо, не має конкуренції поміж етнічними різновидностями української цілоти. Україну тут подано в її чуттєвих, семантичних поняттях з її звуком, барвою, запахом і особливим відчуттям клімату, що його найкраще подав у своїх писаннях М. Гоголь.

Мандруючи далі по Полтаві, я натрапв..на кілька цікавих для мене об'єктів. От хоч би дуже стрункої будови дерев'яної церкви, не пам'ятаю вже, на якій це вулиці, колись, здається, на Архиєрейській, перевезеної сюди з Ромен і побудованої останнім кошовим Запоріжської Січі — Кальни-шевським. Вражаючих розмірів і вибагливої архітектурної композиції в стилі відомого козацького барокко, яке відрізнялося від барокко взагалі, простішими оздобами і чіткішими лініями оформлення.

А там знов далі і ще одна пам'ятна побудова, на цей раз пам'ятник Шевченкові, що його спроектував І. Кавалерідзе за модним тоді стилем кубізму, побудований управою міста 1926-го року з нагоди 65-ої річниці смерті поета. У розміщених під різними кутами бетонових плитах, виступає сидяча фігура задуманого Тараса з підписом за його автографом и цитатою: "І вражою злою кров'ю волю окропіте". Одинокa в Полтаві архітектурна річ, яка стоїть тут осамітнено й недопасовано до середовища. Полтава не була готова до модернізму такого демонстративного вияву, де все ще дрімало в засягу 19-го століття, що його революція посунула ще далі взад. І той бідний пам'ятник виглядав тут дуже деус екс махіна, а коли додати до цього втручання стихій, які

обернули бетон, з якого той пам'ятник збудований, у купу вивіреного безладдя, то все це виглядало, з боку естетики, досить незаздрісно.

Але другий за чергою пам'ятник прабатькові української літератури Іванові Котляревському, відкриття якого сталося 1903-го року, виглядав якось особливо допасовано до полтавського тону й стилю. Він нагадує ампір початку минулого століття. Його відкриття зазначається в кожному підручникові новітньої "буржуазно-націоналістичної" історії України, як одна з пам'ятних дат еволюції українського відродження. На це національне свято з'їхалася чи не вся тодішня еліта українського ренесансу з поза обох боків російсько-австрійського кордону. З Галичини й Буковини приїхало чимало видатних громадян на чолі з послом до австрійського парламенту Юлі-яном Романчуком... Відкриття відбулося при участі великої маси народу під охороною двох рядів військової кінної охорони, щоб було українці не здумали розпочати війну проти царської імперії. Це свято лишилось пам'ятним тим, що на нім дозволено було говорити промови по-українському лишень гостям з-за кордону, але не дозволено цього українцям з-під окупації російської... І особливо вражаючою сценою було, коли на другий день відкриття, в будинку ім. Гоголя відбулася урочиста академія пам'яті Котляревського, на якій делегати з України, на чолі з відомим діячем Миколою Міхновським, в знак протесту на заборону промовляти по-українському, зложили мовчазно на руки голови міста Трегубова лишень титульні окладники своїх промов, а потім закликали всіх присутніх на академії вийти із залі. Це була вражаюча сцена, коли понад тисячу присутніх там учасників мовчазно вийшли, залишаючи на залі лишень начальство губернії і міста...

Так от де він той славетний пам'ятник... Я нарешті бачу його власними очима. І стою перед ним з відкритою головою. Це ось бюст на високому п'єдесталі, роботи відомого полтавського скульптора М. Позена, людини дивовижного діла, штабс-капітана царського Сіверського карабінерного полку, учасника російсько-турецької війни 1806-го року, а опісля наглядача будинку для виховання бідних дворянських дітей в Полтаві — Івана, сина Петра, Котляревського, якому одного разу прийшла до голови дивовижна примха "перелицювати" ніщо інше, як твір мертвої латини "Енеїду" Вергілія, на мову українського мужицтва, призначену також на вимирання. І то в такій своєрідній формі, що римський автор напевно перевертався з дива в гробі, не дивлячись на всі ті 1917 років його там перебування. І чи міг тоді той лицар ордену св. Анни з Полтави сподіватися, що його кумедна затія обернеться в некумедну дію, яка закінчиться аж IV Універсалом 1918 року в Києві.

І коли я тоді так дивився на той пам'ятник з тим лавровим вінком і тими побожними написами "Де згода в сімействі, там мир і тишина", роздумуючи над причудами історії, я пережив дуже прикметну сценку нашої історичної драми, тісно пов'язану з її історичним сенсом. До мене хідником наближалось троє дівчат, які грайливо йшли побравшись за руки щось весело розмовляючи і одна з них, чую, каже: — Де-вушкі! Вот етот немец наверно не знаєт, кто ето такой. Давай ему подкажем! — Я був здивований і чекав на їх інтервенцію, але вони пройшли біля мене, визивно

поглядаючи, не виконавши добрих своїх намірів, а я знов не догадався заговорити до них самому і прогавив пречудову нагоду довідатися, як вони ці справи розуміють. З тією їх далеко не Котляревською мовою і тим знанням людей, коли вони готові приймати кожного за "немца" тільки тому; що він одягнений в одяг туриста, яких вони не мали нагоди бачити на своєму віку.

Розуміється, що всі такі "девушки" Полтави мусіли бачити світ дуже по-своєму. З них створено окрему породу людей і коли я вийшов на головну широку вулицю цього міста, я був приголомшений розмірами цього новотворення. Це було церковне свято Спаса. Християнські святці все ще тут діяли, а тому це був "вихідний день". Вулиця залита не лишень сонцем, але й молоддю, переважно дівчатами. Йдуть парами, гуртами, іноді під руку з хлопцями, іноді з вояками. Вслухаюся до їх гомінкої мови. Ніде ні одного українського слова. Розмовляють про танці, залицянки, про німців в розумінню вояків. Тут слово "німець" стало назвою вояка, як було колись "москаль". І було тут тих "німців" досить багато і видно їх тут аж ніяк не цуралися. Багато менше, ніж було там, наприклад, у Львові... Де для дівчат "ходити з німцем" вважалося за порушення певної національно-етичної засади, а тут це робилося так само просто, як і лузання соняшникового насіння.

І взагалі, у Полтаві весело. Зо всіх боків плякати сповіщають: "Веселий театр — відкритий. Олександрівська 19. Щоденно від год. 7 вечора. Співаки, Танці. Жіночий хор і інше". У іншому місці: "Циганки. Жінхоранс. (15 жін.) Різелла. Крім того — 15 інших". Ще в іншому: "Концерт, хор, балет, акробатика, цигани, оповідання, балалайка". А до того тут працює кілька кіно-театрів, ресторанів, пивних. Ні. Куди я потрапив? Що це за така Полтава? Чи не є це Монтмарт Парижа, або Нови Свят Варшави? І як це все пояснити? Пригадується, щось натякав про таке Котляревський:

Мов божевільних нас морочать, Сім літ, як по морях волочать. Глузують, як хотять із нас. Але з другими бахурують, Свої ж жінки нехай горюють... Коли ж водилось це у нас? Послухайте лиш, молодиці,

Я добрую вам раду дам; І ви, дівчата білолиці — Зробіть кінець своїм бідам, За горе ми заплатим горем.

(Енеїда).

Але видно, що сучасним Наталкам Полтавкам не приходитьсь довго радити, дивлячись, як парадують вони пара за парою під ручку з "москалями" в уніформах Третього райху. "За їх горе, вони платять горем". Ціла та Олександрівська вулиця в Полтаві, це живий приклад наслідків глузування над живим народом засобами насильної денаціоналізації під рецепту "всьо равно", яка забрала не лишень рідну мову, але також живу душу, зруйнувавши характер, викрививши почуття і затьмаривши свідомість.

Розуміється, що денаціоналізатори завжди глухі і німі на ці правди, виправдуючись вимогами єдності держави, не розуміючи, що саме в цьому і лежить зерно роз'єднання, яке рано чи пізно проросте і дасть свій плід. Бо денаціоналізація це образа гідності народу, чого народ ніколи не дарує.

Такі приблизно думки тягнулися за мною цією соняшною вулицею, коли я направлявся до центру міста, де скупчено певну купу забудівель, тоді спорожнілих, що їх там звали "прісущественими місцями". Недопасовані до решти міста, до краю вивітрени й поржавілі споруди незграбного казьонного "образца" на чолі з казармою відомого Полтавського кадетського корпусу, про якого мені оповідав ще в Празі мій приятель маляр Микола Бутович, який скінчив цей корпус і був пізніше ад'ютантом при штабі генерала Корнілова. Тут вишколювались військові кадри нашого поневолення, яке почалося знаменною датою 1709 року, в честь якої поставлено два монументи, щоб ми цього ніколи не забули.

В загальному, ці холодні, порожні споруди не робили на мене враження просто тому, що їх поставлено тут не на місці... І виглядали вони тепер затуркано, спорохніло. Я оглянув їх лишень побіжно без зацікавлення.

Зате один інший непомітно малий, також порожній будиночок, далеко загублений на передмісті вулиці Загородської під числом 20, полонив мою увагу і фантазію цілковито. Міщанського типу особнячок, без вікон і без дверей стояв зачаровано в гущі будиночків, заповнених мешканцями, залишений, не дивлячись на велику мешканеву кризу в цьому царстві і викликав здивовання з відчуттям трагії, гідної пера Шекспіра. Що з ним сталося, що його залишено тут стояти в такому містерійному ореолі?

Відповідь на це належить історії і вона її колись дасть. У тому старовинному, на чотири кімнатки з кухнею будиночку, жив-був колись один міський візник на ім'я Василь Петлюра із своєю жінкою Ольгою, синами: Іваном, Федором, Симоном та Олександром і дочками: Гавриїлою, Василюсою, Маріянною, Тетяною, Мариною та Феодосією.

І одному з тих синів, третьому за чергою, на ім'я Спмон, було суджено підняти меч Мазепи, вибитий з його рук отам далі за цією хатою на полі бою і відновити ту битву наново зо всією її фуріяльністю. Понад двісті років минуло з того часу, як полки Мазепи започаткували той змаг біля цієї Полтави і не помогли тут ніякі кадетські корпуси, щоб його затерти з пам'яті народу. Петлюра вів далі цю боротьбу під тими ж прапорами, він її не програв, бо ці війни розраховані на століття і одного разу їх будуть продовжувати полководці з цієї самої Полтави. Самого ж Петлюру було вбито семи кулями на вулиці Расін Латинського кварталу в Парижі, людиною на ім'я Самуїл Шварцбарт, на приказ Москви, а суд Франції засудив убивника на ОДИН франк кари.

І так всі ті сім куль, і той Париж, і той символічний Шварцбарт разом з тим одним франком дають більше, ніж треба поживи, щоб з цього виросла легенда нових заповітів. Це ідеальний сюжет містерії воскресіння з мертвих, на цей раз сина візника з Полтави. Що напевно одного разу станеться.

Отаку ось таємницю зберігав цей залишений будиночок на вулиці Загородській в Полтаві. Я оглядав його з особливою увагою. Хотілося уявити собі ту родину, що тут жила і збагнути ту атмосферу, в якій могла постати ця могутня драма життя людського. Щоб краще про це довідатись, я знайшов найближчого сусіда цієї хати, який звався Сахно і який погодився дати мені пояснення. Середнього віку людина, він ще

знав особисто людей, які тут жили. Ми зайшли з ним до тієї хатки і він оповів мені багато подробиць з життя тієї родини, показав навіть той кутик, де жив і вчився Симон, тоді учень Полтавського Духовного Учілища, оповів про його братів і сестер, з яких вже нікого не залишилося, за війня-ком того. наймолодшого Олександра, що жив у Рівному і працював у адміністрації "Волині".

Між іншим, у родині Петлюри панував великий нахил до релігійного подвижництва, деякі члени тієї родини були чернцями, а один, здається батько матері Симона, Марченко, зложив скит... А дві сестри Симона — Гавриїла й Василиса були черницями якогось монастиря і вони ще за советів деякий час жили в цьому будинку, поки їх також не арештували 1937ку, після чого слід по них зник. Від того часу ця мала, з низькою стелею і маленькими кімнатками, хата залишилась пустою, її поволі розбирали, аж поки з неї залишились тільки одні голі стіни.

Я питав Сахна, як ставились до цього всі їх сусіди і він сам. Він подивився на мене загадково і відповів виминаюче... Мовляв, я, мабуть, сам знаю, що в такому випадку могли люди робити, щоб залишитись живими. В Советському Союзі не було одіознішої постаті, як Симон Петлюра і всі ті люди, які могли мати до нього хоч якесь відношення, були призначені на знищення. І їх багато знищили. А ті, що зіс-талися, вдавали німих, сліпих, бездушних, закривалися російською мовою і постійними заклинаннями духів Петлюри.

Я запитав також Сахна, чому й він весь час говорить до мене по-російськи, не дивлячись на те, що добре знає українську мову, якою я до нього говорив. Він і на це відповів виминаюче. Мовляв, усі так звикли. Але ж їх рідна мова українська? І в пашпортах їх напевно зазначено, як українців? Так, відповів він і знизнув плечима, не бажаючи вдаватися в подробиці цієї справи. Я зрозумів його і без слів. Люди хотіли жити і мусіли жити. Навіть під таким гнітом. Навіть побіч цієї оглашеної хатки. З вимученими, покрученими душами.

Забыт Мазепа с давних пор; Лишь в торжествующей святыне Раз в год анафемой доныне, Грозя, гремит о нем собор.

"Полтава" О. Пушкін.

Ні, Олександрє Сергієвичу! Такі імена не забуваються. І ніяка анатема тут не допоможе.

У четвер 20 серпня, біля години одинадцятої рано, я залишив Полтаву. Втомлений, невиспаний, морально виснажений. До станції їхав візником, якого мені пощастило знайти. З Ващенком прощався по-козацьки. Він навантажив мене всілякою літературою та різними іншими справами. У потязі було тісно. Я думав, було, десь до ночі добратися до Києва, але скоро стало відомо, що це фікція. З Полтави до Києва 353 кілометри віддалення, але їхали ми його мало не дві доби. Потяг раз-ураз зупинявся і простоював довго на місці. Я мав багато нагоди надивитися на полтавські краєвиди... Проїжджаючи

попри Миргород, я міг бачити вітряки з шости-ма крилами, сади і гаї, але самого города не було видно. "Чудовий город Миргород! Яких тільки нема там побудов! І під солом'яною, і під очеретяною, і навіть під дерев'яною покрівлею" — хвалився колись Микола Гоголь, розповідаючи про своїх чудових миргородчан Івана Івановича Перерепен-ка та Івана Никифоровича Довгочхуна. Як то вони було посварилися за гусака і ціле своє життя судилися.

Розумію, розумію. "Не той тепер Миргород... Дим-димок

від машин". Тичина, як завжди, прав. Шкодую, що я це проґавив і не заїхав туди, щоб поділити радості Тичини... Просто, з непростимого хахлатського недбалства... На жаль, тоді ще я не знав, що там жило чимало і моїх майбутніх друзів, от хоч би брати Михайло, Іван та Олекса Воскобійники, майбутні мільйонери Америки, або майбутній мій кум, та поет, та професор, та заступник голови Української Національної Ради, Микола Степаненко. Хто міг тоді таке знати. Така грізна доба. Коли наш потяг стояв на станції Миргород, попри нього раз-ураз з грюкотом проносились довжелезні потяги, навантажені танками з назвою "Тигри", які поспішали назустріч Сталін... та інших градусів для смертельних ударень.

Лишали Миргород, як багато всячини і їхали далі. Ось минаємо невелику зупинку Кибинці. Чекайте, чекайте. Що це за Кибинці? Чи не ті часом, де панував колись мостивий пан міністр юстиції Дмитро Трощеньський з його славетнім кріпацьким театром, що їх Панько Куліш величав "Афінами часів Гоголевого батька", де то вперше прозвучало зі сцени українське слово творчості Василя Гоголя? Так. Це ті самі Кибинці. Вони промигнули сливе непомітно... Але затянулись ще з інших причин. Тут народився і жив не лише вельможний пан Трощеньський, але й звичайний селянин, скажемо, Макар Ребрик зо своєю дружиною Ганною та дочками Тетяною та Галею, яких советська влада вигнала аж до Канади за те, що вони були добрі господарі, де ми разом з їх зятем Трохимом Ринденком та іншими зятями, внуками та правнуками створили інший "Миргород" з вулицею Кибинською в лісі канадської провінції Онтаріо, сто п'ятдесят миль на північ від Торонта. Але Кибинці Трощеньського могли цього і не знати Життя є примхливе і пезбагнуте, а томг хочеться про нього щось сказати.

А тоді мій потяг їхав далі і доїхав до станції Ромадан... Перехрестя залізниць з маленьким містечком, або скорше селом, де будівлі все ще були переважно криті соломою. Була година, мабуть, третя, сонце гарно світило і гарно гріло. Заповідалось, що потяг простоїть тут години дві, а він розтягнув це на шість годин. Я, розуміється, негайно подався знайомитись з місцем і пішов навманя, куди бачать очі, повернувши на дорогу, вкриту грубою верствою доброї чорноземної пилуги, що проходила поміж двома стінами високих соняшників і кукурудзи. І, як на те, звідкілясь вирвалась до краю запорошена німецька легкова машина, яка збила таку хмару пилуги, що я мало не захлинувся. Але годі на таке зважати. Прямою далі. Ось і окремі білі хатки з відомими полтавськими віконницями під солом'яними стріхами. Біля них, звичайно, ніяких інших забудівель — наслідки діяння

"духманної доби комун" (Хвильовий). Інколи трапляються люди, переважно жінки, у

підтиканих по коліна спідницях. А ось насупроти йде дівчина... Ні, ні... Не в корсетці і не в плахті, а в кохті і "тухлях" зі стриженням волоссям.

— Добрий день, — вітаюся з нею.

— Здрастуйте, — відповідає вона і дивиться на мене пильно.

— Куди веде ця вулиця? — питаю її.

— Та от... Просто, — відповідає вона, мабуть думаючи, що я до неї залицяюся.

— Куди просто? — питаю далі.

— Ну, отак... А вам куди? — питає вона і дивиться здивовано. Такого типа вона тут напевно ще не зустрічала. Щось не тутешнє. Я посміхаюся і кажу: — Та ось іду... Я тут чужий. Хочу бачити, як виглядає ваш Ромадан.

— Ромадан отуди, — вказала вона назад. — А це присілки. Нічого тут не побачите, — сказала вона і пішла далі. Я пішов також своєю дорогою. І маю сто бажань зайти до котроїсь з тих хаток, захованих у соняшниках, які привітно моргають до мене своїми білими стінами та темними вікнами, а я все не наважуюся отак безпричинно порушити їх мовчазну, як кажуть англійці "прайвесі" (невтручання)... Але ось одна з них така, на вигляд трохи показніша, стоїть збоку... А що буде, як зайду? Прошу напиться води... Може це не буде аж таким порушенням вимог чемности... І коли я до неї наблизився — почув звідти щось, як спів. І, здається, з бпери.

Це мене ще більше заінтригувало. Стукаю до дверей. По часі вони відчиняються і на порозі бачу хлопця років зо-двад-цять. Його обличчя здивоване. Спішу пояснити, хто я такий і чого мені треба. Хлопець дозволяє мені увійти і перше, що кинулось у вічі, це долівка... Земляна, свіжо вимазана рудою глиною і притрушена сіном. А поза тим, це звичайна селянська кімната із столом в куті зліва, довгими лавицями і з дверима справа, з яких доносився той спів. Ще раз пояснюю мої наміри і хлопець запрошує мене до другої кімнати.

Там я побачив ще одного такого ж хлопця, який порався біля патефону. Ми познайомились. Виявилось, що вони обидва студенти і то Харківського Будівельного Інституту. Отже, майбутні будівельники. І їх тут тільки двоє. Питаю, що вони грають. — А, це ізвесная півіца Барсова, — відповідають мені. Показують пластинки. "Дівушкі", Утьосов. Питаю, чи мають щось українське. — О, да... Канєчно. Подай там, — звернувся один до свого товариша. Той почав шукати за українськими, ми тим часом розмовляємо. Про їх інститут, їх заняття... А опісля запитав, чи вони щось читають. — О, да! Розуміється. Читаєм. Тільки у нас много занятій... На

читання не збуває багато часу. — Мене цікавило, що вони читали. Виявилось — Пушкіна. А ще щось цікавого? О, да. Много. Але нічого конкретного. А чи читали ви щось з українського? Да! Шевченка. А чи щось з нового? Радянського? на це нема швидкої відповіді, треба подумати. А! Читав! Вишню! Остапа Вишню! От ловкий був парень! — вирвалось в нього захоплено. Кажете був? А де він тепер? — Неізвесно, Пропав, — відповів той коротко.

Розмовляли і розмовляли. Переходили з теми до теми і дійшли до справ війни. Що він, наприклад, думає про совет-ську армію? — Подкачалі, — з місця відповів мій

співрозмовник. Нємци здорово бомбілі, а наші нічерта! — Може забракло чим. Замало техніки. — Но! Техніка у нас большая... Да от нет спириту. Культури. За царя виходило краще. Тогда проти нас і французи й англїчани, а все таки до Волги не дійшли...

Було видно, що в його уяві війна і революція були сплутані, але на вияснення не було часу. А чи пам'ятає він, питаю, голод? — Котрий голод? У нас тих голодів було стільки, — відповідає він. — Ну, той... 32 і 33-їх років. — О! Хто не пам'ятає. Люди мерли, як мухи. Цілі села. — А чому, питаю, був той голод? Не вродило? — Какое там — не вродило. В колектив гнали. Все забрали. До крошки, — відповів той.

Під час цього, другий хлопець, що весь час мовчав, возився з патефоном, який відмовлявся грати. Я все чекав на українські пісні, але по часі почув мелодію з "Кармен". — Кармен, — зауважив мій співрозмовник. Чи у вас там також дають "Кармен"? — запитав він. І був вдоволений, коли я це підтвердив.

Мелодія з "Кармен" виконувалась не найгірше, але пластинка була зіграна до краю і хрипіла несамовито. Це однак нас не зневірювало. Ми плавали в атмосферах філософії "техніка у нас большая, но культуры нет". Пояснення, які я не раз чув у цьому просторі. І ніяке диво. Ми щойно вилазили з ти-сячелітнього мужицтва і всі ті наші інститути були безсилі зробити з нас не лишень "студентів", але й людей певних вимог форми.

Я прогугорив з моїми ромаданськими студентами щось з годину... Не можу сказати, яке враження залишила у них моя візита, але для мене ця зустріч, з тією їх характеристикою Вишні, залишилася пам'ятною назавжди. Дуже автентичне і дуже щире.

Коли, я повернувся на станцію, мій потяг ані не думав рушати з місця. На пероні були розставлені столики і молоді дівчата в білих одягах, з червоними на грудях хрестами, видавали воякам вечерю. Бутерброди, каву й цигарки. Все бу-

ш.

ло залите сірими уніформами, скрізь чулась гортанна німецька мова. Над Ромаданом спливав м'який, теплий вечір, а опісля така ж і ніч. "Знаете лі ви українську ніч"? — писав Гоголь. "Тїха українская ніч, прекрасно небо, звїозди блещут", — захоплювався Пушкін.

А що б сказав про це Шевченко? Якраз тому сто років, як він мандрував цією "нашою не своєю" Україною, жив отам недалеко в Яготині, кохався з княжною Репніною і роз'їжджав по панських маєтках, шукаючи "нашої" правди. А чи знайшов? Хіба аж там у Орській кріпості, або в Кас Аралі. "Був я уторік на Україні... Скрізь був і все плакав"... "сплюндрували її москалі", — писав він своєму другові Кухаренкові. І обурювався, коли пан Лукашевич прислав до нього у мороз за тридцять верстов пішки кріпака із запрошенням, щоб той прибув до нього в гості... І щоб той кріпак приніс йому назад одразу відповідь.

Так. Це було. Але було тут і ще гірше. "Люди мерли, як мухи. Цілі села", — казав той там студент. Оповідали про вимерлі села Каленики, Сухорабівку. Оповідали про Дубчаківсь-ке повстання в березні 1919 року, після якого чекісти сплюндрували кілька сіл... А за Урал було вислано не одного Шевченка, а тисячі і тисячі його земляків. А

тепер ось ті німці.

І нема навіть Кухаренка, щоб поскаржитись. Тяжко про це говорити. Нестерпно тяжко.

Десять хвилин по десятій наш потяг рушив далі на захід. Минали такі вельми привабливі зупинки, як Лубні, Гребінка, Яготин, яких я вже, на великий жаль, не міг бачити навіть здалека за темнотою. Особливо цікавили мене Лубні, про які багато наслухався від Тані, де вона провела свої дитячі, ранні дівочі роки. І де, я, здавалось, знав також кожну вулицю. А Яготин пам'ятний нам через Шевченка. Там відбувався його романтичний мезальянс з княжною Репніною, що нагадує щось з галерії дійства великих пристрастей серця і дає прекрасний сюжет для великої творчості літератури й кіна.

їхали цілу ніч і день до другої години дня. Через Березань, Баришівку аж до Дарниці. Де треба було висідати і далі до міста чимчикувати пішки. Йшлося сипучими, майже пустинними, пісками, між якими в різних місцях стирчали високі, гнучкі сосни день аж до Дніпра з його новеньким понтонним мостом, де переходилося границю з воєнної зони окупації до Райхскомісаріату і виказувалось відповідними документами, як також діловито мінялися карбованці з головою Леніна на карбованці "емісійного банку для України". І продовжувати далі дорогу "per pedum apostolorum" через Печерськ, здовж вулицею Олександрівською, пересікти Хрещатик і далі вверх Фундуклеєвською, щоб до краю втомленим, запылюженим увірватися Д° мешкання 22 у будові Роліт і впасти, мов грім серед ясного неба, на голову Аркадія Любченка та його мами.

Під датою 24.8 він віщає про це у своєму щоденнику: "Вчора о год. 6-7 вечора були у мене подружжя П. Стукіт. З'являється Самчук у чоботях, зарослий, запилений, дуже подібний до парубка з села. Він щойно з Харкова, їздив по Лівобережжю аж два тижні. А мені — лист зі Львова. Зиркнув я: ой, ти Боже мій, рука Рути! Люба моя, щира моя! Вона виклопотала для мене виклик до Генерал-губернаторства, що був доданий тут же в листі... Просить конче приїхати. Львовяни мовлять, ждуть, улаштують, допоможуть лікуватися й забезпечать роботу. І листи, і Рута, і Влас, що живе зараз у мене — це, як свято. Захотілося дуже, будьщобудь, жити, творити, змагатися".

Так, Любченко був на верху блаженства. Моє прибуття додало йому завзяття. Після довгої мандрівки я прибув, як додому. І злива розмов. І все таки Київ наймиліший моєму серцю за все на світі. І він найукраїніший байдуже, які там козні строїть проти нього Москва. У цей час він переживав нову кризу. Німці напустили проти нього серію своїх пакостей, заборонили довіз харчів, щоб змусити людей виїжджати на роботу до Райху, зупинили трамваї, примусили киевлян ходити пішки, вселили до "Нового українського слова" зграю національної мерзоти вроді Штепи, Дудіна, які торгували своїм сумлінням, як комісові крамниці своїм барахлом. Але все таки Київ живе своїм життям, не зважаючи на ніякі злі затії його лукавих ворогів.

Але Любченко хоче все таки Київ залишити. Просто тому, що життя для нього тут стає неможливим. Хоче їхати до Львова і спробувати ще там щастя. Моє прибуття

внесло йому багато розради. Він був дуже втішений, його прекрасна мама зробила нам добру вечерю, я помився, взяв ванну, поголився, наскільки міг причепурився. Вечеряли, гуторили, радились. Я розглядав його прекрасну бібліотеку, на якій сильно позначився харківський період його життя, багато ав-тографованих книг, багато журналів, а в тому весь комплект "Вапліте", який зберігся в нього, не дивлячись на те, що багато авторів, які брали в тому участь, були вже заборонені і їх твори були вилучені з ужитку.

А взагалі ці дні нашого Києва ми провели з ним нерозлучно разом. Як звичайно, весь час говорили. Я оповів йому про плянований нами все ще проблематичний журнал, зазначивши, що справу його редагування я передав на руки Петрова зі всілякими моїми сприяннями. Любченко з цим годився не без застереження. Петров, мовляв, людина здібна і вчена, але на редактора ледве чи надається. Я пропонував це діло самому Любченкові, він, либонь, має і досвід, і інші потрібні таланти, але він не хотів навіть про це чути. Ми розуміли, що редагувати такий журнал і в такий час не так просто і щось подібне, як було колись з редагуванням "Про-літфронту". Маючи над собою завжди Дамоклів меч примхливих чужих звершників.

Під цим оглядом ми з ним розумілися. І взагалі ми з ним розумілися... Може тому, що ми з ним були близькі психологічно... Обидва старого селянського кореня з твердими традиціями стихійного і свідомого незалежництва в дусі та незломним бажанням боротися проти кожного заперечення наших законних прав на землі наших предків.

Він роджений 1899 року, шість років за мене старший, у селі Старо-Животові біля Уманя, отже, на батьківщині Гонти. Ніяке диво, що за революції він опинився в лавах визвольного фронту Петлюрівської концепції, але історія згвалтувала його і впровадила в "пролітфронтівські" течії п'ятикутної зірки, разом з такими "пролетарами", як Хвильовий, Куліш, Яновський, де він належав до активу літературних об'єднань, в ролях незмінного секретаря "Вапліте", або то члена редакції "Пролітфронту"... А щодо його літературного дорібку, то судячи по "Вертепі" ("Літературний ярмарок" книга 5.1929), то його тяжко допасувати до канонічних вимог стилю на батьківщині "світового пролетаріату" з назвою "соц-реалізму", до якого він опісля намагався допасуватися і чого йому не вдалося виправдати. Це, здається, і загнало його в тупик творчої неспроможности і він довгий час належав до мовчазних страждальців, позбавлених орденоносних і ти-тулярних привілеїв пролетарського Олімпу, переважно кандидатів на вигнання з раю і приреченців до геєни огненої навіки.

Попросім його заговорити до нас його автентичною мистецькою мовою: "Вас дивує, вас навіть дратує цей розбриск сірих, рухливих плямок, що так нагадують сірі осінні дні, сіру думку, сірі почуття, сіру недбайливість, сіру нудьгу при-самоварних бесід, сіру активність млявих людей, сіру ніжність безсиливих рук, сіру привітливості ворожого усміху, сіру тьмяність фальшивих похвал. Не озирайтесь — хай не вражає вас той приємний спокій, та насолодна покора, що в той момент лягла на деякі обличчя. Це, мабуть, ті, що їм сірий колір дає гармонійну відраду буденних свят, це ті, що в кожному

порушенні штампу готові вбачати ходу на котурнах..." ('Вертеп').

(Не треба пояснень, що він мав на думці, говорячи про ту "сірість". Це писано ще за тих часів НЕП-у, коли ще можна було говорити про офіційний колір советської дійсності, від якої він намагався втекти все своє життя, але нарешті наважився — вибрав для цього найнестямніший час.

Він був здивований моїми розповідями про мої пригоди з 1927 року, коли я вибирав свою долю засобами визову й риску смерті в ім'я свободи. Я робив цей вибір на початку моєї дороги... Любченко вибирав щось подібне, але вже пізно. Для нього не було вже нейтрального місця для розгону в майбутнє. Одне тільки нас єднало: ми не лякалися.

Я, казав він, пізнав ціле інферно нашої дійсності. Коли стрілявся Хвильовий, я був віддалений від нього всього лиш кілька кроків і мав можливість бачити останній погляд його згасаючих очей. І ви розумієте, що це значить для того, щоб збагнути наш час. Я питав, чи міг Хвильовий уникнути цього драстичного жесту, відійшовши, наприклад, на еміграцію, на що Любченко не мав точної відповіді. Це, казав він, складне, психологічне, можливо навіть судьбоносне питання. Він не міг уникнути тієї кулі. Просто тому, що він належав до генерації, яка вірила в ідеології. А завівшись, не бажав бути за жива притчею во язицех.

А як Тичина? З такого єлейно віруючого в церкву та потрапити без пересядки в блюзнірського її запереченця. О, Тичина! Це питання. Мені інколи здавалося, казав Любченко, що внутрішньо він ні в чому не змінився. Його лиш дуже злякано. Його застрашено і, як зайця, загіпнотизовано Приголомшено. Зацицькано бляшками і тутулами. Любченко оповів, як одного разу, на Новий рік, йому з одним колегою, прийшла думка набрати зерна і рано-раненько піти до Тичини "посівати". На слова "сію, сію — посіваю, щастя й радості бажаю", Тичина розплакався, як дитина. Але враз схаменувся. Товариші! З цим жартувати не можна. Це в'яжеться з культом, — казав він перестрашено. — Це старий, народний звичай... — пробували йому перечити, але він не давався: — Ні, ні, ні! Ви знаєте. Ви добре знаєте!

А чи хто з них вірив у комунізм?

Так вірити, як свого часу вірив, скажемо, Фальківський, або навіть Хвильовий — так більше не вірили. Була "віра" повернутих. Оглашених. Рильського, Яновського, Бажана... Корнійчука. Був вибір між бути і не бути. А далі вже звичка. Треба було накуснути в тому квасі аж до отупіння. До наївності. Щоб від тебе на мило несло тим духом. Ти мусів затовкти той жаргон, ті жести, ту поведінку... І вірити *ad absurdum*.

Але сила, яка могла гвалтувати сумління такої маси невіруючих, мусіла бути надзвичайною.

Без сумніву. Її ефектність базувалася на релігійній бездумності. Це змова людей, пов'язаних між собою страхом перед думкою. Найбезпосередніша сила, яка не знає контролю. Проти якої не зможе встояти ніякий аргумент, контрольований глуздом. Чи можна було древньому єгиптянинові доказати, що бик Апіс не є бог? І в цьому, на коротку мету, їх сила. Як і кожна сліпа віра, побудована на льоду замерзлої уяви.

Приблизно, розмови в такому дусі між нами не вгавали і Любченкові іноді не легко було давати раду з радикальним їх ставленням, на що він ще не мав продуманих поглядів.

А при тому ми багато вештались по Києву. Заходили на різні вулиці, розглядали різні будови, обговорювали їх архітектуру. Обідали, звичайно, в Театральному ресторані, де я несподівано зустрів знаного земляка з Праги, Євгена Вирового, який прибув сюди подивитися на Україну і тількищо вернувся з Дніпропетровська, звідки він був родом і належав колись до визначних громадських і культурних діячів тодішньої Катеринославщини. У Празі він був також завжди активним членом української колонії і належав до різних, переважно культурних, організацій. Приватно, він вів досить знану контору філіателістики і матеріально був гараз забезпечений.

Для мене це була приємна зустріч, я познайомив його з Любченком, він розповів нам про теперішній Дніпропетровськ, де він не знайшов нікого зі своїх колишніх знайомих, а саме місто, як і всі інші міста України, дуже змінилося. А опісля ми разом пішли на виставку картин київських художників в Музеї Українського Мистецтва на вулиці Олек-сандрівській.

Цікава для нас справа. Ми могли бачити те, чим жило українське мистецтво Києва у такий незвичайний час. Залі музею були заповнені картинами переважно незнаних мені мист-ців. Переважно веселі, свіжі кольори, багато сонця, пейзаж, жанрові теми. Києвлян вражала відсутність, так званої соці-ялістичної тематики, а також портретів вождів. Без Сталіна, без Ворошилова, без фабричних димарів, без добрих робітників і поганих куркулів. Такого Київ на своїх виставах ще не бачив і це кидалось одразу всім у вічі.

Для глядача, що хотів би бачити цю виставу через за-хідньо-європейські окуляри, вона могла б видатись відсталою в розумінні форми. Техніка формалізму, здається, не втішалася тут особливою шаною, можливо тому, що її довгі роки переслідувалось тут режимом, а можливо й тому, що сам Київ, своїм відчуттям естетики розминався з Парижем, який на заході вважався суворим диктатором не лишень моди жіночих суконь, але також мистецьких смаків. Парижанин назвав би мистецтво Києва провінційною відсталістю, а київ-лянин віддячився б Парижеві компліментом декадентського звиродніння. Об'єктивно, хто з них має рацію, дивлячись з точки бачення універсального, не легко сказати, особливо, коли ви не квапитеся зайняти становище європействующого сноба... Найкраще залишити це питання на сумління історії, яка напевно має для цього в своїх шуфлядах безкомпромісо-ве визначення.

Для мене, сирого серцем мужика, незалежне й само-стверджуюче мистецтво наших київських чарівників барви й пензля, припадало дуже до густу і будучи щирим, я насолоджувався ним далєбі безпосередніше, ніж, скажемо, мистецтвом Кокошки, а то й самого божественного Пікассо.

Опісля, у крамниці мистецтва Соломки на вулиці Воло-днмирській, де ми знайшли юрбу мистецтвознавців, ці теми довго розжовувалися, при чому там раз-ураз згадувалися імена О. Мурашка, Нарбути і ще когось і при цьому підкреслювалось, що в

Києві не раз концентрувалося 'мистецьке життя царської імперії. Тут працював динамічний Рєпін, демонічний Врубель, серафимічний Васнецов... А мені здавалося, що Київ в області сходу Європи створений для мистців самим Господом Богом, так само, як для мистців заходу, скажемо, Рим. Про це також ми гуторили з Любченком в його робітні, під його портретом, роботи прекрасного чудодія цієї штуки Ана-толя Петрицького.

Одначе, вибачте, дні мого Києва невмолимо доходили кінця. А останній його день був виповнений, як добра чара вина. Було тепло, соняшно, спокійно. Ми встали біля години сьомої, біля восьмої добряча мама Аркадія покликала на сніданок. Яєшня, хліб з маслом і чай. Зараз після цього я, без Аркадія, відправився до Андріївської церкви, де правив богослуження Мстислав — єпископ Київський і Переяславський. Якого я хотів бачити.

Хто такий єпископ Мстислав і чому я хотів його бачити? І саме тут в Андріївській церкві.

Отже, історія цієї справи не така давня, але досить дивна і вона викликала зацікавлення. Одного разу, цього самого літа, здається, з початком травня, я зустрів на вулиці Рівного мого доброго співробітника по "Волині", головного командувача цього видавництва, Степана Івановича Скрипника, який сказав, що збирається їхати до Києва з наміром заанга-жувати київську капелю бандуристів до нас на гастролі. Думка чудова, всі знали організаційні здібності нашого директора, а тому це підприємство обіцяло безсумнівний успіх.

І він від'їхав... Минуло, можливо, з пару тижнів, але від Степана Івановича ніяких чуток. Аж то одного разу, під вечір, в кінці травня, я вертався з уряду ДНБ саме в той час, коли під поштовий уряд під'їжджав великий, запліснений київський автобус. Цікаво було довідатись, чи між пасажирами не побачу когось із знайомих. І моя цікавість була щедра нагороджена. З автобусу висів один, порівнююче молодий, духовник у довгій чорній рясі і не хотілося вірити своїм очам, коли я пізнав у тій особі Степана Івановича. Гай, гай! Я зробив великі очі, а він, привітавшись, дуже спокійно і просто каже: — Уласе Олексієвичу! Не дивуйтесь, це я. Але вже не директор видавництва, а Мстислав — єпископ київський. А це, знайомтесь, мій протодіакон Віталій Коваленко, — вказав він на пристойного чоловіка, що висів разом з ним з автобуса.

Явище гідне уваги, можливе лишень у такий, як цей час і з такими виконавцями, яким був цей, адоптований Волинню, полтавець. Мезальянс політики й церкви в стилі славетного кардинала Рішельє, в якому політика була темою дії, а церква кулісами на тлі яких це дійство розгрівалося.

Степан Скрипник мав нахил до духовного покликання, його початкова освіта починалася з Духовного училища, а в його родині, по матірній лінії були люди чернечого стану... Але, коли він бувало любив казати, що він буде митрополитом київським, ми приймали це за звичайний жарт. Який ось починав набувати поважної реальності.

В особі нововозведеного в сан єпископа Мстислава було втілено багато контрверсійних елементів його вдачі і це творило з нього складну, непердбачену і разом цікаву постать з великими амбіціями і великими здібностями творити небуденні діла. Що виявилось в нього, особливо пізніше на еміграції, коли ним було створено похідну церковну ієрархію з власним табором втікачів, а згодом, за океаном в ЗСА ним було побудовано величавий церкву-пам'ятник в Баун Бруку, стеїту Нью Джерзі, із знаменним національним цвинтарем-пантеоном.

У той час ми з ним мали за собою чимало зробленого разом діла і чимало спільного пережитого, а тому бачити його в цій новій ролі було для мене інтригуючим зацікавленням... До речі, ролі розіграної на тлі поважних ускладнень з німецькими урядами, що сталося без їх згоди і проти їх інтересів, за що його було також покарано засланням до ма-настиря із заборонаю титулу єпископа київського.

Але покищо він перебував у Києві і відправляв богослуження в Андріївській церкві і мені було вельми цікаво, як це його нове дійство буде відбуватися у таких незвичних умовах, де десятками років церква була заборонена, а її віруючих переслідувано законом. . . . ,

Андріївська церква невелика розміром і людей на богослуженні не було багато; переважно старші жінки, але сама відправа виглядала добре, єпископ Мстислав виявляв і тут талант, йому прислужував знаменитий бас протодіякона, на крилосі співав хор знаного диригента Гончарова.

А коли скінчилася служба, було приємно бачити його в оточенні чисельних кисвянок, які з побожністю "прикладалися" до руки єпископа. Для мене це могло виглядати дивовижно, але ті бабусі, які саме так розуміли свою релігійність і які стужилися за можливістю вільного вияву своїх побожних старопредківських почувань, мали на це свій погляд і його приходилось шанувати.

Як завжди, наша зустріч з ним була радісна. Єпископ познайомив мене з кількома громадянами Києва, які мали також відношення до справ церкви і розмовляючи з ними, я виявив бажання піти з ними і оглянути ще Софію. Моя пропозиція була підтримана і ми всі разом, четверо числом, пішли пішки в тому напрямку.

Для мене це було свято — бачити цей древній храм народу України так зблизька, ступати по землі, де ступали ноги наших древніх князів, торкатися тих мурів і любоватися композицією цієї надзвичайної побудови.

На мою думку ця церква репрезентує стиль і подобу українського будівництва в його дусі і вона дала напрям для вислову цього мистецтва протягом багатьох минулих століть.

Ми шкодували, що ті відвідини сталися випадково, не були підготовані, ми не мали із собою ключів храму, не могли оглянути його з середини, не мали часу, щоб ключі дістати і мусіли обмежитись лишень поверховим огляданням із зовні, що одначе було для мене і так великою приємністю. Чого більше може вимагати людина з такими великими провинами проти теперішнього статусу кво святинь київських.

Час минав скоро, я мусів відходити. І дякував єпископові та його співробітникам за цю приємність, і спішив назад до Аркадія, де вже його мати чекала на мене з обідом. А опісля ми з ним відійшли на академію, присвячену Лесі Українці, яка почалася о годині третій в залі Педінституту.

І я мав ще одну приємну нагоду побувати поміж киянами. Простора заля була декорована квітами, народу було багато, спереду на підвищенні засідала президія, що складалася з голови міста Леонтія Форостівського, його заступника Волкановича, керівника відділу культури Солодовнікова, його заступника Миколи Приходька, знаного диригента Василя Завітневича, сестер Лесі Українки — Ольги і Ізидори, її кузена Святослава Драгоманова. А коли ми з Аркадієм появилися на залі, нас також туди загорнули і таким чином за цим столом стало досить людно. < "•

Лесю Українку тут люблять і шанують, як і скрізь, де живуть українці. І не лишень за її творче мистецтво, а також за її моральну поставу. Не плакати, не нарікати, а боротися і здобувати.

На цій академії їй було присвячено аж два довгих реферати з великою кількістю цитат і деклямацій. Це довго тягнулося, але слухачі були терпеливі і незмінно уважні. До цього були додані сольові і хорові виступи музики і співу з такою ж довгою програмою.

На жаль, ми з Аркадієм не змогли добути до кінця академії, ми досиділи до першої перерви, перезнайомилися з великою кількістю київлян, а також з сестрами Українки, з якими ми почали одразу згадувати Волинь.

А далі ми непомітно відійшли. Нас було запрошено на приватне прийняття і ми мусіли там бути завчасно з огляду на поліційну годину. Там знов нові знайомства і багато нових розмов. А за прибраним столом багато тостів і тим самим багато доброго настрою. Українська гостинність живе завжди, не дивлячись на обставини, а для мене це було прощання з Києвом. Я був між своїми людьми — рідними, близькими дармащо я їх уперше бачив. За мою до них любов, вони відплачувались взаємністю і ця наша закоханність горіла не-згоряємо протягом цілої моєї мандрівки по землі моїх предків.

На жаль, ми мусіли відійти до години дев'ятої. Гарячі прощання, подарунки, обіцянки на незабудь.

А вдома у Аркадія в його кабінеті, поміж книгами, ще довго по пізній ночі безконечні розмови. Вони завжди ті самі, але їх варіанти завжди відмінні, а тут, під кровом цієї будови, вони особливо вимагали вислову. Москва і Київ. Мова, письменство, література, культура. Явища, що вирішують буття народу і тут ми говорили про це одверто і голосно. Останні могікани підземного, нелегального Роліту, два злісні "вороги народу", "зрадники" московського загарбництва. Говорили до пізньої ночі, а на другий день рано говорили далі. Бо спали не довго. Не було спання. Думи не давали спокою.

Говорили про події в Закарпатті недавніх часів його короткої автономії, зайшла

мова про наших колег Ольжича і Маланюка. Я передав Аркадієві відпис Маланюкового "Пос-ланія", писаного у відповідь на погрози Сосюри... "Ми лиш тоді зідхнем і крикнемо — Свобода! Коли у горлі вам повернемо штики". Це канібалія не гідна ніякого поета і вирвалась вона у того розхристанного парубка, як доказ розпачі невільника і прозвучала, як брязкіт кайданів. Ми дуже добре розуміли те "ми". "Ми орали", казала одна муха, яка сиділа на розі вола, що вертався з оранки. Маланюк хотів це висловити мовою поезії у своєму "Посланію" для увага віків майбутнього.

Тим часом наближалася година розлуки. Треба Київ лишати... І, мабуть, назавжди. Вийняtkово ностальгійно-драматичний момент. Ми виходимо з Аркадієм о годині восьмій... Прощання з його матір'ю особливо діткливе. Це пригадало мені прощання з моєю матір'ю п'ятнадцять років тому. Також вона маленька, худенька, ціла зіткана з любови до сина. Частину цієї любови вона вділила й мені, коли я залишав пороги її гостинної хати. З її сірих очей лилося й переливалося безліч скорботи. Сердечна, ясна, свята мама.

Автобус мій відходив о годині дев'ятій. Йдемо з Аркадієм вниз по Фундуклеєвській до Хрещатика, Аркадій думає, що скоро і він від їде на захід. Запрошую його до Рівного. Ми розходимось не охоче. За ці дні ми дуже зблизились. Обійми братні і міцні.

Гарний літній день, в автобусі всі місця зайняті. Він рушає. Хрещатик, руїни, бульвар Шевченка*; Миська радниця, Брест-Литовський тракт і нарешті Святошино... Поволі, кільо-метр за кільометром відходить Київ. Прощай!

Вісім годин дороги, вісім годин часу для роздумів. В таких годинах людина нахильна до узагальнень. І до філософії. Скінчилась подорож останньої моєї границі. Це не було багато в часі і просторі, але багато в крузі мого життя і я вдячний долі, що це сталося.

І я майже знав, що ця моя поїздка в ті простори була останньою. Було ще рано підводити підсумки, але вглиблюватися в своє життя і шукати там причин свого приречення, було прикметою мого думання. І коли причини зважувались і оцінювались, я був часто вдоволений. Я міг себе висловити. Мені відібрано землю моїх предків, але не позбавлено права голосу. І я не мовчав. Може колись, і десь, і хтось це буде чути. Вибачте. Я переконаний, що буде чути.

В ДОРОЗІ НАЗАД

І

Ми не маємо свободи досягнути того чи іншого, але свободні робити необхідне, або не робити нічого.

Освальд Шпенглер "Занепад країни вечора"

У понеділок, о годині п'ятій вечора, я знов був на вулицях Рівного. Воно видалось мені тоді спокійним і затишним... Я був удома. Радісна зустріч з Танею, Шеккерами, Германом.

Узавтра я йду до ДНБ і даю звіт Аріо зі своєї поїздки і завтра сідаю писати репортажі. А поки що я вільний. І як приємно бути вдома. Свіжо, чисто, сито. Лягти на канапі, простягнути ноги в пантофлях і слухати оповідання Тані, що вона за той час

зробила, хто її відвідував, кого відвідала вона, про що розмовляли. Такі мирні, домашні справи. До речі, я писав їй листи, які вона одержала і вона писала мені, які я одержав також. Її відвідували Галина Варварова, Марія Кибалюкова, Харитя Кононенко і, розуміється, завжди Віра Шеккер. В кожному разі вона мала товариство і не почувалася сама. Герман також час до часу дратував її своїми розмовами про всілякі свої "погляди". Його іноді забавляло, як він казав, не бути сентиментальним, дармащо він був сентиментальним.

Ця поїздка в глибину України принесла одинадцять кусників репортажу під назвою "У світі упадку і руїни", починаючи вступом, який названо "Про сфінкса та рай на землі"... І кінчаючи "Виснівком" зі словами: "Коли переїжджаєш країну, яка звалась СРСР, стає на душі дійсно тяжко. Ще 20 років і та "державка" не мала б міст, не мала б де жити. Бо всі її міста, які ми знаємо, це лиш статистика збитого до купи населення. Їх будови, їх мешкання дослівно руйнувались, осипались і падали. Люди живуть серед руїн... Брудних, загрозливих, легальних".

У той час такі висновки були цілком виправдані... Революція своє завдання виконала: "Ми всьо разрушім до ас-наванья, а патом ми наш, ми новий мір пастроїм, кто бил нічем, тот будет всем" — було її моттом і воно було здійснене. Панувало повне "ніщо". Нігілізм, від якого це явище відходило, став кліматом життя... І пройде ще багато часу, поки комусь пощастить збагнути і привести до ладу думку, яким чином могло це явище постати.

Мені здається, що тут поєднано два, дуже притидіючі духові початки: лірично-слов'янський пасивізм і місійно-юдейський волюнтаризм. Дві возведет до культу натури абстрактного характеру з величезним емоційним напруженням та порядним додатком містично-монгольської нетерпимости з чого створено вийняткову дивовижну формулу діяння незнану ще в аналах історії людства. Маяковський, Троцький, Сталін... Плюс Ленін, як їх конденсатор і рупор. У цьому поєднанні рас, духа й наставлення створено амальгаму однієї утопії, у якій реальність зведено до реторики, наговореної певними інвідуами у певних томах "сочіненій", які не мають нічого спільного з духом, природою, організацією життя господарського, що є основою цивілізації модерної людини. На цій підставі знищено до пня всі ті людські резерви, які могли будувати господарство просто тому, що вони за своєю природою, не могли перевтілитись в антигосподарську діалектику розбушованих фантасмагорів.

Вислідок: "Біда, що аж кричати хочеться!" (Хвильовий).

Так. Це була біда страшна, всеобіймаюча, брутальна. Все обернено в мотлох, бруд, лахміття.

Про це я писав — поспішно, на бігу, бо хотів залишити документ доби, якої був свідком.

Мої дні проходили дуже швидко. Ці місяці серпень і вересень, можливо, були найспокійніші за весь час мого Рівного, дармащо гень там поза обріями наростали великі неспокої. На це вказувало багато різних ознак, а між тим і промови Геббельса, які ставали все більше і більше "переконані" в перемогу Німеччини. В Україні

несамовитий Кох виголошував також несамовиті ораторії про унікальне історичне завдання вищої німецької раси, вимагаючи великих жертв від місцевого населення. Розмови про партизанку ставали темою кожного дня.

Хоча дійсної партизанки все ще не відчувалося назовні. В кінці вересня ми з Танею вирішили зробити подорож, яких 80-90 кілометрів, до Тилявки на Крем'янецьчині, навпростець через Дермань, бічними дорогами та старими лісами, де опісля гуртувалося найбільше підпільної братії. У Тилявці, "на Чесного хреста", 27 вересня, відбулося традиційне храмове свято, від якого залишилось у мене багато юначих спогадів. Хотілося їх ще раз пережити.

Ми виїхали з Рівного 25 вересня підводою, яку прислала нам районова управа Мізоча, під вечір ми вже були в Дермані, заночували там у Семена, а на другий день наніч ми виїхали з ним, його кіньми далі. Виїжджали, як було колись, на всю ніч, з наміром підночувати десь в дорозі, щоб на ранок наступного дня прибути просто на храмове богослуження. Цього вимагала також традиція.

Для Тані ця подорож була новою пригодою, а для мене це мандрівка по старих дорогах в країну мого хлопчаства. На цій дорозі відбулось у мене багато пережитого і передуманого. Починаючи з того, що цією дорогою "вибиралися" з Дерманя до Тилявки ще коли мені було вісім років. Цією дорогою йшлося пішки до "вищої" школи в Дермані, коли мені було дванадцять років. Цією дорогою ми щороку їздили "на празники" та різні оказії "до своїх". На цій дорозі я вперше зустрів большевиків, які вперше на моєму житті вимагали від мене документів, коли мені було п'ятнадцять років. В початку червня 1920 року, після закінчення шкільного року, я вертався пішки з Дерманя до Тилявки. Саме перед тим прийшли до нас большевики. Щоб скоротити собі путь, я пішов через ліси навпростець, не тримаючись головної дороги. За весь день я зустрів ледве пару людей, але переходячи шлях Шумсько-Антонівці, я наткнувся на двох вершників. — Стой! Кудя йдеш? — запитав мене один з них. Я відповів, що йду додому. — А аткуда? — цікавився той далі. Я йому і це відповів. — А дакументи імеєш? — невгавав той вперто. На щастя я мав шкільну посвідку в українській мові, яку і подав тому. Він довго до неї вдивлявся, не відомо чи щось з того розумів, але згодом віддав мені її назад і махнув нагайкою. — Валяй сваєй дарогой! — сказав він і вершники поїхали далі.

Від цих документів і почалося моє з ними знайомство. Того самого літа я мусів ще три рази їхати з ними "в підводу", вони забрали в нас двоє коней, але на цій самій дорозі я проводив їх в путь-дорогу, з якої вони вернулися сюди аж за дев'ятнадцять років.

Тридцять першого серпня 1920 р., до схід-сонця, я вирушив пішки до Дерманя, з наміром бути там завтра на відкритті шкільного року моєї школи. Великими дорогами повною парою відступали большевики. Щоб оминати цю метушню, я знов пішов навпростець лісами... Доходячи до лісового села Гісерни, там ще стояв в долині большевицький обоз, який збирався саме від'їжджати. Коли ж я дійшов до поселення Зелений Дуб, там вже були поляки. Перейшовши Гурбенські ліси і дійшовши до села

Мости, що на річці Збитенці, там все ще були большевики. Під вечір, сливе за темна, смертельно втомлений, я дотягнувся до свого кутка Запоріжжя в Дермані, де натрапив на таку сцену: саме в цей час сюди ввігналися двох вершників, а один з них мастив нагайкою через плечі мого діда Івана, обкладаючи його при тому сла-ветніми матюками. Я був переконаний, що це "таваріщі", бо виглядали вони вельми на них подібні, але я помилився. Це були козаки-балаховці, які йшли тоді з поляками, робили, мабуть, розвідку, натрапили на діда і питали його, чи нема в селі большевиків. Дід помилився також, назвав їх "товаришами", ті взяли це за образу і так розсердились, що почали діда бити. І так злосчасно, що вибили нагайкою йому око і він до кінця життя залишився однооким.

Тієї ж зими, наступного 1921 року, я знов вибрався пішки в цю дорогу додому на вакації "на маслянну". Було холодно, мело снігом, дороги були занесені. Йти було тяжко, додому зайшов аж на другий день, заночувавши в дорозі, а доходячи на досяг руки до нашого хутора, мене перестрів весь замерзлий польський вояк з рушницею. — Стуй! Гдзє ідзеш? — запитав він мене. Я сказав, що додому. — А сконд?

— питав той далі. Я йому і це сказав. — А "чи маш папери?

— не вгававсь він. Я показав йому той самий папірець, що показував його минулого року большевиківі. Виявилось, що цього не досить. Вояк не міг його прочитати, а до того, виявилось, що я перейшов нелегально границю з Росії? Я не міг цього второпати. Яка тут Росія і яка границя? А що тут? Вояк пояснив, що тут вже Польща... А ось там далі, за нашим городом, то вже Росія. Ніяк не второпаю. Я вийшов з Дерманя вчора, де були також поляки. Я пройшов п'ятдесят кілометрів дороги і мені кажуть, що я прийшов з Росії. Як це розуміти? По дорозі ніхто мені не казав такого. І виходило, що я аж два рази переходив туди і назад нелегально границю, а тому мене арештовано, під конвоєм запроваджено на наше подвір'я, де стояла пляцівка пограничної варти. І де зустріли мене батько, мати та ціла родина.

Справу було вияснено. Виявилось, що тоді через наш хутір проходила тимчасова демаркаційна польсько-советська лінія, про що я не знав. Від того нам не було весело, але десь під весну ту лінію було перенесено двадцять кілометрів далі на схід і таким чином ми опинилися в Польщі. Разом з нашою дорогою до Дерманя.

Пригадую, на тій дорозі затямився мені ще один спогад. Біля поселення Москалівка знаходився уряд відомого державного суражського лісництва і перед ним на дорозі стояв великий чотирьохкутний стовп, спіралью помальований біло-червоною барвою, на якому красувалась дошка з двухголо-вим орлом і написом російською мовою. Одного разу, проходячи сюдою, я побачив, що той стовп перемальовано на жовто-синю барву, а на дошці, замість орла, появилсь тризуб з написом українською мовою. За советів, цього стовпа взагалі не стало, а за Польщі він появилсь знов, помальований на біло-червоно з орлом, який мав лишень одну голову. Отакі то метаморфози сталися з тим стовпом... Які вказували про ті події, що сталися на цій дорозі протягом короткого часу.

Ці ліси і ці дороги ніколи не були забуті мною. Пізніше у чеській Празі я їх часто

пригадував, задокументував їх у моїй трилогії "Волинь", спровадивши туди моїх видуманих інсургентів, які почали звідсіль свої уявні рейди за справу України. Як також їх було згадано в ряді революційних фейлетонів, які появлялися в 1931-1934 роках в нелегальному часописі "Сурма" під загальною назвою "Месники"

Ось такі спогади були пов'язані у мене з цією дорогою і тепер, по багатьох роках розлуки з ними, мені було особливо цікаво знов їх бачити.

Але тепер все тут змінилося. Особливо зникло заліснення, що було основною прикметою цього терену. З великих борів залишились невеликі ліски. Лісові села повилазили на поле. Більша площа заліснення залишилася довкруги урочища Гурби, де колись був молодий ліс. Зі старих соснових борів з їх височезними струнками деревами не залишилося ані сліду.

Ми їхали цілу ніч. Було місячно, тихо, безлюдно. Ніде ніяких натяків на партизанку.

Біля Москалівки, поблизу знаної лісничівки, ми зупинилися під кормити коней і трохи переслатися. Ми стояли під великими каштанами, з яких спадали нам на віз їх тверді плоди. Було тепло. Спали на возі, але мені не спалося. Забагато думок. Високе зоряне небо, свіже нічне повітря, глибока тиша.

Засвіт сонця ми рушили їхати далі. Від цієї Москалівки характер терену міняється, кінчаються піскові ґрунти, починаються суглинки і чорнозем. Проїжджаючи здовж лісничівки з її шумною смерековою алеєю, не можна було помітити того маєстатного стовпа з його державними регаліями. Можливо, він став жертвою тих буревійних подій, що пронеслися над цим тихим простором протягом цих останніх пари десятків років.

Переїжджали велике село Васківці біля Шумська, повертали круто до права на село Рохманів і їхали вже ширшою, все ще немощеною дорогою в напрямку заходу. Справа, збоку лишалися села Залужжя й Обичі, а далі спереду Жолобки. Після чого ще три кілометри і нарешті "наша Ти-лявка". Колись в'їжджалось до неї через великий дубовий ліс, але тепер від нього залишився також лиш спогад і то хіба у старших людей.

Була година дев'ята ранку, сонце вже піднялося на небі, коли ми в'їжджали на подвір'я брата Федота. Віталися, милися, чепурилися, снідали і великою родинною ватагою пішки йшли до церкви.

Був гарний погожий день, скрізь багато святочно одягнених людей, чимала нова церква забита народом. Наша поява викликала багато руху й зацікавлення. Багато вітань, багато зустрічей. Я звик, було колись, до старої дерев'яної церковці, побудованій ще у вісімнадцятому столітті з її дивовижними іконами і своєрідним таємничим настроєм, а ' тепер тут була велика мурована церква із зовсім відмінним стилем доквілля. Правив молодий священник о. Палладій Дубицький в сослуж-ництві двох інших священників і диякона. Співав голосний місцевий хор. Богослуження тривало до другої години дня.

Після того ми відправились цілим нашим родом і деякими ближчими знайомими до найстаршого представника нашого клану, дядька Ялисея в гості. Таньою зайнявся

Роман Лех. Довідавшись, що вона працювала в кіно-студії, він, з його театральними нахилами, був цим захоплений і був увесь час цікавим для Тані співрозмовником.

Гостина у дядька Ялисея видалась на славу... Випивали, співали, згадували. Це простягнулося до вечора, а опісля ми з Танею від'їхали ще до о. Палладія, де було також багато тостів і багато пісень.

Але й на цьому наше бенкетування не скінчилося. Нас запросив до себе брат Романа Леха — Борис, що одружився з дуже бідною селянкою і жив в її вбогій хатині на краю села. Син багатих поміщиків, учень київської гімназії, якого відвозили на станцію до потягу тройкою коней, видатний член "золотої молоді" Крем'янця, блискучий кандидат на багате одруження і враз отаке... Вбога хатина, неграмотна жінка, злиденне життя. Як таке виправдати? Духом толстовсько-го "опрощення"? Дегенерацією творчої волі? Страхом перед доктриною нігілізму? Мабуть, усім цим взятим разом. Плюс стиль, і дух, і клімат глибокої провінції, яка має властивість розчиняти в собі все їй чуже, як це робить морська вода зо всім чужим, що потрапляє в її домени.

Але все таки цей Борис Лех у своїй ролі сільської голоти затіяв видати нам бенкет... Де зібралися залишки нашої сільської дореволюційної інтелігенції, бувших так званих поміщицьких і попівських паничів, між якими були також і мої шкільні товариші Лонгин і Павлик Данилевичі. Цей останній скінчив навіть Варшавський університет, але закопався в селі одружився з сільською учителькою польського роду і чомусь ополячився. Що трапляється в нас дуже рідко... Явище, спричинене тими ж самими законами "опрощення", що й у випадку Бориса Леха.

У Тнлявці на цей раз ми пробули з Танею всього лиш три дні, — неділю й понеділок, а у вівторок рано мій брат Федот відвіз нас до Крем'янця... Я хотів показати Тані місто мого гімназійного юнацтва... Ми з нею любили згадувати такі місця і такі часи — вона свої Лубни над Сулою, а я Кре-м'янець над Іквою.

Зрештою, містечко Крем'янець з його історією й топографією варте згадки. Воно, за своїм розташуванням, своєю горою Боною з її руїнами замку, його ярами, садами, гаями та будовами, приємно вирізняється серед маси, звичайно банальних, повітових містечок замлі української. Його історія вельми давня і багата. Археологи копаються в ній гень до 30-40 тисяч років в минуле, а "Повість временних літ" повідає нам, що там проживало слов'янське плем'я зване дуліба-ми, якому доводилось зводити боротьбу з всілякими наїздни-ками, як авари, хозари, печеніги. Пізніше вони були атаковані слов'янськими сусідами поляками, яким пощастило навіть на деякий час тут закорінитися. Але не дивлячись на це, Крем'янець незамітно залишився дулібським, як це повідає старовинна легенда: Мовляв, во время оно, панував тут мудрий дулібський князь Вол, а була в нього вродлива дочка Ірва. Панував він довго, багато, щасливо та одного разу напали на нього авари, які облягли город. Ватаг аварів вирядив до Вола послів з вимогою, щоб той віддав за нього свого дочку, інакше він зруйнує його землю. — У славян жінки вільні і вони самі вибирають собі наречених, — відповів на це Вол. І покликав дочку. Свати аварів були зачаровані її вродою і на знак пошани піднесли їй

шовкову хустку. Але Ірва розірвала ту хустку і сказала: — Коли ця хустка стане цілою, тоді я стану жінкою цього чужинця.

Розгніваний ватаг аварів наказав своїм ордам знищити місто, а Ірву полонити живою і привести її до нього. Дулі-би билися хоробро, але аварів було більше і вони всі впали на полі бою, а з ними і їх князь Вол. Зісталися живими тільки жінки і діти, а між ними також Ірва, яку напасники намагались взяти в полон живою. Але Ірва схопила меч свого мертвого батька і продовжувала боротьбу. Відбиваючись від ворогів, вона втекла на скелі однієї гори і довго там боронилася. Одначе сили її вичерпалися і знеможена, щоб не віддатися в полон живою, вона кинулась зі скелі і розбилася. З її очей потекли сльози, з цього постало джерело і початок річки, яку названо Ірмою. З часом ту назву змінено на Ікву. А скелі, з яких кинулась Ірва, названо Дівочими. І так ці назви залишилися до нашого часу і лишаться надалі, так довго, як довго житиме там рід дулібів.

І він, той рід дулібів, живе там до цього часу. Хоча Кре-м'янець протягом історії потрапляв під чужинецьке володіння. Досить довго володіли ним поляки, які залишили там прикметну будову, у якій від 1805 до 1831 року містився Ліцей Чацького. Це прекрасна бароккова будівля, в якій за царського часу було приміщено Волинську Духовну (православну) Семинарію, "Духовное учілище", з додатком Жіночої Єпархіяльної школи... За короткотривалої української влади там приміщено також Українську Гімназію ім. І. Стешенка.

Пізніше, за польської влади, всі ті школи було викинуто з ліцею Чацького і в тому також і українську гімназію, яку позбавлено прилюдних прав і перенесено до приватної, дуже скромної будови гень під горами на краю вулиці Директорської, яка належала жидівському торгівцеві Бакімерові.

З цієї гімназією пов'язаний весь мій Крем'янець. Влітку 1921 року польська влада закрила Дерманську Учительську семинарію і з нею мою Вище-Початкову школу, де я скінчив тоді три класи. Передо мною поставала велика проблема, де і як продовжувати мою освіту. Мої приятелі Данилевичі намовляли мене вступити до гімназії в Крем'янці, де вони тоді вчилися. Але для мене це не було так просто. По-перше, це було пов'язане з чималими коштами, на які батько не охоче годився, по-друге, крем'янецька гімназія мала всього чотири старших класи, починаючи п'ятою. Тожто я мав закінчених лишень три класи, а за четверту треба було скласти іспити. До яких я не був приготований.

Але охота гірше неволі, як у нас казали. Мені вдалося перемогти. Батька з коштами і я ризикнув, будь-що-будь, йти на іспити. І мені пощастило скласти всі предмети, за вийнят-ком алгебри й геометрії. З розпачу я мало не поповнив самогубство, але один з наших учителів, Василь Кавун, намовив мене взяти на ті предмети репетитора і по можливості скорше прийти до нього знов на переіспит. Я це зробив, міцно взявся за працю і за три тижні пройшов весь курс алгебри й геометрії за четверту класу... І добре здав іспит. І хоч трохи спізнено, але став учнем цієї своєрідної, мішаної, безправної української гімназії з дуже своєрідними умовами свого існування, під ворожою владою, яка робила всі можливі й неможливі заходи, щоб їй пошкодити.

"" Одначе та школа із скромними можливостями праці в дуже скромному приміщенні була для мене величезним форумом і доброю лабораторією для вияву і розбудови мого інтелекту. І не тільки мого. Для більшості тих, що побирали в ній освіту. Вона робила з нас не лишень фахівців діла, але також громадян, патріотів, діячів і організаторів національного життя. І це треба завдячувати не втомному директорові тієї школи, Сергію Уліяновичу Міляшкевичу з його дружиною Катериною Леонтієвною, які нас не тільки вчили, але й виховували, що для нас, переважно дітей села, було особливо потрібним. З такими прекрасними учителями, як Василь Кавун, Віктор Гнажевський, Андрій Куц...

У цій школі я було, весь поринув у вир активності. І не лишень навчання, але також життя культурно-громадського, а згодом і політичного. Мене обрано головою літературно-мистецького гуртка "Юнацтво", ми "писали вірші", ми "сходились", ми видавали журнал. Мене почали втягати до справ міста. До "Просвіти", до кооперативи і до політики. У Кре-м'янці осіло тоді чимало емігрантів зі сходу України з рядом видатних діячів різних ділянок, як Аркадій Животко, Павло Граб, Петро Трепет, Михайло Панкевич, Роман Бжеський... До них прилучилися багато з місцевих, як Борис Козубський, Семен Жук, Неофіт Кибалюк, Йосип Жиглевич, пізніше Михайло Черкавський.... І багато інших їм подібних діяльних людей. Закладались інституції, творились партії, відбувалися з'їзди, робились сходи, обговорювались справи. Появилась і політика. Спочатку це були партії, принесені сюди зі сходу, типу Соціал-революціонерів, а пізніше появився тут націоналізм типу Миколи Міхновського і Дмитра Донцова. І так воно пішло і дійшло до того, що поляки почали пищати, та переслідувати, та забороняти. Емігрантів зі сходу вигнано до Чехословаччини, місцевих арештовано, "Просвіту" зачинено, кооперацію знищено.

Для нас, молодих, не передбачалося ніяких перспектив. Ми могли скінчити нашу гімназію, але це не давало нам права вступу на вищі школи в межах Польщі. Для середньо-шкільної матури вимагалось окремих іспитів з дуже суворими вимогами. Ми намагались шукати для себе місця поза межами Польщі. Одні з нас шукали виходу на схід, до Києва, інші знов на захід до Данцінгу, Праги, Берліну, Парижу. Куди будь, аби подалі від Польщі.

Моє співробітництво з Крем'янцем почалось драматично, але ще драматичніше скінчилося. Улітку 1924 року я втікав до Києва, на границі мене піймано і покарано пів роком в'язниці. І перервано навчання. Намагався надолужити його екстерном, але останніми іспитами прийшов час рекруцтва.

Намагався від нього звільнитися, але не пощастило. Мене рекрутовано і приділено до 16-го полку піхоти в Тарнові біля Кракова. Звідки я успішно і остаточно розпрощався з нашою мачухою Польщею, обтрусивши порох мого взуття і з наміром ніколи до неї не вертатися. Улітку, 23-го серпня 1927 року, будучи на маневрах в околицях Горішнього Шлес-ку, я залишив свій полк і перейшов границю до Німеччини. Звідки й почалося моє знайомство з цією країною, яке видалось для мене дуже корисним і дуже приязним.

Все це діялось з великим для мене ризиком, але іншої ради не було, коли хотілося оминути долю Бориса Леха, або Павлика Данилевича. Я потребував світа, простору, досвіду, знання... А головне — свободи. Щоб розвинутись і могли себе висловити.

І ось він знов той мій Крем'янець. За мого повороту, це вже треті його відвідини. На цей раз після повороту з Києва, Харкова, Полтави, Кременчука. Маючи змогу бачити й синтезувати бачене. І мені приємно ствердити, що Крем'янець був гідним місцем для мого юначого визрівання, так само, як і Дермань був щедрою колискою дитячих вражень. Ці місця сильно позначені печаттю духа давньої творчої культури і творять той клімат, в якому найкраще може розвинутись неспокійний інтелект, який чогось шукає і до чогось прагне.

На цей раз ми прибули сюди з Танею і зупинилися у Ро-щинських. З їх чудовою бабунею Струтинською, з якою Таня одразу сприятелювалася.

Загальний настрій за ці останні пару місяців тут дуже змінився. Тут господарив божевільний гебітскомісар Мюллер, який тільки про те й думав, як би погіршити життя місцевого населення. Він презвав дикими й незрозумілими назвами вулиці міста, він зарядив збудувати для себе в селі Бережцях біля Крем'янця цілий палац. Унесений фантазіями своїх вождів і будучи людиною від природи з почуттям великої меншевартості, він враз уявив себе проконсулом римським і об-явив це місто з цілим його повітом, своєю приватною власністю, де він може робити, що тільки йому заманеться.

Розуміється, що місцева людність це дуже скоро збагнула і почав наростати гострий і ворожий конфлікт. Гебітскомісар почав протиакцію. Розпочав нагінку проти активних громадян міста. Змінив урядовців на всіх керівних місцях, замінивши їх всілякими покидьками, які були слухняними виконавцями всіх його несамовитих задумів.

Для Рощинських ця ситуація була особливо небезпечною. Як свідомих і активних громадян, їх переслідувано, і за поля-кв, і за советів, як також, у першу чергу, тепер. Комісар захотів позбавитись Рощинського, який займав становище повітового лікаря, і наказав йому виїхати до Вишнівця на посаду помічника директора невеликого районного шпиталю. Коли Рощинський відмовився — комісар загрозив йому відібранням лікарської практики взагалі. Не дивлячись на це Ро-щинські продовжували свою лікарську практику далі в Кре-м'янці, що закінчилося для них опісля великою трагедією.

Ми з Танею пробули в Крем'янці три дні. Була гарна погода. Ми ходили оглядати місто з його околицями. Там є цікаве, з часів Хмельницького, козацьке кладовище з відомою каплицею імени того гетьмана, яке ми оглянули. Нарешті ми вирішили видряпатись на Бону з її замчищем. При тому, я розповів Тані одну мою трагічну пригоду, пов'язану з цією горою. За часів моєї гімназії я належав, було, до терористичної групи, яку ми вважали клітиною Української Військової Організації (УВО) і ми плянували атентат на єпископа Дениса Валединського за те, що він погодився брати участь у святкуванні польського державного свята "3-го мая", що мало відбутися на цій горі... І виконання цього атентату припало на мою долю.

Але у мене не хватило для цього потрібної відваги і я спасував. Мій співучасник цієї справи Антін Гакен, назвав це боягузством, але я опісля ніколи цього не шкодував, бо це врятувало не тільки моє життя, а також доказало, що моя юнача голова все ще могла думати серед тодішнього дитячого бездумства.

Тепер на цій горі було тихо й безлюдно, довкруги розгортались широкі краєвиди з виглядом на місто, що залягло долиною. Під час Першої світової війни тут стояло кілька гарматок, які пухкали в небо, коли над містом інколи появлявся маленький австрійський літак, не спричиняючи йому ніякої шкоди... Розкидаючи лишень по небі баранчики димків від розірваних пострілів. Сюди також ми приходили на прогулянки, або для залицянок з дівчатами. . /,

І, як сказано, ми пробули в Крем'янці три дні і десь у п'ятницю ми виїхали звідти тягаровим авто, яке прислав за нами наш добрий приятель Мокій Нестеровський зі Смиги, до Дубна і зупинилися там у наших друзів Олексія і Марії Сацюків. Олексій Сацюк все ще правив за начальника округи, але його начальство було вже дуже обмежене німецьким гебітскомісаром, без волі якого не могло тут нічого робитися. Ми тут прогостили ще один день, а опісля ми дістали авто, ту саму знамениту ЕМ-К-у, якою ми їздили до Києва і яка не раз спричиняла нам багато клопотів своїми несподіваними зупинками у найнесподіваніших місцях. Однак, на цей раз вона довезла нас до Рівного без обструкції.

А вдома, тобто в Рівному, як звичайно вдома. Старі будні. "Дорогий Власе Олексієвичу! Дуже прошу Вас щось порадити, а коли змога то й підсобити в справі двоюрідного брата жінки мого брата. Хлопець той зветься Степан Лірський. Він є заарештований по підозрінню в співучасті в якійсь політичній справі, але ми не знаємо в якій. Ручаю, що він є абсолютно невинний, бо то не такий тип, щоб займався політикою. Останніми часами є певна метушня, але про це я Вам розповідав"... Це з Тилявки. Від Р. Леха. З яким недавно бачився. І подібних листів на моєму робочому столі все збільшується. Та "певна метушня", про яку згадує Лех, починає діяти. Це партизанка. Я не маю наміру до цієї справи втручатися, і думаю, що вона все ще не визріла цілком, але по всьому видно, що вона не захоче чекати визріння. Політика різних гебітскомісарів така, під кожним оглядом, безглузда, що стримати всенародне обурення нема можливості, навіть коли це може спричинити великі нам шкоди. Головний заправило цієї справи райхскомісар Кох виголошує такі промови, які соромно навіть згадувати і навіть мій Герман Блюме починає хвилюватися, що це доведе до катастрофи, а мій безпосередній начальник Аріо не радив мені мачати до того пальці, бо це значить бавитись зі смертю. Там ті наверху остаточно зсунулись з глузду і з ними нема мови. Але що маю порадити моїм клієнтам і пацієнтам? Які все ще вірили, що я можу їм щось допомогти. І яким допомогти хотілося...

Я писав фейлетони, додаючи до них все менші і менші і менші дози "політики"... З огляданням на задні колеса. Фактично це лиш псування паперу із службових

обов'язків. Щось, як: "Дещо про театр", "Поезія і вірші", "Наталка Полтавка", "Проза". Також ряд фейлетонів про знаних мені колег. Про О. Олеся, про М. Чирського ("Чирський"), про М. Голубця ("Людина в окулярах"), про збірку поезій О. Ольжича ("Рінь"). Ще десь у травні ми дістали вістку, що в березні ц.р. перестав жити вийнятковий патріот і довголітній мій друг Микола Чирський. Який все життя мріяв, щоб бодай умерти у його дорогому Кам'янці-Подільському. І це його бажання сповнилось.

А щодо поїздок, то вони починають міняти свій напрям. То було мене все тягнуло до сходу, а тепер я почав думати знов про захід. І так, наприклад, в кінці жовтня, двадцять дев'ятого числа, вперше, після прибуття на Волинь, виїхав знову до Львова. Разом із заступником шефа ДНБ — Блюме, який їхав до Кракова у службових справах. Але моя поїздка була приватною і лишень до Львова. Я хотів там побачитись з Марусею, яка нарешті добралася туди і ми мали багато обговорити справ, а також хотів побувати у стабільнішому і багатшому українському середовищі нашої західної столиці. Побувати в Літературно-Мистецькому клубі, в театрі, побачитись із старими друзями. Туди переїхав вже також з Києва Аркадій Любченко...

В дорозі між Радзивиловом і Бродами (ми їхали автом), ми переїжджали старовинний російсько-австрійський кордон, що його тепер було відновлено, як гарантію німецької експанзії на сході, встановленої тут ще десь 1793 року і яку було знесено 1920 року. Поза нею на захід лежала Генеральна Губернія, тобто терен, який мав бути прилучений до Райху вже в недалекому майбутньому разом з всією тією територією, що до 1920 року належала до Австрії. Що мало статися з нашим Райхскомісаріатом Україна та іншими подібними комісаріатами, поки що не було виразно сказано, але і без того всім було ясно, що це мав бути терен експериментування, поневолення, використання, щоб одного разу і його приєднати до того ж Райху.

А поки що тут вже стояла варта у зелено-сірих уніформах, яка перевіряла перепустки, багажі, ставила печатки "айн-райзе" і "аусрайзе", які по суті, як здавалось, не мали великого значення, бо ж все це разом знаходилось під тією контролею.

Мені було трохи дивно тепер їхати на захід, за той останній рік я вже встиг асимілюватися зі сходом, до якого я органічно належав. А у Львові я оселився у мого шкільного товариша по Крем'янецькій гімназії Федора Гаврилюка, який жив зі своєю дружиною Зоєю на вулиці Зборовській. Він чомусь залишив свій Крем'янець, переселився до Львова і працював у Центральному Комітеті. Вони займали три кімнати з кухнею і само вже це вказувало, що Львів все ще був по боці нормальних економічних умов побуту, бо, наприклад, там на сході — у Києві чи Харкові такі мешканеві можливості для звичайних рядових громадян фактично недосяжні.

Я міг зустрітись тут з багатьома моїми знайомими... Обідав у їдальні Клубу Письменників і Журналістів... До речі, також став членом Співки Письменників і Журналістів, головою якої був Григорій Лужницький, а секретарем Володимир Мартинець... І дістав виказку за числом 86, а також посвідчення (Аусвайс) цього за

числом 534. Там я зустрівся з багатьма діячами літературного і взагалі мистецького світу Львова. Вперше зустрівся з таким видатним мистцем театру, як Йосип Гірняк, який належав свого часу до славетного "Березолю" Леся Курбаса в Харкові. Бачився і говорив з В. Блавацьким. І розуміється, з моїми старими знайомими — Р. Єндиком, С. Гординським, М. Шлемкевичем, Ю. Стефаником. Побував у редакціях тижневика "Нові дні" і щоденної газети "Львівські вісті". Як також у театрі Блавацького на виставі "Слуга двох панів" Карла Гольдони. Всі дні були заповнені зустрічами і відвідинами по вінця.

А взагалі, настрої Львова, від часу, коли я тут був у липні минулого року, помітно змінився. У наставленню, у стилях, у темпах. Не було вже ентузіазму "визволення", не звисали з урядових будівель жовто-сині прапори, позникали з публічних місць тризуби. Не відчувалося відвертої боротьби мельниківці-бандерівці, політично командував тут неapolітичний Український Центральний Комітет з його головою Володимиром Кубійовичем та його заступником Костем Паньківським. Партійні політичні діячі перебували, або то в арештах, або на сході в партизанці... Або в підпіллі, як, наприклад, Олег Ольжич, який жив засекречено і обережно. Мене звели з ним на одному помешканні і розмовляли ми про загальне становище на сході. Він знав про мою подорож на Лівобережжі і цікавився моїми про це враженнями.

А наша зустріч з Марусею, після довшого часу розлуки, не піддається для обговорення. Навіть тепер, коли пишуться ці рядки, з такого віддалення часу і простору, я не можу говорити про це спокійно. Розрив, що був мною зроблений, був зроблений дуже по живому і ця рана не могла зажити безболісно. Матеріально Маруся влаштувалася не найгірше, вона працювала у найкращій львівській аптеці Терлецьких, мешкала на передмісті у двох невеликих кімнатах... І, здається, не збиралася покидати цього місця, навіть коли б повернулися сюди совети.

По тижневі авто ДНБ поверталось з Кракова і я поїхав ним назад до Рівного.

Наступні тижні і місяці були погрозовою увертюрою дуже глибокої трагедії воєнної німецької сили. День-що-день її верховне командування повідомляло про бої в околицях Підкавказзя і над Волгою в районі такого міста Сталінграду, що його назва все частіше і частіше повторялася. Говорилося про все нові атаки ворога і, розуміється, завжди з "великими втратами для ворога". До цього додавалися нові повідомлення з театру воєнних дій Північної Африки, де то велися протинаступи аліантських військ у просторі Ель-Алемейн, так само з "великими втратами для ворога".

Газети були переповнені успіхами німецьких збройних сил на всіх фронтах, але мій друг Герман Блюме ставав щось дуже маломовним, перестав жартувати і, як тільки приходив зі свого уряду, одразу засідав за радіоапарат і переслуховував всі відомості з фронтів дуже уважно. І особливо цікавили його Волга і Сталінград. Інколи він питав і мене, що я про це думаю. Я, звичайно, повторяв йому те саме, що тут приходить вже до слова не тільки воєнна стратегія, а й географія, і політика, а тому вигляди на майбутнє дуже невиразні. Зрештою, Герман і сам знав, що невиразні. Він бував у військовому казіно, а там повно офіцерів і багато з них прибували просто з фронтів. Оповідалось,

звичайно, в оптимістичному тоні, але з кожного слова можна було зрозуміти, що положення на фронтах не рожеве. Совети почали наступи великими масами... Появилась нова зброя великої огненості... Розуміється, німці завзято відбивалися, перед їх окопами заломлювались всі наступи, але вони були невичерпальні.

Однак, говорити тоді про поразку — значило зраду і тим самим військовий суд, але Герман напевно вже про це думав і інколи йому дуже кортіло почути, що про це кажуть з Лондону... Але, як високому державному урядовцеві, йому це було суворо заборонено,

А що ж до мене, то я слухав Лондон день-удень. Там тепер бушувала дотепно організована пропаганда відомостей з окупованих німцями теренів сипались, як з рогу щедроти, там знали про всі наші навіть кухонні справи, кпилися з Геббельса і Фріче, висміювали Герінга, співчували Гітлерові. Сталінградську подію обговорювали кожен день і пророчили їй дуже печальний вихід.

Заголовки військових звідомлень мали тоді такий вираз: "Німецька армія ставить героїчний опір", "Всі наступи ворога відбито", "Завзяті бої тривають з невгавною силою", "Відвага німецького вояка", "52 дні видержували велетенську ворожу перевагу". Це заголовки лишень з однієї газети за один день. Все це свідчило про виняткове напруження фронту, яке вагалось на вазі бути чи не бути.

І не зважаючи на це, наше "мирне" життя йшло своєю дорогою. Я писав фейлетони, робив інтервенції в урядах, діставав щодня листи. З Харкова писав Бернард Пайер, Віктор Петров. Інформували мене про хід роботи з виданням журналу, якого назву остаточно встановлено вже без моєї участі — "Український засів". Десь з початком вересня Петров залишив Кременчук і переїхав до Харкова. Від 11 вересня він мені вже писав: "Справа з часописом стоїть зовсім певно, 9.IX відбулася перша нарада У-4, що тепер перебуває в Харкові. В передмові, написаній д-р Б. Пайєром, Ви зможете читати: "Цей журнал, під випробуванням проводом відомого українського письменника, Уласа Самчука, ставить собі за завдання згуртувати навколо себе старі й молоді сили"... Ітд.

За щасливою ідеєю д-р Б. Пайєра, який безпосередньо організує цю справу з журналом, в першому числі буде передруковано частину "Марію". Але разом з тим ми хочемо всі тут одержати від Вас нові речі для дальших чисел журналу.

Це одне й перше. Друге, за Вашою ініціативою, чекаємо на речі, що можуть бути здобуті за Вашим редакторським проводом, а рівно й ідеї, пляни, які могли б бути тут переведені в життя за змістом журналу. І ще одно: очевидно, передруковуючи "Марію" в номері I, треба подати від редакції відомості про автора, про інші його твори і про цей самий твір. Дозволимо собі безпосередньо звернутися до Вас за відомостями та матеріалами, що їх бракує нам тут в Харкові.

Усе не бажано, потрібно одержати якнайшвидше.

Щодо себе, то оце переїхав до Харкова, шукаю кімнату, мрію про захід, дещо пишу, працюю. Думаю, що треба було б написати про "Фейлетони У. С.", навіть дещо почав писати.

Покищо в Харкові тепло, але вже починають перепадати дощі. Як Вам подобалось це місто? Куточками, окремими кутковими ансамблями, Харків інтересний і

приємніший за Київ. Однак у мене одна і єдина весь час думка: далі на Захід.

Чекаємо од Вас матеріалів, речей, пляшв, проектів"...

В цьому самому дусі писав і Б. Пайєр. Вони намагалися втягнути мене в цю справу і зобов'язати мене до її очолен-ня. Але дарма. У мене не було найменшої віри в це підприємство і від певного часу я перестав ним цікавитись. Думаю, що не цікавився ним і Петров з його "одною і єдиною думкою — далі на Захід", а тому я не спішився пересилати туди ма-теріяли. Одначе, той журнал все таки вийшов і таки в Харкові того самого року з передмовою Пайєра. "Дух великого Тараса Шевченка, співця ідеалу України піднісся в найгірші часи пригноблення, як живе зобов'язання і пророчий символ творчого буяння його нащадків", — говорилося в тій передмові. І навіть не хочеться вірити, що це писав баварець в уніформі німецького вояка. Розуміється, що про якесь "творче буяння" годі було тоді говорити, одначе "дух великого Тараса" дійсно діяв "в найгірші часи пригноблення". Зміст того видання — молоді автори — Василь Боровий, Дмитро Нітчен-ко, Герась Соколенко, Олекса Веретенченко, переклад з Ганса Кароса (В. Борового), передрук Григорія Косинки, оповідання Миколи Лешенка, В. Плат (мабуть Петров), В. Корінець і уривок з моєї "Марії". Як також спогад Юрія Бойка про Косинку, П. Гришка про Хвильового, науковий фейлетон В. Петрова — "Готи на Україні та культура полів поховань", нарис про Кременчук і хроніка.

Такий ось зміст того "Українського засіву" — одинокої спроби літературного журналу за німецької окупації в Україні, що колись творитиме особливу бібліографічну рідкість для збирачів рідкісних видань. Я мав також одне його число, але один з таких збирачів обдурих мене, позичив журнал для якихось там "наукових студій" і назад мені не повернув.

На Різдвяні свята цього переломового року, нас з Танею запрошено до Дерманя і то просто до доктора Федора Мар-тинюка. Вибираємось туди дуже охоче, бо де краще можна відсвяткувати це традиційне свято, як у нашому патріяр-хальному, традиційному Дермані. Напередодні на наше подвір'я приїжджають з Дерманя сани-обшивні, запряжені парою добрих коней зі всілякими кожухами й бараницями, ми старанно в них закутуємось і десь по обіді вирушаємо в дорогу. Небо вкрите хмарами, вітер південно-західній, навскіс падає рідкий сніжок. Десь біля села Лідава починає сутеніти, коні біжать білим простором по засипаних дорогах сливе напوماцки. їдучи через заселені місця — приємно відчувати настрій свята, який ллється з розсвічених вікон мовчазних, засипаних снігом, хаток. їдемо також долиною Лебедщини, де то стояв колись хуторець моїх батьків і де минуло моє перше дитинство. Тепер там чисте поле, а був час, коли те взгір'я було вкрите лісом, а під ним над дорожиною стояла біла хатина, в якій також світилось віконце в такий час, серед такої ночі у такій порожнечі. І наша родина — батьки і троє дітей, сідали до столу на Свят-Вечір. Ніякої ялинки в нас не було, але ми були щасливі, бо серед наших дуже сірих і однотонних буднів, появлялося свято. Щось іншого... Щось, що нас зворушувало. Тридцять років минуло з того часу, світ за цей час неймовірно змінився, нема там уже нічого з того, що було колись, але їдучи тією місцевістю, приходило на думку безліч згадок і хотілося встати з

саней та пройтися стежками, по яких ходили мої дитячі ноги, борхаю-чись у глибокому гнігу. Колядувати, щедрувати, посипати.

їдемо біля млина Антона Кучера, який все ще стоїть і навіть меле, а його колеса крутяться. Скільки то наслухалось там "завізняків" з їх небилицями... А ще далі і самий Дер-мань. В'їжджаємо глибокою вулицею "від Лисів", а там і семінарія. І будинок доктора у садочку справа... Де нас чекають наші добрі, рідні люди, дружні обійми, щирі чоломкання, радісні очі. І, після холодної дороги, багато тепла... Святочно прибрані кімнати і урочиста вечерея.

Вечереємо довго, багато, весело. Докторові відомі саморобні лікери споживаються без обмеження, а Марусині печива доповняють цю активність не менш гідно. Ми з доктором старі прастарі товариші, соклясники, навіть родичі... Ще десь від дванадцяти років життя, коли ми разом ходили кілька років однією і тією ж стежиною і до тієї самої кля-си "Зразкової школи" при семінарії, опісля до Вище-Почат-кової школи при тій самій семінарії, а ще опісля до Кременецької гімназії... А опісля того наші дороги розійшлися досить широко, аж поки моя дорога, через Західню Європу, довела до мого письменства, а його, через Женеvu в Швай-царії до його докторства. І тепер ось ми знов зустрілися і знов у Дермані... Син звичайного дерманського мужика — доктор Женевського університету. Як не кажіть, а це досягнення. І за нормальних людських умов, йому належалася б лишень увага, похвала, пошана... Але не за наших канібальських умов, коли кожну нашу здібну людину "визволителі" всіх мастей намагаються, або то знищити, або допекти йому якнайдошкульніше, щоб він ніколи і ніде' не мав спокою. Ця життєва процедура не минула і нашого доктора за те тільки, що він добрий доктор і добрий громадянин.

У наших друзів Федора і Марусі був також трьохрічний синок Богданко. Розуміється, що для нього наш приїзд був надзвичайною подією, а тому він і не думає йти спати, дармащо його час давно вже вичерпаний. От воно піди спати, а там без нього щось таке станеться, що опісля не віджа-луєш. То ж він гаразд знає, що цієї самої ночі всі очікують славного чарівника Діда-Мороза з його ялинкою і мішком всіляких подарунків, а тому як його спати. Одначе все таки спати треба йти. Нічого проти того не подієш. Від нього всі цього домагаються. Але за те він довго зо всіма прощається, відтягаючи свій відхід всіма можливими для нього засобами.

А на ранок, ще за світанку, Богданко прокидається першим і першим його запитом було: — Мамо! А чи був Дід-Мороз?

— Був... Але ж чекай! Одягну!

Яке там одягну. Богданко зривається і як був босий у ДООЕГІЙ сорочці біжить до їдальні. І! Ялинка! До самої стелі! А забавок, а ласощів! І де це воно справді тут взялося? То ж учора нічого цього не було. От той Дід-Мороз! Такий тобі підступний. Ніяк не хотів, щоб його бачив Богданко. Прийшов уночі, поставив ялинку і зник. І куди зник? Хто знає куди. Ніхто не може того сказати. Навіть мама і та не знає. Мамо! Маааамо! Давай світла! Свічок! Щоб усі янголи світилися. Богданко сама радість. Бігає, стрибає, сміється. Приходить мама і за хвилинку ціла ялинка палає свічками, ніби в

церкві.

Само собою, весь цей день (четвер 7 січня), від самого ранку виповнений Різдвом. Рано йшли до церкви, "до приходу", гам повно народу, багато рідні, приїхали з хутора батьки Федора, появився його брат Іван з малою своєю дочкою (він удівець), із Запоріжжя прибули також усі, а в тому, розуміється, і Семен з Палажкою та дітьми. Для нас з Танею ділема: куди йти на обід. Маємо стільки запрошень, а особливо від Семена. Але ми вже лишаємось у доктора, а до Семена підемо завтра. А там до дядька Парфена... А там до Бухалів... А на Бал аби хто зна, чи вже дістанемось взагалі.

Обідаємо цілою родиною в доктора, на вечір, також цілою родиною, їдемо до його батьків на хутір Лебедщину. Це всього лиш за пригорбком від того місця, де колись стояв і наш хуторець...

У Мартинюків я чуюся дуже вдома. Їх хутір дуже знаний мені ще з дитинства, тепер ця простора хата крита бляхою, гарна клуня, хліви, сад... А тоді це ще невелика під соломою мурована хата, в якій жив їх дід Федір — високий, дебелий із завжди зав'язаною шиєю, який міг говорити лишень пошепки... Мав хворе горло... У них той дуже глибокий колодязь, з якого тягнули воду колесом... Мені було дуже цікаво заглянути до того колодязя, щоб побачити воду... Але побачити її не було можливости. Лишень глибока, темна яма, обмурована камінням...

А обід тут також дуже "наш". Особливі "наші" голубці з крутої пшоняної каші, загорнуті пелюстками квашеної капусти і помащені шкварками... І також "наша" кишка, начинена гречаною кашою, якої я ніде інше не міг так смакувати, бо тут вона якось особливо смажилась... І та "наша" слив'янка, зовсім така, яку робила і моя мама. І взагалі все тут смакувало і навіть пахло зовсім так, як це було колись у "нас" удома. Може тому, що я знав, що моя мама походила з того самого Балабівського роду, що й ця родина.

А до того цей хутір, це ціла легенда. Він стояв у ярку недалеко молодого гаю, з якого тепер уже нічого не залишилося, а колись це був таємничий закуток, куди рідко заходили люди і де могли ховатися всі ті, які не бажали стикатися з законними порядками. За революції там частенько переховувалися різні банди, які робили рейди на села і від яких терпів також цей хутір. Тут також недалеко знаходилась місцевість звана "Вали", де на схилі кам'янистого пригірка залишились глибокі шанці якихось воєнних укріплень нікому не відомо, коли і ким були вони споруджені. Колись, бувало, коли ще вчилися Михайлові діти — сюди на хутір приходили їх колеги з Дерманської семінарії, або Остріжської гімназії і тоді на хуторі було весело. За революції тут завжди перебувало кількох бездомних бурсаків, яким не було де дітися. А 1919 року на самий Великдень, на цей хутір напала банда грабіжників і дуже його пограбувала...

А тому, побувати на цьому хуторі, у цей час, після такої довгої відсутности, було для мене чималою пригодою. Пізніше, я використав його легендарність у ряді своїх літературних праць, а особливо в романі "Ост", на тлі якого я побудував цілу фабулу родини Морозів, перенісши його географічно аж до Дніпра насупроти Канева.

Тоді ми гостилися на цьому хуторі до ночі, тут також заночували, а до Дерманя

поїхали аж на другий день. І вже до старшого Михайлового сина — Івана, який жив на своєму власному господарстві під самим селом у місцевості, званій "на Городному", тобто на місці, де колись, за переказами мав стояти легендарний Гай-Город, якого зруйнували татари. Трохи вище від цього місця на пригірку, донедавна був гарний великий парк з недобудованим палацом на самому його верху, що його було видно здалека. Той парк і той палацик було до тла знищено в революцію, що я завжди вважав за велике варварство, бо це місце було окрасою цілого Дерманя. Парк було вирубано і поділено на городи, а палацик розібрано і цеглу продано різним господарям. З цієї цегли був побудований також і будинок Івана Мартинюка, де ми гостилися.

Цього другого різдвяного дня ми гостилися дуже багато і дуже бурхливо. На вечір перейшли знов до Федора. Приходили колядники і навіть "з Вертепом". Мали гостей з Києва. До Дерманя загостила група артистів "Київського Веселого Театру", яким у Дермані, як ніде, щастило. По обіді у залі школи вони давали свій концерт, заля була битком набита, пані "мецо сопрано з Києва" Туральська, чарувала публіку аріями з "Мадам Батерфляй", а під акомпаньямент акордіону, було виконано ряд куплетів — сатиричних, комічних, танців, дотепів. Пробували, було, подати частушки, але публіка спротивилась і це було залишено. Артистів бурхливо оплескували, а опісля розривали запросинами в гості...

Розуміється, ми скрізь побували і все вислухали. І навіть вислухали обурення Зінки, жінки докторового прислужника Федора Горбатюка, яка побігла скаржитись на "свого", тобто чоловіка, що "його десь там понесло" і вона не могла його знайти. — Я думала, де він подівся... Бо ж випив з Петром пів літри. Ще може щось статися. Бігаю, шукаю, аж то мені кажуть — він на поліції. Лишенько! А то ж за що? Прибігаю туди, а мій Федір у коридорі обіймає оту патлату, що там служить. Заглядає їй в зуби і співає — "серце, тебе не хочеться покоя", а я тут не довго думаючи, як одверну руку, та як мазну його... А він і полетів. П'яний. В дошку. От тобі, кажу, маєш покой!

— А що ж ви з ним зробили? — питає доктор.

— Що? Схопила за комір і потягла до хати. І кинула на тапчан... Як кусок стерва. То ж кажу: наджорився, як, пробачте, свиня.

А у Семена на Запоріжжю, разом з іншими нашими родичами, ми святкували аж третій день Різдва в суботу. Пішли з Танею туди пішки, занесеною снігом стежкою, якою я колись ходив до школи... Яких три кілометри віддалення. Гостилися там весь день, а під вечір Семен відвіз нас назад до доктора. Біля монастиря ми зупинилися і вступили на вечірню. Я хотів показати Тані місце, де ми багато перебували за шкільних моїх років, де то ми сповідалися, говіли та вислухували "поклони". Монастир мав дві церкви — велику і малу. Або "холодну" і "теплу". Вечірні богослуження відбувалися переважно в теплій... Тут також нас колись сповідали і причащали. Мені затямили на все життя співи чернечого хору, які мені подобались.

Багато років минуло з того часу... Світ наш дуже змінився. Змінилися і лі и самі. Зазнали чималих реформ також мої релігійні переконання, але там у тій церковці я відчував догорання огника того старого світу, що мов ось-ось згаснути назавжди. Мені

було чудно, що ось такі місця моління простояли TUT століття і саме моєму поколінню прийшлося бачити їх занепад. Але тоді ще там було кілька монахів і служба служилася, як звичайно. Я пізнав ще кількох старих черн-ців, яких ми знали колись і з яких завжди любили кпитися.

У доктора вечором гостили. Там був увесь "Київський Веселий Театр"... І в дуже бурхливому настрою. Чисельний посуд на столі свідчив, що тут було випито й з'їджено. Тепер все це виливалося у співи, що його, мабуть, чути було до самого Києва.

І, як сказано, до Рівного ми повернулися аж у понеділок.

У той час, коли у Дермані було мирно, святочно, майже безтурботно, де мало хто турбувався війною, то натомість у Рівному було повно війни. Багато німецьких військових уніформ, багато партійних кольорів, а головне... Багато напруження. Саме тоді,, деь там далеко на сході, точився один з найбільших боїв історії людства під назвою, бій за Сталинград, де було оточено і зо всіх боків замкнено советами 6-ту німецьку армію під командою генерала Паулюса в силі понад 300.000 вояків всіх родів зброї.

Гітлер відчайнo хотів Сталинград. З цією ключовою позицією над Волгою в своїх руках, він переривав все постачання з Кавказу, ізолював Москву і Ленінград, а одночасно закріплював за собою ту водяну лінію, яку він іноді вважав граничною лінією між своїм Третім Райхом і рештою простору на сході. З цією метою він перебрав операцію за Сталинград цілковито в свої руки, щоб бути ближче до фронту, він переніс свою головну квартиру із Східної Прусії до Вінниці в Україні і скерував всю свою увагу на цю одну точку на пля-неті.

Формально, атаку на Сталинград розпочато 22 серпня промовою Гітлера в берлінському Спортпалаці, де він заявив, що "ми заатакували Сталинград і ми його здобудемо". В іншій промові, на початку листопаду, він вже казав, що "я хотів прийти до Волги, до певного міста. Те місто випадково носить ім'я самого Сталіна... Я захотів здобути те місто. Ми не ставимо перебільшених вимог — але тепер я можу вам сказати, що ми здобули його"...

А тим часом 14 дивізій Паулюса числом. 225 до 300 тисяч людей, було затиснуто в залізні кліщі советських армій біля того магнетичного міста. Гітлер шалів. Гітлер кричав. Гітлер проклинав своїх генералів.

Але ситуація його дивізій від того не могла покращати, а навпаки — з кожним днем гіршала, аж поки, з кінцем січня 1943 року, вона дійшла до свого краю і славетна 6-та армія, яка здобувала Голяндію й Бельгію, була розпатрошена на кусні, розставала на очах, понад 100 тисяч було вбитих, 12 тисяч до краю вичерпаних, півзамерзлих "'здалося до полону, а 2 лютого до того ж полону відійшов новоспечений фельдмаршал Фридрих Паулюс разом зі своїм штабом.

Для них ця поразка була не лишень фатальною, але й рішачою. Всі вони це розуміли. Мій Герман Блюме переживав це мовчазно, але глибоко і болоче і говорити з ним на цю тему, особливо легковажним тоном, не приходилось. Він уже не питав мене, що я про це думаю, як це було його звичкою. Бо і так знав на це відповідь.

Від Сталінграду відплив німецьких армій зі сходу розпочався швидким темпом. Вже біля 14 лютого вони стратили Ростов над Доном, а яких десять днів пізніше, віддали Харків.

І одразу це дуже виразно відбилося на всьому їх запіллю; партизанка, яка до цього часу перебувала в стадії підготовки й вичікування, почала активізуватися. З різних околиць сливе щоденно надходили відомости про партизанські рейди на німецькі "шлюц-пункти", на поліційні станції, на контрольовані ними заводи й фабрики, на конфісковані господарства. Ходило покищо про мобілізацію засобів зброї, амуніції, харчових запасів... Як також організацію своїх точок опору на довшу мету.

На цей час партизанка була виключно українська, про советську не було ще навіть й чутки, діяли відділи під проводом отамана Тараса Бульби-Боровця, які оперували на півночі Волині й Полісся, а опісля почали проявляти себе відділи, контрольовані Організацією Українських Націоналістів (бандерівців), а трохи згодом також ОУН Мельника. Українські пів-військові формації, що були сформовані за дозволом німців для потреб поліційних, як, наприклад, батальйон в Рівному під командою генерала Леоніда Ступницького, залишали свої стоянки і відходили до лісу. Туди також відійшло багато окремих осіб, які мали якесь відношення до військового діла. Мобілізація спротиву розпочалась на повну скалю.

Загальна ситуація була напружена, тюрми набивалися молодими людьми, яких хапали де тільки трапилась для цього нагода, на селах відчувався гострий дух мілітаризму.

Відповідно до цього формувалася і моя поведінка. Я завжди був за витриманість, обережність і поважність. Таке моє наставлення залишалося і надалі. Не датися на легковажний зрив, а особливо діяти всім разом і однозгідно. Спочатку це давало поживу для деякої демагогії, але згодом мене почали розуміти і наші стосунки з лісом почали налагоджуватися... І стали навіть дружніми.

А щодо німців, то відношення до мене було невиразне. Я перебував під покровом могутнього ДНБ з таким його керівником, як Аріо, а тому моє там становище було терпимим. Моє життя намагалось бути далі "мирним". Ось у моєму нотатнику від 3 лютого вписано: "Читаю історію Англії Анре Моруа та історію світа Герберта Уеллеса. З великим трудом викінчую п'єсу "Любов і ненависть" (пізніше перейменована на "Шумлять жорна")... Обдумую спогади про О. (Олену Телігу). Надходить рішачий час. Ще рік, ще два... Німеччина з математичною точністю ступає назустріч заг-лади. Зараз прочитав в газеті прокламацію Гітлера з приводу десятиліття його влади. У ній чується віра, але не чується певности. Що буде, коли вернуться большевики? Нічого. Кінець.

Корисною для нас, в перспективі часу, є така установа в Рівному, як Райхскомісаріят. Вона насторожила всі душі і всі серця нашого народу, а бути чуйним і настороженим у час війни є корисно. Деякі люди з Прусії думають, що вони в Індії, або Готентотії. Сталінград мусить їх отверезити".

До речі, ці нотатки писалися обережно і в малих дозах. Малося на увазі можливість арешту. Не дати проти себе зайвого матеріялу.

Десь у цих днях ми були на прийнятті в директора цукроварні в Бабині Андрія Пивоваренка, 15 кілометрів від Рівного. Було там чимало різних людей, а в тому також німців. Я сидів за столом з гебітскомісаром Рівного — Беером. І коли ми підпили і наші язики розв'язалися, я наговорив комісарові таку кількість "правд у вічі", що боявся чи це мені зійде. Одначе, це якось зійшло. Можливо тому, що й сам комісар починав бачити ту правду, лишень не міг її висловити, а головне не почував себе певно в цій загальній ситуації.

Директор Пивоваренко був добрим українським патріотом і добрим фахівцем свого діла, але мав чимало клопотів на два фронти: з партизанами, які вимагали від нього "солодкого" і ес-де, яке гостро слідкувало за його рухами. Кари за приязні стосунки з партизанами були короткі і без розмов — розстріл, а тому директор намагався "задобрювати" тих і других, як міг. З цього самого приводу було зроблено це прийняття просто в головній залі самої фабрики. Гості гарно бавилися, але вираз господаря не прозраджував радості.

Так. Для радості не було причин. 18 лютого мій нотат-ник натує: "Цей день — річниця прибуття Тані з Києва, ми провели у спогадах про Олену. В її речах знайдено зшиток її віршів, писаних її рукою, знайшли їх фотографії з їх друзями, а в тому також з Д. Д. Як також наші знімки, зроблені під час нашої мандрівки з Кракова до Львова. Знайшли три грамофонові платівки, награні Михайлом на бандурі, які ми одразу, три рази, на їх пам'ять, переграли на нашому патефоні. Мила, дорба, хороша Олено. Шаную твою пам'ять".

А кілька днів пізніше, 23 лютого, в Крем'янці відігралася трагедія нечуваного розміру і значення. Того дня рано, там було заарештовано дванадцять видатних громадян міста і вже того самого дня в годині п'ятій по обіді їх було розстріляно. Між розстріляними були такі наші друзі, у яких ми недавно гостили, як Петро і Ганна Рошинські, разом з їх племінником, сином сенатора Черкавського, Юрієм Черкавським. Також між тими жертвами був мій давній, ще з часів гімназії, добре знайомий, видатний кооперативний і громадський діяч Йосип Жиглевич. До цієї групи належало ще двох українців — Павло Гарячий і молода дівчина Віра Лебедін-ська. Решта розстріляних були громадяни польського роду, прізвища яких не були нам відомі.

Усіх їх взято, як заложників за якийсь напад, вчинений партизанами на маєтності гебітскомісара Мюллера. Здається, було спалено його віллу, яку він будував в Бережцях біля Крем'яння трудом невільників.

Для нашої незабутньої бабці Ольги Струтинської це було завершенням її несамотньої родинної трагедії. Як сказано, її дочку Марію Черкавську з її маленькою правнучкою Олею, вивезли совети до Казахстану, її внучку Наталку Білинську ті ж совети арештували і вона загинула в тюрмі і ось тепер вона за один день нагло і жорстоко втратила дочку, зятя і внука. Старенька, 76-літня бабуся залишилась дослівно сама. Без ніякої опіки... Уявити її горе немає сили. Дві великі, шляхетні, здібні, патріотичні родини — Черкавських і Рошинських перестали існувати. До цього спричинилися три ворожі окупації: польська, московська і німецька. І в цьому ім'я

самодура Франца Мюллера, що прийшов для цього аж з Рейн-ляндії — буде навіки прокляте.

"Страшні переживаємо дні, — нотував мій нотатник з 28 лютого. Надворі ніч — чорна і німа. У тій ночі щось-десь діється. Невідоме, несподіване. Що нас чекає? Згадуються часи "Великої руїни"... Історія найбільших війн древности — Тигру і Єфрату, Єгипту, Картагени. Згадуються війни Галь-ські, завоювання Америки... Війни релігійні. Хотілося б дожити до кінця, коли люди будуть знов людьми, а не лиш тваринами".

Два тижні пізніше — новий удар. Мій нотатник повідомляє про це обережно: "10 березня. Вечором панахида по Шевченкові. Багато людей пролило сьогодні ріки гарячих сліз, що цього не висловиш"... І знак питання. Ця панахида не була тільки по Шевченкові, а по кількох сотнях в'язнів, розстріляних у понеділок 8 березня у Рівенській в'язниці. Великий собор був переповнений народом. Правив Платон Артемюк. Люди стояли навколішках із свічками в руках. "Вічну пам'ять" співали цілою церквою. Обличчя багатьох були залиті слізьми".

Про цю трагедію офіційно газета "Волинь" 18 березня помістила лишень кілька речень: "Кара за вбивство. 8.3.1943 року пробували в'язні рівенської в'язниці втекти, при чому вони вбили одного німецького урядника і одного голяндсько-го вартового. Енергійним виступом сторожі відбито цю спробу втечі. На розпорядження командуючого поліцією безпеки і СД за кару і відплату ще того самого дня розстріляно всіх в'язнів в'язниці".

У місті велике напруження, зустрічні знайомі поняті глибоким смутком. Багато з них стратило своїх рідних. — Скажіть, що буде далі? — раз-ураз питають мене. — Хто може сказати, — відповідав я. Події розгортаються свавільно і нема сили їх стримати в рямцях.

Коли я рано зайшов до уряду ДНБ, там панувала мертва тиша... З верхнього начальства не застав нікого... Всі були на нараді в райхскомісаріяті. Коли я вертався додому, по дорозі зустрів заступника шефа ДНБ Блюме і кореспондента Гартмана. Обидва були розчервонілі й насуплені. На мій запит, що сталося — Блюме відповів: Шрекліх! (жахливо). Будуть котитися голови.

Після цього до райхскомісаріату нагнали полонених, навезли різного матеріялу, почали вкопувати довкруги будови стовпи і осотувати їх колючими дротами. На вихідних кінцях вулиць почали будувати бетонові укріплення з кулеметними гніздами.

Вечорами, як звичайно, я зустрічався з Германом Блюме. Звичайно говіркий і жартівливий, він був тепер мовчазний. Мій вигляд не прораджував також радості. Ми мінялися лишень кількома зауваженнями. — Зле, — казав він. — Гірше, ніж зле, — відповідав я на це. — І скажи... Чому вони провокують? — питав він. — Сам знаєш чому. — Але ж вони знають, що ми таке не можемо толерувати, — казав він, маючи на увазі партизан. — Вони це знають, — відповідав я. — Що ж вони хочуть цим доказати? — питав він. — Може те, що вони люди, — відповідав я. — І що ж вони думають перемогти? — питав він далі. — Ти завжди любив дивитися на карту Європи. Тепер он поглянь на глобус. Нічого це тобі не каже? — говорив я. — Нам не треба, щоб нас

любили, а щоб нас боялися, — вирвалось у нього старе його твердження. — Але може і таке статися, що вас не будуть ані любити, ані боятися, — казав я. — Зрештою... Знаєш... Від мене це не залежить... Ані від Пюца... Ані навіть від Коха. На це є вища воля, — казав він на закінчення моєї.

До речі скоро після того, Герман Блюме прийшов до мене вечором і дуже сухо і коротко заявив: — Знаєш. Узавтра я відходжу. їду до Райху. На завжди. Отже, допобачення... Хто зна, коли і де. — Другого дня його кімната залишилася порожньою. Його відхід не був для мене зрозумілий і лишень гень пізніше я міг довідатися, що з України почали забирати всіх відповідальних урядовців з прихильним наставленням до місцевого населення. Окупантська адміністрація мала бути неприступна, безоглядна, ворожа. Герман на таке не надавався.

Але його кімната не довго лишалась порожньою. Вне-довзі її зайняла одна молода, цікава жінка з Кельну на прізвище Кляра Уїнь, яка працювала в так званому емісійному банку для України.

Напруження в місті ввесь час зростало. Інколи ночами, невідомо чому, зривалася кулеметна стрілянина, днями часто зчинялася несподівана тривога. Мовляв, десь там "з'являлися партизани", дармащо їх ніхто не бачив. У страху очі великі, бо слово "партизан" почало вживатися, як пожежа чи динаміт.

Особливо своєрідним видалось того року святкування Шевченка в неділю 14 березня, в годинах пообідних, в залі кіно-театру "Де-Лі", на якому я мав доповідь. Довга, з підвищенням до заду заля вщерть набита народом. Настрій молитовно взнеслий. І враз, перед відкриттям сцени, до залі увійшло щось з п'ятьох німців в уніформі цивільної поліції. Публіка була цим надзвичайно стурбована, це виглядало на облаву, саме тепер ловили людей і вивозили до Райху на роботу. Люди зацікавлено сиділи на своїх місцях і напружено чекали, що буде далі. Поліцаї крутилися спереду, пішли за сцену, до убиральні, щось там шукали і це тривало.

Я сидів у першому ряді, біля мене сидів голова "Просвіти" Кибалюк, нам це дуже не подобалось і треба було це вияснити. І тільки я встав, щоб це зробити, як у той самий момент зірвалась на ноги мало не ціла зал я. І здавалось, що люди почнуть утікати. Я швидко зайшов на сцену, знайшов лейтенанта поліції і запитав його, чого їм тут треба. Виявилося — нічого особливого. Учора вони мали тут імпрезу і залишили якісь речі. І ось прийшли, щоб їх забрати. Я сказав, що тепер ми маємо тут нашу імпрезу і вони нам заважають. Вони обіцяли скоро відійти.

І дійсно, по короткому часі вони відійшли і наша програма почалася. Відчувався настрій релігійної єдності. Зливались во єдино серця й душі. У цей час між нами вже не було "ізмів" чи "івців". Ми були міцно злиті почуттям спільної долі і незломним бажанням боротись за наше право на життя і на смерть. Байдуже, які б сили проти нас стояли.

Формально про це свято газета "Волинь" у тому ж числі, де повідомлялося про "кару за вбивство", писала коротко і загально: "Шевченківська академія в Рівному. В неділю... старанням окружної "Просвіти" відбулася академія пам'яті Тараса Шевченка,

яку відкрив святочною промовою голова "Просвіти" Н. Кибалюк. Відомий український письменник Улас Самчук виголосив реферат, в якому всевичерпуюче висвітлив життя і творчість Шевченка та його титанічне значення для українців усіх часів і по всій землі — що, властиво, в найбільшій мірі спричинилося на глибоко-урочистий зміст академії.

Також і інші точки академії, як пісні, виконані просвітянським хором під керівництвом п. Листопада, деклямації пп. Щербань, Поліщука, Зіми та сольоспіви п. Поліщука, були підібрані і підготовлені добре, що в загальному дало хоч і скромне, але гідне та щире вшановання пам'яті великого поета".

Така замітка не могла дати настроїв тих днів. Розуміється, що всі тодішні імпрези відбувалися за дня. Із заходом сонця життя на вулицях міста для цивільного населення вимирало, могли рухатись лишень військові і невелика кількість цивільних, які мали для цього окремі дозволи. Особливо гнітило почуття непевності за своє життя. Зо всіх боків приходили дивовижні вісті. У цей час я дістав вістку про розстріл мого молодого друга Герася Соколенка, яка вдарила мене дуже болюче і під враженням якої я довгий час перебував).

Приходили і лагідніші вісті. Ось, наприклад, лист з Варшави від Євгена Маланюка. "Дорогий Друже! Вашого листа — листівку, датовану 3.2.43 одержав позавчора. Як завше — була то велика, хоч і болюча радість. Маю враження, що Ваші листи, назагал, доходять. Отже, пишіть як найчастіше. Шкода, що Ваші репортажі не вийдуть книжкою: невже ж видавництво в Кракові (чи у Львові) має такі обмежені можливості? Вони надійно пишуть мені, що "Вибір поезій" — вийде, вже й рукопис зладили, вже й проредагував я. Але не знаю, що з того вийде. Турбує мене, що не маю* вістки (вже з півроку) від редактора (Мається на увазі Донцов. V. С.). Може Ви що чули? Справтесь у Підгірських, де певно є (його) дружина. Ви пишете, що у Вас можна відпочити? Мені аж дивно, що таке дієслово взагалі існує. У мене таке враження, що я стало перебуваю в стані високої електрифікації. Хворіє мені син, для якого варшавське підсоння є убійче. Біда з бюджетом. Родинний човен "то виринає, то потопає" у цих хвилях "остдії". Але є щасливі люди, як Чижевський чи Антонович (він має на увазі Михайла, сина Дмитра Антоновича. У.С.), що можуть в тиші бібліотек робити щось позиточне для батьківщини, що правда, дуже майбутньої. Чув, що О. Бурк-гард дістав лекцитат у Празькій університеті. Теж щасливий, аж до заздри.

А я по старому сиджу над проектами й кресленням до пізнього вечора. В неділю сплю майже цілий день. Почав був поему "П'ята Симфонія", але не можу далі. Немає на те нервів. Бідна література. Ніколи не думав, що самота моя може бути аж такою метафізичною. Й тортурною. Міцно обіймаю. Ваш Є. Мал. Коли є можливість, вишліть трохи 1) сала й 2) меду (для сина). Вибачте за таке безцеремонне прохання".

Маланюк тоді мешкав — Варшава, Норд-зюдалле 159. Листи, звичайно, відкривалися цензурою, на конверті лишалася синя смуга хемікалій. Я, було, писав йому про можливість у нас відпочинку для нього, але ось політичний клімат так нагло змінився, що про відпочинок не могло бути й мови. Про що я не міг йому навіть писати, саме з огляду на цензуру.

У нас тоді почали вже ловити людей на вулиці, або вдома і вивозити до райху на працю. Одного ранку, коли ми ще спали, до нас застукали трьох людей у якихось дивних сірих уніформах, перевірили наші документи і забрали Таню. Було зчинено великий протест, натиснуто на всі доступні нам пружини влади і Таню випущено. Але з "господині дому" вона стала "секретаркою редактора ДНБ" і я мусів кожного місяця підписувати її робочу картку та виплачувати їй платню.

При цій нагоді слід пригадати про ще один атентат, на цей раз на мою незалежність. Одного вечора до нас застукало двох молодих людей, які заявили, що вони "з лісу" і хочуть говорити зо мною. Вони мали завдання мене повідомити, що за інформаціями їх розвідки, мене має арештувати гестапо, а тому вони радять мені залишити Рівне і відійти на село. Вони пришлють за нами підводу і відвезуть у безпечне місце.

Не було можливості перевірити ідентичности цих людей, ані вірогідности їх інформацій. Я сказав їм прислати таку підводу за два дні, тим часом я вдався до Аріо за порадою. Той сказав, що коли я не чуюся тут безпечно, він дасть мені офіційне відрядження на село, щоб написати певну кількість фейлетонів для ДНБ, побути так деякий час, а тут він перевірить мою справу і дасть мені про це знати. Вразі справжньої небезпеки, я зможу вибрати собі вихід, який вважатиму за кращий.

І ми так зробили. Секретарка настрочила мені ліричний документ на відрядження, із села прибула по нас підвода і ми поїхали до Дерманя.

У Дермані на той час не було спокійніше, ніж у Рівному, це вже був партизанський терен, ночами тут бували упів-ці з лісу, а днями ес-есівці з міста. Недалеко звідсіль у Мізо-чі німці мали свою залогу і раз-у-раз робили випадки на села, особливо на Дермань. Ми з Танею зупинилися, розуміється, у доктора Мартинюка. Мій нотатник з 31 березня про це каже: "Дермань. Переживаємо неймовірні дні. Все населення стероризоване. Арешти кожного дня. Учора з'явилися німці в супроводі мадярів. Люди втікали, куди лиш могли. Заарештовано одну родину. Почуваюся погано".

І справді, як можна було добре в такій атмосфері почуватися. Ми жили в доктора. Він був керівником районової лікарні в Мізочі під контролею німців, а наніч приїжджав додому, де сливе щоночі приймав ранених партизан. Довідайся про це ес-еси, це значило для нього смерть.

Деякою розрадою для родини доктора була наша тут присутність. Моє знання німецької мови, моя посвідка з ДНБ, могли допомогти багато. Селяни також радо нас тут бачили. Ми помагали розраджувати їх постійну паніку, вносили між них трохи безпеки. Партизани були також вдоволені, що нарешті їм пощастило викурити нас з Рівного. А щодо мене, то було добре, що я міг бути між нашими людьми в час їх великого лихоліття.

Але все таки я не мав наміру лишатися тут на постійно і при першій можливості ми думали вертатися назад до міста. По кількох днях перебування в Дермані, Таня виїхала до Рівного на розвідку і в короткому часі ми дістали від неї таку характерну для тих часів нотатку: "Мій любий, вчора Дер-мань — сьогодні Рівне. Була в ДНБ, говорила з А.

Він передає тобі привітання і вважає, що стало так спокійно, що він сподівається скоро побачити тебе в Рівному. Говорила з Мучинським. Люди кажуть, що це була провокація... Це ви-чувається також, коли пройдешся, наприклад, головною вулицею — повно народу, навіть вже перестали ловити.

Чи надовго — невідомо, але поки що так є. Була в Ки-балюків, не застала його вдома, але говорила з його дружиною. Те саме. Зустріла Андрія М. — він тількищо приїхав, але цей повний підозріння. Можливо, це заспокоєння, щоб люди перестали боятися і залишили обережність. Це його особисте враження. Не знаю, все можливе, але поки що спокійно. Приїжджай... А там, як щось — так ми знов виберемось на виправу"... А далі йшли господарські справи, прикметні для тих днів: "Уласику, треба замінити на сало, або на масло ті рушнички, — вони у тебе в куфрі. У Рівному зараз дуже з цим трудно. Грошей не хотять орати. Передай пані Марусі, що дріжджі можна дістати тільки за яйця. Вісім десятків за пачку. На жаль, у нас не було стільки яєць і тому не могла їх купити. Оцту також нема. Передаю тільки трохи капусти і огірків"...

Таке реалістичне послання надало мені відваги і я вирішив вертатися до Рівного. Свято Благовіщення у середу 7 квітня ми ще відсвяткували цілою Мартинюківською родиною на їх хуторі. Видавалося довкруги мирно, ніяких татарських вістей... Ми гостювали, фотографувалися, а на другий день старий Михайло вимостив воза і не кваплячись, господарським кроком, ми поїхали до моєї Каносси. З тією тільки різницею до Каносси справжньої, що я не думав наслідувати імператора Генриха IV і просити у кого-будь вибачення.

У Рівному справді виглядало ідилійно, але поза Рівним творилися діла пекельні. Мій нотатник з 13 квітня стереотипно каже: "Вдома застав купу листів. Довідався в редакції, що оголошено конкурс на статтю про вигоди, які має український нарід від звільнення від большевизму. Нагорода: два тижні подорожі по Німеччині і німецькі споживчі картки. Сьогодні довідаюсь, що минулими днями Дермань навідала карна експедиція. Запалили село від сходу і полудня".

Там же в редакції я зустрів Андрія Мисечка. "Під секретом" він мені признався, що був "у лісі". І багато там бачив. І був весь захоплений. Ми стояли з ним в коридорі редакційної будови, де було зложено багато роль газетного паперу. — Цей папір, — казав він, має піти також до лісу. Там організують видавництво. Бракує тільки вас. Повірте мені... Там склади зброї, амуніції, харчів... А настрій — горою. Ось тільки москалі і німці розторощаються, а тоді прийде наш час. Українська армія стоїть наготові.

На ці його ентузіастичні інформації, я йому відповів: — Знайте, пане Андрію... У наш час не рекомендується сповідатися про те, де я був і що робив.

— Але ж, Уласе Олексовичу. Ви про це мусите знати, — казав він.

— Ніхто про це не мусить знати. Ані ваша рідна мама, — відповів я на це.

— Але ж ми маємо до вас довір'я, — боронився він.

— Тут справа не в довір'ю, а в засадах конспірації. Це не є забавка. Це гра зі смертю.

Прекрасні, щирі, наївні хлопці, для яких загравання з огнем творило особливу насолоду... За що багато з них поплатилися життям... А в тому також і сам Андрій Мисечко.

Надходило свято Великодня і нас знову кликали до Дерманя. Мовляв, наша там присутність спричиниться до відпруження настрою, витвореного після останньої навали карних відділів... Вже в середу напередодні Страстей за нами заїхала підвода з Дерманя і ми поїхали. Розуміється, і на цей раз я мав в кишені відрядження Арія, який мене прекрасно розумів і йшов мені завжди на руку.

Була дивна погода. Суха, майже гаряча з рвучкими східніми вітрами. Дороги висохли і почали вкриватися пилюгою. По городах починалися весняні роботи. Потрібно було дощу.

У Дермані першим моїм бажанням було довідатись, що там накоїли наші напасники... Виявилось, що це був мадярський відділ гонведів з осідком в Шумську, завданням якого було знищити групу наших партизан, розташованих у Дермані. Постраждав від цього куток Балаби, той самий, де я минулого року мав аварію з моїм авто і де бавився на весіллі моєї братанки Ганни. Знищено садибу мого діда Уліяна, місце уродження моєї матері. Напад стався раненько, люди ще спали, зовсім несподівано. Мадяри підійшли від Бущенського лісу, зупинилися на взгір'ю перед селом і відкрили по селу кулеметний огонь. Люди зривалися зі сну і в паніці втікали, хто куди міг. Опісля мадяри ввійшли до села і запалили вздовж передпілля всі будови. Згоріло чотирнадцять садиб зо всім їх майном, інколи навіть з худобою. З людей забито одну жінку і мого двоюрідного брата Андрія Рудого, який, як казали, намагався бігти насупроти напасників, щоб пояснити, що в селі не було ніяких партизан. По дорозі його було скошено з кулемета.

Вигляд цього пожарища робив на мене особливе враження. Я був там сам. Довкруги не видно нікого з людей. На місці дерев'яних будинків лежали купи згару... У різних місцях сторчалі димарі і печі. Було сухо, вітряно, передвеликодний четвер.

Я довго стояв на пожарищу, де родилась моя мама. Тут ще стирчало кілька обгорілих дерев, високий мурований димар і широка піч з великим припічком... Але тут же трохи збоку, якимсь чином уціліла ще одна хата, побудована видно пізніше, яка стояла майже ціла з розбитими вікнами і тепер залишена. Вона належала, здається, комусь з моїх двоюрідних братів. На цілому цьому великому пожарищі це була одинока споруда, залишена огнем. А поза цим, все тут пояснювалось одним словом: кінець. Тут закінчилась одна, нікому не знана, старовинна епоха. Тут жив ще один довгий, глибокий, старий рід людський, на краю великого старого села, під великим сосновим бором, який виводив свій початок від якогось незаного, таємного Балаби. Згодом тут постав цілий "куток", люди, що тут жили, мали різні прізвища, але ціле село знало їх лишень, як Балаби. Куток Балаби, "там за ровом від Запоріжжя".

Це був найглухіший закуток далекого від великих доріг села Дерманя. Сюди, правда, доносились дзвони з високої ма-настирської дзвіниці, сюди легко долітали птахи з далеких стависьк Лебедщини, але сюди не легко було доїхати звичайним возом,

запряженим звичайними кіньми. Дороги були вузькі, глибокі, круті. Вимагалось уміння керувати кіньми і доброго гальмування коліс воза. Чисельні стежки розходились звідсіль на всі боки садами, гаями, ярами і по них, звичайно, ходилося, куди було треба.

За моєї пам'яті глибокий бір, що межував з Балабами, відійшов з кільометр на південь, зате розрослись овочеві сади, розділені живоплотами, що їх звали у нас "бгіжами". Це був романтичний закуток романтичних людей, чого вони самі не знали. Це був закуток легендарного Ляша, якого "нечиста сила довела до банти", тобто він повісився... Це був закуток чорнокнижника діда Юхима, якого також "звело з розуму", бо він прочитав "цілу" Біблію і "знався із самим нечистим". Тут оперувала відома "відьма" баба Татяна, яка "уміла вродити" і "відбирати коровам молоко". Тут було багато інших незвичних людей і між ними "Хоть Довгий", який довгими осінніми вечорами міг годинами оповідати про всі ті дива, після чого нам, дітям, не легко було вийти вечором надвір за своїми потребами без супроводу матері, озброєної оджогом.

Мій дід Уліян, подібний на Льва Толстого, з його довгою бородою, одягнений у довгу білу сорочку, підперезану ремінцем, а в свято червоним поясом, не належав до ніяких чарівників. Він був просто дід Балаба. Середній господар, який мав пару непоказних шкапин, кілька "хвостяк" худоби, з пів тузина овець, кількоро веприків і щось з того дробу, як кури та гуси. Його дерев'яна біленька хата була поділена сіньми на "велику хату" з піччю й Банкіром, де жила родина і на "хатину", де жив сам дід. Насупроти хати був мурований з каменю хлів із шопою, а далі в саду, за перелазом, була клуня. Довкруги був садок і город, а посеред двору росла велика шовковиця, яка кожного літа обсіпалася чорними ягідьми, а до того, вона виконувала службу вішака, на якому вішали коси, кушки, козубці, шлеї, а ще до того діти лазили по ній до схочу за ягідьми, або просто, щоб "побути високо" .

Дід овдовів, здається, 1907 року і залишився з трьома дорослими дітьми — найстаршою дочкою Марією, сином Макарем і наймолодшою дочкою Настею — моєю матір'ю... Яка народилася тут шістьдесят шість років тому... І вийшла заміж "на Гуци" за мого батька, коли їй було двадцять три роки, що вважалося тоді "старою дівкою" і за вдівця, що вважалося мало не ганьбою.

Годі тепер сказати, що спричинилося до такого мало гонорового одруження моєї мами, в кожному разі, не кохання, бо видали її "за нього", як казали "силою", як за господаря... Бо моя мама не була господарсько заложена. Це була мрійниця, неграмотний філософ серця. Безпосередній шматок чистої природи в душі й тілі. Вона могла жити з ласки сонця і щедроти землі, як кожна ластівка. Таємнича мова таємничого кутка Балаби формувала її істоту і хоча її силою втиснуто в рямці матеріальних вимог життя, вона не скорилася з цим до самої смерті. Її одруження не можна вважати щасливим. Між моїми батьками не відчувалось гармонії.

Але чому мій, раціонально заложений батько, настирливо захотів одружитися з такою іраціональною дружиною, сказати не легко. Тим більше, що за нею він не дістав ніякого віна, що в той час могло вважатися явищем незбагнутим, а для такого господарського духа, яким був він, непояснимим. Можна допускати, що цей родовий, з

діда й прадіда, мужик був таки ранений стрілою амура, спровокованого на такий злочин чарами русявої Балабівни "з-за рову". Казали, що вона потрапила гарно витанцьовувати на музиках різні танці і дзвінко виспівувати по гаях веснянки, завітчуючись віночками з живих квітів і вбираючись у вишиванки з пишними уставками та із справжніми червоними коралями. Що для такого незграби, яким був Олексій Гуца із Запоріжжя, який за життя ледве чи зробив пару танечних кроків і знав лиш що корчувати ліс, бити ломом каміння, косити грабками збіжжя та різати трачку — могло показатися недосяжною фантазією щастя, за що він міг пожертвувати спокоєм всього життя. Що на ніжній мужицькій мові значило: "бо нею шарпало, як тим віхтем соломи"... Не входячи в особливі деталі, що ця філософія хотіла конкретного сказати.

Це було місце моїх батьків, дідів і прадідів. Тут вони родилися, тут росли, тут любилися, тут одружувались і тут вмирали. І тут також, у великій мірі формувалось і моє дитинство, вигріте теплом і диханням моєї матері і мого бала-бівського сонця.

Ніколи й ніхто з нас не міг подумати, що це закинута
за горами і лісами зачароване місце знайдуть одного разу
чужі незнані нам люди, яким ми нічого злого не зробили, що
прийдуть вони сюди не по своїй волі і пустять з огнем і ди-
мом ці наші скромні хатки й повітки. Самі не знаючи, нащо
й пощо вони це роблять. v

А для мене це було фатальним *memento mori*, — пам'ятай за смерть. І не так за смерть, як смертельну розлуку. Щось тут для мене скінчилося. І, мабуть, назавжди. Одного разу мені щось таке снилося: висохле русло водоспаду, що спадає від цієї садиби вниз до яру, де була річка, яка також висохла. Так.

Заросли шляхи тернами На тую країну. Мабуть, я її навіки, Навіки покинув.

Тим часом у доктора Мартинюка готовились до свята. Особливо святодіяли пані. Пеклося і варилося, а церемонія печення пасок та крашення крашанок вивершувала це дійство. Після чого великий стіл в ідальні нагадував виставу спокусливих ласощів так, що малий Богданко ледве міг втриматись, щоб не поласувати з того і не впасти в гріх, поки не приїде отець Кульчинський і кількома помахами свого кропила не оберне це в дозволене яствіє і питіє.

Звичайно, в Дермані це свято "празників празник" манас-тирська і приходська церкви були всю ніч освітлені і набиті народом. За советів це було заборонене... А тепер ніби знов дозволено, але тільки за дня, що зменшувало містерійність ритуалу. Всі ночі були тепер під знаком бога Марса і втручатися туди з християнськими пасками не було безпечно.

Та все таки рано-вранці, коли світало, святилися паски, ходилося довколо церкви з хресним ходом і на всі боки троекратно христосувалось. Лишень, коли люди верталися з церкви, хтось пустив качку, що "йдуть німці!" Всі кинулись в розтіч і пройшло досить часу, поки це втихомирилось, бо ніяких німців не появилось.

Розговіння відбулось у мирі. Ми з Танею дістали чимало запрошень на цю okazію, але зісталися в доктора. Решту наших друзів обіцяли навідати за наступних днів. Для

мене це було перше таке свято вдома за останні пару десятків років. Бувало на заході Європи це проходило досить буденно, а минулого року це святкувалося "на Грабнику" за ґратами в Рівному.

Тут була вся їх родина, старі батьки і брат Іван з малою дочкою. Сідали урочисто за стіл, читалась молитва, їлось свячене яйце, ломилось свячену паску, випивалось з Христос воскрес по чарці і закусувалось щедрими дарами родючої землі. А далі "билися" крашанками, "вибивали битки" і було весело.

Другого і третього дня ми повторили все це у інших наших родичів. Передовсім у Семена на Запоріжжю і Павла на Кір'янчуках.

Також третього дня у Дермані "давали" кіно. Заправляв цією штукаю відомий дерманський млинар Кальчук, який роздобув динамо і робив електрику. У шкільній залі, де колись давали "Сватання на Гончарівці", "Наталку Полтавку" чи "Пошились в дурні", поставили апарат і давали "Три Габ-рієлі", "Я тато", "Несмертельний вальц". І треба сказати, що заля ця ніколи не пустувала.

Не пустувала вона і на цей раз. Початок сеансу призначено на годину п'яту, але хто, скажіть, з порядних дерманців візьме вам отак і побіжить на годину п'яту? Хіба що може якась там дітвора та висока інтелігенція, яка не має чого іншого робити. О п'ятій починається замітання залі, розставляння стільців, а так вже біля шостої починають з'являтися гурти парубків та дівчат і деякі з них наважуються навіть набути квиток вступу, хоча на залю все ще не пускають, бо найважливішої особи цієї церемонії, тобто контрольора, також ще немає.

Але ось вам і контрольор. Відкриваються навстіж двері... Поволі та достойно входить інтелігенція... До них попід руками втискається дітвора. Господарі і взагалі поважні господарські сини та дочки мусять честь знати, фасон показати, не пертися на випередки... Бо ж треба ще й постояти надворі, покурити, щось почути, щось розказати, пожартувати з дівчатами, а коли вже прийде той третій дзвінок, тоді вже нема ради. Треба заходити. Бо і світло ось, диви, згасло і кіно починається.

А там вже в темноті, кучер доктора Федір, розпихає публіку по місцях. — Чого стовбчиш, Ганно? Не знаєш, де твоє місце? Отам! Але як туди дістатися? Для економії площі, стільці розставлені так раціонально, що між ними ледве чи протиснеться кіт, а не то людина. Тим більше там он вже сидять інші зухвальці. Але рада є. Можна топтатися по ногах, можна зп'ятися понад голови. Протестів нема. Ніхто за таке не ображається. Звичайна справа. Діти, як і слід, завжди під ногами... Це не перешкоджає дивитися.

А коли вже всілися, — можна й дивитися. З-заду дерчить апарат, спереду моргає плямами екран. Світло збільшується, зменшується, гасне взагалі, появляється знов. Вириваються наглі звуки. То дуже голосні, а то знов дуже тихі, зовсім хриплі... Якісь барвисті плями... Невиразна мара, щось фантастичне. Звуки переходять в шум. Пригадується сцена з гого-лівського "Вія", перед тим, як має появитися відьма. Шумить, хрипить, мигає і раптом вибух. Є! Великий німецький державний орел. На хвилинку він з'являється і зараз зникає... Щоб за мить знов появитися, ніби він виринає

з безодні. І при тому зчиняється галас, з якого, згодом, виринаються окремі зрозумілі слова. Публіка сидить зачаровано, всі переконані, що все це належить також до кіна, а тому ніяких спротивів. Навпаки.

Бо ось уже починається й мова. Зрозумілі українські слова. А також картини. Шведський король Густав відкриває парлямент. Мряковина, з якої, мов з туману, виринаються кінські хвости, колеса ридвана, постаті в циліндрах. Апарат бурчить. Появляється півгола дівчина, яка виробляє на льоду викрутаси... А там он кінські перегони. Біжать з витягнутими шиями коні, зігнуті на них жокеї... За цим, дві французькі дружини грають футбол... Виставка расових собак в Барсельо-ні... В Мадриді, генераліссімо Франко приймає якусь делегацію... А після цього завзяту бою на фронтах. Ревуть літаки, б'ють гармати, зриваються кораблі, палають будови, біжать люди.

Далі починається фільм. Спочатку догори ногами. Враз гасне світло. За хвилю світло з'являється разом з фільмом... Але щось урвалося. Знов темнота. На цей раз довша. Публіка хоче курити. Там то там мигають огники цигарок. Щоб заповнити порожнечу — пускають пісню. Дехто думає, що це "Гречаники". Відчувається дим цигарок. Але ось знов загарчав апарат і по часі, через димову атмосферу, публіка вловлює постать людини в смокінгу і білій маніжці із старанно причесаним волоссям. При тому, жінки у пишних сукнях, столи, стільці, саксафонова оркестра... Згодом публіка довідується, що це і є той фільм "Я тато", що його було проголошено на плякатах.

— Як вам, Василюху, подобався "Я тато"?

Василюха деякий час мовчить, не може збагнути про що мова... — А! Той фільм! Еет! — і махнула рукою. Коментар вичерпано.

Але все таки в Дермані є кіно. Як там не кажи...

На цей раз ми з Танею пробули в Дермані найдовше. Щось понад три тижні. Нагостилися вволю. Побували в різних, мені пам'ятних, місцях... На Лебедщині, де стояв колись наш хуторець. Тепер це місце не пізнати. Тут були ліси, були сіножаті, текла річка, розлягались стависька, росли очерети, верболози, вільхи, блищали ставки, грюкотіли млини. Тепер лиш голі пригірки, розорений луг, змаліла річка і дуже вбогий один млинок... Порожньо, наго, вбого.

Хотілося б бачити, як це все виглядає тепер, коли пишуться ці рядки. Шістьдесят років після того, як моя родина це місце покинула. Цікаво, як міняється поверхня землі взагалі. А особливо там, де починалось ваше життя. Коли ви появилися на цю таємничу живу планету з невідомого простору і почали бачити, чути, думати. І де все було для вас відкриттям. Коли ви могли бачити явища глибше і далі, не знаючи цього розумом. Залишаючи в собі глибокий відбиток вражень, які могли опісля мандрувати з вами до кінця вашого життя.

О, так. Місце мого дитинства змінилося до непізнання, але в моїй уяві воно лишилося таким, яким бачили його мої дитячі очі. Я міг би відтворити за цим образом кожен його

тодішню деталь. Землі, неба, заходу і сходу сонця, сяйво місяця, дотик роси, вигляд дерев, тварин, птахів. Як і форм кольорів.

На жаль, тодішня моя зустріч з цим місцем внесла багато розчарування, але на щастя я так мало з того запам'ятав, що воно не змогло зруйнувати запашних, кольорових, багатих образів, відчужень, вимірів, дарованих дитинством.

П

1, як сказано, ми пробули в Дермані щось понад три тижні. І як довго ми там були — здавалося, що все гаразд. Ночами, раз-ураз стукались до доктора ранені партизани, він виходив до своєї амбулаторії й інколи довго там барився, але днями все видавалося гаразд. Але як тільки ми від'їхали, за нами прийшла жорстока вість, що туди прибув якийсь каральний відділ, зложений з різних національних елементів під проводом німецьких ес-есів і запалив увесь великий куток Залужжя на південно-східньому кінці села. Було спалено кілька сотень дворів і вбито шіснадцять людей, яких поховано в спільній могилі під Турецьким узгір'ям того села.

зве

І взагалі, літо цього року в тому просторі було особливо насичене настроями боротьби за бути чи не бути. І хто любив дихати такою атмосферою мілітанс, як вимагалось колись "жити небезпечно", або "в шинелі сірій вмерти від гранати" (Ольжич), той міг наситити свої прагнення. Війна доходила свого зеніту. Починалась бійня, різня, погром, гісте-рія. Не було ні фронту, ні запілля. Горіли стріхи Дерманя, Мамина, Тайкур, але й горіли вулиці Бремену, Гамбургу, Берліну... Військові звідомлення подавали не лишень про бої на фронтах, але й про бої на наших селах і полях. Все дихало війною. Жита на полях крили партизан, залізничні рейки зривалися, мов ракети, тюрми вичищувалися розстрілами, вішальниці здобили площі міст.

Справді, на вазі буття важилася доля плянети. І не гербувалось засобами, щоб перетягнути шальки ваги на свій бік. Сталін "розпустив" навіть всесвятіший Третій Інтернаціонал, Гітлер проголосив війну "тотальною", Розенберг роздає вагони орденів заслуженим співробітникам "Ост'Цг, у Вінниці відкривають гекатомби советського народовбивства.

"Ворог не знає пощади. Отже, викиньмо з серця всяку лагідність, всяке співчуття і добродушну легковірність. Німецький народ примушено боронити своє життя. Він буде боротися скрізь, де буде для цього потреба. Але в кінці цієї війни його чекає перемога. Наші вороги не хочуть в це вірити. Ми їм це докажемо", — патетично кричав Геббельс у Спортовому паляці Берліну.

І щоб це доказати, міністр зброєння Шпеер жене під землю фабрики "Тигрів", "Мессершмітів", "Фау", закріпачує до них мільйони чужих робітників-невільників, ОКВ-е перекидає дівізії з кінця в кінець Європи, мов футбольного м'яча.

Але після Сталінграду (2-го лютого), могутня недавно армія Гітлера терпить поразку за поразкою. 8-го лютого вона залишає Курськ, 14-го Ростов і Ворошиловград, 16-го бої в Харкові... На короткий час фронт річка Донець — Білгород.

Не краще виглядало на фронтах півдня. У червні цього літа аліанти заатакували Сіцилію, за місяць її було взято, розпочався наступ на континент. У неділю 25 липня детронізовано всемогутнього Беніто Муссоліні й інтерновано на острові Понца.

До всього слід додати, що повітряні рейди американських літаючих "супер-фортець", які почалися ще в лютому цього року над простором Великого Німецького Райху, не припинялися весь час, ані на один день.

В такій ситуації настрої звиклих до фанфарних тріумфів німців не були на висоті. Вони нерву валися. І шукали виходів. Пропаганда почала мобілізувати протисовєтські настрої

світу. Відкрито відомі ями Катинського лісу біля Смоленська, в яких було засипано 10.000 розстріляних советами польських офіцерів, взятих в полон без війни 1939 року.

Моя ситуація також ускладнювалась. Мого шефа Арія раз-ураз запитували з райхскомісаріату, що я роблю під час моїх частих поїздок на села. Він, очевидно, мене завжди боронив, але, не почувавши себе також певно, почав мені радити — зникнути на деякий час з рівенських вулиць. Тут, мовляв, забагато накіпіло пристрастей і один маленький доносик може бути для мене фатальним. Але куди зникнути? От хоч би кудись на захід. Скажемо, до Берліну. Де я міг би відвідати централю ДНБ, познайомитись з її людьми і привезти пару фейлетонів з таборів "Ост". Щоб "там" не думали, що я їжджу лишень до партизанського Дерманя, але й до столичного Берліну.

Така пропозиція якраз збігалася з моїми плянами шукати доріг "назад". Моя відпустка до сходу кінчалася і треба збиратися "додому". Без поспіху, без паніки. Спокійно й зрівноважено. Без скарг і нарікань.

В моєму пляні було заскочити до Львова, побачитись з приятелями, поготорити з ними про різні справи. По дорозі до Берліну вступити до Бреслявля, познайомитись там з моїм перекладчиком "Марії" Павлом Кютцнером і відвідати матір Германа Блюме — Германіну фон Лінгельсгайм.

Ми виїхали з Рівного у п'ятницю 11 червня автом ДНБ в товаристві Карла Аріо, який їхав до Кракова і підвозив мене до Львова. 'Восьма година ранку, соняшний, червневий день, учора випав дощ і все на землі зелене — зазеленіло ще яскравіше. Акації та жасміни обсіпані білим цвітом, а вирвавшись за місто, направо й наліво розгорнулись широкі, барвисті простори. їдемо, беремо розгін. "Колеса мусять крутитися", — писав я в черговому фейлетоні під заголовком, взятим з плякатів пропаганди "Колеса мусять крутитися".

Під вечір того дня ми вже у Львові, де я висів, а Аріо поїхав далі. Мені здавалося, що він також почав промощувати шлях на захід з наміром залишити бурхливе Рівне.

А вечором я вже в ідальні Літературного клубу, де мене зустріли, приблизно так: — "Свят, свят, свят! Дивіться! То ж він воскрес!

— Що сіє має значити? — питав я не менше від них здивований.

— То ж тут у нас вас вже арештовано і навіть розстріляно. І ми вже збиралися правити по вас панахиду, — казали мені.)

— Ні, ні, ні. Це вам не вигорить, — відповів я. А хто казав?

— Прийшла ось вістка "з лісу". Що вас вже нема. І що там робиться?

— Воюємо, — казав я хвацько. На всі боки.

Взагалі, Волинь проти Львова видавалась далеким роз-войованим "диким полем" і всі були жадобі щось про неї довідатись. Для мене знов Львів видавався все ще далеким запіллям, де можна було спокійно сидіти в клубі і де ще нормально виходили газети, книги, грав театр.

На цей раз я зупинився у моїх друзів з Дубна, Олексія і Марії Сацюків, які залишили вже Дубно для спокійнішого Львова, де у них народився синок Олег. І жили вони на передмісті за Замарстиновим. Вони виїхали трохи завчасніше з огляду на стан пані Марії, а також тому, бо мали гіркий досвід з окупантами в минулому. Коли 1941 року, вибухла со-ветсько-иімецька війна, Сацюка було арештовано советами і посаджено до Дубенської в'язниці. Не маючи змоги забрати при відступі в'язнів, вони постріляли їх просто в камерах з кулемету, де було змасакровано 750 арештованих. Сацюкові пощастило врятуватися дослівно під купами трупів розстріляних товаришів. Маючи за собою такі переживання, вони не могли ризикувати своїм життям, коли почався терор німців, які знишили їх близьких друзів Рощинських, Нестеровських і багато інших.

У неділю були Зелені свята і великі поминки по покійниках. Ми з Сацюком поїхали на Янівський цвинтар віддати пошану стрілецьким могилам. Там було багато народу, відправлялися панахиди, виголошувались промови. Могили були засипані квітами й вінками.

У понеділок ми знов поїхали з ним на Личаківський цвинтар вклонитися могилі Івана Франка. Востаннє я там був ще восени 1926 року, коли та могила була ще не впорядкована і на ній лежала тільки широка плита. Тепер там величався знаний пам'ятник роботи Сергія Литвиненка, споруджений на тему "Каменяря", що "лупає ту скалу". Сюди тепер раз-ураз приходили люди, приносили квіти і молилися. Для мене Іван Франко завжди був і завжди є мірилом духовної сили і мудрости народу нашого, носієм почуття його обов'язку і провідником, який вказував мету майбутнього. Прекрасне доповнення візій Шевченка конкретними ділами розумного діяння. ,

чена там в українській пресі. А відомий архнепископ Іван Бучко, який перебував тоді в Єрусалимі, оповідав мені опісля в таборах ДіПі, що він там правіш за мене панахиду.

зп

т Цього ж дня, під час обіду, зустріч з Йосипом Гірняком. Артист Божої ласки, мистець широкого засягу, виконавець ролів різноманітного амплуа, знаменний член славетнього "Березолю" в Харкові часів незабутнього Леся Курбаса. Говорили про "Березіль", про Харків тих часів, про Хвильового. Він був драматично-активним співучасником всіх тих подій, що створили цікавий і трагічний момент української

історії.

Закінчився цей наш день просто кіном. Зустріли одне товариство і воно заповучило нас на фільм "Роман одного лікаря", здається, в кінотеатрі "Народного дому".

Згодом, другого дня, цікава зустріч з Володимиром Блавацьким. По-моєму, найталановітіша постать театру українського заходу. Високого росту, благородної постави, вродливого вигляду, він створив і до самої смерті очолював прекрасне театральне творче товариство високого мистецького наснаження. Він раз-ураз нагадував мені, що хотів би бачити щось з моїх писань для театру і запевняв, що мені мусіли б вдатися драматичні речі і на цей раз я хотів похвалитися одним таким задумом на тему сучасного волинського життя під назвою "Шумлять жорна". Чим він був зацікавлений, але з чого нічого не вийшло конкретного. Можливо тому, що я мав замало часу для поваленості творчості і за мало контактів із справжнім театром.

Також я мав кілька зустрічей з відомим Сергієм Литвиненком в його робітні. Він хотів було зробити мій бюст, для чого, однак, не було досить часу. Він оповів мені про свої несамовиті пригоди з НКВД. Колишній вояк армії УНР, він ризикнув залишитися у Львові, коли "старший брат простягнув свою руку, щоб визволити нас з-під панської Польщі", що значило потрапити просто в пащеку лева. Його не арештували одразу, але бавились з ним, як кіт з мишею, часто викликаючи 'на розмови' до такого чарівного уряду, як НКВД, де доводили його до стану, коли куля в лоб вважалася б найгуманнішим виходом з положення, поминаючи ще й таку можливість, як втеча за межі цього феноменального царства садизму. Від чого врятувала його війна

Не можу похвалитися ближчим знанням цього цікавого скульптора, а з тих кількох з ним зустрічей у мене створилося враження, що він виконує своє мистецтво скорше, як

t

ах, аніж покликання. І, можливо, від цього терпіла його антазія, яка в таких випадках починає нидіти та здавати свої позиції. Від чого мистецтво тратить свої вітаміни. Хоча взагалі він був одним з вибранців Аполлона і цю свою вибраність потрапив використати не найгірше. Деякі його роботи, от як той пам'ятник на могилі Франка, увійдуть до історії нашої культури, як тривалі вартості. До того він був цікавою інтригуючою людиною, добрим кумпаном і активним у громадських справах.

І також тут несподівана, динамічна зустріч з Євгеном Маланюком. Він прибув нагло і "буревійно" останнього вів-гірка просто з Варшави, щоб "дихнути Львовом". Як завжди, весь динамізм, фантазія і приреченість. Він поет. У всій своїй маєстатній подобі — "імператор строф", за чийось висловом. З міцними ковальськими м'язами тіла й духа і такою антеною сприймання, яка могла вловлювати навіть тишу порожнечі. Надзвичайно органічний "дух степу", весь в атмосфері поетичної імперії Блока, Гумільова, Ахматової зо всією їх плеядою і разом з велетенською супротивністю політичного розмислювання з ідеалом "Препонтійської степової Еллади", яка дістала не дуже імпонуючу для нього назву України. За яку він, однак, кинувся беззастережно в бій на життя і на смерть проти зненавидженої органічно півночі.

Наша зустріч, як завжди, з розмашними обіймами і міцним чоломканням. Не бачились від травня 1941 року і рідко листувалися. — Слухайте! То ж ви варвар! То ж ви мене там зовсім забули. А я у тій Варшаві здихаю від самоти. А тут, чую, розгулюєте по Задніпров'ю та Слобожанщинах, та всіляких великих і малих Українах. Бачили, чую, Миргород. Га? Як там наша шановна Гоголівщина під фюрерами?

Я відповідав, як міг, забагато нараз, щоб все сказати. Ми бавились фразами, враженнями... Ми любили зустрічатися. Маланюк знаходив когось, хто його розуміє на пів слові без зайвих тлумачень фразеології.

До цього додається епічна зустріч з Аркадієм Любченком, який прибув до Львова вже не з Києва, а з такого живця Моршин на Дрогобищині, де його шановні наші земляки намагалися "поставити на ноги". Останньо бачились з ним в Роліті на тій Фундуклеєвській в Києві, але від того часу минуло щось місяців з десять. Його дійсно підкормлено, обличчя посвіжіло, але настрої його не на висоті. Бракує йому його природньої стихії — Києва, за яким він видимо тужить і не намагається з цим ховатися.

Наша зустріч тепла і радісна. Відчувалася дружба. Залишив він Київ минулої осені, зовсім хворий, не маючи ніяких засобів на прожиття і виселений з Роліту до якоїсь діри на Малій Володимирівській, бо з мешканнями там завжди було скрутно. З виїздом до Львова також не було просто. Хоча він і дістав дозвіл на виїзд, однак місцеві німецькі поліційні органи робили йому чомусь всілякі перешкоди... Однак, йому все таки пощастило ті перешкоди здолати і попрощатися з рідним містом...

У Львові поставились до нього дуже приязно, він дістав допомогу від комітету, видавництво взялося видати збірку його оповідань і йому влаштували виїзд на лікування до Моршина, де він мав добру лікарську опіку, відпочинок і відживлення. І тепер він виглядав добре і навіть працював над новою повістю, яку він розпочав ще, здається, в Харкові.

Ми зустрілися з ним в клубі, до речі, тут появився і Маланюк, до цього долучився Святослав Гординський з фотоапаратом, був гарний день і ми вчвірку почимчикували аж на Замкову гору, де любувались краєвидами та наробили ряд знімок. Говорилося при тому безліч. Зійшлися ж бо з таких різних роз'єднань — Київ, Варшава, Львів, Прага... З такою кількістю невисказаного. На жаль, Гординський був гамований своєю глухотою, але він надолужував її своїм фотоапаратом.

І нарешті, тут у Львові я вперше зустрівся з Тодосем Осьмачкою. І також в клубі. З його листів можна було уявити приблизно його ментальну подобу, але при зустрічі це ще більше унаочнювалось. Фізично здоровий, високого росту, з правильними рисами лица, але в його посплясто-сірпх очах було виразно помітно тривожну скорб... А одночасно гнів. Він весь час усміхався кривою усмішкою, так ніби він кпився. Його голос був високий, тягучий, співучий, однотонний... Його вислови були незвичні, надумані, часто примхливі, дуже несподівані. З ним треба було бути обережним з мовою, щоб не злякати його довір'я. Він не мав постійного мешкання, до людей був упереджений, у всьому вбачав недобрі наміри, перебував у стані постійного невдоволення.

І жив тільки своєю творчістю... І був нею так абсорбований, що не сприймав нічого з творчості його колег. Казали, що свого часу він дружив з Григорієм Косинкою, але тут по цьому боці він міг лишень мати до когось тимчасове довір'я, але ніколи дружби.

Тоді він був увесь захоплений задумом величезної віршованої медитації, яку він назвав "поемою" та поділив на 23 пісні з 628-ми віршами, під загальною назвою "Поет", побудовану за взором "Божественної комедії" Данте... Потріпаний рукопис якої він нерозлучно носив при собі у потріпаний теч-ці і при кожній нагоді намагався читати її мало не кожному зустрічному... Та дуже нарікав, що його не розуміють і що не було дивним, починаючи з самого заспіву:

О, горе, мрійнику, тобі без мір
і гріх без прощення в кожному разі,
коли ти, склавши геніяльний твір,
його громадській віддаєш увазі:
бо з тих часів, як ночі повні зір
і дурень вищає на перелазі,
потрібні натовпові самогін,
москаль — на хліб і любов — загін.

Таке віршування не дуже піддається зрозумінню, де слово "опрощення" треба читати, як немилосердя, або непростимість, а всі решта слів це лиш небулярний афронт гені-ільности, звернутої до дурнів на перелазі. Признаюся. Належу також до тих, що цього не розуміють.

Одначе, починаючи тими листами, які він писав мені до Рівного і гень аж до нашого вимандру за океан, ми втримували з ним близький, по своєму "дружній" контакт. Одного разу він навіть деякий час у нас мешкав... Але останніми роками перед його смертю, гонимий жорстокою своєю недугою, він відмовив і мені своє довір'я. Чого не можна брати йому за зле.

Тоді також у Львові ми мали цікаву зустріч-вечірку... Святослав Гординський був її промотором. Патриційна родина Гординських користалась у Львові великою популярністю і гостити у них було для нас приємністю. Були там обидва корифеї львівського театру Блавацький і Гірняк, появився модний тоді Юрій Косач, не бракувало старого друга Ростислава Єндика, ані редактора Юрія Стефаника, а додавши до цього Любченка та Маланюка і вийшла на правду "кумпанія не велика, але чесна", як це каже пісня. Бракувало в ній хіба Тодося Осьмачки, якого було запрошено, але який не появився.

За вечерею було спожито, як кажуть поляки "напоюф вискокових в більшій кількості, а тому язики більше розв'язалися, таланти розгорнулися свавільніше, полилась повінь віршувань та дотепів, а після все обернулося в суцільний форум дискусій, філософії і взагалі реторики бурхливого вислову і за цією словесною метелицею, як одна мить, промайнула гарна літня ніч, так що коли ми вже до краю вичерпані почали метушливо висипатися на вулицю, там вже було повно сірого ранку.

Після цього годилося піти додому і віддати якусь данину богу Морфею, але не

завелику, бо вже на десяту годину ми домовились (Маланюк, Любченко і я) на сніданок в одній кавярні і добалакати недобалакане за минулу ніч. Для Маланюка — Любченко це перша зустріч із живим свідком хвилюючих двадцятьох-тридцятих років України Харкова, за якою він колись уважно стежив і яку добре знав. А також зустріч з тамтією Україною взагалі. Бо коли він, двадцять п'ять років тому вимандрував звідти разом з армією УНР, він вже ніколи не ступив на ту землю і став носієм та символом України-іредента, якої там найбільше лякалися і намагалися випекти її гарячим залізом своєї окупантської практики. Він був речником України-мілітанс висловленої, як він казав, "стилєтом і стилосом".

Хоча за останні роки Маланюк не був уже тією динамічною категорією, яка підказувала, що "Як в нації вождів нема, Тоді вожді її поети".

Роки Праги і Варшави, роки миру, задовільля робили своє... Час невблаганно притуплював гостроту відчужень і злагіднював гіркоту цикути. Він любив мед, сваволлю жіночої усмішки, лінію елегантного одягу. Його зір був звернений до країни Сібаріс, яка в Європі заходу почала надавати тон людської поведінки.

Не діє яд, колись страшний, Згасає рух в безкрилім тілі, Що снить про історичні сни У історичному безсиллі.

— признавався він у хвилини туги за минулим.

У цей час його гіперборейство далі Львова не сягало. Він почав також надто обережно ставити кроки, вибираючи найпевніші місця і напускаючи на себе найневинніші міни виразу, підписуючи навіть свої писання тільки Є. М., "щоб не колоти комусь очей". Коли ж йому казали, що це нагадує відому тактику маскуванню відомих безкрилих птахів, він міг ноншалантно відповісти: — О, ні. Це має своє значення. — Розумій, — що він відмовляється провокації противника навіть своїм повним іменем.

Дармащо це було відчайсно безнадійне підприємство. Бо ворог і так добре його знав, а до того він раз-ураз виривався зі свого закаптурення і атакував ворога з "відвертим заборолом" за гаслом "ой, чи пан, чи пропав".

І тепер Любченко був для нього чимсь намацальним "з тамтого боку". Бо ніхто, як Маланюк, не слідкував так за всім, що там діється, особливо в царстві "стилоса". Ані Тичина, ані Бажан, ані всі інші музослужителі того замороженого простору не були для нього таємницею, він не тільки їх читав, він їх пронизував своїм зором і висмоктував з них їх поетичні соки, якими не раз живився. А тому розмов між нами було багато...

Того ж дня, під вечір, ми мали ще одне пам'ятне прийняття в редакції "Нових днів", на якому, крім вчорашньої когорти Гординських, були ще Володимир Кубійович, Кость Панківський, Іван Німчук, Микола Шлемкевич і кількох молодих співробітників. Цікаво, що ці товариські прийняття відбувалися без жінок, що визначало їх тон і стиль. Ближче ділове знайомство, аніж розвага... Прогуторили там годин зо три. А день закінчили в театрі, не пам'ятаю вже на якій виставі.

До Кракова я виїхав аж у понеділок о годині одинадця

тій вечора, ряд знайомих зупинок, як Перемишль, Ярослав, Тарнів проїжджалось за ночі, а в Кракові був на ранок, снідав у якомусь ресторані на Плянтах і після пішов

шукати відділ ДНБ, знайшов його і роздобув потрібні мені на райх різні папери, як харчові картки і таке інше.

Краків у цей час був значно тривожнішим, ніж тоді, коли ми там перебували три роки тому. Відчувалось більше занедбання і втоми. Я потрапив було навіть у якусь вуличну облаву, де ес-еси хапали людей, пакували їх до вантажників і вивозили не відомо куди. Люди несамовито, хто куди міг, втікали... Крики, верески, біганина, постріли. Мені також прийшлося вириватися з цього і коли б не мої документи ДНБ, це ледве чи вдалося б. Також хотілося довідатись, чому це робиться, але ніхто не міг про це щось сказати. Всі лиш відповідали "не знам" і втікали. Мабуть, це мало зв'язок з якоюсь підпільною акцією партизанки і ес-еси набирали заложників.

По обіді я їхав далі на захід. Під вечір проїжджав знайомі місця Горішнього Шлеську, а в тому також Бойтен (Битом), де проживав мій прекрасний друг Павло Кронен-берг. В минулому ніколи не траплялося так, щоб проїжджаючи сюдою, я не вступив до Кроненбергів, але на цей раз таке сталося. Трохи задовго прогостилося у Львові і на інше не збувало часу. Тим більше, що плянувалося, по дорозі назад, побувати ще в Бреславлі. Тільки з вікна вагону проводив я ностальгійне місце, де проминуло кілька років мого молодого хвилюючого життя. Звідсіль виїжджалося до Чехословаччини, сюди приїжджалося на відвідини друзів, тут почалася моя скромна літературна кар'єра з паспортом "бездержавного" в кишені... З яким я пройшов чималий шмат життєвої дороги і чого я ніколи не жалував.

З готелями

дякуючи моїй посвід-

До Берліну прибув пізно вночі. Не дивлячись на пізній час, на двірці "Ам Цо" багато руху. Вражало затемнення, з яким ми там на сході не були звиклі. Довжелезні потяги Берлін-Париж, Берлін-Варшава, Берлін-Київ бовваніли в темноті, безліч сірих уніформ заливало плятформи, динаміка воєнної машинерії пульсувала сильним, хоробливим пульсом.

ці ДНБ, мені пощастило знайти щось таке на бічній вулиці з кімнатою на три дні. І спав, здається, не найгірше, хоча не довго, бо о восьмій рано вже вставав, їв сніданок в ресторані готелю і опісля відправився шукати централю мого уряду — Берлін 3 Вест 68, Шарльотенштрассе 15-Б. Вулиці були ще цілі, але принишклі, спорожнілі. Люди видавались скорше понурими, пім'ятими, блідими. Ходили трамваї, підземки, але авт було менше. Берлін завжди правив враження дружньої.

ритмічної, діловості, це саме відчувалося й тепер, лишень з певними ознаками втоми. У різних місцях плякати закликали до боротьби, до праці, видержки, обережності в мові — "ворог слухає!" Газети виходили, кіоски торгували, крамниці відкриті, вітрини впорядковані. Все мало виглядати нормально для підтримання бойової моралі воюючої столиці.

Знайти уряд ДНБ не було проблемою. Великий п'ятиповерховий будинок на вулиці Шарльотенштрассе був ще в формі, при вході до нього я подав візитову картку і по скорому часі сидів у кабінеті керівника східного відділу ДНБ, прізвище якого випало

вже з пам'яті. Розмова велася про Рівне, про роботу нашої редакції, про Арію, якого той добре знав. Я мав намір відвідати тут один з таборів "Ост" і ми домовились улаштувати це на після завтра. Ціла ця церемонія не забрала більше, ніж годину часу. Вражала діловитість, простота і легкість урядування.

Після цього я поїхав трамваєм назад до готелю і почав шукати зв'язків з моїми тут земляками.

У Берліні було чимало наших людей, а в тому чимало моїх знайомих. Було кілька організацій і найвидатніша з них — Українське Національне Об'єднання, яке тоді містилося на Кохштрассе 59, Берлін-Зюд-Вест, а опісля, після збомбардування цього будинку, переселилося на Шарлоттенштрассе 59. Головою об'єднання був полковник Тиміш Омельченко, секретарем Володимир Левицький, фінансовим референтом Юрій Коваленко. Тут же містилася редакція тижневої газети "Український вісник", редактором якої був В. Маруняк.

Тут у Берліні-Вест 35, Ам Карсбад 28 видавалася тижнева газета для українських полонених "Нова доба", редактором якої був знаний поет Богдан Кравців.

Поза тим, тут були центральні урядів гетьмана Павла Скоропадського, полковника Андрія Мельника (до його арешту), як також окремий уряд, що мав назву Уряд довір'я, з консулярними функціями, якими керував Микола Сушко.

Моїм бажанням було нав'язати з ними контакт і довідатись, що тут діється. Ми знали, що багато наших людей з табору націоналістів було арештовано, ми знали, що решта організацій могли існувати лишень, як неполітичні, допомогі уряди під дозором поліції. Особливо все нищилось, що мало б характер вождівства, централізації, державности. Зібрано й арештовано всіх видатніших діячів політики однаково, як бандерівців так і мельниківців.

У деяких з тих організацій я побував, бачився з їх керівниками, розмовляв на різні теми. Загальний настрій резигнації, втоми, безнадії. Ніхто не вірив в перемогу Німеччини, сподівалися гіршого. Українські справи зведено до повного занепаду. ,

А взагалі Берлін того часу виглядав ще у формі, вечорами появлялися британські "шнел-москіто" (швидкі комарі), але щоб побачити більші спустошення, треба було їхати десь на околиці міста, де були розміщені індустріальні об'єкти.

Десь ще на початку війни було спалено знану Фридрихів-ську оперу, але її знов відбудовано і мені навіть пощастило роздобути квиток на постановку опери "Тіфлянд" Євгена д'Альберта, під диригуванням Герберта фон Караяна. Театр був заповнений і публіка була у вечірніх одягах, що у нас там на сході вже не практикувалося.

А відвідини табору "Ост" десь далеко за містом наводили на багато розважань. Я був не сам, до мене приєдналося п'ятьох інших кореспондентів — француз, болгарин, чех і поляк. Ми виїхали туди автом і нам показали один з найкращих таборів. Дівчата й хлопці, переважно з України з відомими відзнаками "Ост" на грудях, які їх в той час заміняли чомусь на українські тризуби. Умови в таборах не виглядали найгірше. Чистенькі кімнатки для кількох співмешканців, можливі, як на той час, харчі... Ми питали робітників, звідки вони, чи сумують за рідним краєм, чи листуються зі своїми,

чи їм тут подобається. Відповіді переважно позитивні, але по їх очах було видно, що це не зовсім так. Це було відновлення клясичного рабства і ті молоді люди були цього свідомі. Що мені в них найбільше подобалось. Молоді українські дівчата співали українських пісень, їх кімнатки були прибрані українськими листівками, які вони могли десь ще дістати...

Присутні тут журналісти не мали стільки контакту з цими людьми, як це було в мене і я був для них перекладчиком. Виявилось, що я був між ними найрізномовніший, бо говорив на п'ятьох мовах.

Ми говорили опісля на різні побутові теми, за винятком політики. І здавалось, що крім нашого провідника з ДНБ, ніхто з них не виявляв великого оптимізму щодо висліду війни. Рожеві пророцтва Геббельса в його органі "Дас Райх" не знаходили тут зрозуміння.

В загальному, я пробув у Берліні чотири дні. Останню ніч ночував на приватній квартирі моїх земляків з Праги — Павла Богацького і Прокоповича. Прокоповича я не знав ближче, але з Богацьким ми були знайомі здавна. Як письменника я знав його з часів юнацтва, він друкувався в журналі "Нова Україна", що його редагували Микита Шаповал і Володимир Винниченко в Празі, звідки зтямився мені його роман "У башті зі слонової кости". До революції він був редактором відомого місячника "Нова хата" і був висланий до Сибіру. . . .

У Празі він належав до середовища М. Шаповала, згуртованого довкола Українського Громадського Комітету, як також до Співки Українських Письменників і Журналістів. Тепер він переїхав до Берліну і працював в УНО. Типовий представник українського інтелігента, як тоді казали, з Великої України, ідеалістично-соціалістично-ліберального наставлення, які очолили українську революцію і надали їй її ідеологічне обличчя.

Теперішні його погляди не різнилися з моїми. Ми пережили роки великої інфляції ідеологій і дійшли до рівня, коли людина може давати собі раду в поглядах на життя без допомоги чужих рецептів. Ми погоджувались, що ідеології стали все більше і більше антиполітичними, антинародними і саме через це совети тортурують свій власний народ, а німці програли свою боротьбу. Не будь їх ідеології, вони зуміли б краще рішати свої проблеми... Діловіше і практичніше, ніж це робиться тепер... Озброюючи проти себе світ своїми ідеологічними витівками.

Цієї ночі не спалося багато, раненько вставалося і спішилося на двірець до потягу "Ам Цо", що відходив біля сьомої години. Як звичайно, там повно руху, саме готовився до від'їзду довжелезний потяг, набитий вояками, які на ціле горло співали "Катюшу" і лаялись "настоящими матюками". Що свідчило, що їх мандрівка в той бік відбувається не вперше. Переважно, це бувші ранені, які вилікувались і знов вертаються на фронт. В небезпечні райони Донця й Білгороду.

Мій цивільний потяг відходив все ще з німецькою точністю і імперіяльним призначенням "Берлін-Варшава". Усе тут як слід, в порядку, моє купе другої класи переповнене, пасажери мішані — цивільні, партійні, військові, пересторога "ніхт раухен" (не курити), додержується. Хто скаже, що це війна? Війна десь там в Італії, на Балканах, на Креті, в Руслянд, Скандинавії. Тут живуть мирні люди, їдять бутерброди, розмовляють про лови в Біловіжській пущі... Щоб закурити — виходять в коридор. Потяг біжить швидко і пружньо.

В годинах обідніх я був у Бреславлі... Із завданням відвідати пана П. Кютцнера, а також пані Германіну фон Лін-гельсгайм. І побувати на старих стежках колишніх молодечих блукань в цьому прекрасному місті Сілезії. Востаннє тут бував в 1941 році, по дорозі з Берліну до Кракова.

З Павлом Кютцнером ми довше листувалися, а в останньому листі з 15 квітня він повідомляв, що справа з перекладом "Марії" на добрій дорозі і що її буде видано у видавництві "Гогенштавфен Ферляг" в Штутгарті і нам залишалося тільки домовитись про гонорар. Він пропонував мені половину суми з 10% прибутків з видання книжки, які він може дістати від видавництва. "Правдоподібно, — писав він, — що я візьмуся за переклад і Вашої "Волині". Просив також малих оповідань для поміщення в періодичній пресі, щоб об-знайомити автора з німецьким читачем.

Але ось сталася затримка в цій справі, тепер видавничі умови міняються з кожним днем, почалися налети на великі міста, видавництва мають труднощі з папером. А тому мені хотілося обговорити це з самим Кютцнером особисто.

Знайшов його легко в районі Одри, Уферцайле 35, Брес-ляв 16. У солідній квартирі з виглядом на сквер з тінистими деревами. Зустріч дуже приязна у великому, зложеному книгами, кабінеті. Це був старший пан, з сивою головою, приємної зовнішності і вишуканих манер мови.

Ми дуже швидко розговорилися. Мене цікавило, чому він вибрав для перекладу мої речі. Він пояснив, що він перекладає взагалі із слов'янських літератур, з російської мови, чеської, словацької і захотів з української. Він звернувся за інформаціями до Українського Комітету в Кракові і там йому порадили мене.

"Марія" його цікавить і вона скоро вийде друком, правдоподібно у вересні, а найпізніше в жовтні. Видавництво нею також зацікавлене... Але тепер постали нові труднощі з виданням перекладів із слов'янських мов. Міністерство пропаганди вимагає окремого дозволу на кожне видання і з приводу "Марії" йому прийшлося багато з тим міністерством листуватися. Нарешті, такий дозвіл уділено, але за той час трудніше стало видавати книжки взагалі, бо бракує паперу... Одначе, він надіється, що з "Марією" буде все гаразд і вона скоро вийде в німецький світ.

Поза цим, ми розмовляли взагалі. Його дочка принесла нам каву, печиво і ром... Ми говорили про літературу, критику, теми. Опісля перейшли на тему війни і політику. Мене здивувала його відвертість і відвага. Він не приховував песимізму з приводу цієї війни і поділяв мою думку, що воювати з цілим світом є безглуздом.

Він питав, які там настрої у нас. Я розповів йому приблизно про наші конфлікти з

окупантською владою, на що він весь час повторює: — То є так. Жахливо... Це є наші... Такого треба було й сподіватися...

Також я оповів йому про мої бреславські часи. Він був здивований, довідавшись, що звідсіль почалась моя письменницька кар'єра, коли то в січні 1929 року, в "Кафе Віін", я написав свою першу новелю "Образ", яка була друкована в Літературно-Науковому Віснику у Львові. А в готелі "Са-вой" я зустрічався з письменником Гансом Гріммом... Також тут я пробував перекладати з Томаса Манна, Германа Ште-ера... І відвідував лекції Кюнемана...

Він був цим винятково вдоволений, він знає добре кафе Відень, знає готель "Савой", бував на викладах Кюнемана... Таким чином ми мали з ним дещо спільного. З німецької літератури він радив мені особливо Германа Гессе. Незрівня-ний майстер форми.

Так ми провели надзвичайно приємні дві години. Прощання було оптимістичне, але воно не виправдалось. Моя "Марія" німецького світа не побачила. "Гогенштауфен Фер-ляг" в Штутгарті було до ґрунту збомбардовано і в його руїнах загинула також і "Марія". Кютцнер намагався знайти для неї інше видавництво, але час був такий, що про це треба було перестати й думати.

Того самого дня, тут же в Бреславлі, я мав ще одні відвідини. Тут на вулиці Агати 6-А (Бреслав ХНІ), жила самотньо в невеликому мешканні моя велика добродійка, мати мого приятеля Германа Блюме, дуже цікава людина, яку я вже згадував, Германіна фон Лінгейсгайм.

Колись давно, во время оно, у вересні 1927 року сталося так, що я потрапив до Бойтену, що на Горішньому Шлезь-ку і працював, як наймит у одного тамошнього міщанина. Розвозив рольгаю по копальнях і гутах залізо з фірми "Фібік унд Грінфельд". Збігом щасливих обставин я познайомився з рядом цікавих людей, а в тому із студентом Германом Блюме. Це було зворушливе, цікаве, інтригуюче знайомство. Він запросив мене до себе додому, щоб познайомити зі своєю матір'ю, а тому, що я не мав відповідного для візитів одягу, він приніс мені також і одяг.

Це була цікава, солідна пані, з якою я, не знаючи ще німецької мови, міг порозумітися словами французької мови, що в устах людини мого тодішнього зайняття, звучало незвично. А коли той дивний її гість почав виявляти чимало знань з літератури, включаючи до того й літературу німецьку, її здивування ще збільшилось. А до того, той молодий наймит виявив амбіції бути самому письменником, заявляючи, що має вже щось надруковано в якомусь там невідомому журналі. ,

Цього було абсолютно досить, щоб ця пані, яка мала до літератури великий респект, зацікавилась цим знайомством. Я почав частіше з'являтися в її затишному, із старовинними портретами, салоні, де почалися лекції німецької мови, перекладання з німецької мови на українську, з чого дещо було друковане в Літературно-Науковому Віснику у Львові ("Залізнична катастрофа", Томас Манна). І так почалась велика наша

дружба, на згадку якої я дістав два томи "Фавста" в

сап'яновій оправі з підписом: "На згадку від Вашої материнської другині".

А восени роком пізніше, коли я вже жив у іншого мого великого приятеля, гімназіального учителя Павла Кроненбер-га, вона разом з Кроненбергом, уможливила мені переїзд до Бреслявля, де я жив з її сином Германом і міг вчащати, як вільнослухач, на лекції Бреслявського університету. Перед Різдвом того року, вона переїхала з Бойтена до Бреславля і ми жили тоді в її затишному апартаменті на вулиці Розен-гайм число 43.

Я жив в цій родині до кінця зимового семестру в університеті, опісля я зробив подорож до Берліну, повернувся назад до Бойтену до Кроненбергів, де перебув до червня місяця, щоб опісля переїхати до Чехословаччини і там оселитися на постійно.

Від року 1929-го я не мав нагоди бачитись з пані Герма-нівною, ми лише мінялися зрідка відомостями через Германа, а останній її лист знайшов мене аж у Рівцому, з квітня цього року. У якому вона писала: "Любий Влисьхен! Так Вас зву, бо таким Ви залишились у моїй пам'яті, дармащо Ви тепер напевно виглядаєте інакше і напевно багато у Вашому життю змінилося від того часу, коли Ви у Бойтснї розповідали мені про свої творчі наміри. Минулі роки я довший час хорувала, та й тепер ще не дуже добре себе почуваю, а тому також здержалась моя відповідь на Вашого останнього листа. Я сердечно тішилась Вашими творчими і іншими досягненнями. Чи пригадуєте Ви, як ми з Вами, за допомогою різних словників, перекладали "Бабцю" Германа Штеера на українську мову? Ви хотіли тоді познайомити Ваших земляків із зразками німецької літератури. Тепер Ви так володієте німецькою мовою, що подібні переклади не творили б Вам стільки труднощів, як тоді. Тепер вже було б добре перекласти Ваші мистецькі праці на мову німецьку, щоб і я могла їх читати. Герман багато мені про Вас оповідав і я сердечно тішуся, що Ви одружилися з жінкою, яку Ви полюбили і що Ви маєте таку гарну дружину. Після довгих років Вашої боротьби та мандрівок, напевно є приємно мати свою дому і жити з людиною, яку любиш. Але я також вірю, що для мистців потрібно багато пережити, щоб набути багато вра-жінь і щоб опісля могли це обернути їх в мистецтво. А для Вашого майбутнього — я сердечно бажаю Вам багато успіхів, добра і краси в життю. З сердечним привітом для Вас і Вашої незнайомої мені дружини, — залишаюсь, Ваша Гер-маніна фон Лінгельсгайм".

А тому ця зустріч після багатьох років, повних боротьби і праці, була для мене подією. Це була не лишень мати Германа, але також і моя мати, яка допомогла мені бути тим, чого мені відмовляли мої "слов'янські брати" там удома. Вона жила тепер самотньо у малому, на дві кімнати з кухнею, мешканню, дуже постаріла, але так само, як колись, аристократично поставна і людсько чудова. — Влисьхен! Як гарно, що Ви мене відвідали! Дайте на вас надивитися. Добре. Добре. Виглядаєте добре. Ви з Берліну... Ах, мій Боже! Як воно тепер все змінилося. Але сідайте! Тут чи тут. Я зроблю чай. У нас тепер нема навіть порядної кави. І розкажіть. То ж ви з далеких світів. Як там у вас в Україні? Ах, Герман все мені розказував... Шрекліх. Як ви думаєте? Хто переможе?

Я намагався, по можливості делікатніше, пояснити їй ці речі. Вона була німецька

патріотка старого філософсько-культурницького типу з традицією бісмарківського імпері-яльного наставлення, в якому німецька духовна істотність мала б відігравати роль носія культури (Kulturträger) і цивілізації в країнах відсталих під цим оглядом, а не брутального завойовника типу Росії чи Англії, де бралось на увагу лишень матеріальне використання завойованих. Вона утримувала колись контакти з інтелігентами ліберальних середовищ, між якими були і такі, як Гергард Гауптман, або Герман Зудерман. І тепер ця Гітлерівська "штурм унд дранг", експльо́зія була для неї трохи незрозумілим явищем дармащо вона намагалась це толерувати. Вона цього боялась від самого початку, а тепер була переконана, що це скінчиться трагічно.

Я розповів їй про мою подорож до Берліну, яке враження зробила на мене та столиця, а головне про моє бажання побувати в Бреславі і побачитись з нею. І знайти якісь слова, щоб могли подякувати їй за все, що вона зробила для мене.

Вона це слухала зі спокоєм людини її високого віку, з висоти якого можна бачити життя без подратовання власних пристрастей... І лишень оживилася, коли я оповів їй про зустріч з Кютцнером та його наміри видати щось з моїх писань в німецькій мові. — О, це було б дуже гарно, — казала воно. — Я ще хотіла б щось з того читати...

А на мої песимістичні погляди на політику німців в Україні, вона казала: — Ах, Влисьхен... Не падайте духом. Наші люди не такі аж погані, як вони це з себе роблять. Герман також не всім вдоволений, той там Кох хоче всіх застрашити... Тому Герман і залишив те місце... Тепер він у Гері директором поліції. Чи ви думали колись, що мій Герман буде директором поліції? Я ж так хотіла бачити його дипломатом. Не вийшло. Ви ж знаєте... — казала вона зрезигновано. — А що вас приділили до ДНБ, це дуже добре. Це солідна агенція. А щодо тієї там політики... Погоджуюсь. Самим страхом багато не зробиш. Ой, ні, ні! Щось треба ще й людського. Ви там їм підкажіть. Ви ж редактор.

— Я пробував було... — почав я, але вона одразу перебила.

— Ах, я і це чула. Герман і це розповів. Ну, що ви зробите, коли настала така ось зла година. І чим все це скінчиться... Навіть страшно подумати.

Ми говорили, між тим пили чай і їли не дуже смачні "кухен", сиділи біля овального столу її маленької їдальні і при тому згадувалось її колишнє мешкання в Бойтені з величезною їдальнею, а особливо бібліотекою... Вона тепер носила траурний одяг по якомусь родичі. Згадали також її дочку Даду... І незабутнє Різдво 1928 року, коли ми провели його в родинному колі пані Германіни, пили грог, співали "Штілі Нахт" і ділилися безліччю подарунків. "Es ist alles vorüber, es ist alles vorbei" (Все проминуло, все за нами).

Я пробув у пані Германіни гень до мого від'їзду, о годині сьомій. Прощання зворушливе. Благословила на дорогу і бажала щастя.

Проїжджаючи вулицями Бреславлі, вони видавались мені спорожнілими і залишеними. Тоді ще не думалось, що в скорому часі це місто буде обернуте в руїну, презване на Вроцлав і належатиме до "паньства польського". Що є знаменним знаком величезного значення для майбутнього розвитку подій в цьому дражливіму просторі.

По дорозі, минаючи Бойтен, мені дуже хотілося відвідати Кроненбергів і навіть не можу тепер сказати, що саме перешкодило мені це зробити... Чого до цього часу не можу віджалувати. Бо мені тоді все здавалося, що одного разу я ще зможу це зробити, чого одначе не сталося. Бо після моєї "материнської другині" пані Германіни, мій великий "батьківський друг" Павло Кроненберг, був для мене людиною виняткової вартості і виняткового значення. Його познайомив зо мною також Герман Блюме, десь так у жовтні 1927 року в кавярні "Гінденоург" на площі Франца Йосипа цього самого Бойтену (Битому). Час, проведений з ним, був для мене незабутнім тоді і залишиться незабутнім назавжди.

Переїжджаючи те місто вночі, я лиш в думках послав привітання Кроненбергам, Геровкам, Олені Кравтурст, яких я пізнав у цьому задимленому просторі копалень і гут в час, коли я найбільше потребував допомоги і дружби. Що вони мені так щедро і так сердечно уділили. За що я їм по віки вдячний.

Другого дня, під вечір, я був знов у Львові, а зайшовши до клубу письменників, несподівано натрапив там редактора "Волині" Євгена Мисечка. Який почав захоплено оповідати мені про свою нову мандрівку "в ліс", де він об'їхав різні партизанські пункти і мав нагоду бачити, як там готуються до всенароднього повстання... І що бракує там тільки мене... Що мене там згадують і хотіли б мене там бачити.

На що я відповів йому тими ж аргументами, що й завжди. Що я не воїн, а письменник. Моє завдання воювати не рушницею, а пером. І знов радив йому бути з такими розмовами обережнішим, бо іноді і стіни можуть мати вуха. Але його захоплення було таке велике, що заражало також і АІЄНЄ. Його очі світилися огнем полум'яного патріота, для якого життя не мало вартості! без боротьби за поневолену батьківщину.

На цей раз я переспав у Львові лишень одну ніч і на другий день виїхав потягом далі. До Рівного.

III

У Рівному, як завжди в Рівному. Це вже фронт. Багато військових машин і багато всіляких уніформ. І гнітючий клімат терору й непевности. Арешти щоденно. Однаково, як у місті, так і по селах. Створено навіть особливий відділ арештів, до якого входило чотирьох справжніх бувших членів НКВД в уніформі з російською мовою... До того створено особливу поліцію з місцевих людей, яку названо українською, яку очолював знаний на Волині Грушецький. По місті роїлося від агентури Ес-Де, а на летовищі стояло кілька малих літаків — "шторхів", яких завданням було вилітати на села з розвідкою і скидати там запальні бомби.

Одного разу зчинилася особлива тривога довкола редакції "Волинь". Її оточили есеси, співробітники кинулись, хто куди в розтіч, на бігу вбито завідуючого ідальнею Протаса Тимошука, а Тиктора арештовано. Євген Мисечко і Василь Штуль вимикнулися з облави і подалися до партизанки. Редакцію було розгромлено і створено нову, на чолі якої став Петро Зінченко.

Арешти провадилися також на селах. По районах ви-арештовано сливе всіх

районових начальників і в тому також нашого друга Олександра Даниленка з Мізоча. Велика рівненська тюрма, недавно випорожнена розстрілами, наповнялась новими жертвами.

Літо видалось холодне і дощеве, на полях поволі дозрівав гарний врожай збіжжя, у якому, як у морі, то виринали, то ниряли партизанські загони. У поблизьких біля шляхів місцях, збіжжя було скошене, щоб мати відкрите поле обстрілу.

У терені появились також і партизани советського типу, почало згадуватись прізвище Ковпака. Заговорили також про партизанку польську. Таким чином "ліс" поділився на український, російський і польський, між якими також не було згоди.

На фронті від 5 липня почалась давно готова німецька офензива на відтинку Орел-Курськ-Білгород. Сорок німецьких дивізій, під командою фельдмаршала Гюнтера фон Клю-ге, розпочали знамениту битву — "бій панцерів". Це було відчайдушне зударення криці проти криці, яке тривало три тижні і скінчилося поразкою німецьких "Тигрів". Останні надії Головного Командування німців втримати лінію фронту на висоті Волги, розвіялись назавжди. Вже 12 липня вони втратили Курськ, створено вилом фронту, який швидко розширявся. Дорога на Київ для советів була забезпечена.

У нас вдома говорилося безконечно про партизанку. Приходили щодня вісті про її активність, а останніми тижнями почала нав'язувати з нею контакти також Харитя Кононенко. Вона захоплено оповідала нам про свої поїздки "до лісу", все їй там подобалось, лишень турбували її міжпартійні чвари партизанських формацій. Десь там бандерівці напали на бульбівнів і були жертви в людях. Трохи згодом, ті ж бандерівці напали на мельниківців і знов були жертви. Йшлося про підпорядкування всіх тих формацій під одне командування з назвою Української Повстанської Армії. Але як це зробити з людьми, зараженими такою кількістю "ідеологій"? Не було й мови про демократичну більшість голосів. Залишалось "право сильніших". І ним користалися.

Харитя Кононенко, як ентузіястка партизанки, намовляла мене перейти до лісу і спробувати повести там політику добровільної консолідації непримиримих антагоністів. На що я відповідав завжди, що моя там присутність викликала б лишень нові ускладнення, бо виступати від імени якоїсь одної партійної групи я не збираюся, а зайняти позицію "над-партійности" у тих умовах було неможливо. А поза тим, я був переконаний, що всі ті, з нашої інтелігенції, що пішли туди, назад звідти живими не вернуться. їх знищать, як не * свої міжпартійні чвари, то ворожа чужа агентура, якої там напевно не бракує. А моїм завданням... Я повторяв те саме, що казав не раз: воювати не рушницею, а пером.

Одначе, партизани раз-ураз намагалися заповонити мене до свого лісового царства. Одного разу, серед білого дня, у нашій хаті з'явилося двоє бадьорих молодих людей — Євген Мисечко і Іван Федорук (колишній представник "Волині" на Луччину), які з місця заявили, що прийшли забрати мене з собою. З розпорядження Тараса Бульби. Щоб я став у них редактором їх газети. При цьому вони призналися, що мають

тут завдання ліквідувати начальника міліції Грушецького, як також зробити напад на аеропорт і знищити там ті "штор-хи", що ото літають понад селами і скидають там запальні бомби. Для легітимації себе, вони продемонстрували перед мною свою зброю у вигляді тяжких револьверів, які вони мали при собі за поясом, а щоб замести сліди мого зникнення, вони пропонували здемолювання мого мешкання з тим, що для Тані вони знайдуть спокійне місце десь на селі.

Після цього між нами постав довгий діалог, бо ніодної точки з їх підприємства я не схвалював. По-перше, я почав їх бештати, що роблять вони це діло дуже неповажно. Їх поява тут в такому вигляді може принести нам усім лишень знищення. Свого часу мені було сказано, що за мною ведеться постійний нагляд німецьких агентів і якщо це так, їм треба по можливості скорше і по можливості непомітно зникнути... Якщо це взагалі вже не пізно... По-друге, я не вірю, що там можна буде видавати якусь газету, хоч би за браком паперу, а тому моя там присутність зайва. По-третє, не рекомендую їм чіпати Грушецького. Наша тюрма набита в'язнями і там тільки й чекають зачіпки, щоб її знов ліквідувати... А щодо нападу на летовище, то це виглядає дуже неповажно. Там чекає на них міцна німецька залога, добре озброєна і міцно укріплена. І вони, зі своїми скромними силами, цього не подужають... Що може привести не лишень до знищення їх самих, але й великого погрому українського населення міста.

Вони ще деякий час зо мною сперечалися, але опісля погодилися і відійшли без наслідків. Все лишилося по старому на місці, тільки я деякий час не ночував удома, аж поки не переконався, що й біля мене все в порядку.

А "Поліська Січ" отамана Бульби-Боровця все таки одне число своєї газети "Оборона України" видала з датою 1 серпня 1943 року. І тільки одне число. Бо на більше їх, як і слід було чекати, не хватило. Майже на цілу сторінку передова стаття "За єдиний революційний фронт", підписана самим отаманом. "Тому, — писав він між іншим, — перед нами тільки одна дорога, дорога боротьби за нашу державу. Перемогу в цій боротьбі досягнемо тільки тоді, коли змобілізуємо весь український народ під одним прапором, під прапором об'єднання і завзятої боротьби".

А далі радилось, як це зробити: "Для мобілізації всіх сил народу не мусимо ліквідувати існуючі угруповання, або підпорядкувати їх одні другим, вони можуть далі провадити без шкоди для загального добра свою організаційно-політичну роботу, але в збройній боротьбі з зовнішнім ворогом вони мусять порозумітися і створити одну всенародню армію, одне командування і один всеобіймаючий штаб, зложений з представників усіх діючих революційних осередків, які в різній кількості увійшли б до його складу.

Інакше в Україні, — писав він далі, знов запанує анархія, поллються ріки крови, а в результаті вороги всіх знищать"...

Отже, "всеобіймаючий штаб". "З представників усіх діючих революційних осередків"... З пропорційним заступництвом. Бо інакше "знов запанує анархія".

Докладно пояснюючи це, тим, що "коли окупанти, винищуючи український народ, кладуть в одну могилу українських комуністів і комсомольців, петлюрівців, членів СБУ,

націоналістів з під проводу Бандери і полковника Мельника, українських соціалістів і демократів, то чому українці спільними силами не зможуть усіх панівних окупантів загнати в таку ж могилу?!"

"Тому геть з усякими особистими та партійними амбіціями і забобонами, що стоять на перешкоді до нашого Великого Діла, діла відбудови УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ! ХАЙ ЖИВЕ ЄДИНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ФРОНТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ!"... — закінчив отаман свою філософію.

Але з "наказів" ч. 80 і 81, виданих 20.7. ц.р., поміщених на тій же сторінці газети і підписаних "/ — / Отаман Тарас Буль-ба-Боровець", виходило, що його "Головна Команда Української Повстанчої Армії постановляє переіменувати Українську Повстанчу Армію на Українську Народню Революційну Армію".

Що сіє мало значити? Чому такі драстичні реформи? Тодішні знавці цієї головоломки пояснювали, що це тому, що тоді було створено ще одну УПА і отаман з його "геть з особистими та партійними амбіціями" волів краще змінити свою фірму, аніж зливатися в "єдиний революційний фронт".

Отже, писалося трамвай, а вимовлялося конка. "Геть з партійними забобонами", а разом пропонувалося вносити їх в "різній кількості" навіть до "всеобіймаючого головного штабу", впрягаючи до одного воза лебедя, щупака і рака, щоб вивезти його з болота.

Знаючи таку "політичну" логіку, мені не легко було погодитися "на ліс" з моїми переконаннями, що в штабах повинні діяти не "представники угруповань", а знавці свого діла, найкраще з-поза партій взагалі, а всі ті їх "угруповання" з їх дрібненькими ідеологіями, не варті більше, ніж виїдине яйце і боротися за них між собою, це значило не бачити основної ідеї — свободи й незалежності народу в його державній формі.

Це також вплинуло і на мою відповідь емісарам Бульби-

Боровця, — Мисечкові і Федоруку, коли вони з'явилися у нас зі своїми револьверами, щоб забрати мене до лісу.

Однак, не обійшлося без відповіді від отамана. На мою адресу, через редакцію "Волинь", надійшло писання під назвою "Лист Гаврила Обруча з Полісся до Уласа Самчука", авторства, здається самого отамана, в якому бажалося, "щоб йому (тобто Самчуку) покорчило руки і ноги", з такими лю-безними епітетами, як "гад" та ще й "антихрист", а до того й "підлабузник" і навіть... О, жах! "гітлерів викидиш". Здорово! Зброя просто з арсеналу советських борзописців, коли вони дістануть наказ когось "знищити". В дусі і стилі "політики" нашого часу і нашого простору. Прикметної не лишень для думання Гаврила Обруча з Полісся, але й решти "угруповань" нашого політичного світу, включно з центральними комітетчиками партії в Кремлі. Де ще живцем, від коріння діяли первинні інстинкти анімального відчуття дійсності: перемагай і пожирай.

Після такого листа, я був двічі вдоволений, що не піддався спокусі співпраці з такими майстрами політики того невротичного часу.

Але куди мав вдатися такий непоправний самітник, варнак і маверик, як моя особа?

Не було вибору. Для неї всі мости в Україну спалені. Залишилась тільки одна дорога — на захід. І з цим не було вагання. Не зідхалося і не плакалось. Я був повний Україною мого власного уявлення і з нею я міг мандрувати у всі кінці світу. Україна Сталінського крою не була для мене вгодним під сонцем місцем.

Вже місяць серпень був для нас місцем збирання в далеку дорогу. Нічого не було ще відомим. Питання, куди вдатися, було ще огненим знаком запиту. У моєму нотатнику з 11 серпня читаю: "Після великих арештів чотири тижні тому, до мене часто заходять нещасні люди з проханням допомогти їм. Що можу їм допомогти? Сам чуюся загрозеним в не-меншій мірі, як і інші. Сам не знаю, куди вдатися".

Під таким враженням хотілося ще раз побувати в Тил явці і побачитися з рідними. Подорожувати в цей час по Волині не було простою справою. Залізничі раз-ураз зривалися в повітря, дороги були забльокзовані партизанами, головна ма-гістралля Львів-Київ на відтинку Дубно-Рівне, була оголошена "загрозеним тереном" і німецькі військові машини могли проїжджати цей відтинок лишень збірними кольонами в супроводі окремих конвоїв. Ще гірше було на бічних дорогах по обох боках цього шляху.

Не дивлячись на це, я ризикнув... Хотілося ще раз бачити своїх рідних, а формальним приводом для цього були хрестини дочки Романа Бжеського, який залишив Рівне і переїхав назад до Крем'янця, де на мене чекала сентаментальна роля хрещеного батька і кума. Отже, до Крем'янця, а звідтіль до Тилявки.

Це була друга половина липня, на полях розгортались запізнені жнива. Гарні, погожі, серпанкові дні. Ранній виїзд з дому, прощання з Танею хвилююче, дорога непевна. Дванадцять кілометрів з Рівного до Здолбунова потягом швидко минули, а там пересадка на Дубно, де і почалися "ходження по муках". Потяг Київ-Львів, поминувши Здолбунів, сповільняв темпо місцями до черепашного, їхалось крок за кроком, іноді без причини зупинялось, віддаль, що вимагала годину часу, забирала вдвоє стільки, пасажери нудились, я мав можливість надивитися на околиці, знані мені ще з часів юначих. Особливо цікавила мене зупинка Озерани, де бувало пересідалося на Мізоч по дорозі до Дерманя. І де інколи приходилось пів дня чекати на потяг.

У Дубні пересадка на Смигу і Крем'янець. І це вже не був потяг, а своєрідний панцерник. Він складався з кількох вагонів товарових і пасажирських, а перед його паротягом посувалось три платформи, навантажені піском. їхалось волячим темпом. У вікнах пасажирських вагонів стояли озброєні мадярські вояки. Лісові околиці Смиги були цілковито опановані партизанами, весь рух на шляху Крем'янець-Дубно був припинений. Не так давно, на цих дорогах було вбито єпископа Олексія Громадського, який відважився їхати автом, не дивлячись на пересторогу партизан.

Однаке цей потяг посувався поволі вперед без ніяких пригод і десь біля години третьої по обіді дотягнувся до Крем'янця. Де треба було висідати і йти до міста три кільо-метри пішки.

Вражало, що всі станції обслуговувались чужинцями... Поляками, мадярами і навіть азіятами, але ніде нікого з українців. У Крем'янці обслуга була виключно польська,

здавалось, ще більше польська, ніж це було за Польщі. Лишень урядові написи залишились українські.

Ідучи пішки до міста, вражала велика тиша й безлюдність. Ніде ні живої душі. Що це могло значити? І не було навіть кого спитати. Порожні вулиці, мовчазні будинки, закриті двері, а іноді й ставні. Але я все йшов і йшов далі. А, дійшовши до вулиці, яка за моїх часів звалась Директорською, повернув направо з наміром йти далі вгору здовж Ліце-ального парку гень отуди, де за містом, під горбиком жив Бжеський. Дуже знайома вулиця з високим по лівому боці муром, що відділяв парк, по якій колись щодня ходилося до гімназії, що містилася отам вище у "домі Бакимера".

Проминуло три безлюдних кілометри і враз я наткнувся на щось живе. Проходячи побіля площі перед ліцеєм, я помітив збоку в заглибині під муром німецьке поліційне авто, в якому сиділо двох ес-есів. Побачивши мене, один з них кивнув на мене пальцем. І коли я підійшов, він спокійно, флегматично запитав: — Як ваше прізвище? — Я відповів. — Хто ви такий? — Я відповів. — Маєте документ? — Я показав йому свою посвідку ДНБ. Він прочитав її, глянув на мене, нічого не сказав, віддав посвідку і буркнув: — Можете йти.

А коли я добився до Бжеського і коли він побачив мене на своєму порозі, він витріщив очі: — "Як ви дійшли? — було перше його питання. — Ногами, — відповів я. — Але ж там сьогодні облава. Ловлять людей. Все вивтікало в гори. На вулицях стріляють в кожного без попередження. — На щастя, я цього не знав, — відповів я. — Не в тому щастя, що ви не знали, а в тому, що з вами нічого не сталося, — казав Бжеський. Я оповів лишень про мою зустріч з ес-есами і це все.

Моє прибуття внесло сюди чимало відпруження. Бжеський зі своєю дружиною Надією сиділи вдома за закритими дверима і ніхто не наважувався вийти надвір. У них недавно народилась дочка, яку вони намірялись сьогодні зробити православною християнкою, але з огляду на тих там ес-есів, цю церемонію приходилось відложити на пізніше. Тим часом я мав намір відійти до Тилявки.

Але як тепер дістатися до Тилявки? П'ятнадцять кіло-метрів на схід. Ще не так давно, це не було для мене проблемою, я діставав від міста підводу і все було поладжено. Але не так воно виглядало тепер. Хто тепер пуститься їхати в таку дорогу? Хіба що йти пішки. Одинцем. На власне ризико. Одначе, я вирішив дістатися туди за всяку ціну. Пішки так пішки.

Тим часом я лишився ночувати у Бжеських. Вони жили у невеликому власному домику, що вони самі собі збудували за українським стилем, що позначалося особливою формою дверей і вікон, а в середині його стіни були розмальовані різними, переважно полтавського взору, фресками. Бжеський особливо любив бібліотеку вибраних ним книжок і тепер вона виглядала досить поважно. Коли 1939 року сюди прийшли большевики і Бжеським прийшлося втікати закордон, їм найтяжче було розставатися з їх бібліотекою. Пані Надія оповідала, що опісля вона кілька разів переходила нелегально кордон, ризикуючи життям, щоб забрати деякі, особливо вартісні їм книжки.

На щастя, ця їх бібліотека досить добре збереглася... Можливо, дякуючи тому, що в цій хаті оселилася українська родина, яка розуміла вартість таких речей і зуміла їх зберегти. Коли Бжеські вернулися, вони доповнили свою збірку новими книгами, але тепер ось постає нова небезпека і їм знов прийдеться з цим розстатися.

Другого дня політична погода виглядала, здавалось, сприятливіше, ес-еси від'їхали, облаву було знято. На вулицях знов появились люди. Говорили лишень, що було забрано певну кількість людей, яких кудись вивезено.

А я вирішив ще попитати щастя і зайти до міської управи... І, можливо, роздобути якусь підводу... Я розумів, що тепер це виглядало досить безвиглядно і не тільки тому, що змінено прихильну до мене міську управу, голова якої Трохим Бригадир давно гуляє десь в партизанці, а також тому, що ніякого транспорту вона тепер не має. Але купіць не ку-піць, а потарговаць можна, як кажуть поляки. Я все таки зайшов до відомого в Крем'янці, двоповерхового будинку з балькончиком на пригорбку, що від прадаена правив там за міську управу.

І був надзвичайно здивований. На місці бувшого голови, мого колишнього гімназійного товариша Бригадира, я знаходжу солідну постать мого колишнього директора тієї ж гімназії Сергія Ульяновича Міляшкевича.

Вельми приємна зустріч. Як завжди, діловий, репрезентативний "наш пан директор", що бувало за часів Польщі вивозив на своїх плечах заборонену, небажану нашу гімназію, так і тепер, видно, він мусить це робити з управою міста Крем'янця у ці часи трудні, під пануванням примхливого й небезпечного гебітскомісара Мюллера. Роля далеко не заздрісна і припала вона для Сергія Ульяновича напевно не випадково. Його вигляд, його діловість, його дипломатична зручність напевно багато до цього спричинились. Його заступником був далі Кирило Крестямполь, той самий, що і за Бригадира.

Сергій Ульянович був також немало здивований. — Дуже несподіваний гість. Чим можу вам, пане Самчук, служити? — казав він своїм швидким говором, що так добре пам'ятався мені ще з часів юначих. Мені так і здавалося, що я зайшов до його кабінету, щоб вислухати догану за недобру поведінку.

Тепер він сидів за широким бюро свого уряду, а я сів насупроти нього на кріслі. І пояснив йому, за чим я сюди прийшов. — Знаєте..., — казав він своїм розброюючим тоном, при чому його блискучі сині очі приплющувалися у вираз неприємності. — Тепер це... Ви самі знаєте... Як це тепер з нашими дорогами. І чи хто відважиться тепер їхати. — Мені прийшлося пояснити, переконувати, гарантувати, що їхати зо мною, нема небезпеки... Він дивився на мене з виразом обережного недовір'я, але все таки сказав: — Ну... Спробуєм. Може хтось відважиться. Але я не ручаюсь. І треба зачекати.

І він почав одразу акцію, покликав секретарку, дав їй доручення. Після цього ми з ним погугурили, згадали гімназію, мені було цікаво чи він пам'ятає мене з того часу. Так Пам'ятає. Він слідкував за ходом мого літературного діяння, знав про мої відчайні спроби вирватись за кордон. Можливо йому, як суворому легалістові, і людині обережного поступо-вання мої спроби поведінки були надто ризиковані і небезпечні, але

я пояснив йому, що в нашому випадку, не було місця для безпеки. Лишатися в глухій провінції, замученій по-ліційними обмеженнями на півголодному раціоні покорму для душі і тіла, для мене значило знищенням. А коли так, я волів бути знищеним у боротьбі. У спротиві. А не в покірному животінню на краю життя під гнітом чужої окупації.

Для Сергія Ульяновича така реторика не багато значила, для нього існують його власні на це погляди, однак, дивлячись па мене, він не міг заперечити, що я мав також якусь рацію. Вважаючи, очевидно, я мав просто щастя. На що не всі люди можуть покладатися. Це була гра... І то гра ва-банк. Виграти все, або все програти. Я мав щастя.

На цей раз я мав також щастя. Моє чекання і моя реторика поплатилися. Підводу було знайдено. Якийсь селянин з-поза міста. — Знаєте, — казав він. — Роблю це тільки для вас. Читав ваші книги і ваші статті. Коли мені сказали — як міг відмовити.

І ми зараз по обіді виїхали гарно вимощеним селянським возом... Знайомою мені дорогою... Попід Боною з краєвидом на місто. Приємно розмовляючи про різні справи з моїм візником. Дорогою інколи зустрічалися прохожі, на полях працювали жінці, ми віталися "Бог-поміч", нам відповідали "спа-си-Біг", все виглядало мирно. Як звичайно, я багато згадував. Після дороги "до Дерманя", ця дорога "до Крем'янця", була для мене найзнаменнішою дорогою життя. По ній багато їздилося, а ще більше ходилося. І завжди багато думалось. Звідсіль ставились проекції дороги в далекі світи. Тут мріялось і тут надіялось.

І тут, як ніде, відчувалась наглість історії. Сюдою проходили полки Хмельницького. А за моєї пам'яті сюдою йшло воїнство Першої світової війни. А опісля Української Народним Республіки... І конниця Будьоного... І легіони Галера. А тепер ось у тих он лісах зліва, отуди, як Смига, Антонівці, Гурби стягаються сили наших інсургентів, зовсім таких, як я описував їх у своїх писаннях. Борці за волю. Збуджені "в огні". Недосвідчені політично, але... Борці! Там десь в Касаблянках, Тегеранах засідають Сталін, Черчіль, Рузвельт... Вони ділять без нас нашу землю, гандлюють нашим правом, але тут у Смизі, Антонівцях, Гурбах гуртуються молоді люди, які мають на це свою думку. Увага, увага! Ці молоді люди вже не "тутешні", і не тільки "хахли". І одного разу їх думка заважить на вазі людської долі.

Як дивно було тепер ствердити, що мої колишні мрії на цій дорозі справдились. Вони вже не є тільки в "Волині" чи "Сурмі", а ось в тих он лісах на обрії/ Залишається вивести їх на широкі шляхи історії, на столичні форуми світу. Чи існують тепер для нас такі можливості? Не тільки існують. Вони є. Вони на досяг руки. Сталін не Сталін, Рузвельт не Рузвельт! Вони є. І ми їх досягнемо.

Хоча я був переконаний, що для мене особисто в цей час не є дорога до лісу. До Смиги чи Антоновець. А все таки десь туди знов на захід сонця, де лежить той нещасний пів-острівець цивілізації з назвою Європа. Останні рештки останньої цивілізації християнської ери, яку, можливо, також проковтне якийсь майбутній Чінгіс Хан з Кремля з допомогою якогось президента з Білого дому, але покищо це ще єдине

те місце на цьому півкулі, де ще можна дихати повітрям особистої свободи і де ще можна сказати те, що нам сказати треба. Бо у нас тут ще дуже багато недосказаного... І, навіть, до кінця недодуманого... Що нам треба додумати і до-сказати.

З такими думками і такими переконаннями я появився на цій дорозі мого юначого старту. Збираючись знову йти в далеку дорогу майбутнього. Йти далі, найдалі, бути самим собою, не здатися, без нарікань і без пониження. І не загортатися в туман невиразності, не рахуючись з тим, чи похвалить тебе якийсь окупант, а чи виклене. Коли тебе хвалить ворог твого народу, це значить, що ти сам собі ворог.

Моє прибуття до Тилявки було там несподіванкою. Мій візник довів мене під село і повернув назад, щоб завидна доїхати назад додому. Ніякої заплати не хотів узяти. Через село я йшов пішки... І раз-ураз зупинявся, щоб привітатися з людьми, яких набиралось все більше і більше. Це ж бо появилась людина з другого світу. Мене питали і все питали. Головне, що там діється в світі поза їх межами. Чи вернуться скоро "ті". Боялися "цих", але перед "тими" тремтіли. Вони ж тут "за Україну", а там же Сибір, та Сибір, та Сибір. Всі це знають і всі цього лякаються.

Але поки що тут оживлення, село заворушилося, вулиця заповняється людьми. На подвір'ї мого брата повно народу. Почалися й гостини. Дармащо в кожній хаті на видному місці лежав клунок речей, щоб на випадок тривоги, схопити його і бігти до сховища. Кожний тут мав своє старанно засекречене сховище... Брат показав мені і своє таке місце, викопане в долині біля копанки із входом від води, щось, як у бобрів. Так пильно замасковане, що пізнати його із зовні не було легко.

Люди були стривожені, завжди чекали небезпеки, були наготові, але жнива йшли своїм порядком, зародив хліб і треба його зібрати. Готувались до тяжкої зими.

Тут також чекала мене прикра несподіванка. Між гостями, які звичайно приходили зі мною привітатися, не було мого приятеля Романа Леха, який звичайно прибував до нас одним з перших. Останнім часом я діставав від нього листи. Він інформував мене, що біля нього діється, висловлював свої погляди... Було помітно, що він був чимось стурбований, хотів було кудись їхати, не знав куди і просив у мене поради. Як також не так давно, він оповів мені про свою зустріч з партизанами, які викликали його десь там до свого штабу на Угорське. Він скаржився, що ті люди мало розбираються на політиці, примітивні у своїх судженнях і тим самим небезпечні. Це звичайні сільські парубки, з якими "нема мови", якщо вони з вами в чомусь не годяться. І мають у своїх руках "владу".

А оце недавно він мені писав: "Дорогий Уласе Олексійовичу! Останньо я познайомився з одною небуденною людиною. Є то Жимовський — знаменитий польський критик і голова Польської Академії Літератури. Він є тепер без роботи і мешкає у одних земляків на "ласкавим хлебе". Є то людина надзвичайно цікава і широко освічена. Розмовляти з ним, все одно, що мед пити. Він дуже цікавився Вашою творчістю. Я достарчив йому 2-й і 3-й тт. "Волині" (1-го не міг дістати). Він прочитав одну книжку — 3-й том. Думаю, що Вам буде цікаво знати його опінію, тому подаю Вам її. Він каже так: Дефекти: 1) фігури, окрім Матвія та його жінки і Йона, замало

плястичні. 2) в той час, коли Ви писали цю книжку, Ваш світогляд був ще трохи обмежений, бракувало Вам правдивої освіти. Плюси: дуже добре віддане життя цілості, знаменитий стиль (між іншим, я також люблю Ваш стиль), великий темперамент. Резюме: коли б то була польська книжка, на польській мові і про польський народ, пін би приложив усіх зусиль, щоб поширити знайомість з нею серед польського народу; але й так він вважає потрібним впровадити її в товариство польського читачства. От і все. Подаю Вам точний зміст розмови з ним"...

Іншим разом він писав про різні недовладності в селі, когось було пограбовано і, на його думку несправедливо, він протестував... Що нашому народові ще бракує виховання, дисципліни, морального вишколення. І що про це треба говорити відверто, не лякаючись прикрої правди.

Але де ж це дівся на цей раз стурбований Роман Петрович? У відповідь дістаю моторошну вість. Його було замордовано разом з його сестрою Галиною дуже жорстоким способом, їх вивезено возом на вигін села і на очах багатьох людей поколото багнетами. І там же засипано в яму. Казали, що він був німецьким донощиком. За присудом партизанського суду.

Ця вістка була для мене дуже неприємною. І навела на багато розважань. Того дня, коли я там був, у церкві хтось замовив по них панахиду. По селі поширено приказ партизан з її заборонаю. Люди боялися йти до церкви, хоча багато з них думало, що Лехи впали жертвою якоїсь брудної провокації. І питали мене, чи я міг би взяти участь в тій панахиді.

Питання бентежливе. Мене ця справа пригнобила. Не було можливості з цим розібратися... І не хотілося входити в конфлікт з партизанами. Їх становище було повне відчаю, зо всіх боків загрожене, з ворогами, які діяли не лишень із зовні, але й з нутра, а тому вони могли бути немилосердні, а інколи й несправедливі. Виправдуючись тим, що їх вороги не виявляють до них також милосердя. Зуб за зуб, око за око.

З тих міркувань я не пішов на панахиду... Хоча я чомусь не вірив, що Лехи були винні в тому, в чому їх обвинуватили. Тоді було знищено за це саме мого колишнього товариша Лонгина Данилевича, але за цього годі було ручатися. Він був спроможний на брудні вчинки, але справа Лехів залишилась для мене не ясною і болючою.

Взагалі, це зіпсувало настрій цих моїх відвідин села, де жили мої рідні. Тим більше, що це були відвідини прощальні. Я це відчував і це знав. Це саме відчували і мої рідні. Ніхто з них не збирався виїжджати, дармащо їм загрожувала чимала неебезпека. Просто тому, що вони моя родина. Бо самі вони ніякою політикою не займалися, а були тільки добрими, відданими працівниками на своїй землі. На жаль, коли прийшли туди совети, всі мої з ними стосунки цілком обірвалися. Я не міг нічого довідатись, що з ними сталося. Це, очевидно, належить також до системи пануючої там зверх-иости, практикованої там від віків.

Я пробув тоді в Тилявці три дні і в понеділок 16 серпня її залишив. З такою незабутньою прощальною сценкою: моя сестра Васса мала три сини: Лонгина, Віктора і Володимира. Цьому останньому було тоді щось біля трьох років. Миле, гарненьке,

надзвичайної типовості, хлоп'ятко. І коли брат Федот лагодив на дорогу воза, маленький Володик, збагнувши в чому справа, тихенько видряпався на нього і міцно засів на самому передку з твердим наміром їхати з нами також. Він знав, що таке його підприємство не обійдеться без спротиву, тому ціла його маленька істотка була наставлена на рішучу й безкомпромісову боротьбу. Сподіваючись найбільших перешкод від своєї мами, вся його увага була скерована на неї і на кожний її погляд він відповідав голосно і рішуче одним словом: — Ні! Одночасно він благально поглядав на мене, сподіваючись звідти найбільше зрозуміння.

І ось віз готовий, коні запряжені, родина зібралася прощатися... Але Володько міцно сидить на своєму місці. І не думає вступатися. Він знає, що ось-ось почнеться атака і тому він готовий до оборони. Всі очі звернені на нього, а мама обережно починає мову: — Володику... — починає вона. — Нііі! — перебиває він її гостро і рішуче і при тому загрозливо замолів босими ніжками. Але і мама також не знає милосердя. Атака продовжується. Його намагаються звабити обіцянками. — Володику! Дивись. Ось там тато також запряже коні і ми також поїдемо до міста, — ніжно щебече мама. — Ні! — викрикнув він ще рішучіше, а в його очах блиснули огники гніву. До справи втручається й батько Василь. — Володику, — каже той розважним тоном. — Ти знаєш, як то треба запрягати коні... Ходи но і допоможеш мені і ми разом поїдемо. — Ні! — знав він лишень одну відповідь... І вже з докором поглядав на мене, чому це, мовляв, я зрадливо мовчу у такій трагічній ситуації. А ситуація ставала насправду відчайною, всі, видно, змовились проти Володька, він цілком осамітнений і йому нічого не лишається іншого, як вдатися до останньої зброї — плачу. Він гірко й відчаяно заплакав. Але чи й це допомогло? Мама й тато невмолімі, дядько мовчить, а решта посміхаються їм що. Це, мовляв, не їх справа. Його намагаються полонити, ось мама хоче піймати його на руки, він борюється, його голос збільшується, його ручки й ніжки роблять відчайні рухи... Але мама... Та мама... Вона ось вже його піймала і горне до себе. А віз рушає і виїжджає з брами. А його дядько сидить собі на возі і тільки махає рукою... І ось він зник за брамою і виїхав на дорогу...

І так ми від'їхали під розпачливий плач Володька. Дорога, мила, незабутня дитино! Той твій плач на прощання залишився зі мною на все життя. І ніколи не забудеться. І даруй мені, любий хлопчику, що я не міг взяти тебе в мою дорогу.

У Крем'янці ми попрощались з братом Федотом. В життю нам судилося йти різними дорогами. Він був селянин від уродження і таким на все життя зістався. І не піддався вимогам нашого батька, який хотів дати йому більшу освіту. Він не переймався справами, які турбували мене і не розумів моїх життєвих намірів. Але я не брав йому цього за зле. Ми були такими в поколіннях і тільки я один був виродком з цього загального приречення мого роду. Мій брат був типовим мужиком, якого єдиним ідеалом було орати землю, сіяти хліб і мати добру родину. В градації суспільних вартостей, ця вартість одна з основних, на якій базується сама екзистенція буття на землі в його елементарній природі.

У Крем'янці треба було задержатись ще на пару днів. Як сказано, Роман і Надія

Бжеські намірялись охрестити свою дочку і я мав "держати її до хреста". При чому названо її Маргариток)... Ім'я, що його годі знайти у списках наших імен і можна допускати, що тут не обійшлося без певних су-гестій Гетевського "Фавста". Для поетичної натури мого кума Романа, фавстівська Маргарита була символом чистоти, щирого почуття, живого інстинкту, з якогсчдоктор наук Фавст міг протиставитись хитрощам та зломислію лукавого Мефісто-феля. Батько Маргарити з Крем'янця міг уподобатись Фавсто-ві з його різноманітними зацікавленнями і цей маленький ритуал хрещення, що мав місце в хатині під горбиком, стіни якої були розмальовані полтавськими фресками, міг мати зв'язок з містерією великого олімпійця з Ваймару. Він відбувався в атмосфері високого напруження пристрастей всіх люцей на землі.

Після цих хрестин можна було попрощатися не лишень з кумами, але й з самим Крем'янцем. Тут вже не було чого більше робити. Не було з ким більше бачитись. Багатьох моїх друзів не було вже в живих, інші подалися "до лісу", ще інші вимандрували. "Мій Крем'янець" виглядав руїнно і порожньо. Лишень хмари спогадів далі носились над ного рештками.

Залишив його ранком погожого дня тим самим потягом з навантаженими піском плятформами і озброєними мадярами в його вікнах. Миналось долину Ікви, Білокринищо, Смиж-ські ліси... Роєм летіли спогади... Все минулося... Тепер там далі в лісах лиш партизани.

Потяг тягнувся поволі, скрадливо... Ось-ось затарабанять по ньому кулемети. Пасажири сидять мовчки і подалі від вікон. Сорок кілометрів між Крем'янцем і Дубном тягнулися безконечно.

У Дубні пересадка до потягу Львів-Київ. На щастя, на нього не приходиться довго чекати, він переповнений пасажирами, але зупинившись тут, він чомусь не хотів рушати далі. Всі здивовані. Це чекання тривало довше і згодом на пероні появився відділ війська в німецьких уніформах, який почав розгортатися в широку розстрільню і вирушив просто в поля на південь, де на обрію виднілись пригірки.

Виявилось, що недавно перед цим тут побували якісь люди, які отам далі за залізницею підложили під рейки якусь пакость і вона зірвалася. І ті люди мали відійти в ті поля на південь, куди відійшли за ними німецькі уніформи. А потяг мусів чекати, поки не направлять шкоди... Що забрало нам три години. Було досить часу надивитися на життя станції, що нагадувала фортецю, оточену валом та колючими дротами. Приходили й відходили різні люди, стояла група німецьких офіцерів, які курили цигарки і щось спокійно розмовляли, далеко спереді попихкував паротяг, пасажири сиділи, вставали, ходили, мінялися словами, дивилися через вікно в поле... Більшість з них приїхало з Німеччини і їх вигляд не прораджував вдовolenня. Світило гарно й лагідно сонце.

Для мене це чекання значило втратити останній вечірній потяг на Рівне, а тому я нервувався. Коли потяг рушив, його швидкість не переходила швидкосте чумацьких круторогих... А коли під вечір він дотягнувся до Здолбунова — ніякого сполучення на Рівне не було. Йшли потяги лишень військові і то без розкладу... Залишалось йти до

Рівного хіба пішки... Але десь так під смеркання, надійшов довгий потяг, зложений з тягарових вагонів, від якого на мильо несло всілякими ліками, ввесь заповнений раненими. Здовж потягу заходили кондуктори, військові поліцаї, перевіряли колеса, помахували ліхтарками. Двері вагонів були відчинені, замотані в марлю ранені лежали на ліжках, деякі з них курили, деякі намагались звестися, інші лежали непорушно. Медсестри розносили пиття і курево.

І я помітив, що один з вагонів, на самому кінці потягу, був порожній... І мені прийшла шаленна думка, чи не використати його як засіб транспортації до Рівного. На запит кондуктора, чи така комбінація можлива, я одержав позитивну відповідь. Головне, чи потяг зупиниться в Рівному? Кондуктор думає, що зупиниться.

І я ризикнув. Вкарабкався до порожнього вагону, його двері відчинені навстіж, місця багато, починає темніти. По короткому часі потяг рушив і от я їду сам один на цілий вагон, потягом, вантаж якого творять люди, зібрані на полях боїв там десь на сході. Було дуже тихо. Потяг йшов рівно, прибирав темпа. І мене одразу почала бентежити думка, чи він зупиниться в Рівному, а чи не повезе хто зна куди. При цій швидкості зіскочити з нього було б небезпечно.

Потяг їхав. Дванадцять кілометрів до Рівного швидко минали. Ось вже і приміські оселення. Під смеркання мигають телеграфні стовпи, городи, будиночки. Наближається станція... А потяг все їде... І про зменшення швидкості нема, видно, й мови. Моя тривога переходить у паніку. Розглядаюсь, чи не можна б чимсь зарядити, але нічого не бачу. Стрибати — значило зламати карка... А інакше, це значило їхати хто зна куди, можливо гень до Ковля. Становище більш, ніж гротескове. Це вже трагікомедія. Потяг женеться, мов божевільний, зовсім інакше, ніж той, яким я їхав до цього часу, коли на ходу можна було зіскочити, напитися води і догнати його знов.

Потяг їхав, доїхав до станції, не зменшив швидкості і поїхав далі. Робилося темно. Двері мого вагону відчинені. Я з жалем дивився у простір на будиночки міста, які лишалися позаді. Прощай, Рівне! Не знаю, коли знов побачимось. Я стояв у відчинених дверях, біля мене лежала моя невелика валізочка, надії на рятунок ніякої. Ось вже й почався ліс. Які цс околиці, встановити годі... Я тільки знав, що все це заліснення нашпиговане партизанами і їхати сюдою, з такою швидкістю, не творило особливої радості."

Можливо, що потяг мав щось таке також на увазі. По певному часі, він почав свою швидкість зменшувати, а трохи згодом й зупинився зовсім. Дарма що довкруги був тільки ліс і ніде ніяких ознак життя. Одне велике безлюддя. І мертва тиша. Та ще й невідомість, де це є.

Але, не дивлячись на це, і без надумання, я вирішив з цього скористатися. Забрав свою валізку і скочив вниз, в темноту, на край насипу... І саме в час. Бо одразу після того потяг знов рушив і потягнувся далі в темноту. Я опинився сам серед лісу, в темноті, в тиші. І невідомо де. Що мав робити далі? Деякий час стояв на місці і вслухався в довкілля. І мені видалось, що той потяг не зупинився тут так просто з якоїсь примхи, а що там трохи далі бовваніють якісь будови, можливо навіть якась

станція. Було зовсім темно, ніде ніяких ознак світла, але контури будівель було видно виразно... Я рушив в тому напрямку і по короткому часі з темноти почув гострий оклик: — Гальт! Вер іс да? — Я відповів по-німецькому і пішов на голос. Це був мадярський вартовий, що стояв за барикадою, який мене не розумів, не вимагав навіть документів, а лиш махнув рукою, що я можу йти далі. Це була станція з назвою Клевань. Кільометрів тридцять від Рівного.

На станції було тихо, порожньо, сумно. Вікна щільно закриті віконницями, освітлення кволе. За віконечком каси в темноті сидів чоловік. В почекальні світилася під стелею невеличка лампка і там також дрімав один чоловік.

Я пояснив касірові про свою пригоду і питав, як його найкраще добратися до Рівного. І довідався, що біля першої години ночі туди йде потяг, з якого я можу скористатися.

Це ще не було найгірше... Ще якісь три години чекання, але тому, що я за цей час стільки начекався — кілька годин надвишки, не творитимуть різниці. Людина в таких випадках стає невибагливою.

Он там у по чекальні кілька лавиць, на яких можна навіть прилягти... Дуже добре... Та коли я тільки до них торкнувся, як одразу відчув на ногах безліч неприємних дотиків. Це були блохи... Незчисленна кількість. Я почав було від них боронитися, але не було ради. Вони масово засипали мене з всіх боків. — О, тут того добра досить, — зауважив чоло-вяга, що дрімав збоку. — А чому їх не знищать? — питав я наївно. — Хто має нищити? І чим? — казав чолов'яга. Він говорив по-польському. Згодом ми з ним розмовилися. Довідавшись, що я українець, він почав скаржитись, що українці нищать по селах поляків. — Ми можемо тепер жити лишень під охороною німців, — казав він. — Ми чули, що на Холмщині те саме роблять поляки з українцями, — казав я. Він почав це заперечувати. Я знов нагадав про нещасливу політику поляків на цих землях до війни і по часі розмови ми погодились, що між нами слов'янами нема згоди не тому, що ми цього потребуємо, а тому, що ми взаємно не любимось. І не відомо чому. Можливо з-за мови. Кожний з нас любить свою мову і ненавидить мови сусідів. І хотів би її заборонити силою. Може тому, що ті мови між собою такі близькі, що їх можна вважати діалектами одної мови... З чого постала теорія злиття цих мов у одну мову... Що принесло багато великих клопотів. І чи не було б краще, щоб кожний той діалект жив сам по собі і не втручався до свого сусіда. І тоді ми могли б бути справді братами і жити в згоді...

Ми так говорили, філософували, воювали з блохами і десь так перед першою годиною ночі почали лагодитись до зустрічі потягу... Коли враз почули здалека глухий зрив. — О! — zareагував на це мій співрозмовник. — Думаєте, що це потяг? — запитав я. — Щось так виглядає.

Ми вдалися до дижурного за перегородкою, що саме говорив по телефону. — Що сен стало, пане? — запитав його мій співбесідник. — Стара байка. Пусцілі в небо, — відповів той. — А то значи? — питали ми. — То значи, же до настем-пного пополудня поцьонгу не бендзе, — відповів дижурний.

Отже, що ми мали робити? Нічого. Лягати отам на лаві, віддатися на знущання бліх і чекати ранку. А там буде видно. Що я і зробив. Ліг на лаві, підложив під голову свою валізочку і навіть, здається, задрімнув.

А рано, заспаний і зім'ятий, почав шукати виходу з цього химерного положення. Не хотілось чекати аж до пополудня, а тому я почав розпитувати людей, чи нема тут якоїсь комунікації з Рівним. Я мав щастя. До Рівного збиралися їхати три підводи з дровами і одна з них погодилася мене туди підвезти.

Дуже добре. Ми виїхали раненько, можливо, о сьомій годині, погода гарна, двадцять п'ять кілометрів дороги. Я сидів спереді поруч з господарем, на дровах, на опалці з сіном.

І коли ми виїхали на великий шлях Рівне-Луцьк-Ковель, ми побачили, що всі телеграфні стовпи здовж шляху були зрізані і лежали ладом. Свіжа робота партизан з минулої ночі. У деяких місцях по селах диміли окремі пожарища. Казали, що це партизани "викурювали небажаний елемент".

А поза тим було дуже тихо і мирно. Наші три підводи з дровами творили чи не одинокий тут рух. І було дуже сумно. Ніде ні живої душі. При цьому згадувалась Коліївщина.

І смеркалось, а в Чигирині,*

Як у домовині.

Сумно, сумно. Отак було

По всій Україні

Проти ночі Маковея

Як ножі святили.

Людей не чуть...

Справді, людей не було чути, лиш повалені стовпи, запах диму і місцями таблиці з написами: "Ахтунг! Банденге-біт!" (Увага! Терен банд!).

Десь під обід я був нарешті вдома. Зустріч з Танею хвилююча Моя дорога через "Коліївщину" могла скінчитися всіляко. На цей раз вона дала мені лишень багато нових вражень. Коло дивовижних пригод в розмірі невеликого часу і простору... Винятково прикметних для тієї доби.

Бо, як сказано, ми жили небезпечно. "Наш час вимагає міцних нервів і багато зусиль, щоб втриматись на поверхні плянети", — вносив я тоді до свого нотатника. "Тепер почуваюся розрядником людського горя... Кожного дня до мене звертаються покривджені люди. Жінки й матері арештованих, які шукають поради. Сьогодні була відчайна мати, дочку якої разом з зятем, забрано невідомо ким по дорозі з Мі-зоча до Рівного", — нотував іншого разу. Або знов: "Спаса. Були з Танею в церкві. Але ніде не сховаєшся від того, що діється на землі. У в'язниці знов були розстріли. Впало багато наших знайомих. Густі, чорні хмари затягли нашу землю".

"Учора були на похоронах вбитого сина Варварових. До чого дійдемо? Мені радять виїхати".

Згинула дружина Андрія Мартинюка з дочкою Тамарою.

Розстріляли наречену Андрія Мисечка, молоденьку дівчину Ніну за писульку, передану їй з лісу. Забрали двох братів Мисечка. Німці мстяться за його втечу до лісу.

Такі вісті, що повторялися день-щодень, стали нашим щоденним і буденним життям. Ми жили, як на фронті, під кулями. І полагоджували наші справи, ходили на роботу і навіть бавилися. В понеділок 23 серпня, Таня в товаристві Гани Шумовської, виїхали потягом до Києва. Для цього вимагалось відваги, бо потяги були під гострим контролем партизан, а сам Київ в агонії евакуаційної гарячки. Але Таня потребувала дістати в Києві деякі документи. Документів вона не дістала, але поїздка їм вдалася і через кілька днів вони були щасливо вдома.

У цих також днях наші друзі роздобули в Цукротресті тягарове авто і ми виїхали великим гуртом на Горинь купатися. По дорозі заїхали до одних знайомих і там нас частували. Вертаючись назад, ми на ціле горло співали "Небо синє, земля чорна". А вечором у нас вдома влаштували концерт, на якому виявляв свої музичні таланти на піаніно Арсен Шумовський, виконанням з Лисенка, Чайковського, Сі-беліуса.

Також ми мали прикметну забаву в ДНБ. 24 серпня залишив своє місце в Рівному і виїжджав до Берліну на постійно наш шеф Карл Аріо. Редакція влаштувала йому прощальну вечірку з пивом і закусками. Від'їзд Арія знаменав багато симптоматичного. Це значило, що відступ з Рівного вже почався, хоча цього не можна було висловлювати під загрозою смерті. Я тратив доброго друга, а редакція доброго шефа. На його місці лишався його заступник Арнольд Блюме, але це вже значило кінець ДНБ у цьому просторі. Аріо виїхав, мовляв, тому, що мав якесь поважне політичне завдання в Болгарії, але всі розуміли, що причиною цього були фронти і та політика, яку застосовували тут до краю збентежені райхскомісаріятчики.

IV .

Отже, настрої для евакуації був готовий. "Наші люди тільки й мають мову про кудись їхати. Але куди їхати? На східньому фронті німці в повному відступі", — заносив я до нотатника 9 вересня.

Темпо моєї роботи, яке було і так невелике, тепер зменшилось до мінімуму. Репортажі, які започаткував поїздкою до Берліну "Колеса мусять крутитися", обірвалися на пів слові. Я мав більше часу і читав Толстого "Війна і мир". Перший раз читав цю книгу ще юнаком і хотілося перевірити враження. "Бонапарт родився в сорочці. Солдати у нього прекрасні. Та й напочатках натрапив він на німців. А німців тільки лінивий не бив. Від часу, коли світ-світом, німців усі били. А вони нікого. Тільки самі себе. Він на них свою славу зробив", — резюмував яснополянський мудрець.

Здається, що прийдеться знов покидати рідну землю, — скаржився поживклий нотатник з 25 вересня. Ці слова не легко вимовляти. Надворі світить сонце і віє вітер. На вулиці вирує від машин та людей. Я довго лежав у саду на лежку, на сонці — читав, думав, дивився на все, що мене оточує. Треба надивитися. Знаю, що чужина буде довга і страшна".

"На столі он паршивенька газетка "Волинь". Та сама, яку я закладав і яка так добре почалася, але завдяки німцям, зійшла на пси. Змінилось кілька редакторів і тепер це

ніщо".

30 вересня нотувалося: "Все ще в Рівному. Тішуся гарними, теплими днями рідного оточення. Хотілося б знайти слова, щоб висловити настрій цих днів. Але таких слів нема. Прийдеться все кинути та йти в світ, а разом не хочеться в це вірити. Шляхом Київ-Львів безконечний рух. Машини, машини, машини. Мене часто навідують знайомі. Питають і хочуть відповіді. Що буде, як прийдуть "ті"? Це питання на устах кожного"...

Прибувають втікачі з Києва. До мене зайшли диригент капелі бандуристів ім. Шевченка, Григорій Китастих і заступник керівника відділу культури міста Києва, Микола Приходько. Капеля пережила бурхливу епопею. Минулого року її вивезено до Німеччини під виглядом концертування по таборах робітників "Ост", а в дійсності їх запроторено до закритого робочого табору в Гамбурзі і змушено працювати лопатою. По кількох місяцях їм пощастило звідти вирватись і дозволено концертувати по таборах... А оце недавно їм дозволено вернутися до Києва... Але "цу шпет". їм вдалося доїхати лишень до Рівного і тут застрягнути. Китастих зайшов радитися чи не слід би їм податися "до лісу" і наподобити там кобзарів з "Гайдамаків". Я їм цього не радив робити. Це не романтика, а жорстока реальна дійсність. У партизанці вони загинуть, тожто Україна буде потребувати їх ще довгий час. Здається, моя рада вплинула, капеля повернулася назад до Львова. І зробила опісля в широкому світі величезне своє діло.

З такою ж справою зайшов до мене відомий колись командир, відомого полку Чорних Запорожців, Петро Дяченко, який вертався з Києва, де мав якесь поліційне завдання. Він хотів, щоб я пов'язав його з партизанами. На що я відповів, що ніяких особистих зв'язків з ними не маю, а коли він хоче нав'язати з ними контакти — може зробити це без мене. Треба лиш виїхати налюбє село і зголоситися там до місцевої варти. Чи пощастило йому такі контакти з партизанами нав'язати, мені не дано знати, але пізніше ми бачили його в Кракові з цілим його штабом на цілком легальному положенні без партизанської конспірації.

А в орбіті цих евакуаційних зустрічей, пригадується ще одна прикметна постать, яку я випадково зустрів на вулиці, це постать тоді знаного автора споминів "Холодний Яр" — Юрія Горліс-Горського, з яким ми востаннє бачились у Кракові два роки тому.

Було хмарно, накрапав дощ, вулицею тягнулись на захід машини, на хідниках багато люду. Ми зійшли до невеликої їдаленьки тут же збоку хідника і замовили щось їсти. А що там не було нічого випити — Горський сягнув до своєї теч-ки і видобув з неї сливе повну пляшку якоїсь запіканки. Горський вертався з Києва, де він мав діло з советською підпільною роботою. Під цим оглядом совети були завжди міцні і єдине, чого їм бракувало, це підтримки народніх мас. Вони мусіли звзитись до обмеженого кола своїх людей, переважно немісцевого походження. їх становище значно зісилилось, коли почався відворот фронту. Почав діяти масовий терор і страх системи, як основна її ідейна сила.

А взагалі Горський, як завжди оптиміст, для нього не була тяжкої ситуації, для нього клімат війни те саме, що для риби вода. — Ех, братику! Нічого не станеться. Земля буде далі крутитися... А що Європа позбудеться пару міль-йончиків зайвих ротів,

то це їй вийде лишень на користь. Вона і так вже "фольк оне раум" (народ без простору). А щодо нас — ніяка халера нас ще не здушила і не здушить. Ми, знаєш, племя хоч і м'яке, але гливке і нас так легко не проковтнеш. Розуміється, що після цього прочухана і цієї, вибач, "победи" кацапня задере носа, але час нам шепче, що скоро й на неї прийде амінь. Часи колоніальності "форбай"... А ми їм. з Божої ласки, також поможемо. І я чомусь все ще вірю... Уяви собі — навіть я — вірю... Що та дурна Європа, одного разу отямиться. Що вона ще не з'їхала остаточно з глузду, як це сталося з богоносним фюрером німців. Я, знаєш, волочився трохи по світі і дещо бачив... І головне, що я бачив, це те, що починає продирати очі свідомості навіть оте все, що його звуть "робочим класом". Воно починає розуміти, що для того, щоб напхати черево не вистачить лиш Маркса та Леніна. А треба ще мати голову, а в голові трохи олії... їм дуже допоможе всемогутній Кремль. Ось там, як казав Достоевський, промучаться зі сотню років і вернуться "до розуму".

А наше діло покищо шляпа. Партизани допоможуть ще на певну кількість панахиди, але пам'ятай! Наша справа не програна! Не програна! Ми ще вернемось! Це пам'ятай! Ми тут забули свою люльку. Вони сюди прийдуть. Це факт. Наставлять своїм героям і нашим холуям пам'ятників... Але ми вернемось за люлькою і всі ті пам'ятники зметем на смітник. Це станеться!

Так ось приблизно розмовлялося у тому ресторанчику під впливом настрою війни з тим терпким присмаком чаду, що затягнув цілу плянету, ніби друга її аїмосфера. Говорили про те, хто куди збирається їхати, чого можна надіятись від майбутнього... Горський під цим оглядом не мав сумнівів, для нього світ своя кишеня, але виїжджати за море він не збирався. Для мене ще хватить Європи, так трохи поближче до Холодного Яру... А там побачимо...

Взагалі вулиці Рівного кишіли несподіваними появами. Ось, наприклад, я побачив обличчя таких двох знаних бер-лінців, як Петро Кожевників і інженер Мурашко... Що їх розцінювали на біржі міжнародньої шпигуноманії дуже високо, дарма що перший належав до "ноціоналістів", а другий до "гетьманців"... Чого вони потрапили в такий час до Рівного — сказати тяжко. Також не знаю, чому вони так старанно уникали зустрічі зі мною, не дивлячись, що в минулому ми були знайомими. Кожевників був свого часу редактором журналу "Розбудова нації", що був речником організації Українських Націоналістів, а Мурашко належав до високих представників гетьманського руху, здається, чи не заступник самого гетьмана. Пізніше ходили чутки, що вони залишилися під советами і носять навіть якісь мундури. Хто його знає... У такий час все можливе.

А одного дня, точніше 8 жовтня, в годинах обідніх, коли ми з Танею були вдома, нас приголомшив один вибух, десь недалеко від нашого дому, від якого мало не вилетіли всі наші шиби. Що там сталося? Все припишло. Прибігла перестрашена наша мешканка фрау Уїнь, що служила в банку і сказала, що на заступника райхскомісара Даргеля був атентат, при чому вона божилася, що бомбу кинув німецький ес-ес, який приїхав військовим автом і якого багато бачило людей.

До нас почали сходитись наші знайомі. Поширилась швидко чутка, що ту бомбу кинув переодягнутий в німецьку уніформу якийсь партизан... Можливо навіть український. І декому з наших знайомих ця чутка імпонувала. Такий бравурний жест у такий час і так організований. Під'їхати швидко автом під будинок комісара і кинути йому під ноги бомбу саме, коли той виходив з дверей свого дому... Це досягнення...

Лишень тому комісарові від того нічого не сталося і він навіть не був поранений. І мені ця бравада ані трохи не імпонувала. Одразу пригадалось, що рівеньська тюрма набита в'язнями, переважно українською інтелігенцією, а в тому на днях було арештовано нашу чудову приятельку Харитю Ко-ноненко. як також забрано керівника театру Анатолія Демо-Довгопільського... І багато інших...

А коли я зайшов до ДНБ, там було також повно триво-ження. Теперішній його шеф Блюме та його заступник Гарт-ман привіталися зо мною досить холодно. Що сталося? Як що сталося? Он що там виробляють ті ваші партизани. Чи ви знаєте, чим це пахне? Звідки ви знаєте, що то були українські партизани? Знайдено документи. Один з них загубив посвідку ОУН.

Було все ясно. Провокація. І то гидка. І жорстока. І, розуміється, московська. Я почав, було, поясняти, що партизани в таких випадках не носяться зо своїми посвідками, але що це допомогло... Всі вони вірили, що це партизани, а до того українські. І нема мови.

А одного ранку місто було жасько стрівожене, бо з тюрми масово вивозили в'язнів за місто до лісу і там їх стріляли. Настрій був макабричний. Здавалось, що надходить кінець взагалі. До того додалась чутка, що большевики наступають на Київ і місто горить. У цей же час прийшло повідомлення, що Італія об'явила війну Німеччині. Все оберталось в кошмарному круговороті.

А трохи згодом у газеті "Волинь", за 24 жовтня, появилась така замітка: "Кара за два атентанти в Рівному. Урядово повідомляється, що в останньому часі dokonано два атентати на життя політично високопоставленої особи райхскомісара для України. Завдяки докладному доходженню, беззакидно встановлено зв'язок між властивим колом доконуючих атентат та ідейними його спричинниками. Після цього заряджено та переведено відповідні заходи проти більшої кількості в'язнів на Волині, які належали до обтяжених кіл".

Ця неграмотна, заїкувата писулька намагалась сказати, що провокація советської агентури потрапила на добрий ґрунт. Німцям не треба було багато доказів для такого "зарядження та переведення", бо вони і так тільки й чекали якоїсь приключки, щоб щось таке поповнити. У цей час вони були цілковито позбавлені якого будь глузду. І провокатор вибрав для цього дуже вгодний час. А Україні це коштувало понад пів тисячу дуже вартісних людей.

І доконав цієї підлої перфідії відомий московський агент Ніколай Кузнецов... Якого українські партизани опісля переловили і саме за це розстріляли... Але якому вдячна окупаційна влада в Україні поставила в Рівному пам'ятник і назвала його іменем одну з площ міста.

Українські люди! Мешканці міста Рівного! Коли ви будете проходити біля того пам'ятника, пам'ятайте, що його поставлено провокаторові за знищення дуже вартісних ваших братів і сестер, числом понад пів тисячі. А в тому було знищено життя великої гуманістки, невтомної діячки на полі допомоги всім людям, які допомоги потребували — Хариті Кононенко. Що їй завдячувало своїм життям тисячі і тисячі полонених, покривджених, вбогих, немічних. Не забудьте цього ніколи!

У великому загальному все вказувало, що нам пора збиратися в далеку і, мабуть, безповоротню дорогу. Але поки що, в кінці жовтня, ми з Арсеном Шумовським вирішили зробити прогулянку до Галичини і побачити, що там робиться, з наміром вернутися назад.

Роздобули тягарове авто Цукротресту, в якому працював Шумовський і одного доброго ранку., вирушили в дорогу. Дій мали намір заїхати спочатку до Львова, а опісля до Яворова, де жила тоді дочка Шумовських Аріядна зо своїм чоловіком малярем Богданом Стебельським. У Яворові у той час жив також мій добрий приятель Юрій Липа, з яким я хотів побачитись, а головне, передати йому бандуру покійного Михайла Теліги, яка залишилась у мене після від'їзду його до Києва. Тоді все ще здавалося, що Галичина це далеке запілля фронту і, можливо, війна дійде туди не так скоро.

З нами їхав також малий син Шумовських Дорко, але що він не мав урядової перепустки до Генерал-Губернаторе т-ва, то ми мусіли "перепачкувати" його через границю нелегально. Перед границею за Радивиловом ми закидали його на дні вантажника різним крамом і гранична сторожа цього не помітила. А нам це коштувало трохи нервів, як казав Шумовський — "наїлись трохи страху"... Бо могли мати і не трохи клопотів.

На вечір прибули до Львова, там переночували у знайомих, а на другий день вирушили до Яворова, що лежить на річці Скло, яких п'ятдесят кілометрів від Львова, через Янів, доброю, рівною, спокійною дорогою... Куди я думав, було, після евакуації з Рівного також направитись.

В Галичині, як "за границею", було справді дуже мирно і багато людей, особливо у Львові, не хотіли вірити, що совети прийдуть аж сюди. Про це дбало також німецьке воєнне командування, яке весь час запевняло, що фронт буде стабілізований десь там на Дніпрі... В Галичині жила також відома стигматичка Настя Волошин, яка мала пророчий дар і яка пророчила, що "до Львова вони не прийдуть".

І поет-доктор Юрій Липа, який був не лишень ідеалістом, символістом, але також містиком, вірив також, що "вони" сюди не прийдуть. Він був проти виїзду з України на чужину. Це, мовляв, наше приречення. Він недавно переїхав до Яворова з Варшави з наміром нікуди далі не виїжджати. Бо свою долю він давно визначив наперед: Я взяв собі за знак немилосердя, Що наді мною — втіленим драконом... ..Мій знак то поміч Батьківщині, Вдячність батькам, Братерству шана, Мій знак — де все стоїть в руїні. Невблаганні слова, проголошені людиною з насупленими бровами в збірці під назвою "Суворість". І це не була поза. Він помилився, що "вони" сюди не прийдуть, але не зрадив свого переконання, пішов до партизан і там загинув. На рідній землі. Похований

у невідомій могилі.

Тоді в Яворові він мешкав у невеликому одноповерховому домику, недалеко церкви і торговельної школи зі своєю дружиною Галиною і двома малими дочками — Івасею і Мартою, практикуючи своє лікарство і пишучи пригодницький роман в стилі "Козаки в Московії", але побутового жанру. Він казав, що потребує таким займатися для зміни настрою і відпочинку від поважних тем, якими він довгий час був зайнятий.

Я передав йому бандуру Михайла Теліги, якого він добре знав з Варшави і розповів йому про неї один випадок. У мене вдома вона висіла на стіні, над канапою моєї робочої кімнати і одного разу вона голосно і безпричинно тріснула так, що задзвеніли всі її струни. Це сталося, приблизно, того дня, коли Теліга міг бути страчений, хоча для цього не було фактичних доказів... Для містика Липи це мало інтригуюче значення, він довго розглядав ту тріщину у вічку бандури і розважав, що все це є дуже можливим, бо сили, які керують нашою долею, є ще далеко незбагнуті. Пізніше ту бандуру, за свідченням Богдана Стебельського, було передано бандуристові З. Штокалкові і було страчено в Берліні під час великих бомбардувань 1944 року.

Вертаючись назад до Рівного, ми ще раз заїхали до Льво-ра, пробули там один день, бачились з різними людьми і між іншим, я зустрівся ще раз з моїм пражським товаришем Миколою Бутовичем у кавярні пані Ковжунової, жінки відомого графіка Павла Ковжуна, який помер чимало років тому. Ця поїздка, ці зустрічі і ці розмови були для нас відпочинком від наших трагічних рівенських "буднів". Тут ще можна було сидіти в кавярні і розмовляти на теми творчос-ти Ковжуна, так ніби біля нас нічого іншого не сталося. І взагалі, атмосфера такої війни, витворює в людині відчуття невразливості смерті. Трагічне втрачає силу. Різкі грані між видимим і захованим від зору вимірами згладжуються. Починає сильно діяти фатум і інстинкт.

Додому ми виїхали у п'ятницю 6 листопада, в годині четвертій по обіді, а тому змушені були заночувати в Ради-вилові... Щоб на другий день, перед обідом, докотитися завантаженим шляхом до Рівного. І перше, що ми там довідались — німці здали Київ.

У Рівному всевладно бушувала гарячка евакуації. Дорога завалена втікачами. Здавалось, виїжджала ціла Україна. Вozами, кіньми, пішки, автомашинами. Цивільні в перемішку з військовими. Місто завалене різними партизанами, у різних місцях вибухали зриви, небо застеляли хмари диму від пожеж, Ес-Де мас повні руки роботи, тюрма швидко знов наповнялася, атмосфера страху, відчаю, безнадії.

Було також видно, що ми з Танею мусимо збиратися в дорогу... Хоча у нашому затишному закутку під парком все ще відчувається спокій. Ми ще навіть господаримо. Ось появився віз прекрасної капусти, яку ми одразу закупили, почали шаткувати та квасити. До нас заходять знайомі і незнайомі і дивуються нашим господаренням... Там он всі втікають, а ви шаткуєте капусту! Щось треба робити позиточного, відповідаю на це.

Приходили Шумовські, Кибалюки, Варваровп, сідали біля напакованих скринь, випивали "на колеса", гармідерили... Хотілось бути разом в товаристві близьких людей.

У цей час познайомились з відомим літературознавцем Григорієм Костюком, який зайшов до нас в товаристві голови Української Національної Ради Величківським, щоб поготорити. Іншим разом до наших дверей застукало двоє особливих відвідувачів... Які говорили по-польському і представились, як представники Польського Народного комітету, що працює з Польською Підпільною Армією. Пропонували мені не виїжджати на еміграцію, а залишатися на місці. Мовляв, вони мають відомості від їх уряду з Лондону, що коли прийдуть сюди москалі, вони передадуть адміністрацію цього краю у польські руки за кордонами з перед 1939 року. Вони мене, мовляв, добре знають і пропонують мені лишатися з ними, як представник українського населення в цьому просторі.

І я не знав, що їм на таке сказати. Вражала їх феноменальна відвертість і розброююча наївність. Я погостив їх чаркою і сказав, що як сюди прийдуть москалі, то вони не тільки не передадуть в їх руки адміністрації, але заберуть їх підпільну армію і запроторять її до Сибіру. Чи вони чули щось про Катинський ліс? Від того часу їх політика ні в чому не змінилася. Буде дуже добре, якщо дозволять бути незалежній Польщі бодай в її етнографічних границях. На мою думку, для них буде також краще збиратися разом з нами і їхати на захід.

Мої польські гості були розчаровані, не знаю, чи вони мені повірили, але ми розійшлися приязно. А наше збирання продовжувалось... Хоча з виїздом відтягалось з дня на день. Просто хотілося побути там довше. Тиждень, день, годину. Це було повільне, болюче, заховане в нутро, прощання... Щось, як кривава рана, яку не можна було загоїти. Вийдеш, було, на вулицю і зустрінеш когось. — Приємно вас бачити... Бо ми ще також тут! — А пані Галина Варварова було каже: — Коли я вас ще бачу, мені стає безпечніше. — Звичайно кажу: — Ну... Ще день... два. Нема причин для поспіху.

І лишалося одно важливе питання: чим і як їхати? Рідко хто з нас мав для цього кращі можливості. Деякі виїхали давніше потягами, деякі автами... Казали, що на станції декому вдавалося дістати товарний вагон... Там відкрилася ціла біржа торгівлі вагонами... За певну купу карбованців і певну кількість кілограмів сала з певними документами, певні люди діставали вагони. Отже, що залишалося — піти по слідах певних людей і спробувати свого щастя. Але перед віконцем каси на станції стояла така черга за вагонами, а вагонів було так не багато, що надії на це залишалося дуже мало. Одначе я займаю місце в черзі, озброююсь терпеливістю і чекаю. Два дні такого чекання не дало результатів... За кожним разом, коли доходилось до віконечка, там давали одну відповідь: — На сьогодні вже нема нічого... Спробуйте завтра... І на третє "завтра" мені пощастило. За віконцем гарна, з карміновими устами, панночка, яка чудово говорить по-польському з варшавським акцентом. Я орудую своїми паперами ДНБ і обіцяю до того певну кількість кілограмів сала. — Але ж прошу пана. Сало тепер вже ніяка валюта, — відповідає на це гарна панночка. — А що є валюта? — невмолимо атакую її неприступність. — Злото, — відповідає вона одним словом. — Скільки? — питаю цим же локонізмом, рішений на всі жертви. — Два, — відповідає вона скромно і точно.

Я видобув з гаманця дві маленькі жовті монетки з головою імператора самодержавця всеросійського, долучив їх дискретно до своїх паперів ДНБ і передав панночці. Та одразу залишила одну монету для себе, а другу з паперами переда-ал урядовцеві в німецькій залізничній уніформі, який урядував тут же зараз за нею. Урядовець глянув на ої папери і кивнув головою. Ціла ця церемонія не тривала довше, ніж одну хвилину.

Опісля ми з урядовцем діловито проходили поміж чисельними рядами вагонів на запасових коліях, раз-ураз зупинялися, йшли далі і нарешті дійшли до міцного, критого вагону "Дойче Райхсбаан", на якому було написано крейдою "Пост" (пошта). Негайно цей напис було стерто і на його місці, також крейдою, поставлено ДНБ. Операція закінчена. Вагон належав мені. Залишалось зайти тільки до уряду і оформити це легально.

Вагон є, це значило "два Миколаї", по курсу чорної біржі 36.000 карбованців РК, на conto ДНБ. Далі я спішив додому, після ми з Танею спішили на станцію, Таня лишалася вартувати нашу мандрівну фортецю, а я кинувся в розшуки за транспортом, щоб довести речі. Транспорт не валявся отак просто під ногами, це вимагало багато руху, але щастя сприяло, ось там на площі валка вантажників робочого батальйону Тодта, обіцяю одному водієві, який говорив також по-польському, літру горілки і той годиться до послуг.

Починається останній акт нашої драми — ладування речей. Вони вже чекають давно спаковані. Великий плетений кіш, три великі і три малі валізи, кілька скринь з книгами, пакунок картин, пара пакунків постільних речей, розкладний стіл, чотири стільці і велика канапа. До всього міхи харчів і славетні дві бочки огірків і капусти. Експедиція на край світу готова.

Все це виносилось, вкладалось... Надійшли сусіди— Починається прощання... Заходжу на мить до хати... Там все ще повно речей, а найбільше книг. Мовчазне, коротке прощання... Тут прожилося два роки й півтора місяця повного турбот життя. У моїх друзів на очах сльози.

Всідаю до кабінки шофера і авто рушає.

Погода мрачна, небо погрожує дощем, в безлистих деревах шугає вітер. Година третя по обіді.

Таня втішилась вельми, коли побачила наше авто. Вона мала клопоти. Приходили люди з пошти і грізно лаялись. Таня їх вислухала і радила звернутися з їх болями до начальства. Вони це зробили і більше не приходили. А ми ділово вселялися до нашого приміщення на колесах і стали законними його власниками.

Але їдемо ми не самі. До мене звернулося кількох наших знайомих допомогти їм вибратись в дорогу. Це була пані Сі-чиньська зо своєю дочкою Танею, це було молоде подружжя Наталки й Богдана Дзіваків і це був мій друг Неофіт Кибалюк. А ще до того, деякі з наших друзів передавали з нами певну кількість своїх речей.

Тепер лиш залишається їх повідомити, що все готове, їду за Кибалюком. Ось та

невелика вуличка імени Грінченка число 69 з будиночком "Обласне Т-во "Просвіта" в Рівному" — виписане жовтими літерами на синьому тлі. Збірний пункт втікачів, багато з Києва, Кибалюк ввесь зайнятий іншими, його речі не спаковані... Надаю йому темпа, а сам розбалакався з моїм старим знайомим ще зі Львова, знаним кооперативним діячем Романом Голодом, який вертається з Києва, де працював в Цукротресті.

Ми проходжувались брудним хідником вулиці, по якій ввесь час їхали машини на захід і спокійно гуторили. У такий час люди мають нахил до філософії. Як і всі, Голод питав, що буде з нами далі. Це питання раз-ураз повторялося, але справжньої відповіді не було. Що буде далі? Земля крутиться, скінчиться цей рік — настане інший. Одного разу ця війна скінчиться і люди, що це виживуть, будуть жити далі. Одні будуть зватися переможцями, а інші переможеними. Ми не належимо ні до тих, ні до інших. Ми займали на цьому форумі особливе місце, ми мали своє завдання, ми змагалися за нього, і віддано, і чесно, і це завдання на цьому не скінчилося. Наше особливе місце залишається за нами далі. Без огляду на час, на місце, на умови.

Ми відходимо з почуттям великого жалю. Це земля, у якій хороняться кості багатьох поколінь наших предків. Залишаємо наших рідних на поталу ворога. Багато з нас вже не зможуть відійти. Вони впали в цій боротьбі і ніхто не знатиме, де їх могили.

А ще більше таких, які рішені не відходити. Свідома жертва свідомого приречення. Їх багато, але не багато лишилось з них живими. Вони лиш вірять, що їх жертва одного разу буде виправдана. Пригадується мова Івана Франка:

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівнії та сердиті

І нас, і намір наш, і діло те кленуть. Бо це належить до заповідей нашого завдання. З цього складається наш центр життя. Електрони й протони на-нашого атому.

Ми знали це і в нас не раз душа боліла і серце рвалося і груди жаль стискав; Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла, Ані прокляття нас не відтягли від діла і молота ніхто із рук не випускав. Ми вложені творчою силою в течію космосу, як мандрівна неблаганність життя.

Нехай прокляті ми і світом позабуті! Ми ломимо скалу, рівняєм правді путь...

Ми ходили туди й назад полонаним заболоченим хідником побіля будови "Просвіти", яка залишалася напризволяще тих, які сюди прийдуть і які її знищать. Хилюсь до вечора. Голова "Просвіти" — втомлений і збентежений, виносив і вкладав до вантажника свої валізи. Ми одягнуті по дорожньому, наше взуття заболочене, наші обличчя виснажені, наші очі поняті жалем.

Після цього ми всі прощалися, сідали до авта і їхали. Наші приятелі, які мають також рушати в дорогу, помахали нам на прощання руками.

По дорозі я ще зайшов до канцелярії руху і заповнив путівку "Дойче Райхсбаан"-у. Цілком довільно і навмання я вибрав наш путь до Городка біля Львова.

Точного часу для відходу нашого потягу не визначено. Десь так протягом ночі. А коли я прибув до вагону, там уже були всі наші співмандрівники, світилися свічки, по середині вагону стояв їдальний стіл, біля нього м'які стільці, на столі скатертина. Ми сідали за *стіл родиною і вечеряли. Двері вагону відхилені, надворі темнота, зо всіх боків чути людську мову.

І враз десь там далі між вагонами счинився рейвах. Якись викрики, німецька мова. Ми насторожені. Що там сталося? Мовчали і вслухалися до того гамору, аж поки все це поволі втихомирилося.

І лиш згодом, від робітників, що формували потяг, ми довідались, що рейвах зчинили ес-еси, які вдерлися до одного вагону, забрали якогось чоловіка, вивели його отуди за станцію і там його застрелили. А ще пізніше ми довідались, що тим чоловіком був мій добрий знайомий, директор цукроварні в Бабині, Андрій Пивоваренко. Залишаючи цукроварню, він мав передати певну кількість цукру партизанам. Хтось доніс і за це він поплатився життям. Доповнюючи довгу листу жертв моїх друзів, знищених нашими ворогами. Чи міг би хтось подати їх список? На це відповідає поет Мосендз, коли він молиться за тих, що їх:

Замучив лютий кат Того, хто побратимом був Моїм (ще більш ніж брат), І хто мав тисячу імен: Петро, Данило, Гнат.

І десь опівночі вагон, у якому ми по різних кутах дрімали, почав рухатись. Спочатку на місці — взад і вперед, аж поки його включено до довгого потягу, який ще годинами стояв в темноті збоку. Я вийшов надвір. Було темно і мрячно. Здалека доносився шум міста, з північно-східнього боку, на обрію, розгорялась пожежа. Я довго стояв, довго вдивлявся, довго вслуховувався в наповнену трагікою темноту.

Ми залишали Рівне біля години третьої ночі. Скінчилася моя дорога, яка почалася 8 травня 1941 року в Празі і яка завершилася 21 листопада 1943 року в Рівному. Яку почато під знаком апокаліптичного вершника "на білому коні" з луком переможця, а закінчено "на коні вороному" з вагою в руці своїй, щоб все зважити і все розсудити. Так, як бачило око і відчувала душа.

1971-74. Торонто.

КІНЕЦЬ